

Рк

952

Л64

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ
ВІСНИК.

^{росписан}
КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

+

Шифр Рк Я52; 164 Инв. № 40076

Автор _____

Назва Літературно-науковий
вісник. 1900р., Т. 11, № 7-9.

Місце, рік видання Львів, 1900.

Кіл-ть стор. 4, 364, 216 с.

-/- окр. листів _____

-/- ілюстрацій _____

-/- карт _____

-/- схем _____

Том 11 частина _____ вип. № 7-9.

Конволют № 7. - с. 120, 80 с.

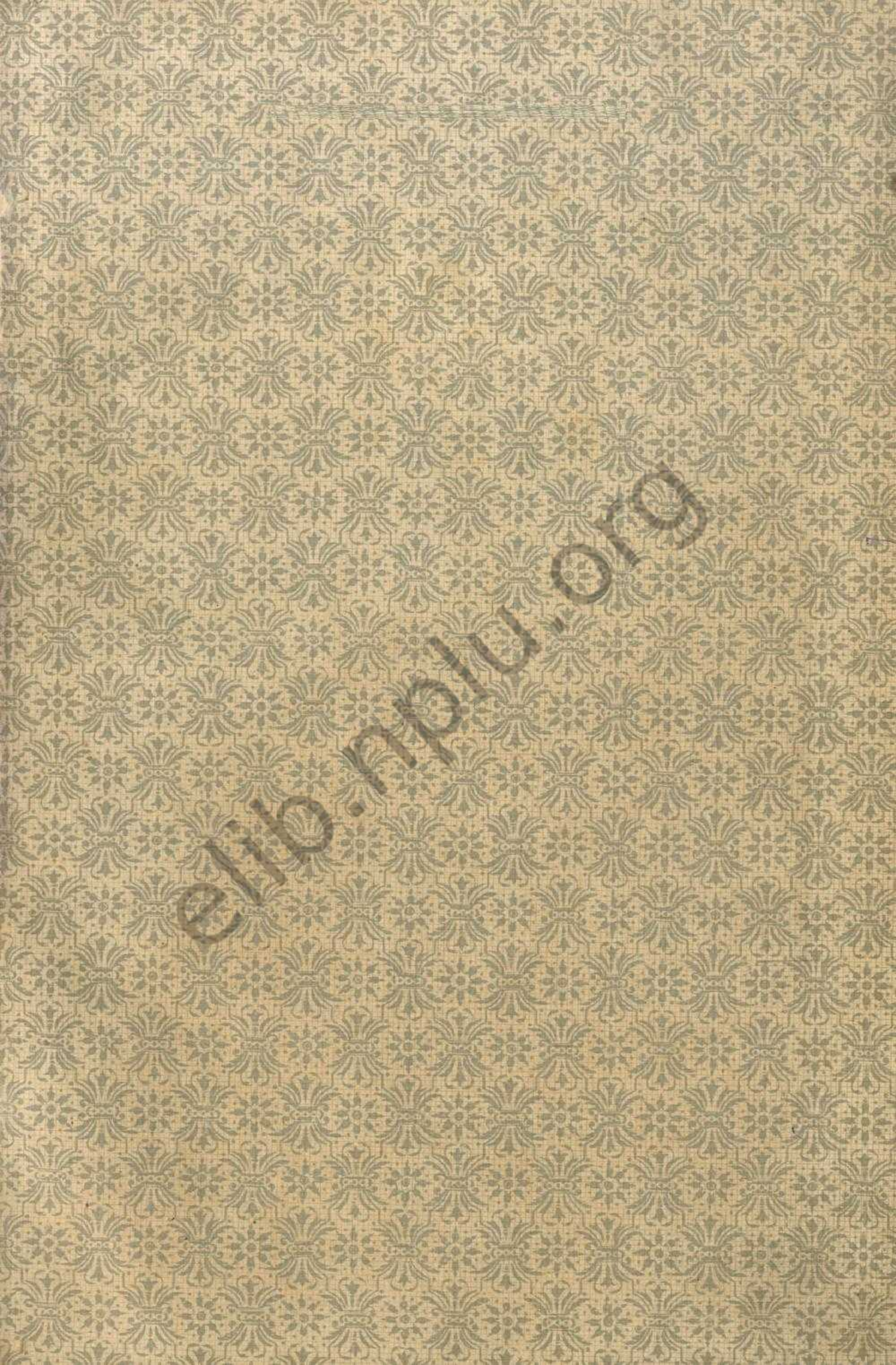
№ 8. - с. 121-248; 81-144.

№ 9. - с. 249-364; 145-216.

Примітка:

6. XII. 2001.

Мелз

elib.nplu.org

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ

ВІСТНИК.

В И Д А Є

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ.

РЕДАКЦІЙНИЙ КОМІТЕТ:

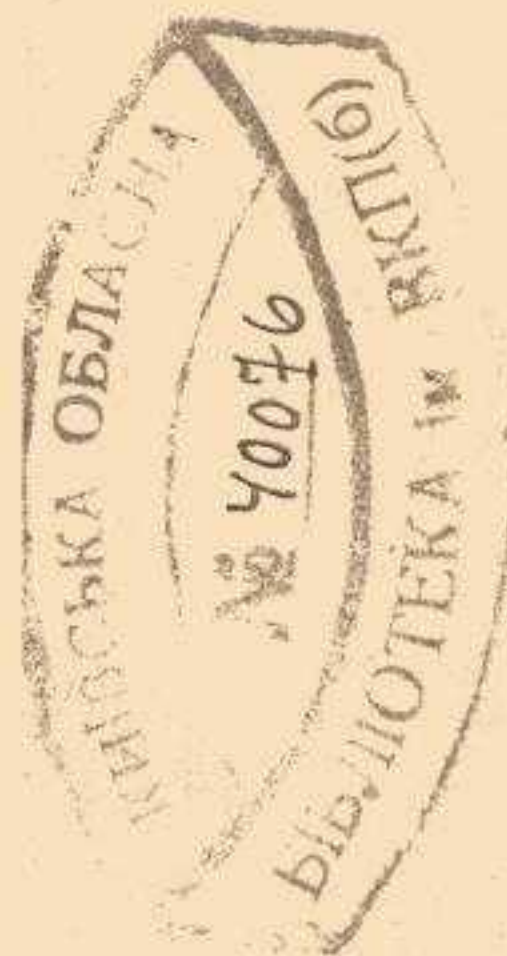
ВОЛОДИМИР ГНАТЮК, МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ,
ДР. ІВАН ФРАНКО.

За редакцію відповідає: Володимир Гнатюк.

Річник III. Том XI.

У ЛЬВОВІ, 1900.

З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

elib.nplu.org

З М І С Т.

	Стор.
<i>Наш альбом:</i>	
<i>Пан Падура. Поема М. Чернявського</i>	1—7
I. Перезва, В. Залізняка	121—122
II. Поезия в прозі, Гната Хоткевича	122—122
III. Єврейські мелодії, Лесі Українки	122—123
IV. Із поезій Осипа Доорохольського	123—125
V. Із наддунайських мелодій, Сильвестра Яричевського	125—127
Із поезій Сергія Павленка	249—251
Із співів і переспівів, Ол. Гавриша	251—253
Із поезій Олекси Коваленка	254—254
Із поезій Євгена Мандичевського	254—254
<i>На заводі, нарис Ів. Стешенка</i>	8—35, 144—163, 277—298
<i>Образки з гуцульського життя, Марка Черемшини:</i>	
III. Основини	36—45
<i>Нариси В. Кравченка:</i>	
I. Чому?	46—54
<i>Перехресні стежки. Повість І. Фр. 55—76, 164—189,</i>	299—321
<i>Старчака гульня, кантата Роберта Борнса, переспів П. Грабовського</i>	77—84
<i>Із оповідань Жана Рішпена:</i>	
III. Жертва науки	85—92
IV. Вимушене	92—97
V. Майстерний злочин	98—106
<i>Із циклю „сім легенд“ Готфріда Келлера:</i>	
I. Марія і монахиня	108—115
II. Легенда про таянець	115—120
<i>Із малюнків Одарки Романової:</i>	
I. Віковічня кріпачка	128—135
II. Баба Марина	135—143
<i>Оповідання Івана Липи:</i>	
I. Прохожалий	190—211
<i>Челкаш, оповіданє М. Горького</i>	212—247
<i>Із французьких поетів:</i>	
I. Із Манюеля, переклав П. Грабовський	248—248

	Стор.
<i>Під голим небом.</i> Нарис Ольги Кобилянської	255—267
<i>Без пуття.</i> Оповідання по декадентському Івана Левіцького, І.	268—276
<i>Потомки Марса.</i> Образки з військового життя Андрія Верховинця:	
І. По „штрайху“	322—326
II. Материн лист	322—330
III. Бабій	330—337
<i>Із російських поетів</i>	338—343
<i>Неминуца (L' intruse).</i> Драма в одній дії Моріса Метерлінка. Перекл. Леся Українка	344—358
<i>Із оповідань Габріеля д' Анунціо:</i>	
III. Скриня	359—363
<i>Із болгарських поетів</i>	364
<i>Карпенко - Карий</i> (Іван Тобилевич), Юрія Кміта	1—22
<i>Народний театр,</i> Б. Грінченка	23—46, 92—104, 162—175
<i>Із чужих літератур:</i>	
А) „Воскресеніє“ Л. Толстого, нап. Ев. Деген	47—60
Б) Епілог Генрика Ібзена	176—184
<i>Стефан Ковалів,</i> написав Осип Маковей	81—91
<i>З російської України.</i> Новини нашої штуки, нап. Гнат Хоткевич	105—122
<i>Евген Борисів,</i> посмертні згадки, М. Комара і Ів. Франка	123—128
<i>Панько Олелькович Куліш.</i> Огляд його діяльності. Нап. О. Маковей	145—161
<i>Поет жіночого горя,</i> М. О. Кулішева. Нап. Борис Грінченко	185—203
<i>Хроніка і бібліографія</i>	61—80, 129—144 204—216

ПАН ПАДУРА.

ПОЕМА

III. Чернявського.

Над ставом з мертвою водою
Стоять непевною марою
Старі палати. З темних гір
На їх глядить зелений бір.
Забиті вікна в їх, балькони;
В саду кричать граки, ворони,
І стогне пугач у ночі,
І насміхають ся сичі.
Нема людей у тих палатах,
У темних залах — пустота;
Павук один в гучних кімнатах
Безпечно сіти запліта.
Шпалери з стін пообвисали,
Паркет потріскав ся, потлів,
Щурі відважно вилізали
І серед дня в холодні зали
Ізпід канапів та столів...
Не рік, не два дощі точили
Каміння мурів, і вітри
В холодних трубах сумно вили, —
Все ждав палац тиї пори,
Щоб знов житя в нім закипіло.
У-купі з ним дарма чекав
Ладу-поради й тихий став —
Його до краю замулило.
По трохи рушились бази.
І тільки сад, по Божій волі,
Кохав ся, ріс в щасливій долі,
І лиш стогнав підчас грози.

Але давно вже наглядали
Все жадні очі, і не спали
Давно вже дідичі... І ждав
Від їх поради й тихий став.
Він нишком з вербами змовляв ся
І тихо тихо хвилював ся,
Мов що недобре затівав,
Як з бору вітер подував.

Іде зима. Старі палати
Сумні, нетоплені стоять,
Лиш у одній малій кімнаті
Хазяїн мислить зимувать.
То був маґнат колись багатий,
По всій країні він гремів;
То був юнак колись завзятий,
Лихий орел проміж панів.
На пана славного Падуру
Ніхто з панів не налітав;
Один панок нарвав ся з дуру,
Та більше правди не питавав...
Минуло все. Влягли ся хвилі.
Старий, обійдений життям,
В своїх руїнах роки цілі,
Мов сич старий, живе він сам.
Всі слуги з двору повтікали,
Собаки вірні поздыхали,
Зосталась ключниця одна,
Стара, безрідна, самотна

Зимовий вечір. По кімнаті
Тремтяче сяйво свічка лє.
В старому латанім халаті
Вечірній чай Падуря пє.
І самовар малий, побитий
Стоїть на столику, шумить,
І пан сумний, чи то сердитий,
Один, нахмурений сидить.
На стіл обпер ся він рукою
І більш чаю уже не пє;
Поник старою головою,
Повитий думкою важкою,
Зітхає важко й сльози лє.

Що-ж так збентежило старого?
Чи вмер хто рідний?... Так-же ні,
Немає рідного у його
Ні тут, ні де на стороні.
Але сьогодні все нудили
Його нові якісь думки.
Неждано, разом, здалеки
Вони на його налетіли,
Осіли голову стару,
Здавили серце зацімплє...
Згадалось давнє щось і миле,
Мов одгукнув ся хто в бору.
Весь день він тяжко пронудив ся,
І з сумом в вечері дивив ся,
Як сіло сонце і поліг
Нічний туман на білий сніг.
І ось мов чуєть ся сумная
Йому все пісня жалібна,
І мов здаєть ся, що співає
То самовар її... Сумна
Та пісня тиха... Надриває
Вона всю душу... І ридає
Невтішно бідний дідуган,
Колись грізний, славетний пан.
А самовар гуде, співає,
Виводе пісню голосну
І в тихім співі воскрешає
Давнину давню, сумну:

* * *

„Багато злого
Бува на світі,
Та все-б нічого,
Ще-б можна жити;

Ще-б можна жити,
Творця хвилити,
Як є з ким горе
І сміх ділити;
Як є хоч слово
Кому сказати,
За кого Бога
Молишь, благодіти...
Та тільки люде
Самі зле діють,
Самі про себе
Могили риють...

Було на світі
Дівчатко гоже,
На пишну квітку
Садову схоже.
Росла у неньки
Дочка єдина,
Ясніша зорі,
Ніжнійша крина.
Мов вільна пташка
Вона порхала,
Ні дум, ні горя
Вона не знала.
І ясним оком
На світ гляділа,
Не знала лиха, —
Бо не любила...
І був на світі
Юнак завзятий,
Лихий, свавільний,
Значний, багатий,
І стрілись якомсь,
Спізнались очі —
Пропали разом
Геть сні дівочі!...
Чогось сумує
Весела панна,
Чогось то никне
Головка гарна.
В вечірню добу
І темні ночі
Все снять ся панні
Звабливі очі.
Малює думка
Так ясно, гоже,

А серце ниє...
„О Боже, Боже!
Невже не стріти
Ще раз єдиний
Хоч раз той погляд
Палкий, орлиний!...“

Але педовго
Темнились очі,
Справдив ся скоро
Той сон в півночі...
Раз стукнув хтось то
У вікно тихенько,
А хто — вгадало
Само серденько.
Глядить — мов снить ся
Ві сні дівчині —
Стоїть там мильний
Увесь в промінні!
Злякав до смерти...
Душа замліла...
Спинить хотіла,
Та не зуміла...
Горять палають
У його очі,
І він їй з саду
В вікно шепоче:
Він — „мре з кохання“...
„З ума він зходить“...
А садом сторож
Обходом бродить.
Як страшно, Боже!...
Аж серце мліє...
Але хвилинка —
І ніч темніє.
Йде в хмару місяць,
І сторож тихо
Проходить далі...
Минуло лихо.
І ллєть ся мова
Часи минають,
Півні вже тричі
В селі співають.

Пливуть хвилини
І дні юрбою,
І роки линуць,

Мов за водою;
Пливуть, втопають,
На вік зникають...
Нові дні люде
Нові витають.
Що в день зростає,
В ночі гне віті,
Не мре, не гине
Лиш горе в сьвітї.
Умре на хвилю
І оживає,
А роки линуць
І час минає...

Впливло півроку,
Справдились чари:
Палких коханців
Звів шлюб до пари.
Виходять з церкви,
Хватили коні, —
Не плач, матусю,
По любій доні!...
Гремить музика
Щоденно в пана,
Товчуть ся гості
І пізно й рано.
Як сон, принадним,
Веселим сьвятом
Біжить година
Панам богатим.
І сам Падура,
Як совце, сяє,
І жінка в його —
Як криня у раї.
І час за часом
Біжить година.
„Живи, пишай ся,
Хай лихо гине!...“

Ой скоро, скоро
Година лине,
А ще скорійше
Геть щастя плине!
Недовго сонце
На небі сяє,
Що дня ніч темна
Його змагає...

Помалу — тихо,
 Як мла та рання,
 Злетіли чари —
 Душа кохання.
 Нема ще й року,
 Вже три неначе;
 Нема ще й року,
 А пані плаче!
 А пан не баче,
 А пан співає;
 Чому-ж — красуню
 Він жінку має!...
 Душа у його
 Гаряча, сьміла,
 Йому до других
 Немає діла.
 Усе про його
 На білім сьвіті,
 Не зможе словом,
 Пустить і пліті...

Але неждано
 Усе змінилось,
 Життя бігуче
 Немов спинилось.
 Приревнував раз
 Пан з лиха пані,
 Огонь роздули
 Сусіди пані.
 А серце в пана
 Лихе, гаряче:
 Зайшлося — нічого
 Вже пан не баче...
 Не спить з тих часів
 Він довгі ночі,
 А пані сльози
 Пекучі точить:
 Кого любила,
 Кого кохала,
 Від того й лиха
 Вона зазнала!...
 Мале те лихо —
 Велика сила,
 Не та вже стала
 Людина мила.
 Не так то й друга —
 Відкрились очі,

Пропали мрії
 Ясні дівочі:
 Дешева в пана
 Лицарська вдача,
 Черства у пана
 Душа гаряча!...
 А пан, як вітер:
 Тихенько дує,
 А там поверне —
 Реве, лютує.
 У ранці пані
 Цілує ноги,
 Не смеркло — з дому
 Шукай дороги!
 А потім просить:
 „Прости, я знаю,
 Що кат я... з сьвіту
 Тебе зганяю!...“

Пропала згода,
 Ладу немає,
 І пан утіхи
 Собі шукає.
 Заводить псюрню,
 Собак купує,
 Ще дужче паню
 До всіх ревнує.
 Запре в кімнаті,
 Псарів скликає,
 До смерку в полі
 Зайців ганяє.
 І плаче пані,
 Щоденно плаче,
 Але нічого
 Вже пан не баче.
 І з поля часто
 До дому скаче,
 Когось мов дума
 Застать неначе...
 А прийде вечір —
 Гульня, бенкети...
 „Гуляймо, друзі,
 Гей, доле, де ти?...“
 І тнуть музики,
 Пани співають,
 В дверях лакеї
 Стоять, куняють.

І тнуть музики,
Пани гуляють —
Смоляні бочки
Горять, палають.
„Гуляймо, друзі!
Вина нового!...
Ще їх подати
Сюди до його!...“
І пир горою...
Пани... дівчата...
Реве музика,
Немов заклята...

А в ранці прийде:
„Прости, я знаю,
Що кат я...“ з світу
Тебе зганяю!
Прости, я й світу
Собі не бачу,
Кляну свою я
Прокляту вдачу!
Прости!“ А смеркне —
Реве музика,
Проснулась знову
Натура дика...

Сумує мовчки
Нещасна пані,
Нічого гості
Не знають пані.
Не знають люде,
Не знає мати...
Та й що їй стане
Вона казати?
Сама-ж то вітка
З гиллі зірвалась...
Держали дома,
Не задержалась!...

Недовго сохла,
Нещасна пані.
Мов квітка звяла
В вічнім тумані.
Недовго сохла,
Прийшла година,
Пішла до Бога
Душа безвинна..

Було зимою:
Завія вила,
Холодним снігом
У вікна била.
У спочивальні
Сьвіча горіла,
На ліжку пані
Бліда сиділа.
Як з воску злита,
Вона сиділа,
На пана сумно
В журбі гляділа.
І щось-то тихо
Йому казала,
Неначе в його
Про що питала.
І жаль великий
У тій був мові,
Але докору —
Ні в однім слові...
Вона сиділа
І щось казала:
В час смерти пана
Вона прощала...

І він неждано
Схилив коліна...
І то велика
Була хвилина!
І пані тихо
Його втішала,
А сльози, сльози
В очах блищали.
І то послідня
Було прощання,
Була розмова
Уже остання.

Померла пані,
Заснула тихо,
Немов забула
Все — щастя й лихо.
Вона лежала,
Немов живая,
І всім здавалось,
Що то сьвятая.
А ніч стояла

Глуха, холодна,
Не сяла зірка
В горі ні одна.
Ходили хмари
І хуга била,
І панська псюрня
Усю віч вила.

Ховали... Глухо
Земля припама
Труну холодну...
Її не стало.
Не стало в світі
Душі святої,
Не стало пані
Ще молодій...
Ой пане, пане,
Ой що ти вдіяв?...
Її життя ти
Мов пил розвіяв!
А як тебе-ж то
Вона любила:
Усе до краплі
Тобі простила!...

А далі, далі...
Гульня... бенкети...
„Гуляймо, друзі!...
Гей, доле, де ти?!...“
І тнуть музики,
Пани гуляють,
Стоги в півночі
Для їх палають.
„Гуляймо, друзі!
Вина нового!...
Псіхей подати
Сюди до його!...“
Гульня горою...
Пани... дівчата...
Реве музика,
Немов заклата...

А далі, далі?...
Чого питати, —
Усе ти знаєш,
Вельможний кате!

Не ждав ти краю
Життя такого,
Не ждав ти грому
Зпід хмар грізного,
А грім удавив...
Тобі в науку
Послало Небо
Велику муку.
І ти — каліка,
Один на світі;
Очей не буде
Кому склепити!...

А де ті друзі,
Брати названі,
Твоїм же добрим
І ситі й п'яні?...
А де ті друзі
Веселі, жваві,
Що тут товкли ся
Такі ласкаві?...
Усі відстали,
Нема нікого,
Усі забули
Тебе старого!
А мав ти щастя,
І все пропало...
Ой мало муки
Катюзі, мало!...“

* *

Скінчилась пісня... Стихли згуки...
І серце стиснулось від муки.
Підвів ся з крісла важко пан
В сльозах, неначе у тумані,
І у невпинному риданні
Упав, як сніп той, на диван.
І обгорнув його руками,
І гірко плакав, і стогнав,
І все перед його очами
Журливий образ хвилював
Тої, що він загнав в могилу,
Живу в труну заколотив,
Мов кат який...

І через силу
Він встав, лампадку засвітив,

І впав старою головою
На піл холодний, як стояв,
Перед іконою сьвятою...
Не гордий пан оттам упав, —
Упав старик слабий з мольбою.
І чи він плакав, чи моливсь,
Чи суд чинив там над собою,
Але з землі вже не підвівсь.
І через час, як до кімнати,
Щоб чай зі столу прибирати,
Старенька ключниця зайшла —
Його без пам'яті знайшла...

На другий день в вечірню пору
В кімнаті сяли тій огні,
І йшов народ у двір і з двору:
Лежав там пан старий в труні.
А в чистім небі сяли зорі,
Холодні зорі, мовчазні;
В саду берези білокорі
Стояли тихі і ясні.
Було так мирно, спало лихо;
На небі місяць тихо плив.
А бір гудів таємно-тихо,
Немов комусь-то він грозив.

1888 року.

НА ЗАВОДІ

НАРИС

Ів. Стешенка

— — —

I.

На благодатному лоні України, серед її вільних широких степів розложистою плямою визначається цукорня пана Доброрадовича. Всякі бувають заводи в нашій краї, і великі й малі, і чепурні й непоказні, — але видатніш над сю цукорню не було, здається, жадної. Зграбно помальована в яскраво-червоний колір, вона гордовито підносила серед степових долин і якось холодно вбирала в себе жартівливе проміння. Її довжелезний димарь над усією округою і геть манячив своїм задимленим верхом, немов закликаючи до себе юрби робучого люду. Ставні баркани цукорні, мов належні якійсь фортеці, теж виглядали виразно: в них чулась глибока міць їх володаря, міць золота, що служить своєму господарю дійсною фортецею супроти всего незгідного з його владою. Не було тільки в цих барканах стінних вікон, але через се вигляд заводу ставав ще поважнішим та лиховістнішим. Цукорня робила таке вражіння, що слова „*lasciate ogni speranza*“ здавались нам для її робучих клієнтів найпридатнішими.

Чорний густий дим, що невпинно клубочивсь із димаря, надавав похмурій картині останню цїху повности. А зверхній статочности цілком відповідала і внутрішня. Належачи до одного з найбільших богатирів-панів південної

України, завод видавав тисячі пудів білосніжного цукру і повертав за них панови такі-ж тисячі велезначних кредиток. Сам Доброрадович, людина безженна, справами цукорні не верховодив. Нащадок колишніх виходців-Сербів, добротливий серцем, але розпечений панством, він більше волів гаяти час за кордоном, чим скіти в такій, на його думку, дикій країні, як його родина. Приїздив він до дому лише раз на рік, щоб кинути оком на своє сільське господарство та цукорню, дати деякі поради (яких ніхто не слухав) і знов майнути на своє постійне житло по заграницям. Ні в які-ж господарські справи глибоко він не втручався. Його, правда, вразили колись надзвичайно хворі обличчя робочих цукорні і він навіть спитав їх про причину такого стану тіла, але одержавши відповідь: „усім довольні“, і сам зробився довольним і в дальший розслід того „задоволення“ не вдавався.

Всіми справами на цукорні правив управник, колишній офіцер, а потім фінансовий діяч. Він довгий час грав на біржі, потім виконував різні операції та припоручення біржових генералів і став таким чином людиною для них певною. Коли Доброрадович збув ся управника і в сій справі вдався в Петербурзі до своїх фінансових знайомих, йому вказано було на біржевого „офіцера“. Офіцер згодився на перспективу спокійного життя та забезпеченого зиску і з тої хвилі став управником великої цукорні. Життя його було дійсно спокійне. Найлекшу частину праці — провірку цифр, оценок роботи, наймитів, платні і т. д. він узяв на себе, а головнішу — се-б то найми робочих, доручено було рядчику Жидови. Сьому призначалась відома сума грошей, з яких він мусів утримувати робочих на праці та в дорозі, видавати їм платню, одно слово, Жид ставав новим їх господарем. Але йому за „фабричним мясом“ треба було чимчикувати досить порядно. Байдуже про те, що цукорня обліплена була навколо селами та козацькими слободами; робити на ню не йшов сливе ніхто. Та й не дивно: праця на ній була каторжна, а платня дивовижно мала.

Через те робочі на цукорні, се була виключно, так сказати, „іноземщина“. Її складали переважно Литвини,

завжди голодні і завжди раднійші за нікчемну платню запакувати себе в робітну неволю. Якою тяжкою ставала тим бідним Литвинам праця на цукорні, про се нема чого й говорити! Жидови треба було чимсь надолужити неприємність далеких своїх мандрівок за робочими, і він у сьому поспівав як найліпше. Він робочих і облічував при видачі удержання, і грабував при закупі в його крамниці різного краму. Він їх споював у своєму шинку дурмановою горілкою, він їх морив у таких помешканнях, від одного вигляду яких зомліла-б делікатна душа Доброрадовича. І вони терпіли все... Дивувались, як з їхньої платні лишається при кінці речинця один карбованець, але терпіли. Дома в них було погано, тут також погано, так яка-ж ріжниця і на що ремствувати? Так міркували забиті, вбогі страдники і се спонукало їх до нової роботи, до нової муки. І колесо виробу овочів ішло рехтельно. Робочі робили день і ніч, рядчик заробляв великі гроші, управник ще більші, а сам закордонний господарь, захвачуючись вільними справами заходу, вкидав на „погані ласощі“, або в дикі хвилини палив на цигарки сотні кредиток, здобуті кривавою неволею, як він казав, Сходу.

Версти на дві від сеї показної цукорні розкинулася невеличка українська слобода. Осадившись на високім узгір'ю, вона далеко навкруги блищала своїми чистими, буцїм для сьвята вимазаними хатками, облямованими рясними зеленими садками. Високі колодяжні журавлі велично здіймали в гору свої довгі шиї і гармоніювали і з дивним простором степів і з гордовитим летом духа українського народу. В такій же лагоді з округою були й високо зняті в небо блискучі хрести слобідської церкви, немов символ високого духового настрою, широких поривань до Небесного. З високости горбів, що на них розташувалась слобода, розгортав ся чудовий краєвид степів, де яскраво-золоте проміння сонця непримітно зливалось з розкішним рясом тирси в одній привабній, любій для очей картині. Куточок, словом, був чудесний. В сій-то слободі здавна жили козаки, нащадки Запорожців. Оселилось їх було тут не більш сотні, тепер стало декілька сотень. Але байдуже і про таку мализну, жили вони колись, буцїм справжне

село: вибудували собі церкву, мали школу, заведену їх коштом з „ученою“ допомогою дяка, держали свого власного „юриста“ — писаря і т. д. Та не було й дивно, бо ніде правди діти, на порожняву кишень нащадки слобожан не мали рації жалуватись. Заробітки в них були тими часами гарні. Мандрували вони по всіх світах з хлібом-пшеницею, розвозили сіль кримську, розсилали на продаж товар та вівці тонкововні, — і копійчина їх не минала.

Але так тягло ся не довго. Минули десятки літ, як вони осадились своєю слободою, і їх добробит став хилитись до занепаду. Явились залізниці — і чумацтво загинуло. Людності побільшало, ряд урожаїв збив ціну на зерно до нігича, потім явились неврожаї і багато пекучих потреб лишилось у козаків без заспокоєння. Ще пройшов час і економічна руїна почала їх обсягати й топтати так, як се робить ся поволі з усею Україною.

Але байдуже про се, вільна психіка слобожан настроєна була досить високо. Вони пам'ятали своє походження від „славного лицарства“, викохали собі самоповагу і гордовито тримались серед безладя крпацьких часів, дивлячись на гіркий стан невіільних посполитих. Коли їх став посягати розрух, козаки почали зажурюватись, задумуватись над своїм станом, але втямити дійсних причин горя не могли. Вони чули, що їм нагрожає якийсь небачений ворог, пізнавали на собі його грізні пазурі, але відкрити сього ворога були не спроможні. І так з жовчю на серці, з злобливим настроєм і глухою погрозою в думках гаяли вони свої дні без жадної надії на будуще. Тільки дехто з них, не падаючи духом, ще бадьорив ся, але крім скептицизму від своїх сусід не стрівав нічого.

— Ні, мабуть уже нам не панувати, — чув він відповідь на свої надії. — Коли вже панам уривається бас, то такий голоті, як ми, нема що й сперечатись супроти долі; де вже його вичуняти від злиднів! Тут хоч би з голоду не вмерти.

В такім стані духа слобожане зміцнялись що дня то все більше. Убожество їх посідало все глибше, духова рівновага хиталась без упину і громадська психіка шукала

в одчаю хоч якого небудь ворога, аби вилити на него всю нагромаджену роздратованість. І той ворог явив ся. Одного разу слобожане почули, що сумежний з їх ланами степ запродано панови Доброрадовичу і що поруч з їх слободою буде збудована цукорня. Козаки спершу не пойняли віри і впевнились тільки тоді, коли на місце будущого закладу почали возити возами цегли, а там стали мурувати й мури. Селяне стали тоді зразу в опозицію до заводу. На заклпк іти робити до будови цукорні, вони відказали гордим небажаннем:

— Доси ще не були панськими наймитами, — казали вони закликачам, — сподіваємось, що й не будемо!

Горде призирство до нового закладу їх сусіди вони заховали й на далі, нагромаджуючи своє противенство все більш. Коли-ж цукорню збудовано, коли на неї юрбами почали пригонити чужоземних для слобожан робочих, а слідком за снм стали возами вивозити коштовний виріб цукорні, то ненависть козаків дійшла до останнього ступня.

— Так он-де хто воно тепер набуває сальце на тіло, — вимовляли вони, чуючи про казочний зиск володаря. — Он хто не людську кров, не рушаючи й пальцем. Ні, панове, не животіти вже нам і нашим дітям! Усе забере отся проклята „машина“!

Розумінне „машини“ було в них вельми широке. В него входила не тільки їх предківська супротивниця залізниця, але й заводи і фабрики, і взагалі велике господарство з землеробськими машинами. І ворожнеча до „машини“ напоїла їх цілком. Близький ворог, в вигляді одної тільки цукорні, зруйнував крихту селянського супокою в пені: наочність сього ворога зробила те, чого за довгий час не могли зробити навіть крепапські надужитя. Та й не дивно: море тих надужить їх, козаків, не обходило; ся-ж цукорня, горда та пишна, була яскравим свідком суперечности праці та капіталу і навіч доводила слабкість та невикрутність самих слобожан.

— Солодкий вік тепер мабуть починаєть ся, — іронізували вони іноді. — Хліба нашого за так-гроші купують, та й то не хотять, а цукору так ледве встигають наробляти!

І злоба проти „цукору“ та цукорників не давала їм спокою. Спекатись її вони не могли, бо предмет почуття завжди був на очах. Свисти, клуби диму, далекий гуркіт, крики, — все се мішалось у одну безладну купу і досягаючи очей та слуху слобожан, ворушило їх душу без краю. Зараза була неминуча! Іноді виходили бувало селяне в сьвято чи в неділю на край слободи, щоб поглянути на степову далечінь. Мовчки запалювали вони свої видатні люльки і також мовчки вдавались до насоложування красою округи. Здавалось, наче сон оповивав їх турботні думки і вкладав у них безпереривний спокій. Але така їх безтурботність стояла недовго. Їх увага мимоволі відтягалась від суто-вільного степу похмурим заводом, що часом і в сьвято провадив невтомну працю виробу.

— Бач ти, сила нечиста! — не витримував дехто з козаків. — І сьвято йому не сьвято. Свистить та гуде. Пє кров людську, — і нівроку йому!

— А що-ж йому таке. Не нас же питать стане! — відповідав другий.

— Сам гуля по заграницях, ти чув?

— Ще-б ні... Кажуть, здорово добра мантачить...

— На його вік стане! — втручавсь у розмову третій.

— Ого-го, ще й як!

— А здорово заробля цукорня... Ой, як здорово! Кажуть, що заробіткам з неї і переводу не буде...

— А чому й ні? Аби нашого брата було як найбільше, щоб своїм горбом оте добро виносити, а за зиском діло не стане!

— Се іменно...

— Дивіть ся, і до нас черга дійде... Заспіваємо й ми тоді гіркої.

— Е, то ще біс їх батьковн підіждуть! Так і підемо кланятись, як-же!

— А що ви думаєте, як скрутить негода, то куди його дітись?

— Та вже-ж не сюди, хоч чортови в пекло, а не сюди! Даватись отим харцизам на поталу? А щоб вони не діждали! — закінчив хтось із них спокійну бесіду розпаленим криком. І тоді ріжній огуді і проти панів,

і проти купців, і проти чого тільки не хотіло ся, не було кінця-краю...

І такі або в такому напрямі розмови вели ся що разу, ні трохи не вменшаючись, але виростаючи в своєму запалі що-мога більше. Особливу страву до сего запалу давали їм ті часті дні, коли на завод приганялись нові батави робочих. Шлях до цукорні відкривав ся перед слобожанами на-віч і сі рухавки робочих було видно як на долоні.

— Ведуть уже нових, Науме! — казав хтось своєму сусіди, побачивши в низині юрбу гольтіпак.

— Ведуть — бач, яка отара! Ото наїдять ся цукру! — відповідав той іронічно.

— Бодай уже його не їсти! — промовляв перший і обидва починали думно задивлятись на ту юрбу небо-раків, що поволі чвалала просто до заводу, мов офіра перед своєю погибілю. Але слобожане могли розглядати „цукорників“, як вони їх звали, не лише здалеку. Що не-ділі приходили заводські в слободу прогулятись, чи то для якогось діла, — і кожний з козаків міг тоді на-віч роздивитись на їх дикість та вбожество. Особливо звертали увагу на се жартівливі дівчата. Непоказний вигляд заводських давав чималу страву їх іронії та сьмішкам.

— Дивись, дивись, Хведоро! — штовхала одна з дівчат другу показуючи на подорожних. — Бач, який кра-сень, аж тіло крізь штани сьвітить ся.

— Вже іменно! — реготалась у відповідь їй Хведора і додавала: — Ні, а ти поглянь на оттого, бач, як у личаках виступа, мов пан у сапьянцях!

— І не говори! Один краще другого: очі мов з картоплі, борода мов з лика, — патрети, одно слово! — іро-нізувала ще якась із них і довгий спільний регіт був нагородою сьмішливій дівчині та нічим незаслуженою ка-рою для слобідських „гостей“. А сі гості, хоч і не розу-міли української мови, але ясно бачили глумливий вираз на обличчях дівчат, виразно чули їх невпинний сьміх і, мов визнаючи їх лиховістну справедливість, ще нижче схиляли і без того зажурені голови. Картина людського приниження була повна!

За те відносини до сих „гостей“ з боку дорослих та поважних слобожан були і не такі пустотливі, як у дівчат, і далеко складніші. При погляді на робочих у них чулось разом і жалкування про сих бідолах, і якесь нехтування ними, і ледве примітне порівняння з їх долею будущої своєї. В наслідок сього був на-пів суворий, на-пів привітний їх одвіт на коротке привитання робочих, що приходили до них у слободу. Але ні в які бесіди з заходжими вони не встрявали. Се робилось одначе не по якійсь безпідставній гордливості, — зовсім ні! Причина була иньша. Вона яскраво вияснялась у обопільних розмовах слобожан.

— Що нам з ними паякати, — говорили вони проміж себе, мов вибагаючись. — Певно-ж мудрощів жадних не вчуємо! А чути про їхнє жебрацтво не геть-то солодко. Старцювання і в нас досить!...

Причина була очевидна: слобожане не заводили з заводськими теревенів, боючись торкнути ся своїх ураз і викликати перед очима картину тієї своєї руїни, що вони всяким робом хотіли сховати навіть від себе самих. У них був жаль до сіром, але жаль, як видко, самолюбний!

Одначе бували години, що козаки виявляли до них і щире спочуття, але єї випадки бували і рідкі і цілковито безовочні, хоча дійсно пронизувались щирістю. Сими випадками являлась смерть когось із запрацьованих робочих. Не винісши надмірного тягару пекельної роботи, офіри заводу часто тратили життя від раптової хвороби і на віки упокоювались на слободському кладовищі. Але се упокоєння було лише стосункове. Угонений за життя „цукорник“ відчував на собі ярмо призи́рства та неласки навіть і по смерті!

— Здох, собака! Скільки не доробив, а?! — бубонів управитель учувши про наглу смерть робочого. — І так завжди з отсими шкурами!

— Ех, похопивсь! — додавав і Жид. — Знов доведеть ся завчасно за ними вибиратись у дорогу... А тут діла, діла, чорт його бери! — І потоки докорів лились на нещасного трупа страдника, що їх заслужив менш усього! Лише слобожане, зачувши погребові гуки дзвона на своїй

дзвінниці, побожно здіймали шапки, хрестились і промовляли:

— Мабуть знов хтось із заводських! Царство йому небесне! Страдники вони безталанні!

Особливо-ж живо висловлювали вони свій жаль по вмерлому, коли домовина ставала їм видимою. Сей щирий жаль був тоді надто натуральний. За труною сїромашного небіжчика не йшов ніхто; ніхто з рідні не проливав сліз по його втраті і лише жалкування слобожан оживляли мертву байдужість, що панувала навколо мерця. І такі картини ставали перед очима козаків усе частійше, а несвідомо злоба де заводу виростала все видатнійше.

— Лихо се наше! — повторяли козаки, — та ще й яке велике лихо! Само йде і за собою десяток веде! Не буде йому, навісному, й переводу!

І слобожане були праві: лихо в вигляді заводу вибухало що хвилини. З сусідних сел почали приливати до цукорні безземельні селяне і так численно, що відгук радощів управителя долітав у своїому отруйному леті й до слобожан.

— От нахаба! Вже й наші туди йдуть! — розводили вони руками при такій звістці.

— Вже іменно, що скрута! Ох, дивись, Панасе, щоб і нас туди нечиста не запроторила! — жалкував бесідник.

— А не діждуться, каторжні!

І рядчик робочих дійсно ждав на них марно. Що разу, зустрічаючись у слободі з козаками, зазивав він їх у найми і що разу отримував холодну одсіч.

— І чого ви не згожуєтесь? Дивно се мені! — переконував він їх. — Невже-ж вам краще корписати оту землю і не мати нічого, чим одержувати рехтельно готові грошики? А як ви думаєте?

— Помітикуй більше, то може й зміркуєш те, що тобі дивно, — іронізували над Жидом селяне. — А нам з тобою не бути разом, от що ми тобі скажемо!

— Чи вам платня мала? — вдавав із себе незнайка рядчик. — Але-ж таких грошей ви ніде не мати-мете!

— Еге-ж, батьковн своєму розкажи, той може твоєї балаки й послуха!

— Ну, а коли вам платня здається малою, то в нас же й робота легка, чиста, — я вам вірно говорю!

— Тим-то воно так чисто й мруть у вас, — тільки й бачиш, як тягнуть людей на кладовище! А що, влучили?

— Дурні, необережні, того й мруть! — викручував ся Жид. — А ви з розумом, то до сего себе й не допустите!

— Улещай! Так ми тобі й поїмемо віри! Ти, дбаючи про свою кишеню, чого не наторочиш!

— Ну, що-ж, ниньки не хочете вірити, а опісля жалкувати-мете!

— За нас не журись! Краще подбай за тих, що отам їх мордуєте?

— Дбаємо й за тих, — як можна!

— Ото й добре! А тепер до побачення! — додавали селяне і розходились у-ростіч, лишаючи рядчика на самоті. Сей-же в отвертій саморозмові говорив про мужиків далеко менше чемно. Упертість слобожан вражала його глитайську душу надмірно.

— Ну й голота, ну й злидні! Ще й вони пирожать ся, а? Ну, стійте, прийде й мені слухна доба, тоді вже й я над вами покепкую! Вижену з вас сальце, заллю очи солодким цукром... У, мужва гаспидська, тільки клопотів через них не обереш ся! — пускав він їм наздогін і відходив до дому з різними мріями про своє майбутнє. В привабних малюнках марилося йому, як йому не треба вже мандрувати геть кудись за робочими, як селяне з окружніх сел і слободи, — сеї клятої слободи, — цілими низками тягнуть ся за роботою на цукроварню; марилося йому, що через сю то справу ще більше срібла-злата нагромаджується в него по банках, що ростуть у місті збудовані ним власні будинки і що на них висить уже таблиця з написом „Дім почесного горожанина“ такого-то... Багато ще й иньшого марилося нашому рядчикови, і ніде правди діти, жадне з його марінь не було безпідставним!...

II.

В сій-то бідолашній слободі здавен-давня жив козак Андрій Корж. Від старого батька-чумака лишилось Андрію

добра не мало. Були тут і воли круторогі, вівці тонкововні, і коні прудкі; було й таке, що комори тріщали в него від зерна зібраного з розлогих ланів, що цілими горами підносилося сїно, накошене по широких лугах. Та й не дивно: батько Андрія був чумаком не-аби-яким і роздобувати копійчину вмів хоч куди! Кинувши потім свій промисл, він охазяїнував ся на землі, і вмираючи все нагромаджене майно покинув єдиному синові Андрієви. Сей вдав ся в свого батька цілком: тихий, розсудливий та ощадливий, він став дійсним господарем заповідженого йому добра. Одружившись з багатою козачкою і наймаючи завжди декілька наймитів, він орудував своєю землею на всю губу. Завчасу обсіяв ся, завчасу збирав з поля хліб, гарно вмів його попродаати і через те завжди отримував чималий зиск... Щасливий на заможність, він мав не менший талан і в родинному житю: гарна та жартівлива дружина дійсно скрашала йому жите, а тройко діточок доповняло тут його лагоду. Але змінна доля людська! Всі нещастя зубожіння, що оповили село, не минули й хазяїнуватого Коржа. Разом з земляками перебув він і неврожаї, і впадок на товар, і разом-же з ними побачив своєму добробиту невпинний кінець. Посїв тоді нашого козака невпинний скрут! Полетіли з старих запасів на покриті господарських видатків заховані карбованці, розпущено наймитів, продано головні землеробські знарядя і сам колишній господар звів ся ні-на-що! Замість того, щоб доглядати часом за наймитами, він почав сам поганенькими плужками корписати землю, — але як її не колунав, а навіть на малу частину колишнього зиску не міг уже рахувати ніяк! Страшні пазурі бідкування охоплювали його чим далі, тим більш, і все його становище в житю перевертали до гори дном...

Та що й казати, — переміна в усьому скоїлась над Коржем у-щерт і найвидатнійше відбилась на його вигляді. Перш бувало в сьвято вийде Андрій до добрих людей на бесіду і гарно було на него й подивитись: такого пана видавав із себе, що тільки держись! За то тепер!... Один жаль брав, коли позирали ви на його зношену, але з слідами минулої заможности одіж, на латану його

чумарку, на шкарбуни, що давно вже не бачили на собі дьогтю. Так, занепав наш Андрій зовсім і що року став підупадати ще більше. В той-же час, коли біля його слободи оташувалась цукроварня, і коли він мав 45 років за плечима, овоч того руйнування в його особі виявив ся вельми яскраво. З кремезного та ставного козака він обернувся у згорбленого, забитого вічною працею робітника. На виду йому відсвічувалась туга та безпорадність, на голові та вусах пробивалась завчасна сивина, хода була квола, нерішуча, — одно слово, видко було по ньому, що жите його притиснуло сутужно... І під тією вагою Андрій почував себе кецько. Сім'я в него була не велика, але вона піростала і се давалось йому в знаки надто. Треба було то одіжі, то харчу, то скасування недоплату, то ще багато иньшого, — на се все треба було грошей, а ті гроші гостювали тепер у Андрія не часто. Що його тут діяти? Що вигадати? Відповіді на се не знаходилося у його голові жадної, натомісь виростала розпука і безсило опускались у нього і без того запрацьовані руки. Не дивно через те, що стрічі з земляками та розмови з ними Коржа не визначались спокоєм та веселощами.

— Ну, що? Погані справи? — питає часом Андрія товариш.

— І не питай! Такі погані, такі злиденні, що й говорити остогидло!

— Так, прогнівли ми Господа милосерного, оповила нас кара небесна! — бідкався бесідник, хитаючи головою.

— Дійсно, що на нас отсе наслано! Не повіриш, посадовив отсе буряки, — скільки я над ними поклопотав, скільки попанькався, і що-ж ти думаєш, — усе чисто пропало!

— То так... А он у Доброрадовича на заводі, — так хоч відсипай, — такий урожай ушкварено!

— Ну, от бач! От ти тут і міркуй! У пана так, а в мужика інак! Ну, як-же його тут мовчати, коли-ж несправедливість видима!

— Що-ж, не наша на те влада! Як, значить, нам призначено, так воно й мусить бути! А ти тільки мовчи та диш!

— Нічого сказати, веселе жите!

— Що-ж ти поробиш, треба терпіти. Се вже діло таке! А до речі, ти чув, що на заводі робить ся?

— Хай він завалить ся! А що таке?

— Було отсе якесь начальство, — роздивлялись там усе і казали, що писати-муть панови, щоб платні робочим приточив, — зглянулись таки й на тих сіромах.

— Зібрались таки! Ще-б не приточити... Тут сам живеш на-пів звірором, а там уже просто собаче життє!

— Тепер на цукроварні буде краще... куди!

— Та звісно... ще-б таки!

— Одно тільки погано, що управник як прочув про сей замір начальства, так розлютив ся, мов хижак, — став лупити робочих за всяку дрібницю.

— І тут не обійшлось без ка-зна-чого! Ну й харцизяка отой управник, — і як вони його доси не вкоськають, — тут просто аж руки сверблять.

— Еге, чом не вкоськають? А їсти, брате, треба їм, як ти гадаєш? Так тут багато не розходиш ся!

— Але щоб допустити себе бити? Та я ліпше з голоду здохну, ніж дозволю вчинити над собою таку наругу! — аж кипів від хвилювання Андрій.

— Обидно, що й говорити, але як на полиці нема й хліба шматка, то доводить ся й иньшої співати.

— Та щоб мене примусив хтось отак знижатись? Що ти говориш? Хто мене приневолить?

— Еге, хто! А сім'я, забув? Се, брате, не жарти!

„Сім'я!“ Се слово мов блискавка осявало зразу захвилюваний мізок Андрія і також хутко погасало, лишаючи йому на душі тільки чад якогось тяжкого спомину.

— Сім'я! Ну, се що-ж... Е, та чорт з ними, з сими балаками, тільки себе марно збентежиш! — закінчав він розмову і швидко прощав ся з земляком, очевидночки вельми стурбований.

— То-то бо й є! Се, брате, не жарти! — напучуючи повторяв слобожанин і щось бубонючи чимчикував собі далі. А вражений його нагадом Андрій шматував ся тоді в тяжкому міркуванні без краю. Слово „сім'я“ викликало в його уяві образи обшарпаних його дітей, не менш

задрипаної і невдоволеної ним дружини, і ще більш підкреслювало непоказне становище його самого. „Ох, доля моя нещасна!“ — закінчав він нарешті своє мізкування і, звісно, не помиляв ся в сьому ні крихти. Про сутужність такої речі, як сім'я, доводили йому не тільки „внішні обставини“, се-б-то земляки; далеко частійше приходилось йому впевнитись у дійсности того тягару в себе дома.

Се власне траплялось тоді, коли питання обходило деякі конешні видатки. Такими часами Андрій ладен був просто себе стратити.

— А ось і зима надходить, а в наших діток і кожухів теплих нема, — казала іноді Андрієви жінка його Катря.

— Знаю й без тебе, — відмовляв Корж з пересердем, вбачаючи в тому нагаді докір собі, — але де-ж його на се грошей узяти?

— Десь уже та треба дістати; через те й кажу, що слід промислити!

— Нема де, сама знаєш; а красти-ж не піду для сего! — зовсім уже сердив ся Андрій.

— Борони Боже, хиба я тобі для сего кажу про нашу нужду? Може позичиш де!

— І так у позиках сидимо, як у болоті! Ніхто вже не повірить, — треба спершу віддати борги.

— З чого-ж його віддаси?

— То-то-ж і є, що ні з чого!

— Може що продати можна? Товаряку якусь, або-що!

— Щоб самим уже зовсім повиздихати?

— Але що-ж його інакше подієш? І так горе, і так горе! Так краще вже як-небудь полататись.

— Роби, жінко, як знаєш; про мене хай воно хоч пропадає все, — пуття однаково ні з чого не буде!

— Сьвіте мій, горенько моє! І що я за нещаслива така вдала ся! І на що я вік свій дівочий занастила! О, ти доле моя проклятая! — починала тоді голосити Катря в відповідь на похмурі слова чоловіка і сповняла хату ще більшим сумом.

— Голоси! — глузував не знаючи що робити Андрій і мовчки вислухав очевидні вже докори жінки.

— Ти мене в-нівець звернув, ти мене в старчихи вивів, ти моє добро промантачив! — тільки й чути було з уст розпаленої козачки, в якій блискучим сяєвом марилося перед очима колишнє її дівування. Андрій терпляче вислухав весь потік жінчиних дорікань і дожидав ся її вгомону. Тоді він рішучо втручав ся до розмови.

— То ти кажи просто, — корову хочеш, щоб я продав, чи що таке?

— Звісно, корову! Без молока обійдемося, коли в хаті хліба нема!

— То так би й сказала! — закінчав Андрій розмову і незабаром сім'я лишалась без корови, єдиної своєї погодівниці. Але корову продано, деякі потреби задоволено, а цілковита недостача виявлялась незабаром у всій своїй повноті. Знов лунали тоді в хаті сумні розмови про те, що можна з господарства продати, знов починалась сварка та колотнеча і господарство Коржове тануло як свічка.

Та що я кажу „Коржове“? Те, що діялось у хаті в Андрія, повторялось, хоч де в чому й відмінно, і в інших хатах. Рух старцювання та занепаду обгортав їх усіх неодбійно. Слободське господарство розлазилось до споду і перед селянами відчинялась лише страховинна безодня, відкіля нагрожували їм неznані доси дивогляди — еміграція, заневолення, голод. Голод слобожане вже знали, з еміграцією вони сливе мирились, — і тільки заневолення, особливо в вигляді праці на заводі, одним натяком про себе розлютовувало їх гірдливу душу.

— Та швидче на Амур усі до чиста виберемось, чим скоримось якому грабителю панови або отому каторжному заводу, — говорили козаки і в їх думках панувала тверда рішучість. Але сказати про Амур лекше, ніж на него зібратись піти: се прекрасно розумів рядчик Жид і що часу робив ся сміливішим з козаками. Він уже не тільки запрошував слобожан до роботи, але й грозив, що коли самі не прийдуть, то не дасть їм заробітку. Через се батлячки межі обома сторонами робились де далі все зловісніші; особливо виявляв сю злобу Андрій. Байдуже про тяжкий свій стан, він загризав ся з рядчиком найбільше:

постійні спогади про колишню заможність зразу обурювали і без того малий спокій його душі, коли він бачив грубу рядчикову постать та чув його зухвалу з селянами річ. І в відповідь на ті речі, він у своїх гриманнях проти рядчика виливав усю жовч, що накіпіла на серці. За те-ж і останній ладен був його ззісти.

— А ти, — обертався він у розпалі до Андрія, — хоч би й прийшов за роботою, то я тебе й дурно не прийму, так і знай собі, бунтарю!

— Знаю, знаю... Багато чести буде, щоб я в тебе прохав чогось... Піди ранійш умийся!

— Ну, ну, побачимо, кому ранійш доведеться вмиватися та латати дірки на чоботях!

— Не тобі, анахтемо, про се вказувати! — хвилювався Андрій, у якого справді чоботи були з дірками. — Хоч і чоботи драні, за те крові людської не пю... А ти он яке черево випас нею!

— Ну-ну-ну, говори мені прикрости! Дивись тільки, щоб на тобі вони не окошилися!

— Що ти думаєш? Боюся я тебе? Плювати мені на таких, як ти! — дійсно плював ся Андрій і насунувши шапку на чоло зразу відходив.

— Злидень паршивий, щоб ти долі своєї не бачив! — посилав йому наздогін рядчик і також швидко вертався до дому, попсувавши тільки кров у розмовах із селянами. А доля таки справді не жалувала Коржа і без спонукань рядчикових. Крім того, що йому велось дуже погано взагалі, з ним скоїлось ще й нове нещастє. Раптово вмер п'ятнадцятилітній син, задавлений при рубанню деревом. Сей хлопець був надією всеї сім'ї і найулюбленим Андрієви, — очевидно через те, що втрата його мусіла відбитись на Коржеви дуже важко. Через смерть сина він ще більше підупав і матеріяльно й духово. Позичивши і витративши все, що малось на похорон хлопця, він занудгував страшенно. Деякий час він ходив мов не при собі, потім трохи вичунав, але з виду йому не сходила вже якась непорушна похмурість, що розливалася вавколо незрозумілу скорботу... Андрій мов задеревенів. На саме головне — іменно на господарство, він перестав звертати

всяку увагу. Перше бувало він усюди сам, — і хоч багато й ні при чому йому було поратись, усе-ж таки він порав господарську гарячку і метушив ся з одного місця в друге. То з сокирою, то з лопатою обходить він зала-тане своє дворище і скрізь було знаходить роботу. Там дещо заклепа, тут забє чи обтеше, — і так по трохи втримував від розпаду принаймні хоч двір. Ниньки-ж він перемінив ся цілком. Цілими годинами не бере в руки нічого, а сяде десь у кутку двору, дивить ся байдуже наперед і все про щось думає, думає без кінця.

— Андрію! Схамени ся! — покрикувала тоді на него з пересердєм жінка. — Мені дров нарубати треба, а ти сидиш мов пень... Хиба-ж се можливо!

— Я нічого... се я так... на хвилину! — відповідав той, збентежений у своїх мислях.

— Добра хвилина! Пів дня сидить баньки витріщивши! А тут їсти нічого...

— То тобі дров нарубати, чи що? — відмагав ся від неї зовсім уже відірваний від думок Андрій.

— А то-ж! Дурно-б не гавкала! — репетувала Катря, та вбачаючи, що чоловік почимчикував уже до дров, верталась угамована до хати.

Андрій брав ся до роботи, забував ся в ній на час, але потім знов наставляли для него дні, навіть тижні якогось задубіння. Справа кінчилась тим, що перетурбований Андрій став притчею всеї слободи.

— Що то, значить, побиваєть ся людина! — гуторили слобожане бачучи здалека придавлену постать Коржа. — От як узяв до серця загибель сина!

— Як раз! Син його засмутить отак! Баглаї колишні осіли, тим і ходить мов причинний.

— Хиба ти думаєш, що йому про сина байдуже?

— Звісно, що й син тут того... наддав, конче... Але з лінощів він отак тупає та нічого не робить. Знаємо ми сі смутки!

— Воно може й справді так... Бо душа людська... о, багато в ній тьми, брате!

— Ніякої тут тьми нема! Видко все, як на долоні! Хиба-б то вже в людини совісти не стало, щоб бачивши

в себе таку нужду він став сидіти та байдки бити. А сей-же, бачиш, і пальцем не торкнеться ні до чого... Жінка бідолашна всі сили, кажуть, напружує, а він лодарь нічевем бавить ся! А то нудьга, — от іще вигадали!

— Та видимо тепер, що не нудьга! — згожував ся бесідник і сей присуд над Коржем складав ся таким чином поволі. А тим часом „баглаї“ посідали Коржа все більше. Він нудив ся і нудив ся без кінця. І без того хорий, він став хиріти що далі то примітнійше.

— Сьвіте! На що ти робиш ся похожий! — говорила йому іноді жінка. — Ти-ж хоч нас пожалій, ледащо! Коли-ж ти захворієш та пропадеш, то нам хоч у старці тоді виступай! Чи ти думаєш коли про се? Чиста напасть на мене безталанну!

Але й без хвороби Коржа сім'я його дожила ся так, що одного часу в хаті не стало чого й їсти. Все, що можна, було продано, заставлено, — лишалось тільки заставляти свої душі або робочу силу. Але перші не були потрібні нікому, а другої гордовиті козаки не хотіли запродувати самі. Таким побитом у хаті Коржа запанував одного дня самий справдішній голод. Сю страшну подію завважала з початку Катря, що встала в-ранці поратись біля печі.

— Доле моя, — кинулась вона раптом, — що-ж ми сьогодні робити-мемо! У нас-же хліба ні крихти, картопліни ні одної нема! Андрію, ти чуєш?

Андрій тієї хвилини саме вдягав ся. Почувши покрик жінки він нічого не сказав і тільки низше прихилив голову до долу.

— Ти чуєш? Я тобі кажу! — зарепетувала вже тоді Катря на всю хату.

— Чую! Чого ти кричиш? Дітей побудиш! — озвав ся тоді Андрій.

— Хай вони тобі повиздыхають усі! Ти краще нагодуй їх, чим отак патякати! Ич ніжний який удав ся!

— Хиба так-таки й нема нічогоїсенько?

— Що-ж се я жартувати з тобою замірилась, чи як? Звісно, нічого нема!

Андрій знов нічого не відмовив і на хвилину в хаті запанувала мовчанка. Але Катря перетяла її знову.

— Ну, що, надумав ся?

— Що я тобі надумаю...? Алже з неба не дістану!

— Що-ж се ти мені так відмовляєш? Я тобі діло кажу, а ти мов би й не розумієш, що се до тебе стосується! Ти тут господарь, так ти-ж і годувати нас мусиш!

— Чому-ж ти перш мені не сказала, що в нас незабаром не буде чого їсти?

— Я тобі не казала? Я тобі що дня гризла за се голову!

— Гризла... то правда!

— Ще й кепкує! О, харцизе ти окаянний! Тут душа на шматки рветь ся, а він у очи тобі ка-зна чим штрикає!

— Жінко! Ти не того... стримуй ся! Я лайки не потерплю!

— А що-ж мені мовчати на твої слова...? Я й так уже скільки літ поневіряю ся, у злиднях живу, долі не знаю! І все через тебе, все через тебе!

— Жінко! Що бо ти верзеш? Як се через мене? Дивись мені!

— А звісно, через тебе! Чому сидиш отут пеньком та нічого не робиш? У інших селах по сотні приносять із заробітків, а ви й з місця не хочете зсунутись... Багато висидите! Так, думаєте, й перелякають ся вас у панів... не обійдуть ся без вас, як-же!

— То чого ти й порскаєш, коли знаєш, що без нас обійдуть ся? Значить, і добре, що ми не йдемо до них наймитувати!

— Ич як розбалакав ся! То й пари з уст не пустить, а тепер он які базіки розпустив! Се гарно! Особливо гарно, як черево порожне!

Андрій знову замовк і тільки махнув з призи́рством рукою. Побачивши се жінка, в-щерть уже розлютувалася.

— Що ти на мене махаєш, як на собаку! Що се тобі сьмішки, що я кажу? Та я на все село нароблю лементу, що ти сім'ї своєї не хочеш годувати! От що, коли так!

— Зроби тільки се, то я на віки від тебе відсахну ся!

— О, сьвіте мій! Але що-ж мені робити? Що мені діяти, коли на мене така напасть напосідає?

— Яка-ж напасть?

— Та напасть, що ти й копійки для сім'ї не заробиш, що ти душу мені отсим вимотуєш!

— Але що-ж я робити-му, скажи на милість Божу?

— Наймись.

— Куди? Тепер? У зимі?

— На завод наймись... Там приймуть. А не підеш ти, то я наймусь... От тобі хрест, що наймусь, дітей кину, а піду гроші заробляти!

— Здуріла баба! Просто таки з глузду зпала!

— Я здуріла? А щоб ти так дихав, халамиднику, як я дурна! Щоб ти сьвіта Божого не бачив! Щоб тобі в печінках ота дурість упала!

— Та не репетуй-бо, зроби ласку! Дітей розколош-каєш! — знов стримував її Андрій і його остороги були не марні. Діти справді посхоплювались і менше з них не розуміючи діла, почало плакати разом із матір'ю.

— Цить, скажене! — покрикнула на него Катря, але дитина залилась ще більше.

— От тепер і вкоськуй його! — вимовив Андрій і взявши шапку та накинувши сіряк посунув до дверей.

— Ти куди, чуєш? — визьвірилась на него жінка.

— А тобі що? Піду на село!

— Мені що? Так от слухай-же, коли ти не дістанеш їсти сьогодні, то побий мене Бог, коли я зараз же не піду на зазод...

— Побачимо.

— Побачиш... Ну, гаразд! А вже як не пустиш на завод і примусиш мене отак поневірати ся без хліба шматка, то от перед Богом кажу, що колись повішу ся тобі отут на воротах.

Андрій не відмовив нічого і серед жіничиних покриків вийшов на вулицю. На дворі був гарний зимовий день. Сонце тільки що вийшло на чисту блакить неба і розлило золотисті паруси по всьому неоглядному околі. Під тим промінням весь степ блищав білосніжним килимом, засипаним дорогоцінними дияментами. На дворі було гарно, зимовим побитом гарно! Але ся краса на душі Андрія відбивалась мало: в ній була пустка, темна й безпросвітна без краю. Попередній випадок з жінкою пригнобив його

вельми тяжко і осадив перед ним цілий рій сумних зневір'я та міркувань. Серед тих думок гостро вирізувалось у його душі страшне майбутнє і ще страшніша теперішність. Ся теперішність ставала перед ним як грізна, гнітуча кара. Жахливі руки її все щільнійше присувались до Андрія і сей раптово мов бачив себе охопленим сутужними їх обіймами. „Ух!“ — кидав ся мимоволі Андрій від свого забачіння і нервово прискорював і без того швидкі свої кроки. Що вигадати? що вдіяти? Нічого визначного в відповідь на сї питання в голові у него не відшукувалась.

— Найнятись на завод? — на-пів глузуючи питав він сам себе. — О, ні! Швидче вмерти, ніж отак принизитись! Се вже остання річ, се гірше погибелі! — міркував він про себе і тим думкам не знаходив краю. — Але що-ж діяти? що діяти?! — з одчаєм питав ся він у свого розуму і чув одно: „Прохати, без кінця прохати!“ — Та чи се-ж можливо? Сором-же, всюди вже наборговано! — з новим одчаєм аж покрикував Андрій, але до сего останнього присуду схиляв ся слухнянійше. Все-ж таки свої люде! Ставши на сїй думці перебирав тільки в голові, до кого краще вдатись? „До Охрима!“ поклав він свій вирок. „У него ще нічого не прохав!“ І з рішучістю на серці почимчикував до Охрима. Поминувши з десяток хат, він зупинив ся біля одної, — цвяхованої, гарно вимазаної. Дійшовши до воріт та побачивши їх замкненими, Андрій переліз через перелаз і ввійшов у дворище. Біля комори в кутку хтось порав ся, але з-за накиданих дубків його ледви було видко... Андрій простував у хату, коли се на него метнув ся собака, що вибіг із-за комори. — Тю-тю! гаспидський! — крикнув на него Корж і схопивши з снігу ломачку почав обороняти ся.

— Рябко, геть, харцизяцький собако! — обізвав ся тоді й чоловік, що порав ся біля комори. — А, се ти, Андрію! Що так рано? — обізвав ся він до Коржа.

— Добридень! — замість відповіді промовив той побачивши, що се й єсть самий Охрим.

— Здоров був! Ходи сюди! Бачиш, я пораюсь тут!...

— А що ти робиш? — говорив Андрій наближаючись до комори. — Мабуть латки на господарстві залатувеш?

— А то-ж, гринджоли поновляю...

— Що, роз'їхались?

— Звісно! Щоб у нас та не роз'їхались? Просто, брате, таке на нас зубожіння наполяга, що й дихати вже сили нема!... Он бачиш, які палаци! — і він показав сокирою на комори та інші належні до господарства будови, що були дійсною противулежністю гарній на вигляд, трохи не панській Охримовій хаті.

— Бачу, — обізвався понуро Андрій і на серці йому ніби щось шпигнуло. Йому чомусь здалось, що справа його з Охримом не вийде. „Зумисне про свою вбогіть закида, щоб легше було відмовити“ — подумав він про себе і від ще більшої тужливости не знав, на яку й ступити.

— А ти певно за ділом до мене? — не вгавав балакучий Охрим.

— А то-ж! Нам мабуть не до гулянок!

— То прошу витати! Кажі, що там за діло!

— Та воно і велике й мале у-купі... Борошенця хотів би в тебе попрохати, та картоплі з пів торби... Віддам, побий мене Бог, віддам!

— Гм... оттак штука! — понурився зразу Охрим. — Ну, що я з тобою робити-му?! Не повіриш, самі з хліба на воду перебиваємось... Їй-же Богу, правду кажу!

— Чому не повірю? Річ видима! Та може-ж таки хоч трохи там завалялось де борошенця, га? Знаєш, у мене в хаті так дійсно нема ні пилінки нічого. Позич, Охрime!

— Ні, не можу! — ще суворіше відказав Охрим. — Своє сьміття порозсиаю, а як прийдець ся, — тоді де я збирати-му?

— Віддам, побий мене Бог, віддам! Зароблю і все до крихти виплачу... Тільки позич!

— Ні, не можу, зайвого в самого нема!

— Се твоє останнє слово?

— Останнє, вибач, брате! Я-б раднійший...

— Ну, так прощай!

— Куди-ж ти, Андрію? Поговоримо ще...

— Що його там говорити, коли дома ждуть з їжою! Прощай!

— Як знаєш! А то-б остав ся, пампушками поча-стував би, що жінка напекла... Упертий який! — промовив нарешті Охрим, та бачучи, що Андрій відбившись від цюцька переліз уже через тин, знов удав ся лагодити свої гринджоли. А Корж тим часом з ображеним серцем сунув далі. „Нічого сказати, друзяка!“ — злісно думав він про Охрима і перебравши в думці всіх ліпших знайомих присудив удатись з тим-же проханням до Грицька Чута. Вдавав ся до Чута, але з однаковим поспіхом. Вдавав ся потім і до Опанаса Верткого і до Петра Чулая, і до Молодиченка, — і чимало ще до кого, але всюди зустрів тільки суворе „нема“ і більш нічого. Ще звертати ся до когось за хлібом — не було вже ніякої рачії: всі иньші або були такі-ж убогі, як і Корж, або хоч і багаті, та до нього неприхильні. І від свідомости про своє невикрутне становище Андрій зовсім збив ся з пантелику.

— Сьвіте мій! Що-ж се нарешті таке? Невже-ж отсе доводить ся пропадати?! — скрикнув він утративши цілком духову рівновагу і хитаючись від хвилювання почва-лав у сьвіт за очі... Згубивши всякі надії на земляків, повний враженого самолюбя і разом у-щерть пригноблений одчаєм, Андрій ішов і заточував ся іноді мов паний. Вигляд його був надзвичайний. Шапка збилась на бакир, сіряк від лажіння через тини розстебнув ся, волосє з-під шапки розпатлалось. Він ішов усе вперед та вперед не спиняючись і не бачучи перед собою нічого. Очі його невиразно були втоплені кудись у просторінь, без огляду на те, куди і як він мусів іти. Ноги, мов не корючись йому, що разу встрявали в замети та ярки, але Андрій завважав се лише тоді, коли далі йти було годі... Тоді він гримав незвісно на кого, вибирав ся на певну стежку і знов провадив свою чудну, трохи не божевільну путь...

— Здоров був, Андрію! — окликали його по дорозі слобожане, але рідко кому з них відповідав на привитання затурбований Корж. — Що се з ним, чи не здурів часом? — гупорили ображені земляки. Але сих уваг Андрій не запримічав так само, як і привитань. Він і не счув ся,

як вийшов аж геть за слободу і перестав збиватись з дороги. А перестав, бо вийшов на вибитий шлях просто до цукроварні... Незвісно, куди-б він і зайшов, коли-б його не окрикнув за спиною якийсь знайомий голос...

— Андрію, Андрію! Почекай!

Спершу Корж сего голосу не вчув, але після повтореного покрику він кинувся мов опарений і зразу спинився.

— Га? Що таке? — озвався він і миттю обернувся. Перед ним стояв заводський рядчик Жид.

— Здоров, Андрію! Фу, на силу тебе догнав!

— Здоров! А що тобі треба від мене? — зовсім уже очунявшись спитав Андрій.

— Як що? Ти-ж на завод ідеш до мене? — ласкаво викладав козакови рядчик і в його словах не було й смуги давнішої злобливості на Коржа.

— Ти-ж до мене на завод? — повторив він ще раз. — То ходім разом!

— На який завод? Що се тобі приснилось? — гостро відмовив йому Андрій.

— А хіба ні? А я думав! — розчаровано протягнув рядчик і перетяв свою мову.

В його серці знов закипіла стара злобливість, але він ще стримував її.

— Мало чого ти не думав! Не завжди й по твоєму виходить!

— Сердитий ти, Корже! Ну, й чого ти так проти мене вибрикуєш? Я-ж тобі добра зичу, допомгти тобі хочу, а ти мокрим рядом на мене напосідаєш! — підлещував ся до Андрія рядчик.

— Ти мені добра хочеш? Іменно! Ззів би мене з'уздом, коли-б міг! Горба тобі могого треба, — так і підсипаєш ся!

— Чудна людина! Ніяк до тебе й не приступиш ся.

— Та чого тобі треба? Чого ти причепив ся до мене? Скажи мені на милість Божу? Йди своєю дорогою!

— Чого я причепив ся? Ну, хай причепив ся... Але чого? Слухай, Андрію, адже діла в тебе дуже погані!

— Тебе се не обходить!

— Та ти тільки скажи мені, — погані, чи ні?

— Ну, погані, та що з того?

— Погані? Прекрасно! То треба, щоб вони стали кращі, так?

— То для сего треба на завод твій поступити, еге-ж? Знаєш, що я тобі на се скажу? Іди ти до бісового батька! От що!

— Ох, згожуйся, Андрію, краще буде! Зараз дам гроші за місяць вперед!

— Іди ти геть, спокусителю!

— Ох, згожуйся! Як чесна людина говорю!

Андрій відмагався з запалом. В мові його до рядчика чулось незаховане призирство. Але щось перешкожало йому відійти від рядчика зовсім. І не те, щоб на душі його буяла якась боротьба, — далеко ні! Він лишався для розмови лише через те, що несвідомо для себе мав у ній полекшу від тяжкої скрути, що висіла йому над головою.

— Ну, от ти вважаєш себе за розумну людину, — адже так? — сам навіть зачепив він рядчика.

— А що тобі до того?

— А от що! Як би ти кинув свою віру, що-б тобі заспівали твої земляки, як ти думаєш?

— І що се за питання?

— Еге, кривишся! Отак би покривило й мене, коли-б я зламав свою честь та зрадив нашим людям...

— Що за честь! Що за зрада така? І ти думаєш, що ти своїм людям цікавий?

— А хиба ні? — промовив Андрій, але вельми нерішучо. Перед його уявою пролинула картина недавнього випадку з земляками і він у душі потрівожився. Але рядчикови не виявив сего анї-же!...

— Так цікавий, як собаці цїпок, от що я тобі скажу! — з запалом аж покликнув Жид. — Вони тільки тебе дурять, а самі з твоєї убогости глузують!

— Еге-ж, розкажи кому иньшому!

— Вірно говорю, щоб я здох, вірно кажу... Не віриш? Жаль мені тебе, ох, жаль, Андрію!

— Начхать мені на твої жалощі, от іще вигдавав! Розпустив тут балаки свої, не чули буцїм таких, як ти! — бурчав на него Андрій.

— Ох, а ти знаєш, чого мені жаль тебе? Що вони збивають тебе з заробітком! Ти думаєш, чого земляки твої не йдуть? Ну, скажи!

— Дивне ти в мене питаєш... Того не йдуть, що з роду-віку нікому не підлягали, що вивчилися себе шанувати, та й тепер не хочуть падати до ніг отаким псоголовцям, як ти! Ось чого не йдуть! — закінчив свою чулу промову Корж.

— Еге-ж, утяв до гапликів! А ти лазив до них у скрині, — ну, скажи, лазив? Не лазив, то то-ж бо й є... А заглянув би в них, так і знав би, що то воно за причина?

— То думаєш, грошей там напхано? — перепитав Андрій.

— Я певен в сьому! Тим-то й не йдуть у найми, що є з чого пельку запихати! Тільки що не говорять про се нікому. Звісно, вони не дурні! Знають, що треба мовчки держати, бо інакше все сусіди випрохали-б!

— Як раз! — знов робив одсіч Андрій, але сього разу ще слабше. — Де-ж таки, справді: хліба, приміром, нема в Охрима, а пампушками частуватись кличе! Ся думка блискавкою осяйнула мізок Коржа і осадила в ньому чимале зневіре. Він зразу занепав духом, але в купі з тим і розлютував ся. „Як його сьміють дурити, його зневажають і на се пальцем показує якийсь драпіжник рядчик? Ах, вони каторжні!“ подумав він раптом і в душі його все перевернулось. В ньому піднялась злість проти земляків, проти всего на сьвіті і поперед усього проти сего ненависного рядчика.

— А йди ти до біса! — раптово гукнув він на рядчика і миттю рушив до дому. Той не сподівав ся такого звороту. Він думав, що зовсім уже довів Андрієви правду своїх слів і навіть рахував на перемогу. Ся-ж несподівана роздратованість збила його з путя зовсім.

— Ну й запеклий! — тільки й устиг він вимовити не то з дивом, не то з пересердєм. І побачивши, що Андрій відійшов уже за далеко, щоб з ним знов розпочинати якісь балачки, поволі почимчикував до заводу. А Корж тим часом простував до дому. Дорога його назад не була одначе такою, як ранійше. Тепер у душі його було ясно.

Становище його серед слобожан відкрилось йому в усій своїй яскравості. Страшна, невимовна злість опановувала всю його істоту, шматувала її на частки і не покинула навіть тоді, коли він доплентався до своєї домівки. З почуттем роздратованості та одчаю ввійшов він через замети снігу в хату. Ввійшовши він скинув із себе обмерзлий сідир, шпурнув його в куток і сів на ослоні. В хаті дітей не було. За столом сиділа сама Катря і щось шила. Очи її втоплені були в низ, але по мокрим віям видно було, що вона тільки що плакала. При вході Андрія в хату вона скинула на него очима і в них відбився промінь надії, але коли Корж сів собі в кутку і з злобливою байдужістю почав мовчати, по виду жінки знов забігали смуги незадоволення. Ніякова тиша тяглася не довго. Перша зірвала її жінка.

— Ну, що? був десь? — спитала вона, не дивлячись на Андрія.

— Був скрізь.

— І що-ж?

— Нема нічого!

— Як? ніхто нічого не дав?

— Ніхто! Кажуть: нема... Брешуть, собаки!

— Горе-ж моє, горе! Ну, що ми тепер робити-мем? Га!

Андрій на се не відмовив нічого.

— Що робити-мем? Ти чуєш?

— Я-ж по чім знаю?

— Кому-ж про се знати? — скипіла жінка.

Андрій на се тільки махнув рукою.

— Махаєш?! Щоб тебе до віку, харцизе, махало!

Щоб ти щастя до віку не знав!

— Жінко! Замовчи!

— Ти мене з сьвіту зводиш, а я мушу мовчати? Ні, вибачай! Я не наймичка твоя! А що ти тепер гірш наймита, се скаже всякий! От що!

— Жінко, не порскай! Затримайся!

— Де-ж пак злякала ся! Плювати мені на тебе!

— Жінко!

— Жінко, жінко! — передразнила його Катря. — Коли знаєш, що є в тебе жінка, то знай же, як і годувати її!

— Ну й уредна!

— Сам ти уредний, харцизе! Їсти мені подавай, окаянний! Дітям їсти давай!

— Ах, ти гадюко проклята! Та я вбю тебе, коли ти мені хоч слово ще промовиш! — у нестямі закричав Андрій і схопив з долівки макогона.

— Убеш? Убивай! Краще вмерти, ніж оттаке жите провадити! — зарепетувала ні трохи не злякавшись жінка і почала голосити. Корж кинув тоді до долу макогона і сплюнувши знов замер у тяжкому мовчанню. Бачучи таку байдужість чоловіка, Катря розлютувалась тоді в-щерть.

— Сидиш, мовчиш, мов се тебе й не обходить! Ну, добре! Їж мене, пий мою кров! Я голою зостанусь, а дітей своїх голодними не облишу... Ти-ж, халамиднику, сиди... сиди, коли не маєш на душі сорому... Але знай, що як завтра ти не наймеш ся на завод, то я з дітьми переберу ся до батька!

За сими словами Катря кинула на стіл шитво, метнулась до скрині і вийняла відтіля сьвяткову свою спідницю, — пишну, останню спідницю!

— Бачиш, остання! І все через тебе, тільки через тебе! — з одчаєм у голосі закричала на Андрія Катря, тріпаючи в руках спідницею і почала вдягатись. Вид у Андрія при сих словах, видимо, затремтів, але він нічого не сказав і тільки відвернув ся.

— У, сидиш, бусурмене, щоб тобі заціпило! — гукнула врешті жінка і забравши спідницю вирушила з хати. Через пів години вона повернулась уже без забраної спідниці, але з запасом хліба, квасолі і такого иньшого. Але вернувшись до дому вона Андрія вже не застала. Сей вернув ся до дому тільки пізно у вечері і зараз-же ліг спати нічого не відмовивши жінці на запросини її попоїсти. Лягла тоді ображена й Катря, але довго ще не могла заснути: її часто будили якісь безглузді розмови, що провадив сонний Андрій і в яких чулась то погроза комусь, то проханне ласки і якогось прощення... Так, ся довга зимова ніч була очевидячки для Коржа невимовно довгим стражданням...

(Конець буде).

Образки з гуцульського життя Марка Черемшини.

III. Основини.*)

Така погідна днина, що поліг на царинках у очах схне. Край Довбушевого звору на маленькій трикутній поляночці не заяці скубуть траву, а стара Семениха кладе хату. Поверх десять ковбків різної величини лежать розкинені по-при саму гущавину. Тому, що вони в неладі розкинені, значно, що лише на короткий час. Із них будуть незабаром крокви, платви, кізли і сволоки. На дах піде вязка старих драниць, що стоять окремо приперті до корча.

Середина полянки вирівнана мов тік, а сира глина із вирівнаного місця розсипалась суміш з камінєм долів аж по сам камеральний окіп. Тут має стояти Семенишина нова хата. Чотири підкотини вже закопані і вже двигаютъ на собі підвални, що їх майстер Никифір обтесав, а на краях поробив їм замки, тільки ще не позакладав одні в другі і не збив кілками.

Серед зазначеного під хату місця стоїть на прикільнях накритий скатертю стіл із чотирох старих опівків, котрі майстер призначив на стелину. Довкола стола йдуть тертиці, що краще виглядають, чим лавиці у найпершого богача. Їх роздобула Семениха на двері до нової хати. З того боку, де прийдуть колись у новій хаті образи,

*) Див. Літ.-Наук. Вістник, лютий 1900, стор 121—137.

стоїть під столом цебрик з водою; на столі три бохонці чорного хліба один на другім, а побіч гуска соли, фляшка з таким як вода напнтком і груба лосва свічка.

Скрізь на полянці біліють ся тріски із обструганого материялу. На підвалинах сидить вигідно мов на конях-верхівцях гурток бадіків старих і молодих. Усі вони живо з собою розмовляють про будову хати. Одні пригадують собі, як вони свої хатки ставляли, як материял роздобували і як за трівки їх хатки. Другі, що не знають, скільки воно стоїть труду класти нову хату, бо мешкають на дідизнині, звертають свою увагу на Семенишину розпочату будівлю і на материял. Дехто відмірює кроками просторінь, що її займили підвалини і укладає наперед будучий вигляд хижі. Дехто підходить ід стежці і виглядає когось-то, бо прикладає руку на чоло, вибалушує очі і перебігає зором усю довгу, просту як лінія стежку, що її на приказ фервальтера прорубали люди за дваццятье поліно.

— А шо, не видко, не йде? — питають ся декотрі зпроміж бадіків.

— Видит ми си, шо то він справив си суди з Олійникової царинки, бо шос під пахов, от-їк савтиря, — відповідає визируючи бадіка.

— Реєнтій завше тєгне ноги за собов єк бервена, — прожартував дехто.

— Бо хавтури залізли йому в ноги; най би я так блавучив, то бих дранки на собі не мав, — злобно прикинув хтось із гурту.

Інколи прилучуєть ся до бесіди і майстер Никифір, що розперезаний обтісує грубі кілки на підвалини.

Недалечко під корчем ліщини горить ватра і смажить почорніле листє на ліщині. На грани розміщені горшки-варінники. Той, що з голубцями, то сипить; той, що з начинкою, то пищить-піворить і від часу до часу із самого дна викидає пару. А свекляний борщ кипить тай вихоплюєть ся зпід покришки і ллєть ся на грань, наче-б посвѣячував ся за решту і хотів загасити некучий жар вугля.

Семениха сидить на скорчених під себе ногах і прикладає до ватри трісок і пантрує, аби горшки не позбігали, бо то її праця у них варить ся. Мать то у неї

найдорожша річ; аж із міста принесла, бо в селі не бють олій. Але коло неї порають ся ще иньші челядини, її кумки та пріязні кривнячки. Вони сучуть із воску сьвічки тай розводять при тім таку займаючу бесіду, що Семениха не годна втерпіти, аби не заговорила. Тоді забуває вона заколотити олій і він пригорає до дна глиняної ринки тай заносить пригаром. Декотрий бадіка витягає із дзьобні люльку, витресає з неї „мачку“, пережмакує її в устах, накладає знов у люльку і підходить до ватри за вугликом. Кумки, що сучуть з клоча їноти і обліплюють їх притопленим, м'яким воском, не зволяють бадіці переходити попід їноти.

— Хочеш, душко, піти землю гризти? — говорять вони поважно.

Бадіка пригадує собі, що воно попід сьвічки не годить ся переходити, бо янгели за те сердять ся і обминає розставлене мотузя, тай заходить ід ватрі із другого боку. Але як раз із того боку лихий приступ, бо туди прорудує заносить дим просто йому в очі. Він „відводить“ дим руками в иньшу сторону, на-пів жартом говорячи: „Туди баба діти водила, туди!“ Семениха вибирає найкрасший, жаркий вуглик і подає на долони бадіці. Так „ігрешно“ поводить ся тільки їздиня супротив гостей. Вона-ж під осінь, чей Біг дасть, буде їздинею в своїй хатці. Сьогодні у неї вже основини нової хижі на пустому, дикому клину, на поконечю села, край Довбушевого звору.

Надходить дяк із псалтирею. Всі витають ся з ним сердешно і облесно і не дорікають йому в очі за те, що припізнив ся. Семениха дякує йому красно, що прийшов, не гордував ся, тай веде його за „стіл“ на перше місце.

— Тут буде моя голова лежати, ек Біг дасть, шо вмеру в своїй хатці, тут най тепер голова сідає, — припрошує вона його гостинно.

Дяк кладе псалтирю на стіл, скидає з себе байбарак*) і капелюх тай роззуває чоботи. Бадіки приглядають ся його капелюхови з коротенькими крисами і чоботям з довгими холявами, тай угадують один навперед другого, що

*) Коротенький сїрак.

воно могло би коштувати. То все дістав дяк „в дарунку“ від панотця за те, що обходить добре коні-брикарі.

Семениха присуває цебрик знід стола ближше ід дякови, кладе на стіл новіський глинячок з водою із приліпленою сьвічкою. Кумки приносять більше сьвічок, приліплюють їх до берегів цебрика, до хліба, до соли на столі, а котре величенькі, то тицькають їх у руки бадікам і собі по одній лишають.

Бадіки поважніють і тихомирять ся. Майстер Никифір уриває роботу, уперізуєть ся і теж бере сьвічечку в руки.

Дяк хрестить ся, запалює сьвічку і хрестить нею воду в цебрику і в глинячку, а відтак сідає на лавицю і кладе босі ноги в цебрик. Семениха засьвітила сьвічку від дякової і передає огонь усім гостям. Сьвітла горять блідим полум'ям, а вітрець виколисує їх на всі боки. Бадіки заклонюють їх долонями перед вітром.

— Семенишко, аби-с держела сьвічку скоса, тай аби уся скапала си, — поучає старий, сивий бадьо Федір.

— Тай аби-сте ініт не сікали, бо він, счез би буде радувати си й кавалічкам,*) — поправляє Никифір.

Дяк отвирає псалтирю й читає більше з пам'яті: „Блажен мужик іже не йде на сьвіт нечестий і на путо грішне не стане і на єїдало губателів не сєде...“

— Семениха приклякає, хрестить ся і бє поклони із сьвічечкою в руці. За нею уклякають усі її гості.

— Ой, Господічку любий та добрий та солодкий! — приповідає вона і з сьвічки ока не зводить.

— Господічку наш добрий та пишний та файний! — роздались покірні, просячі голоси.

У Довбушевім зворі виспівують птахи. Чи вони також молять ся, чи навпаки, може регочуть ся, або проклинають кого, то годі пізнати. Зазуля кує комусь щастє-долю, а комусь недолю-смерть. У кого гріш у ремени, тому долю, а у кого ні, то біду. А Семенисі не кує вона ні с'як ні так, бо вона її кувания не чує. Вона глядить на сьвічку і уважає, щоб не загасила ся, тай усе повтарає: „Скапай си,

*) Кавалічок = крихіточка.

нечєста сило, скапай си, єк ця сьвічка скапує си. Ей Божічку, скапай си, нечєста сило!...

Сьвічка скапує ся, а Семениха від молитвів упріває. Бадіки клячать теж і відмовляють уривками Оченаш. Як пролетить яка птаха, то вони дивлять ся за нею і кивають один на одного головами. Видко, що привязують до її лету чимале значіне. Але рівночасно забувають, на котрому місці вони урвали Оченаш і тому зачинають знов з початку. Дяк не впріває, бо ноги держить у воді; він лише щораз то більше хрипне.

Бадіки утомились, уже зачинають уставати і стоячи молять ся. Куми поховали згарки сьвічок у пазухи і лицами припали до землі; їм вигіднійше так на руках лежати. Одна Семениха молить ся на вколішках, не вгаває. Її сьвічка докапує. Дяк дочитує послідню кафтизму захрипим голосом.

— Мньоца С-с-с-ина с-с-с-сьвітого Духа амінь! — у один раз застогнали бадіки.

То Семенишина сьвічка сканала ся до послідку. Тиша...

— Скапав си нетрудний! — крикнула гей з просоня Семениха.

— Скапав си нетрудний! — повторили радісно гості. Знов тиша...

Никифір бере сокиру в руки і йде ід вугловн. Він розперізуєть ся назад, шепоче свою тайну примівку, закусує зуби, підносить сокиру і гатить нею з усеї сили у вирубаний замок підвалини. Бадіки й кумки уважно дивлять ся на його незвичайну роботу.

— Чули-сте, екзадудніло? — питає віддихаючи Никифір.

— Чули-сми, бігме, чули-сми, — відповідають бадіки й жінки.

— То я його так зарубав, що мні ме темити!

— Зарубали-сте нетрудного? — допитуєть ся ще Семениха.

— Зарубав нетрудного! — одвічає гордо майстер.

— Зарубав го на віки вічні амінь! — потверджають бадіки.

Семениха виймає знід стола цебрик з водою і приносить ід підвалинам. Дяк бризькає тою водою замки підвалн на всіх чотирох углах.

Никифір в мить позакладав поперечні підвалини в по-
довжні і збив їх кілками, тай перехрестив ся, а за ним
Семениха і всі її гості.

*

Всі посідали за стіл. Семениха з помічницями кумками
поприносила миски з начинкою, з помащеними голубцями
й свекляним борщем.

— Вінчую вас, Семенишко, шестем, здоровлем на
многоліт! — приговорює утомлений дяк.

— Дай вам Боже, Семенишко, легкого прожитку
в новій хаті! — бажають бадіки.

— Аби-с, любко-кумко, мала хліба тай до хліба, тай
аби ті Господь боронив від нечестої сили, Дух сьвітій
при нас! — приязно приговорюють кумки одна навпе-
ред одної.

— Дековать вам, любетка, файно за добре слово, тай
за вашу ласку, шо помогли-сте мп скараскати си, Дух
сьвітій з нами, щезника. То так ми тепер легко, ек бих си
на сьвіт народила!

— Чий Біг даст, шо тепер він вже не наверне си,
ця земля чєста, тай хата буде чєста, тай аді й ти кумко
чєста! — потішають бадіки.

Семениха частує горівкою насамперед дяка, а відтак
за рядом усіх гостей.

— Ану-ко досїгайте, душко, ану так ек дома, ану
будьте ласкаві! — припрошує вона кожного з окрема,
а найдужше вже принукує кумки-помічниці, шо за кожним
куснем утирають і запишнюють губи.

— А вам, пані ресний, аби Господь на діточках
відплатив, шо-сте мні так, ек на сьвіт народили.

Дяк наливає собі горівки і „вінчує“ другий раз Се-
менисі...

— Ви тепер не пантруйте нас, — говорить він, —
але декуйте Богови, шо-сте збули ся нешєстє. Ми самі
упорасмо си з божим даром. Нївроку стів не порожний,
харчу ласка божя.

— Хіба би хто Бога гнівив, ек би пішов голоден! —
каже Никифір.

— Не заходь си, кумко-любко, але сїдай і ти з нами! Доста ті вже намучило тай накарнувало! Адї, обі-сми разом дївочили, а ти єк сухариця протів мене. Єк би-с із того сьвіта прийшла!

Семениха сїдає на краю тертиці і підпирає рукою бороду.

— Ци-ж не було від чого, любетка, знидіти тай зчорніти? То петь рік єк один карнувало*) мні тай карнувало!

— Петь рік, то не петь день! Камінь подав би си за тілький чєс! — жалують гості.

— То так мні мучило, шо-сми не знала, шо роблю, тай куда ходжу!

— А казав-сми покійникови Семенови: не клади на тім місци хату, бо то місце нечєсте! — поважно пригадує собі старий бадьо Федір.

— Ей, згадував покійничок, в-одно згадував, тай каїв си, шо ті не послухав, Федірку-душко. Таки зараз першої ночі зачєло шєс на поді мотлошити си, тай гуркотїти, єк би фіров тарахкатїв. Відтак єк пішло нам з Петрової днини, тай на сьогоднішний день. Насамперед упала на нас та напасть; учіпив си нас фільвартїр за їрунт. То — каже — камара тай камара, мусите корнєти ся звідси. Та єк зачєли-сми ходити по судах, та по термітях, та штайрантах, та по натарях, та по адукатах, тай виходили-сми таке, шо нікуди виходу. Фільвартїр виграв; найшли у табели так, шо наш їрунт має на камару піти, а лишньє си нам оцєс клинок. Клин — каже провізория — твій, а царинка уся стоїть на камарі. Я кажу, шо люди присьвідчуть, шо то мій дєдя робив, а сендзя каже, шо дєдя украв від камари, тай роби, шо хоч. Шó нам люди не наговорили си, шо нас не розраювали си: лишіт, бо камара скрізь має право! Але шо то, нетрудний, Дух божий з нами, фурт свої: продай дранку, не попусти!

— Випродала я, шо було не було, тай годую адукатів. Прийшло си відтак, упав покійничок у лежу, а я всему раду дай. Цєго щєзник габучьить на постели, а мене фурт**) до міста вірїджєє; до адуката, тай до адуката. Приходжу

*) Карнувати = мучити. **) Раз-у-раз.

я раз із міста, а цес застиг. Лишила си я сама із нетрудним, прости мені Госпідку! А він у-одно на поді: грим тай грим! Тай прийшло си до такого, шо сказали мені пани з хати забирати си. Ой, сказали, легко би си їм гикнуло так, ек мені було легко. Стала я в гадках, а він, Дух сьвітій при нас ірщених, юдит мене на своє. Ходжу я по місті несамовита, а на плечах так ек добрий огузок.

— Ей кайте си люди, кайте! — жахають ся кумки.

— Ану дивіт си! Така тежка погань! — дивують ся бадіки.

— Ек не буде тежкий, коли кров христенцку ссе! — виясняє дяк.

— Так він мене давит та давит, аж здигає мене наш піп. Розповідаю йому свій клопіт, а він вислухав тай каже:

— Це тобі, бабо, в тім ніхто так не порадит, ек наш депутат Каньовський. А нетрудний собі в ухо мені шепче: депутат Каньовський!

Допитала си я до того депутата, а він мені каже:

— Дурна бабо, на шос підписала си, тепер пропало, хіба би-с ішла до Відні до тісаря просити.

— Де хочете, туди піду, — кажу я йому, але не кажу сама, так нетрудний мені дихтує. — На край сьвіта піду!

— На дорогу маєш? — питаєть ся депутат.

— Найшло би си! — кажу. — Спечю малаю, тай огірків возму.

— Іди гет, дурна бабо, то траба двацїть левів за тоту біду, — каже, — за шнирьку*) дати.

— Ей бадю! Двацїть левів, гадайте собі! — чудують ся бадіки.

— Адї, двацїть левів, ек один ірейцірь! Та єкос буду старати! — кажу я йому, а сама на Мошка гадку маю.

— То, — каже, — добре; приходи до Відні, тай приноси ахта, а я тобі все зроблю, бо я туди їду на поїдзене, ци на єку нужду. Тут маєш карту, аби-с мні відпитала.

*) Шнирька = залізниця.

— Падочку-ж наш! Аж де ті справив! То бадю раз голова, шо то він коло тісаря сидит! — зацікавлюють ся бадіки.

— Таки так чув-сми, шо — каже — він права рука у тісаря! — толкує дяк.

— Взєла я у Мошка двацїть левів на клин, тай далї до тої Відні, а то все нетрудний мене веде. То єк завів мнї на ту шнирьку, то сьвіт йшов переді мнов переверци. Пани сидют навкруги мене, тай регочут си, а менї сьвіт колесом іде.

— Тото не пани, то вони, щєзли би! — розумує Никифір.

— То так ми крутив си сьвіт цілу днину, тай цілу ніч, тай ше раз днину. Чую, а то бере мнї за плече єкийс пан, тай виводит на двір. Дивю си, а то таке місто, ци палати, шо-сми з роду такого не видїла. А нетрудний менї шєпоче: то — каже — Відня. Тримаю я фурт ту карту від депутата в руках, тай сама не знаю, де я. Але єкийс великий пан з шаблев хап за карту, тай мене на віз, тай замкнув. А тото нї віз, нї бричка, дóзнаки*) таке, єк панцка хата. Затарахкотїло тото зі мнов помежи мури, тай стало. Ведут мене у мур на гору, тай справляють, аби-х сїдала. Сижу я, сижу, аж дивю си, а двері рип: виходит депутат Каньовский, таки сам він; і борїдка його і бесїда його.

— Ти, каже, бабо, чого хочеш?

— Я витїгаю з платини ахта, тай кажу, шо то нїби він мнї так раїв. Чїтає він, чїтає, тай каже:

— Добре, тепер я не маю чєсу, але ти допитай си до Василя, розумїєш?

— Та єк цєсе, кажу, вертати си назад у село до Погрібєнникового Василя?

— Дурна, каже, Гуцулко, то не тот Василь, то такий дїм, шо називає си Василь, шо там харч за дурно, — на маєш карту.

— Тото у тім краю дают нїби имнє хатї так, єк у нас христїнина кличут? — доглупуєть ся старий Федір недовірчиво

— Іду я з картов на долину, а там до мене знов пан з шаблев, єк не глипне, єк не завірит си. Я прошу, ци

*) Дóзнаки = достоту

не знає, де Василь сидит, а він шось шверіотит, але так, єк не христенцким єзиком. Кажу я йому, шо адї я дурна, шо нїц не знаю, шо до царя прийшла, а він мене знов на віз, тай далї! Та єк замкнув мнї, то не знаю, куди мнї возив, тай шо робив, бо нічо не темлю. Лиш знаю, шо-сми си уздрїла у нашім місті на бангофі.

— Тото все тобі так привижувано си, любко-кумко, бо нетрудний тебе блудом водив! — не довірюють кумки.

— І менї видит си, шо то він так тобов закрутив! — притакує Федір.

— Хто знає, ци таки не привидїло си вам, Семенишко, шо то ви нїби до тісаря ходили, тай до депутата, то відї все його робота, щез би! — сумнівають ся иньші бадїки.

— Адї, сама не знаю, ци то такий сон я мала, ци мнї блудом водило, але це знаю, шо-сми Каньовского видїла, тай говорила-сми з ним.

Бадїки усьміхають ся, а кумки покивають головами.

— Не рунтаймо ми нечесту сплу, лиш говорім за боже. Добре, шо вам полекшіло, Семенишко! — дораджує нетерпеливий дяк.

— Таки не згадуймо, най щезає! — згоджують ся бадїки..

— Най щезає, най щезає, Дух сьвітій прп нас! — загомонїли кумки.

— Тепер сплати, кумко, довжок, тай сиди собі у хатці, єк у Бога за дверми, це місце чєсте!

— Я тому таки рада, кумочку Федїрку; дай Боже жите панам, шо лишили менї клин, тай ше з колешні матерїян відступили.

— Таки так, шо дай Боже панам жите! — бажають Семенишинї гостї.

* * *

Фляшка дзоркала об синю порцію стїльки разів, скїльки Семениха частувала гостей. По камеральних, темних лїсах розплились голосні, мужицькі, пянї голоси:

— Дай Боже панам жите!

НАРИСИ В. КРАВЧЕНКА.

I. Чому?

I.

Тоді я був ще студентом, як у нашому селі посесором невеличкого маєтка був дуже симпатичний, підстаркуватий паніч Павло Семенович Самійленко. Не вважаючи на різницю в літах, я дуже любив його за добре серце. Коли правду сказати — він був не балакучий, але в хвилини наших сердечних розмов мій друга був не від того, щоб поспівідатись у мене про колишні свої молодечі перемоги в залицянню з жіноцтвом. Колись він розповів мені про своє закохання у красиву Вірмянку. Оповідав просто й живісно. Слухаючи я зацікавивсь і мимоволі спитав ся:

— Павле Семеновичу, а щоб ви зараз дали за те, щоб ще раз у вашому життю лучила ся така хвиля?

— Голубе, се покласти на гроші не можна... Душу віддав би свою — ось що! — сказав він спокійно. А промовчавши крихту додав:

— Ви, Юрку, кришку кумедні. Ви гадаєте, що в течії людського життя такі хвилини можна купити за гроші... Вибачайте, милий друже, проста селянка, а й та має душу... Бува таке, що її не візьмеш грошима... Нема що натякати: тут ось, у наших Жемелинцях, удовиця мешкала; мужичка, а лице, вірте, зазирнеш у нього — „і очі твої опустять ся долу!“ — Цариця — нема більше слів!... Волося на голові — як смола чорне, а коса з мою руку завдовжки

і — до п'яти!... Про очі балакати не вмію... Господи, скільки ми з нею приємних хвилин пробували!... Тай ходила до мене вона дуже тихенько, — у білому сьвіті про тее жадна душа чоловіка не знала!... У хвилини раювання, заповнений зневагою до всяких бажань, що на землі, скажеш бувало:

— Марто, візьми собі хустку... Ось тобі сукня!...

— Що се ви, пане, сказали — хіба за дарунками прийшла я до вас?... — Та як заголосить! Ну, так ось вам і почуваю, як душу мою рвуть на шматочки!

Сором стане, даси їй спокій на якуюсь хвилину. Далі — забудеш, у друге випалиш:

— Марто, бери собі гроші — візьми собі все!...

А Марта вже гірше ридає!...

Павло Семенович обірвав свою мову і наставив на очі долоню правої руки, зробив тінь од сонця і почав приглядатись у далечінь. Сим робом визначував, що наші розмові кінець, але я не одстаю:

— А як же ваше діло скінчило ся з нею? — питаю.

— Ет, — промимрив той про себе мотнувши головою, а надумавшись додав:

— Приходить вона якось до мене тай каже:

— Отсе, паниченьку, прийшла до вас на пораду...

— Кажи...

— Трапляють ся люде... сватають мене... Яка ваша рада на се... чи мені йти, чи не треба?...

— Що-ж я тобі, серденько, пораджу? Отак — ми з тобою живемо, а звінчати ся не можемо...

— А на що здало ся нам тее „звінчати ся“?...

— Ну, нехай, голубонько, ще рік мине, а там, на другий — ти постарієш... Хто гляне на тебе?! Як гарна людина трапляєть ся, то йди за нього...

Вона гірко ридала, та заміж пішла... Тепер, кажуть, у неї троє діток уже... Гарно жиють...

Павло Семенович спіткнув ся...

— А ви так і не зустрічаєтесь з нею після того? — розтручую я рани оповідача.

— Зустрічаємось... Ось зараз три верстві — на хуторі мешка... Але дивно — при наших стрічах вона спу-

скає очі в низ... З хвилини розставання одно другому ні пари з рота — наче ми ніколи й знайомі не були. — І Павло Семенович, повернувшись від мене на другий бік, знову приглядає в далечінь... Потім тихо, наче про себе, сумливо додає:

— Але чому я не хочу з нею здібатись?... Чому?...

II.

Тоді було мені трицять три роки — частенько гуляли ми з нею в садку. Я був дурний, через те нераз дурисьвітив і так собі, ні з сього ні з того, може у двацять плескав, нічого не відаючи і не гадаючи:

— Маріано Михайлівно, адже ви зовсім не знаєте що я за один! Так ось відайте: перед вами лицевід, магік, черевовістник. Позирніть мені просто в очі... Покажіть ваші чудові очі, єдиний погляд котрих ніколи не вмире у мені!...

Сам безсоромне верзу, а серце умліває од щастя, од того, що близько од мене вона!...

Тоді у соте я лагодив ся одружитись, то й не дивно, що в мене давно вже мав ся обручик від Маріани Михайлівни, і портрета свого вона теж дала мені. Її брат з дружиною, у котрої вона жила, що хвилини сподівались, що я посватаюсь до неї і кожний вечір умисне лишали нас самих у одній кімнаті. Отсе ми теж самі; вона очивидяче жде великої хвилини, — се я вичитую у нервовій поставі кожного її мускула, в кожній складці її єдвабної сукні, котра так любо пристала до неї... В тій хвилі своє лице вона одвернула од мене у пів зворота; я дивлюсь з боку, а мрії у моїй голові хутко біжать одна за одною. „Тобі двацять два роки... у тебе чоло і ніс правдиво клясичні і так гарно підходять до всеї постави... Твоє чорне волосся так складене, як на тих головках Таліянок виліплених із лави Везувія, з котрих роблять браслети... Твої чорні вії в тій хвилі тяжкі — вони самі заплющують очі... Великі жіноцькі очі, на що завжди розбуркуєте у мені жалісливість до вашої пані?!... Зараз хоч і не бачу я очей твоїх,

та мені се відомо давно, що вони „як небо блакитні“... Які трагічні бувають вони в хвилі плачу!... Приємно цілувати їх у такі хвилини!... Твої губи рожеві палають... Твої ніздрі тонкі — роздувають ся, бо дихати тяжко тобі“...

— Яка шкода, що сьогодні ми не пішли з вами на прохід, — уже починаю я думати у голос, — ви-б гірко, гірко ридали... — не втерпів я знов, щоб не вдати з себе дурня...

— Чому? Хиба вже встигли вам сказати?... Як так, то краще тут кажіть! — сказала вона рішуче і ще дужче одвернула своє лице од мене, ковтаючи ті сльози, що так душили її. Я зовсім розворушений, бо бачу, кохають мене. У кімнаті темнуvато; лампа накрита рожевим ковпаком, ледво мигтить... Я без слів бажаю кинутись до сієї милої, любої, доброї людини!... Колиж тут, у мене в середині йде боротьба між теперішньою моєю сердечністю і удаваним дурисвiтством, через те я не маю волі разом спинити жартливий вираз своєї мови, от і торочу далше:

— Маріано Михайлівно, мені ніхто в світі нічого не казав, але я вичитую на вашому лиці... Ваші очі мені все сказали!... Коли-ж тут сказати вам те, що відомо мені, що душа моя відчуває!... Не можу сьогодні — се не моя воля... Багато я бачив жіноцтва у світі, та такої як ви — не доводилось... Я відчуваю — мої речі — вам будуть образливі... Ох, як би ви знали те, що я знаю!... Маріано Махайлівно, позирніть мені просто в очі!...

Нараз мовчки, нервово підвела ся вона зо стільчика і не повертаючи свого лица до мене, хитаючись, як ужалена вилетіла в другу кімнату!... Тієї-ж хвилини розчинили ся двері з супротилежного покою і вітром звідти влетіла Марія Семенівна — братова, котра біжучи випалила:

— Вашу розмову я чула!... Так, так, — жите її розбите — наша повинність сказати вам се... У неї є дитинка!...

Я замер — жаден мій мускул не задвигтiв...

Хвилин через дві я неприємно пробелкотів:

— А так.... так... знаю...

Минуло ще хвилин п'ятнацять, ми все ще мовчали. Ось уже я пробую щось сказати і дурним себе відчуваю

на віки. Але як перемогти себе, як утікати звідси?!... Я оніміло підводжусь і знов сїдаю...

— Та де-ж се ви подїлись, Маріано Михайлівно? Покажіть ся! — кричу.

Вона миттю вийшла до мене і рішучо сказала:

— Віддайте мені мого обручника, мою картку!...

— Ні, вибачайте, не можу... Ні за що!...

Вона склубочилась — страждає... Я хочу йти до дому, але з'явив ся її брат, котрому було не відомо те, що тут між нами вийшло. Він зупинив мене:

— Без вечері нічого не буде...

Я не маю жадної волі, сїдаю до столу і застаюсь онімілий... Марія Семенівна вештаєть ся біля шафи, а чоловік пішов десь за дітьми... Маріяна Михайлівна ховає очі, я одвертаю своє лице і власною постатю вказую, що все тут байдуже мені... Ось наші з нею очі здибались... вона раптом сховала свій погляд... а ось уже не вдержатись їй у таких обставинах, вона схоплюєть ся, тікає до свого покою... Я підводжусь, беру шапку і теж бажаю втікати звідси...

— Заходьте... — запрошує Марія Семенівна. А з сього випрошування я вчуваю, що мені яко мога треба хутчій звідси втікати, бо зараз будуть тут дуже плакати.

— А як-же, як-же — неодмінно, — лепечу я, почувавши, що моя відмова не держить ся купи.

Ось я у ліжку, а сон десь далеко од мене майнув... Я відчуваю — раненько мій денчик Батізат однесе „до неї“ патрет і обручник... Але чому се я вже ніколи не побачусь із нею, ніколи?!... Чому?

III.

Довелось полкови, у котрому я служив, одно літо стояти біля місточка Берди. За тих часів хоч і був я ще прапором, та не переставав кохатись у філософії... Такі назви, як от Маркса, Спенсера, Канта — після школи ще не витрилились із голови, а з Люї Бляна такі фрази: „у сьвіті борють ся три прінципи — авторитет, індивідуалізм і братерство“, коли ще й доси сидять у моїй голові, то тоді

мізкування над подібними питаннями не давали мені супокую і я гарно відав те, що найвище всього — „принцип братерства“.

Берда хоч і маленьке містечко, але з власними звичаями. Містечкова інтелігенція „з шпаків“ замість того, щоб по звичайности у карти гратись, чергувалась у знайомих — читали, сперечались. Несподівано я теж попав у сю громадку.

Мені було двацять два роки; кожен з нашого гурту був на багато за мене старший. Вони не вірили моїй щирості, дивились на мене як на хлопця, через те то в ті хвилини ні за що я не рішився б позалицятись до панночки — адже, чого доброго, дізнають ся друзі, на посьміх візмуть, а тут, о Боже єдиний, як хочеть ся бути великим!...

А грорós — хоч і офіцер я, та змалку товкла мені мати, що в мене лице нікчемне — брудне. Брати, сестри — не вгавали за нею: перше діло — чорний немов смола; „коміняр“ — таке одібрав собі й прізвисько; волосся на голові „хто куди попало“; решта така — на маківці гуля!... Щоб заховати „свій сором“, як стрижен ся, скажеш цилюрнику, щоб навкруги гулі zostавив пучок волосся. А се виходило:

Без вусів, без бороди,
Гарний хлопець хоч іуди!...

Зирне на мене панночка, скаже привітне слівце, а я соромлюсь, лице одвертаю, мов „не гляди на мене — мені сором, що я такий брудний...“

За пятнацять верст від Берди було друге містечко — Шабельники, де проживав судия Іван Іванович Пучок — мила, симпатична людина; одна його хиба — був жонатий, а любив до гарненьких панночок залицятись та ще разів зо два на рік із усеї околиці збирав до себе усю молоднечу на трьохденний безперестанний баль „з музиками“. Дружина очевидяче не суперечила чоловікови у його жаданях, бо й сама не від того, щоб погацати. На такий баль і я попав до судії яко танцюра.

У Пучків ще за день до балю поз'їздилися мало не всі панки з округи „со чади і домочадци“; хоч і багато їх було, але всі вони могли розмістити ся у величезних

покоях колишнього штаба кінного полку, що вже давно покинув місточко Шабельники. У сих же власне покоях і мешкав судия. Панам добре, тай коням не погано, а особливо фурманам було де у смак виспатись.

У купі з інчими паннами була Юлія — сестра ту-тешньої-ж попадї. Тільки сьогодні вона приїхала сюди в Київа, де, як казали, ся панночка скінчила гімназію і навіть, казали-же, „пробувала“ висших курсів.

Присадкувата, пухнатенька, чорненька з гривкою, бадьорливо задертим носиком і з усмішкуватими очима... у мордовській сукні... Тоді сими сукнями показували моду. З усіма паннами Юлія тримала себе з висока і ті мимоволі почували себе при ній провінциялками.

Ранком, у день танців, уся громада пішки пішла на прохід. Попівна підійшла, не питаючись узяла мене під руку, і не випускала аж до ліса, що був верстов зі дві. Не вважаючи на те, що власні мої думки про свою вроду були не великі, по троха я здобував звички „галагентного каваліра“, — пані мене хвалили за те, а я у серцю був дуже радий, що так хутко возвеличував ся. Ідем, а попівна ось тобі — мель на мене вогневими очима! Я одвертаюсь, бо ніяково! Вона знову пробує. Я не видержую відважно одкраяв її:

— Дивуюсь, по що ви до мене так манїритесь. Закохатись у мене не можна — сам се відаю, а коли думаєте закрутити мою голову, то навряд чи вдасть ся вам тее...

Панночка образилась, надула губки, одійшла у бік і хутко підчикрижила собі другого каваліра... Але він був не показний, бо така річ: у двсе вищий за неї, а головне — його тулубисько занадто коротеньке у порівнаню з незвичайною довжиною ніг, і, як мені здавалось, він взірки збирав гірше за мене — от немов би його зараз привели сюди „від плуга“; а на лице — рудий, очі котячі, з делечим дзюбом замість носа! Я почував і бачив, що він противніщий за мене; хоч панночка уперто біля нього танцює, а він перед нею вже давно цуциком служить!... Усе се мене тільки бавило. — „З таким каваліром не зворушиси заздроси у мене!“ — гадаю про себе.

Вона з своєю „жертвою“ бавить ся, на мене-ж з під лоба крадькома очима зиркає... Я се бачу і приємно мені, бо почуваю — вона у моїх руках. Ну, я на неї жадної уваги!... То байдужою разом ставала вона і переставала цікавитись усім, що навколо неї робилось, склубочувалась.

— Ні, — гадаю, — ти звикла знущатись над иншими, то ось же тобі — не подам ся!... І теж байдужий...

А ось і баль. Я прохожуюсь з панночками по кімнатах... жартую з усіма — мамунцям послуговую... Музики гудуть — усі крутять ся, а в загальнім вітрі і я літаю, до попівни-ж ані кроку!

Ось остатня фігура „монстра“, у котрій аранжер оголосив, що „пані запрошують кавалерів“... І, диво, цілий вечір попівна танцювала з цибатим паничем, а то ураз підлетіла до мене і очима молить!... Роблю ласку — йду з нею на один круг. Але, мій Боже правий, ми так танцювали, що ніяк не могли zostаватись на сій остогидлій маленькій землі!... А музики ще і ще додають, підбивають... А наші ноги не втомлюють ся, вони ген, ген бажають летіти... Вони тіла наші несуть до самої хмари!...

Ми забули звичайність, забули те, що у вальсі слід зробити „тільки одного круга“... Уся громада на нас задивилась, — нам чути їхнє шепотіння.

— Глядіть, глядіть — яких милих, яких симпатичних двійко!...

А ми — ще, тай ще летимо — до упадку танцюємо!...

Музики обірвали, я раптом посадив „свою даму“ на місце, одійшов од неї і... до світу тримаюсь окремо собі...

Бреніло крізь ставні. Панночка втомилась; се видно було по її лиці... Вона підійшла до мене і ніжно-ніжно промовила:

— Проведіть мене до дому...

— З приємністю, — відмовив я без запинки.

Ми вийшли з нею під руку. На дворі свитало.

На що тут здав ся риторичний спосіб малювання природи? Я скажу по просту: було так гарно!... Ой, так гарно, як рідко буває!...

Від судії до батюшкової осади було не ближче двох верст; шлях пролягав межі ланів, — жито вже зазолотіло,

а традиційний романтичний співак кохання — жайворон, присяй Бі, співав, тай не один, їх там сотні співало, а за ними теж усе співало — птахи, коняки... Трава говорила — вони Бога хвалили, бо червнєве сонце вставало!...

А панночка все ближче та ближче тиснулась до мене — вона здригнулась од холоду — нагрітись бажалось...

Я почував, що мені однаковим треба себе дотримать до остатку, за тим байдужо чухраю собі. Панночка так давить мою руку, так притискає плечем, що й камінюка забалакала-б!... А я все здержуюсь — мовчки йду — з рота ні пари!...

Ось батющина хата; панночка застукала у вікно; заспана наймичка одчинила їй двері; панночка миттю влетіла у сїни, не попрощалась навіть зо мною, а тримаючись за ручку дверей, висунула до мене головку, задирливо скороговіркою і з злістю сказала:

— Ви думали, що я панночка?... Помпились — ось власне тиждень минув — я звінчалась у Києві... Сего в Шабельниках ще жадна душа не відає!... І як вихор ляснула дверми, і щезла за ними...

З того часу багато літ проминуло, а я й доси як згадаю Берду і перед очима побачу мої милі Шабельники, то завсїди у мріях питаюсь себе; чому, після розставання з попівною, я неначе після великої вдатної баталії щасливий вертав ся на баль?... Чому?!...

Перехресні стежки.

Повість

Івана Франка.

— — —

XXIX.*)

Ходить осінь по долині і снує свої сїти. Обсувала димами гори, заповнила мрякою яри, потягла ся сірою курявою за течією рік і потоків, вішаєть ся по гиляках дерев, суне туманами по шляхах, облягає цілими колюмнами села, досягає бовдурами до неба. Під її дотиком тихнуть голоси, сьпїви та викрики, жовкне листє, стулюють ся чашки немногих запізнених квіток і серце корчить ся з болю і жалю за минулим. Вона закриває перспективи, відбирає ясність, оживлює сумніви та знеохоту.

Евгенію здаєть ся, що її головне жерело в його серці. Так добре відповідає весь сей сірий, мокрий, тісний та холодний кругозір настроєви його душі.

Звільна котить ся бричка по ослизлій дорозі. Мірно киваєть ся рудий Берко на козлі. Він не дуже то поганяє своїх коненят, бо вже не далеко до Бабинець, а в Бабинцях нічліг. Звільна похитуєть ся в бричці Евгеній, накинувши на себе дорожну бунду з капузою. Перед ним і довкола него все застєлено мрякою, тільки де-де просувають ся поуз него придорожні верби, що в мраці і в вечірній сутїни виглядають як великі стоги сїна; листє ще

*) Гл. кн. VI. ст. 280 — 301.

не пообпадало з них, але висить недвижно і мов обліплене густою мрякою. А далі поза вербами нічого не видно. Поле пусте, далекі ліси щезли. Думка не хоче летіти в далечінь і вертаєть ся наче втомлена пташка до гнізда.

А в тім гнізді пусто, холодно! Вилетіла з него золота пташка, вилетіла і не верне ніколи.

Тільки тепер, серед безлюдного поля, серед сего сумовитого краєвиду Євгеній почуває, що повна свідомість і застанова вертаєть ся йому. Тільки тепер він пізнає, що все те, що він робив перед від'їздом, робив механічно, майже безтямно. Він ходив і обідав, розмовляв, писав, сьміяв ся мов сам не свій, половиною своєї душі, коли тимчасом друга лежала мов оглушена важким ударом. Тільки тепер вона починає прокидати ся. І Євгеній починає розуміти, що він отсе сьогодні перебув якийсь важний, рішучий момент, перейшов крізіс важкої хвороби, в якій по довгих болях наступив пароксизм, потім глухе знесиленє, а потім — не знати, чи піде виздоровленє, чи смерть.

Але Євгеній чує себе поки що досить далеким від смерти і в міру як над вечір небо насуваєть ся чим раз тяжшими хмарами і вся країна чим раз більше затемнюєть ся, в його душі робить ся чим раз яснійше, думка чим раз свободнійше розвиває крила.

Який широкий круг чуття перебув він сьогодні і з якою шаленою скорістю! Адже-ж тепер він чув себе так само далеким від тої хвилі, коли проливав слюзи над долею Регіни, як і від тої, коли під впливом розмови з маршалком, зневірений у своє діло і в свій народ, готов був кинути все, віддати все для неї. Тепер йому майже не хоче ся вірити, щоб се все було правда, щоб досить було одного її слова, і він у сій хвилі був би може лагодив ся в далеку дорогу, кудись на край сьвіта. Йому робить ся страшно, як чоловікови, що в сні ходив по їзимсї височенної вежі, а потім на яві з жахом глядять на той їзимс і при самім його виді з безпечного низу почуває заворот голови.

Він у отсїй хвилі почуває вдячність для Регіни, що не використала сю хвилю його слабости, як булаб зробила

всяка иньша на її місці. Для чого вона се зробила? Які льоґічні чи чутеві причини довели її до такого наглого, різкого розриву з ним, сего він не береть ся в'яснювати, се якось навіть не підпадає під його увагу. Перед ним тільки мелькає її бліде лице, її досить негарно отворені уста, з яких вилітають остатні слова, її гордий рух, що не дуже то припадає до її зломаної постаті. І все те хоч не перестає боліти Євгенія, але болить не тим острим боєм, що в першій хвилі, а якось тихо, одностайно, як затулена рана, що починає гоїти ся. Євгеній пильно вдивляє ся в придорожну березу, покриту жовтим, а декуди пурпурово-червоним листем, що обтяжене краплинами мряки облітає звільна, ненастанно. Коли ся береза почуває який біль при обпаданю сего листа, то се мабуть буде біль подібний до того, який він почуває тепер. І в його душі вяне щось, обпадає, відривається і гине, щось таке, що було красою і пишнотою і радощами, але тепер пережило свої дні. Се вяне його молодість з її ілюзіями і поривами і безумним коханєм. Те, що прийде тепер, не буде вже ні таке блискуче, ні таке ніжне, ні таке радісне. Що воно буде — не знати, але в усякім разі буде щось иньше.

Перед його очима потягли ся села, бідні, сірі, з головатими вербами при дорозі, з обломаними садками, болотяними вигонами, обскубаними сірими стріхами, пообвалюваними тут і там плотами. З давен давна він привик, що його серце стискає ся при в'їзді в руське село, навіть у пору, коли воно пишається у веснянім цвіті вишневих та яблоневих садків або лежить тихо вигріваючись у літньому сонці. Так немов якась важка меланхолія сидить при воротах кожного села сірою жебрачкою і незримо чіпляється за його полу. А тепер у осінній слотавий вечір ся меланхолія ще важче налягає на його душу. Пусто і глухо по селах. Де-де зі стодоли чути ритмічний клекіт цїпів; де-де скрипить надкерничний журавель, тягне ся бродячи в густім болоті космата худібка до водопою, їде парубчак на маленьких кониках охляп і лїниво поганяє худобу, з подвіря чути запізнене трискотанє терлиці. Навіть обороти високі, повні сіна і снопів, не розвеселяють душі. Ось по серед села мурована коршма з широкою заїздовою брамою,

отвореною на ростіж мов темна, вічно-голодна пащека, готова проковтнути всі ті здобутки важкої цілорічної праці. З її вікна визирає бородате, здорове лице арендаря, і Євгенію пригадує ся завтрішній термін, де арендар стає за сьвідка проти одного з найчеснійших селян, помовленого за крадіж — один із тисячних епізодів вікової боротьби між отсею темною пащекою і селом. А ось і двір на горбі, окружений вінком високих ясенів, що ледво мріють огорнені мрякою, мов велитні в сірих широких плащах. Але двір білієть ся крізь мраку, мов білі зуби якогось величезного зьвіря, все готові гризти, калічити і смоктати кров. А он під брамою купка селян — ще обпалених сонцем від літа, але вже скулених, обдертих, присілих порохом, виголоднілих. Стоять з шапками в руках, видно ждуть пана „жонци“, чи прийме завтра на роботу до молоченя або до горальні — хоч по п'ятнацять крейцарів денно. Коли Євгеній переїздив по них, вони всі мов на коменду низенько поклонили ся йому, хоч певно ніхто з них не знав його. „Пан“ — і вони з віку-правіку привикли низько кланяти ся всякому панови; се одинока „наука“, одинока „цивілізація“, яку передав їм двір. Євгенію пригадав ся віршик Боровиковського „Царь природи“ і в його голові мов чміль почали ненастанно бреніти його кінцеві строфи:

„Грицю мой, ти царь природи!
Де лиш оком глянеш — все:
Поле, паша ліс, худоба,
Зьвір'я і риба, все твоє“.

Шапку зняв. „Мабуть комісар“.
Біллий скулений стоїть
Чоловік, краса всіх творів,
Царь землі, природи цвіт.

Ах, так! Видно, що ся жебрачка-мелянхолія при в'їзді в ворота руського села чатує не лише на него одного, чіпляєть ся за поли і за серце багатьом людям, усякого, в кого є серце! Вона не кричить і не стогне і не просить, а тільки „помаленьку ріже“ душу важкими контрастами ненастанної праці і вбожества, боротьби і безпло-

дності, змагань до світла — і темноти та безрадності. Контрасти тим важчі, що видають ся вічними, немінучими, незмінними, мов закони природи. А всяке змаганє до їх зміни, злагодження їх різкості вважаєть ся чимсь диким, фантастичними, стрічає насміхи, недовірство, ворожнечу і то не лише з боку тих, кому добре при тих контрастах, але нераз і з боку з тих, що нидіють у вічній тіни.

Евгеній ніколи не зажмурював очей на ті непринадні боки сільського життя, ніколи не ідеалізував собі народа, а сьогодні, під впливом остатніх подій, усього менше мав охоту і здібність чинити се. Навпаки, бачилось, що тепер його зір заострив ся власне на темні і непринадні боки сільського життя, збільшив ся його скептицизм що до селянського характеру. Але сам вид тих бідних сіл, через які вела його дорога, тих куп хворосту і соломи, тих подертих лахів, брудних полотнянок, сірих і бурих лиць, косматих коров, скрипучих журавлів, роззявлених коршем і гордих, ненажерливих дворів будив у душі рівночасно якесь супротивне чутє. Показувало ся, проблискувало щось мов зеренце щирого золота в купі сірого піску, і те щось помалу кристалізувало ся і виявляло себе в однім коротенькім не то реченю, не то зітханю:

— Ах, як багато праці потрібно!

Се не була ніяка програма, не було нічого ясного і конкретного. Се був немов механічний відрух чутя, несвідомая реакція характеру привиклого до діяльності. В приложеню до того села і до того народа се була, коли хочете, пуста, або майже пуста фраза. Евгеній у тій хвилі не знав і певно не був би зумів сказати докладно, якої саме праці треба, щоб усунути всі ті злигодні. Але його хора душа чіпляла ся сеї фрази, мов потапаючий стебелінки, а його енергічна уява почала з тої стебелінки будувати міцну кладку, а з кладки тривкий міст. „Як багато праці потрібно!“ Досить було сего одного загального поклику, щоби збудити в його душі цілі ряди думок давно передуманих, плянів по сто разів строєних і перестроєваних, відкиданих і знов підійманих з молодечим запалом, цілі рої мрій, бажань і поривань звернених у один бік. Тут були й конкретні випадки правної та лікарської під-

моги селянам, і пляни організації читалень, кас та спілок, і фантастичні мрії про викуп панських дібр, про нове, національне і разом з тим практично просвітне виховане молодих поколінь, було величезне, необмежене поле діяльності не тільки для него одного, але для тисячів, для всієї інтелігенції. Тут потрібні і правники і лікарі і вчителі і газетярі і писателі і декламатори і актори і купці і промисловці. Все тут потрібне, що належить до культурного життя і витворюється ним. І не треба чекати, аж хтось дасть почин, аж усе те буде готове мов машина, яку аж в повній зброї можна пустити в рух. Кожда хвиля, кожде місце добре для почину; кождий нехай починає сам від себе, в своїм крузі, в межах своєї здібности і компетенції. Колиб тільки думка була одна, бажане одноплте, бажане служити народови, а цілість певно зложить ся сама собою.

І в тій хвилі Євгеній почув у душі глибокий сором. Йому пригадала ся недавня розмова з Регіною і його безумний намір — покинути все те, вимріяне, виделіяне, підготоване зусиллями його душі і бажаннями його серця, покинути і занехати задля жіночих очей, за для блідих, болющо стиснених уст! Боже, не вже се був він? Не вже в його душі на одну хвилину могла постати і випрямити ся така постанова? Не вже нерви могли здобути таку перевагу над розумом і над ліпшою, чистійшою частиною його чуття? Так, він чув, що та частина його чуття, що тягне його до праці для рідного народа, до тої важкої, ненастанної праці, повної прикростей, абнеґації, розчаровань, терпінь і — хто знає, може десь там колись пізних цвітів і плодів, — що та частина його чуття — красша, чистійша частина. Адже се його перший, безпосередній, сьвятий обовязок. Вихований, вигодуваний хлібом, працею й потом сего народа він повинен своєю працею, своєю інтелігенцією відплатити ся йому. Се перший заповіт, такий, від якого ніщо й ніяким способом не може увільнити його. Все, що говорить ся про права індивідуальности, про права чуття, про право на вживане життя і його радощів — се софізми, брехня, облудна маска самолюбства й безхарактерности. Яке ти маєш право бути вільним, коли твій народ

у неволі? Яке ти маєш право вдовольяти свої примхи і любовні бажання, коли мільйони твого народу не мають чим вдовольнити найконечніших потреб життя? А коли у тебе нема сили волі на стільки, щоб зректи ся всіх своїх приємностей і роскошей, зробити ся аскетом і слугою тих бідних та нещасних, коли ти на кождім кроці робиш концесії своєму дорогому „я“, то бодай не бреш и не деклялуй про якісь віковічні права того „я“! Будь щирий і скажи виразно: „Во грісїх роди мя мати моя“, живу в свинстві і роблю що хвиля концесії свинству. Се буде щиро і правдиво, і коли те свинство не затопило ще в тобі живої душі, то вона таки колись озоветь ся, стрепенеть ся, збунтуєть ся против того всевладного свинства. А деклямаціями про права свого „я“, про бажанє „вижити ся і нажити ся“ ти дійдеш тільки до санкціонування того свинства як твого нормального стану, до затоплення і повного затрачення всего того, що могло би дати твоїй душі хоч крихітку людську подобу.

В таких думках, що від аналізи власного чуття звільна перейшли до зловних нападів на якогось незримого противника, Євгеній смерком уже заїхав до Бабинець, де у о. Зварича надїяв ся знайти нічліг.

XXX.

Він здибав о. Зварича ще за селом. Сьвященник, низенький, худенький чоловічок лїт коло сорока, окружений купою селян і селянок чалапав болотистим гостинцем ідучи до села; ряд сьвіжих могилок на кладовищі, що темним чотирокутником розстелило ся оподалїк від села і манячіло своїми деревляними хрестами та капличкою на середині, показував, що о. Зварич власне вертав від похорону. Порівнявши ся з купою людей Євгеній привитав ся, велїв жидови їхати на перед і заїздити на попівство, а сам злїз із брички і пішов пішки разом з панотцем і з селянами.

— Що у вас, похорон був? — запитав він.

— О, так, похорон, — якоесь мов нерадо буркнув о. Зварич.

- Тай не один, — додав хтось із селян.
- Мруть хибя в селі?
- Ну, та... померли.
- Слабість яка? Пошесть?
- Ще гірше.
- Як то?
- Пошесть ц. к. патентована.
- Що се ви отче? Загадками говорите.
- Ба ні, що правда. Адже отсе вертаємо з такого похорону, якого ви ще певно не бачили. Семеро дітей нараз.
- Діфтерія? — не без легкого страху промовив Євгеній.
- Ні. Здоровісінькі були.
- Ну, через щож померли?
- А, бачите, ведлугі пшепісу. Фізик приїхав віспу щепити і защепив усі діти зопсованою коров'янкою. Замість віспи прищепив іанірену — і отсе сьогодні семеро ми їх поховали. А п'ятеро ще мучить ся.
- Боже! — скрикнув Євгеній.
- Селянки, що йшли позаду, всі голосно захлипали і піднесли фартухи до очей. Чоловіки йшли понурно, мовчки.
- Слухайте, пане, — промовив згодом один селянин. — Адже я старий чоловік. Сей хлопчик був мій одинак — три роки мав — як чічка, пане, як золото хлопчик — —
- Перервав. Сльози душили його. Жінки позаду заридали на голос.
- Адже я не ручу за себе. Ануж мені туск прийде до голови і я ще сеї ночі візьму сокиру за пояс і піду до міста і зайду до пана фізика і вгороджу її по сам обух йому в голову. Як гадаєте, пане, ви адукат — як міркуєте, що мені за се буде?
- Андрію, гей, Андрію! — з притиском, нервово обізвав ся сьвященник. — Що ви говорите? Гріх таке говорити. Моліть ся Богу, щоб відвернув від вас лихі думки!
- Єіомость! — з болющим докором скрикнув селянин. — Адже знаєте мене не від нині. Скажіть самі, чи я забі-

яка, лиходій, душегуб? Чи я завинив що пану фізику? Чи я йому в погану годину дорогу перейшов? За що ж він мене всиротив? За що він мені душу скалічив?

— Хибаж він того хотів?

— Хотів чи не хотів, а чому не подбав, щоби чисту матерію щепити? — вмішався Євгеній. — Сеж очевидна його провина.

— Е, для хлопських дітей усе добре! — гірко говорили селяне. — Трута замість матерії — овва! Чи то їх шкода? Умре їх з десятеро, то й що з того? Більше місця буде для паничів та жидиків.

— Слухайте, люде, — мовив Євгеній, — коли се сталося?

— Як раз нині тиждень тому.

— І ви давали про се знати кому?

— З разу не знали, що сталося, — мовив о. Зварич. — Діти пищать з болю, рани на рученятах почервоніли, почали гнити. Тільки тоді один чоловік кинувся до міста по лікаря. Лікарь приїхав і тільки в долоні сплеснув. Отсих семеро вже були при смерті. Тамтим иньшим щось там робив, записував, але й на них слаба надія.

— То вже він сказав, що донесе про се де треба, — додав один селянин.

— Ну, поки там він се зробить, ми зробимо від себе донесене до суду, — мовив Євгеній. — Адже се нечувана річ!

— Ой, пане, — мовив знов один селянин. — Чи раз то вже таке траплялося, що діти від щеплення вмирили. Адже наші баби бояться пана фізика гірше зарази.

— Звичайно паний щепить, — ляконічно додав о. Зварич.

— Ну і так йому се уходить? Ніхто про се не знає?

— Знають, чому би ні. І в раді повітовій знають і в старостві знають, та що з того?

— Хто йому що зробить! — додавали селяне. — У него плечі.

— Ну, люде добрі, то так не може бути, — мовив Євгеній. — Сего не повинні пустити плазом! Такий чоловік анї одного дня більше не повинен бути фізиком.

— Иньшому би певно не дарували, — мовив о. Зварич, — але пану Пшепюрському, жонатому з бувшою гувернанткою пана маршалка, ну, сему не легко можна що зробити.

— Попробуємо, — мовив спокійно Євгеній, з тою рішучістю, що виявляла ціле обуренє, яким тремтіла в тій хвилі його душа. І обертаючи ся до людей він додав:

— Ходіть зараз на пробоство. Зробимо донесенє, а завтра я сам подам прокураторови.

Селяне сумно хитали голови.

— Т-та, робіть що знаєте, але ми одно знаємо. Йому за се нічого не буде. А в тім, хоч би його й повісили, то наших діточок се не оживить.

Жінки ридаючи розходили ся по хатах, а чоловіки разом з Євгенієм і о. Зваричем пішли на пробоство.

XXXI.

По вечері Євгеній з о. Зваричем сидів іще якпійсь час розмовляючи про всякі справи. Правда, о. Зварич був не дуже великий майстер у веденю розмови. В гімназії він був звісний як „тупа голова“; ледво перелізши через матуру він записав ся на теологію і скінчив її якось так, що ніхто ніколи не чув його голосу. Він у політику ніяку ніколи не мішав ся, ні з чим на перед не виривав ся, в студиях був остатній і перелазив з року на рік з тяжкою бідою, та все таки якось переліз. У него не було ні приятелів, ні ворогів; він не втискав ся нікому в знайомість; про його домашні, семейні відносини ніхто не знав нічого по над те, що стояло в його nationale: що він син убогого дрогобицького передміщанина, зрештою від малої дитини сирота. Скінчивши теологію він оженив ся, висвятив ся, дістав якесь сотрудицтво в горах і зараз першого року повдовів. І знов потягло ся одинокє жите.

Його переносили з сотрудицтва на сотрудицтво, поки в кінці по десятиох літах йому не дали маленької парафії в Бабинцях.

Опинивши ся на селі яко сьвященник — зразу сотрудинок, а потім парох — о. Зварич виявив деякі нові боки своєї вдачі. Повільний, тупий до книжки, тяжкий на думанє, він мав велику охоту до різних механічних праць, до токарства, стельмаства, до пасічництва і садівництва, і всім сим умів ставати в пригоді селянам. Вдовець, одинокий, з малку привиклий до простого житя, він не потребував дерти селян за ніякі треби, жив майже на рівні з ними, читав не много більше, як осьвітєнійші його парафіяне, переймав ся їх справами, помагав де і як міг. Сам про те не знаючи і не думаючи, витичуючи собі дорогу від заспокоєня одної селянської потреби до заспокоєня другої, він робив своїм тихим способом і в своїм невеликім крузі велике діло двигання народнього житя на висший ступінь. У крузі завзятих політків та балакучих теоретиків-панотців о. Зварич не любив показувати ся, а коли мусїв там бути, прим. на якімось празнику або соборчику, то сидїв звичайно пикаючи люльку, мовчав як на турецькім казаню і відїжджав не раз не обмінявши ся ні з ким ані одним словом крім звичайного повитаня.

Евгеній пізнав о. Зварича також при якійсь такій оказії і зразу не звернув на него ніякої уваги. Поки йшли шумні диспути про етимольїю і фонетику, про Куліша і Драгоманова, росийську мобілізацію і шанси війни між Росією і Англією в Індії, о. Зварич мовчав пикаючи люльку і немов дрімаючи в куті старої софи. Далі перейшла розмова на близші справи, на вибори до сойму, на конєчність якогось „порозуміня“, о. Зварич і тут мовчав так само, як мовчки прислухував ся й Евгеній. Далі Евгеній закинув про найблизше, про стан селянства по селах, про читальні, каси позичкові. Тут більша часть попередніх голосних бесїдників значно притихла; пробували викручувати ся загальними фразами про недозрілість народа до автономного житя, про глупоту і невдячність хлопа. І тут перший раз о. Зварич промовив. Винявши люльку з рота він вижидав хвилину загальної тиши і пробовкнув мов від нехотя:

— А по правді скажіть: за що нам той хлоп має бути вдячний? Що ми для него зробили?

— Як то? Як то? — загукали з усіх боків голоси і пішли вичислювати тисячні випадки та справи, де руська інтелігенція „стояла за хлопом“. Євгеній пробував знов затамувати сей потік і підніс думку взяти ся всім до економічної санації селянства в повіті. Він звернув увагу на те, що багато селян позаягало позички в рустикальнім банку, платять лихварські проценти або занедбують сплату і попадають на ліцитацію. Чи не можна би як сему зарадити? Оратори позвішували голови. Що ми на се порадино? Найпростіша рада була би: виняти з власної кишені гроші і поплатити хлопські довги. Але ми не крезуси. А в додатку непорадність, глупота і негосподарність наших хлопів швидко вичерпала би й Ротшільдову касу. Євгеній зачав доказувати можливість ратунку, радив подумати про конверсію селянських довгів на низше опроцентовані, притягнути до акції громадські каси, повітову раду, — але все се були тоді такі нові та нечувані річі, що палкі політики по prostu закричали його. Се неможливо! Де нам до того брати ся? Хто позичив у банку, той мусить заплатити, і т. д.

Євгеній пробував звернути увагу бесідників на те, що при ближшій огляді деталів справа може показати ся не такою неможливою... „Ну, візьмім ваше село — кілька у вас довжників банку?“ Показало ся, що ніхто з завзятих політиків сего не знав.

— Ну, се вже сором! — мовив Євгеній.

— Хлопи криють ся з тим, — пробував викручувати св один, але всі чули в душі, що сей викрут нещасливий. Усім було ніяково. Євгеній пропонував усім присутнім порозвідувати кождий у своїм селі, хто, де, і на кілька і на які проценти задовжений. Будемо мати такий виказ, то попробуємо подумати про способи санації. Оратори раді були такому виходови, що переносив справу в будуще, шумно обіцяли зробити все і роз'їхались. Розумієть ся, що про виконанє ніхто й не подумав. Тільки один о. Зварич по кількох тижнях зголосив ся до Євгенія з детальним виказом усіх довжників у своїм селі. Показало ся, що там

у рустикальнім банку задовжених було мало, але найбільше сиділо в кишенях приватних лихварів жидів, а то й своїх братів, богатших селян. Почали радитись оба над способами ратунку. Євгеній мав перевести переписку з банком крилошанським у Львові, чи сей не захотів би взяти на себе конверсії сих довгів; о. Зварич мав шукати деяких місцевих способів. Через тиждень він знов явив ся в Євгенієвій канцелярії і сказав йому, що знайшов спосіб конверсії і переписка з банком крилошанським уже не потрібна. Євгеній був того дня дуже зайнятий і не мав часу розпитати його, який се спосіб, а о. Зварич очевидячки не мав охоти розводити ся широко, що се за спосіб, і так вони розстали ся. Се було досить швидко по оселеню Євгенія в місті. Аж пізнійше, по розмові з Вагманом Євгеній почав догадувати ся, що се Вагман став йому тут у пригоді. Він бажав сьогодні розвідатись про се докладнійше.

— Слухайте, отче, — мовив він закурюючи цигаро, — я властиво так і не довідав ся від вас, як ви зробили з тими вашими довжниками?

— Так як ви радили, — мовив о. Зварич пикаючи свою невідступну люльку.

— Як то?

— Конверсію.

— Яким способом?

— На пять процент.

— У яким банку?

— В жаднім.

— Ну, а якже? Відки взяли грошей? Адже тих ваших довжників було більше як на шість тисяч.

— Півсеми тисячі.

— Сеж великі гроші.

— Ми позичили десять тисяч на пять процент, і се нам менше докучає, як ті півсеми на лихварські проценти. Знаєте, там деякі платили по крейцару від ринського що тижня!

— Хтож вам дав десять тисяч? На яку гіпотеку?

О. Зварич бухав клубами синявого диму і всміхав ся.

— На яку гіпотеку? На мою бороду.

— Алеж у вас і бороди нема!

— А, бачите. А про те гроші дістав. І без ніяких формальностей.

— Але від когож?

— *Od dobroszyńcy nie pragnętego wymienienia jego nazwiska.*

— Ха, ха, ха! — засміяв ся Євгеній. — *Od dobroszyńcy!*, Значить від Вагмана?

Лице о. Зварича протягло ся.

— Ви відки знаєте?

— Значить, угадав! — сьміяв ся далі Євгеній. — Знаєте, він був раз у мене і зарекомендував ся мені яко добродій добродіїв. Ви сказали „*dobroszyńca*“ і мені зараз пригадали ся його слова.

— Він вам говорив про мою позичку?

— Ні, але згадував про вас.

— А чого він у вас хотів?

— Е, там... інтерес... Зрештою поговоримо й про се... Але скажіть мені, як се стало ся, що він дав вам такі великі гроші?

— Він просив мене не говорити про се нікому.

— А мене відіслав до вас, щоб ви дали мені понятє, що він за чоловік.

— Гм... то диво! Та зрештою... Ну, певно, він боїть ся, щоб інші жиди, лихварі не дізнали ся, що він помагає виривати хлопів із їх пазурів. А то би з'їли його.

— А я думаю, що вони знають ся з собою, як лисі коні. Не бійте ся, жиди не зроблять йому нічого.

— А з чими грішми то аж мені самому дивно було. Знаєте, я знав Вагмана ще з давна. То була хлопська пиявка — не дай Господи! Кілько людей той чоловік з торбами пустив!... А від кількох літ якось щез, хлопам не зичить, відпродус обійстя закуплені на ліцитаціях, назад хлопам. Кажуть, що тепер на панів кинув ся.

— Що за причина такої зміни?

— А хто його знає. То страх мудра бестия. Може занюхав там ліпший зиск. А на наших повітових панів він лихий за сина.

— Хиба він мав сина?

— Мав. Парубчак був так собі, гусяче повітре. Але староста за щось хотів допекти Ваїманови і постарався, що його сина взяли до війська. Ну, розшибався Ваїман, платив на всі боки, мало до криміналу не дістався, їздив до Львова, ніщо не допомогло. Ще гірше розлютив наших матадорів, бо там десь повиволікав різні їх справки, шахрайства та підкупства. Ну, і пімстилися на нїм; син як пішов до війська, то вже більше не вернув.

— Як то?

— Нездара була, слабовите. Ну, а там — знаєте... Жид, нездара, ще може мали на него око, ну, тай замучили. Не минули три місяці, а Ваїманового сина випустили з касарні — але на окописко. То від тоді Ваїман зробився, як кажете, добродієм добродіїв.

— Се він сам так говорив вам?

— Ні. Се я догадуюся.

— Але по щож би в такім разі він брався воювати з лихварями жидами і помагати хлопам?

— Або я знаю.

— Що йому за інтерес зичити гроші на непевне, от наприклад вам? Аджеж я певний, що у вас маєтку нема на стілько, щоб міг на вас пошукати десять тисяч.

— За мене цілого ніхто й пів тисячі не дасть, — мовив о. Зварич махнувши рукою.

— Ну, то на якеж він дав вам гроші?

— А на яке? Я йому розповів, яка справа. „Добре, — каже, — ратуйтеся. Я вас, отче, знаю, ви чесний чоловік. Дайте мені скрипт, зобов'яжіться самі вести сю справу і сплачувати мені довг з процентами, то я вам гроші дам. А з хлопам я не хочу мати ніякого діла. І щоб ніхто не знав про се, анї в селі, анї в сусідстві, прошу вас. Нікому не кажіть!“ Тай по всій параді. Я зараз підписав скрипт і гроші в руку. І до тижня всі хлопські довги в цілїм селі сплачені, викуплено сто моргів, а я зробився громадським банкіром і касиєром і ексекутором.

— І сплачують довжники?

— Точнісінько. Правда, треба лазити, пильнувати, радити, упоминати, — ну, але у мене власного діла не багато, то й лажу по селі.

— Ну, а як би так, не дай Боже, вас не стало? Що тоді?

— Я се говорив Ваїманови. А він сьмієть ся. „Що то вас обходить? Я ризикую, а не ви“.

— Дивно! Дивно!

— Стрілило щось до голови жидови. Ну, а нам чому не користати? Ех, як би то наші кондеканальні хотіли троха менше політикувати, а більше попрацювати! Адже Ваїман міг би зробити таку вигоду не мені одному. Знаєте, його числять на пів міліона оборотових грошей. Се мені иньші жиди говорили. Адже тими грішми можна би при добрім порядку за десять літ цілий наш повіт вирвати з лихварських рук.

Довго ще в ночі розмовляли Євгеній і о. Зварич, перебираючи сільські болячки та можливі й неможливі способи ратунку. Правда о. Зварич, занявши ся справою викупна селян із довгів, мало звертав уваги на иньші справи. Про заснуванє читальні в селі не думав, а такі випадки, як затроєнє дітей при щепленю віспи, як вибори до ради повітової і громадської заставляли його зовсім неприготованим. Він знав тільки своїх довжників у селі, але навіть не пробував витворити з них якусь свою партію і навіть стояв на тім, що всяка така партійна робота непотрібна і шкідлива. Євгеній надармо силкував ся переконати його, що се помилка. О. Зварич, як і всі чесні люде з обмеженим кругозором і тісною головою, вперто стояв на своїм і вони пішли спати не договоривши ся до нічого путнього.

XXXII.

Термін у Гумнісках був назначений на девяту рано, тож Євгенію треба було виїхати з Бабинець дуже вчасно, щоб поспіти на сю годину. І справді він виїхав не бачивши ся рано з о. Зваричем і велів Беркови поганяти не гаючись. Але на серед села мусів зупинити ся. Коло криниці ждала на него купка селян. Вони з далека поклонились йому і держачи шапки в руках наблизили ся до брички.

— Здорові були! — привитав їх Євгеній. — А що, панове?

— Та ми хотіли би з паном побалакати, — мовив один із селян.

— Колиж бо у мене часу мало. Спішу ся на термін до Гумниск.

— Ще пан стануть на час. А ми би дуже просили... Євгеній велів Беркови зупинити коней. Селяне обступили бричку.

— Поперед усього прошу шапки на голови!

— Та вже най пан вибачають, — мовили селяне беручи шапки під пахи. — Ми й так постоїмо.

— Ні, так я з вами й говорити не хочу.

Вони нерадо понадівали шапки.

— Ну, щож там у вас?

— Та ми би хотіли порадитись...

— Перепрашаю... Ви, бачить ся, були вчора у о. Зварича разом з тими — мовив Євгеній до одного з селян, пізнавши його. Інші всі були незвісні йому.

— А так, — мовив той.

— Чомуж ви вчора не говорили те, про що хочете говорити тепер?

— Та... при єгомостеві ніяково. Єгомость не люблять... гнівають ся, коли хто говорить не до річи.

— Ну, щож таке не до річи ви хочете сказати мені?

— Та ми би хотіли питати... Пан певно читають казети... Чи то правда, що на весну має бути велика війна?

— Війна? А відкиж мені се знати? Може буде, а може й ні.

— Ага — чуєте, куме, — моргали селяне один на одного, — може й буде... Чуєте, що пан кажуть?

— Але чимже се таке цікаве для вас?

— Як то? Для нас? Адже для нас цікавійше, ніж для кого. Коли війна, то кого женуть найбільше на війну? Хлопських дітей.

— Ну, то правда, — мовив Євгеній. — Але се ще не таке певне, чи буде війна. Певнійше те, що не буде.

— Е, пан так тільки кажуть, аби нас не лякати, — недовірливо мовив один селянин.

Евгеній усміхнувся.

— Виджу, що вже без мене хтось порядно налякав вас.

— То пан кажуть, що в газетах іще нема певности про війну?

— Алеж у газетах зовсім нічого ні про яку війну не говорять.

— А може пан не читали тих найстарших газетів... тих цїсарських... що від самого цїсаря до всіх губернаторів і до всіх старостів ідуть? — закинув один селянин.

Евгеній чим раз ширше витріщував очі.

— Що вам, люде? Про які се газети ви говорите? Таких газет зовсім нема. Від цїсаря до старостів жадні газети не йдуть.

— Е, пан жартують. Нам казали, що йдуть і що в них написано виразно, що на землі буде велика війна між нашим цїсарем і Москалем. Але між наїд сеї відомости не пускають, щоби наїд не полошив ся.

— Не слухайте сего, люде! Хто се вам наговорив?

— Та вже хто наговорив, то наговорив. Ми тільки хотїли знати...

— Якжеж ви будете знати, коли не вірите! — мовив Евгеній з досадою в голосі.

— Ей, пане! — гірко промовив селянин. — Вам то дурниці, а нам... Нашим дітям... Адже то війна, то не жарти.

— Алеж ні про яку війну нічого не відомо.

— Не відомо, кажете. А отже бранка буде.

— Бранка? Ну, певно, бранка буде, як кожного року. Та хиба се така страшна річ?

— Як кожного року? Е, ні, пане. То не така бранка. То перед війною бранка, така, що лише кривого та сліпого пустять.

— Та хто се наговорив вам? Люде, хрестіть ся!

— Та ми власне про се хотїли пана снитати.

— Про що?

— Та про тоту бранку.

— Кажу вам: бранка буде така як кожного року.

— А рекрутів зараз поженуть до огню?

— До якого огню?

— Ну, пане. Видно, що ви тої річи не знаєте, — мовив один селянин.

— А я виджу, що з вами нема що говорити, — мовив Євгеній. — Гоніть, Берку!

Але поки Берко рушив з місця, один селянин скочив у бричку.

— Бибачайте, пане — мовив він. — Їдьте, Берку! Я потому за селом злізу.

Бричка рушила. Селянин сів обік Євгенія.

— Ну, скажіть мені, будьте ласкаві, — обернувшись до него Євгеній, — що се за дурниці натуркав вам хтось у голову?

— Та я би пану сказав, але бачите — і він моргнув очима на Берка, що обернений до них плечима поганяв коні.

— Та говоріть, говоріть! Бричка туркоче, то він не розуміє.

Селянин присунувши ся до него близьше почав оповідати.

— Та то так. Знають пан пана Шнадельського?

— З лиця не знаю, а так, дещо чував.

— Та правда, що то великий пан?

— Не знаю, чи великий на зріст.

— Ні, я не про зріст. Але так, учений пан, великий адукал.

— Здається, що не дуже.

— Не дуже? Ой дуже. Кажуть, що був у суді, а як пізнав там усі порядки, то поїхав до Відня до самого цісаря і сказав так: „Найяснійший монархо! В Італії суди дуже несправедливі, простому народови велика кривда діє ся“. То найяснійший монарха дозволив йому виступити з суду і зробити ся адукалом і боронити простий нарід.

— Хто вам се сказав? — з зачудуванєм спитав Євгеній.

— Та так скрізь по селах говорять.

— Бо я інакше чув, — мовив Євгеній. — Я чув, що пан Шнадельський був у суді, покрав там щось і його нагнали. А адвокатом він не є і не має права бути.

Селянин похитав головою при тій мові, очевидно не вірив їй.

— Е, то може пан не про сего Шнадельського чули. Бо сей, то дуже великий пан і вчений адукант.

— Я чув тільки про одного Шнадельського, — мовив Євгеній. — Ну, але коли конче хочете, щоб то був не той, то нехай вам буде й не той. Ну і щож він?

— Та був у нас у селі, в громадській канцелярії, і оголосив: на весні буде велика війна, а в зимі не задовго буде велика бранка. Будуть брати всіх, хиба кривих та сліпих ні, а кого візьмуть, то зараз у мундур, до обрихтунку, а потім зараз до огню. А хто би хотів реклімувати ся або й так увільнити ся, то нехай удасть ся до него. Він один може то зробити. Правда, що то буде троха коштувати, але иньшої ради нема.

— А питали ви його, кільки би то коштувало?

— Казав, що найменше пять соток.

— Видно на богачів полює. Ну, і щож, зголосили ся деякі до него?

— Та в нашім селі нас вісім. У мене син одинак, власне має йти до першої класи, а у кума Степана старший син жонатий на боці, вийшов із клас, а молодший при батькові на господарстві, а у Демка пятеро дітей дрібних, тільки старший здатний до праці. І так у кожного коли не се, то те. Тс вже гадаємо собі: ліпше мені пів господарства стратити, ніж свою дитину на явну загибель пускати. Адже господарство — річ набутна, а свої крові жаль.

— Ну, і подавали ви йому деякі завдатки?

— Та певно. Без того й говорити з нами не хотів. Низше десятки й не дивив ся. „Не думайте — говорив — що то легка річ!“ Я дав п'ятнацять ринських, а деякі й по двацять подавали.

— І кажете, що в уряді громадським се голосив?

— А так.

— І багато людей се чуло?

— Та щось нас пять чи шість.

— Війт чув?

— Ні, війт вийшов. А нас він просив не розголошувати сего. Бо, каже, наказ вийшов із Відня робити все в тихости, аби нарід не перепудив ся.

— І як гадаєте, чи тільки в вашім селі він був у тій справі?

— Ей, де. Був і по иньших. Декуди люде не хочуть признати ся, а деякі говорять. Та він і иньші адукацькі справи провадить. Бере ся ірунти виходжувати, лівентарі виробляти.

— І за все каже собі так платити?

— Ну, та певно. Без того не можна.

А по хвилевій мовчанці селянин запитав.

— Ну, і щож нам пан радять робити? Виходжувати тото увільнене, чи ні?

— Щож я вам буду радити? — мовив Євгеній, у якого в серці брала ся розпука при тім оповіданю. — Знаєте, господарю. Аби я вам і найліпше порадив, то знаю наперед, що мене не послухаєте і зробите так, як вам скаже той пройдисьвіт. А в такім разі шкода моїх слів.

— Та най пан не гнівають ся! — мовив селянин троха ображений Євгенієвими словами. — Ми пану дурно не схочемо.

Євгеній скипів.

— Стійте, Берку! — скрикнув він.

Бричка зупинила ся.

— Прошу вас, пане господарю, злізайте й не доводіть мене до злости!

Селянин зліз. Він очевидно не надіяв ся сего. Опинивши ся на землі він ще раз обернув ся до Євгенія.

— І нічого нам пан не порадять?

Євгеній ужив усіх сил своєї душі, щоб перемогти своє зворушене і свій біль над темнотою та поганими привичками тих людей.

— Слухайте, чоловіче. Говорю вам по щирости і нічого від вас не хочу за сю раду. Не дайте себе обдурювати! Ніякої війни анї великої бранки не буде. Ніякий пан анї адукат не має права увільнити ваших дітей від війська окрім тих, що мають право до реклямації. Хто вам инакше говорить, той дурить і туманить вас. Розумієте?

— Т-та розумію, — якось нерадо мовив селянин.

— Ті гроші, що ви йому дали, то так, як би в болото викинули. Коли маєте свідків, то скаржте його до суду за видуренє, розумієте? То його замкнуть до криміналу і побачите, що він за адукант. А не маєте свідків, то плюньте в те місце, де були гроші. А більше йому не давайте і иньших остерігайте. Зрозуміли?

— Та зрозумів.

— І вірите мені?

Селянин почухав ся в потилицю.

— Ну, то йдіть і робіть як знаєте. Гоніть, Берку!

(Далі буде.)

СТАРЧАЧА ГУЛЬНЯ.

КАНТАТА РОБЕРТА БОРНСА.

Переспів Павла Грабовського.

—♦♦—

Речитатів.

Сумно стало в темнім гаї,
Вітер повіває,
Стужа дме, степи безкраї
Білий сніг вкриває.
Почина кругом смеркати...
В шинк до Пузі Нансі*)
Зібрали ся погуляти
На ніч голодранці.
Ось погляньмо, як вони
Пропивають там штани.
Співають і регочуть ся,
Та так тобі свистять,
Що в голові морочить ся,
А стіни аж тремтять.
Притулив ся коло печі

Дід з красунею у-двох, —
Торба з хлібом давить плечі,
Дране рубя на обох.
Обнялись собі гарненько,
Раз-за-разом цмок та цмок —
Їм і тепло й веселенько,
Хоч задубли до кісток.
Раз-за-разом дівка губи
Козакови підставля,
Та погані свої зуби
На всю хату вискала.
Що то чарка, що то ласка!
Людське серце ожива;
Цмок та цмок — мов пуга ляска,
А старий гультай співа.

Пісня.

Я під Марсом народивсь,
З ворогами добре бивсь,
Шрам і рану маю здавна...
Рана — з бабою сваривсь,
Шрам — з Французами зустрівсь,
А не кинув тарабана.
Гей, трам-трам;
Гей, трам-трам,
Тарарарарам!

*) Так звали колись у Шотландії шинкарку Гібсен, у котрої звичайно гуляли старці. Побувавши з ними в коршмі, Борнс і написав сю кантату.

Довело ся бути мені
З генералом на війні
Край Абрамського кургана;*)
Був і я там, де з землі
Ми Моро**) зовсім змели
Під сей гуркіт тарабана:
Гей, трам-трам і т. д.

Вів нас Куртис... Відтяла
Руку й ногу куля зла;
Бачу — справа препогана...
Але в пекло пхають знов —
З Елліотом я пішов, —
Жалко стало тарабана!
Гей, трам-трам і т. д.

От і треба — що казать —
На милиці шкандибать;
Замість злота одіж драна...
Та зі мною все моє —
І дівчатко й чарка є, —
Не бажав би й тарабана.
Гей, трам-трам і т. д.

Хоч не раз, не два, не три
Завирюха та вітри
Скубли з рана та й до рана,
А лахміття як продам,
То такий бенкет завдам,
Що не вчув би й тарабана!
Гей, трам-трам і т. д.

Речитатів.

Не спиниш нічим гультіпаку;
Аж хата трясеть ся; щури
Та миші давай з переляку
Втікати скорійш до нор.

„А ти?“ із кутка промовляє
Скрипаль до красуні; вона
Вже вершу свою роззявляє
І пісню співать почина.

Пісня.

І я дівкою була,
А коли — й сама забула;
Про коханця аби вчула,
То й тепер з ума-б зійшла.
Тато мій служив гусаром,
У казармі я знайшлась:
Бачте, люди, що не даром
За гусара віддалась.
Тра-ла-ла, тра-ла-ла,
За гусарина пішла!

Не який-небудь моргун...
Мов орел той сизокрилий,
Оттакий він був, мій милий,
Тарабанщик мій, джигун.
Личко все пашіло жаром;
Ніжка-б пані придалась...
Бачте, люди, що не даром
За гусара віддалась.
(Хор). Тра-ла-ла, тра-ла-ла,
Що з гусарином втяла!

Та гусара-молодця
Я швиденько геть прогнала:
На попа його зміняла,
На сьвятого панотця.
Гріх мій взяв він незабаром,
А до тіла всім вам — зась...
Бачте, люди, що не даром
Я така собі вдалась.
(Хор). Тра-ла-ла, тра-ла-ла,
Від гусарина втекла!

Але скоро і з попом
Мені збридло женихатись;
Почала я тут кохатись
Із цілісінським полком.
Хлопець, дід — з однаким палом
Я до всякого тяглась,
Аби звав ся лиш гусаром,
Бо така собі вдалась.
(Хор). Тра-ла-ла, тра-ла-ла,
За дружину всім була!

*) Абрамський курган — коло Квебека; там убито генерала Вольфа в р. 1759.

**) Фортецю Моро зруйновано в році 1627.

Остогидло воювать,
Вороги вчинили згоду:
Я остала ся без роду,
Довело ся старцювать.
Раз тинялась я базаром,
З козаком отсим зійшлась,
Бачу з виду — був гусаром,
То всім серцем віддалась.

(Хор). Тра-ла-ла, тра-ла-ла,
Знов гусарина знайшла!

Пожила я на віку,
Вже й сама не тямлю — скільки,
Пісня з чаркою горілки
Мені й доси по смаку.
Не гидую божим даром,
Аби п'яна напилась,
То й щаслива я з гусаром,
Бо така собі вдалась.

(Хор). Тра-ла-ла, тра-ла-ла,
Аба чарочка була!

Речитатів.

З дівчиною сидить та пе
В кутку Андрій, штукарь, байдуже,
Він хора слухає не дуже,
Балака нишком про своє.
Та годі пити; скоком-боком
Коханку він поцілував,
Скрививсь, крутнувсь, пожартував,
І глянувши веселим оком
З поважним видом заспівав.

Пісня.

Чарка мудрим чинить шкоду,
Зух дуріє на суді,
А я дурень собі з роду...
Що пошкодить сій біді?

Раз книжок мені бабуса
Накупила — все дарма:
Як бувало ні товчу ся,
Не стає мого ума.

От горілка та дівчатка —
Я до них меткий з метких...
На якого — кажу — батька
Вчити дурнів оттаких?

Щоб там часом ні казали,
А в жінках утіха вся...
Раз мене за їх звязали
Як ледяче поросля.

Дійшло в-друге до покути...
Вірте, люди, сим попам:
На мойому місці бути
Кожен з них хотів би сам.

А як в церкві хлопців лає!
Глянеш, зовсім присьвятивсь.
Хай розумний потурає,
Бо я мало васмутивсь.

Сим мене не обморочиш;
Жарту, сьмішки — се моє...
В нашій раді, скільки хочеш,
І поважних дурнів є.

А тепер кінчати треба;
Краще випиймо, чи що!
Коли хто дурний для себе,
То про мене він ніщо.

Речитатів.

За ним на лавці піднялась
Стара марюка. Вона знала,
Де копійчина завелась,
Кишені зручно спорожняла.
Вона сходила всі гаї,

Спіткала доленька її,
Лиху голінницю з голінниць:
Повис коханий верховинець
На шибениці... Удова
По йому плаче і співа.

Пісня.

Любив мій коханець широкі простори,
Тікав від петельки в ріднесенькі гори,
За них все віддавав би... Такий мав талан
Іван-верховинень, мій милий Іван.

(Хор). Згадайте-ж Івана,
Співайте про його, —
Гарнійш не бувало
На світі нікого!

Меч візьме та черес із пледом одягне,
Так зараз до себе в обійми потягне...
Дівчата аж мліли... Такий мав талан
Іван-верховинець, мій милий Іван.

(Хор). Згадайте-ж Івана... і т. д.

А як раювали ми з серцем-Іваном,
То так не приснить ся паняночці з паном:
І воля і доля... Такий мав талан
Іван-верховинець, мій милий Іван.

(Хор). Згадайте-ж Івана... і т. д.

Прогнали Івана з питомого краю,
Та дарма... Ще пташка не тьохнула з гаю,
А ми собі в парі... Такий мав талан
Іван-верховинець, мій милий Іван.

(Хор). Згадайте-ж Івана... і т. д.

Схопили Івана... Будь тричі проклята
Ти, руко нелюдська скаженого ката,
Що голуба вішав... Такий мав талан
Іван-верховинець, мій милий Іван.

(Хор). Згадайте-ж Івана... і т. д.

Покинув ти, друже, мене сиротину...
Тоді тільки й легко, як вишу чарчину.
А що за козак був, який мав талан
Іван-верховинець, мій милий Іван!

(Хор). Згадайте-ж Івана... і т. д.

Речічатів.

Встає скрипаль; де хто гуля,
То він найперший там п'яниця.
Причарувала скрипаля
Товста, висока удовиця.
Доходив ростом до колін
Він їй, а що була за вдача!
Кипіла в тілі кров гаряча,
Хоч куций він.

За скрипку взяв ся, як утне
Навдивовижу чарівної;
То усміхнеть ся, то моргне,
А потім як загра сумної
Музика наш, з малпх малий,
Негарний, миршавий, дрібненький,
Дібрав ще й вислів жалібненький,
Хоч сльози ллй!

Пісня.

Гей, коханко, не жури ся;
 Кинь тужити — не хили ся,
 Йди до мене — звесели ся,
 Плюй собі на все!

(Хор). Я — музика; без думок
 Весь вік граю; з пісеньок
 Наймиліша для жінок:
 „Плюй собі на все!“

Від весілля до весілля
 Ми не знати-мем похмілля;
 Життя пройде мов та хвиля, —
 Наплюєм на все!

(Хор). Я — музика... і т. д.

Хліба-соли буде з тебе;
 Аби гріло сонце з неба,
 То й нічого нам не треба, —
 Наплювать на все!

(Хор). Я — музика... і т. д.

Мені в пеклі рай з тобою;
 Хай чортяки наді мною
 Виють цілою юрбою, —
 Наплюю на все!

(Хор). Я — музика... і т. д.

Речитатів.

Тої пісні не скінчив іще скрипаль, —
 Залицяв ся до вдови меткий коваль,
 Витяг ніж і на музику налетів,
 Хап за бороду, — сердешний затремтів,
 Просить Богом не чинити йому зла,
 А самого наче трясця затрясла;
 З ляку трохи не дав дуба неборак,
 А коваль коло бабусі сяк і так;
 Заспівав... Веселого скрипаль
 Удає, хоча коханки йому й жаль.

Пісня.

Я — коваль, все кую,
 Люблю працю свою,
 Звук кувать;

Довело ся пройти
 Всякі землі, сьвіти,
 Скрізь блукать.

Я в солдатах бував, А я вихром гай-гай...
Як хто гроші давав; Не шукай, не питай
День мине, — Там мене!

(Хор). Я в солдатах бував... і т. д.

Сиза пташко моя! Будеш сита ходить,
Куций блазень, чи я, Ще й горілочку пить;
Мов мені: А збрешу —
Візьме серце твоє? Хай відсохне язик;
Мабуть той, що кує, — Кину чарку на вік,
Так, чи ні? Все лишу!

(Хор). Будеш сита ходить... і т. д.

Речитатів.

Коваль переважив: бабуса І зпов женихатись завзяв ся,
Його гаряче обняла; Ну з иньшою сьмішки справлять;
Не пал молодечий вернув ся — Її чоловік, що кохав ся
Горілка огню додала. В Гомері, став вічми стрілять.
Скрипаль на їх з-хитра моргає, Махнувши долонею зручно,
Забув безголовя своє, Він їм по потилиці дав,
А щирої згоди бажає, Аж відляски сипались гучно;
Налив та за щастя їх пє, І батька і матір згадав
Вита на-добра-ніч! Обом на-добра-ніч!

Веселий се був бідорака,
Що мабуть і Вакх не стрівав;
Завзятий на все гультіпака,
Він пити на час не вгавав.
Щораз знемогавши на згагу,
Не знав він турботи, аби
Чим-небудь залить свою спрагу,
А потім співать без журби
Усім на-добра-ніч!

Пісня.

Моїх пісень пани
Не люблять, бо вони
На примхи подались і всякі там дурниці;
Але за мною в-слід
Летять немов на мід,
Як за Гомером тим, всі пчоли-працівниці.
(Хор). Через теє, через се,
Ну, сказать — через усе
Я втерав кохану;
А зберіг собі ще двох,
Та й горну ся до обох,
Маю добру шану.

До дівчаток я привик,
 Стає їх мені по вік
 І на теє і на се,
 Ну, сказати вам — на все!

Балакають співці
 Про Муз якісь струмці,
 Кастальські джерела і всякі там дурниці;
 А мій, брати, Парнас
 Ось тут, серед нас,
 Де з нами в-купі пють і наші чарівниці.
 (Хор). Через теє, через се... і т. д.

Побачу стан гнучкий —
 На се вже я слабкий:
 Ласую на красу і всякі там дурниці;
 По правді ж вам скажу —
 І Богови служу,
 Бо не служити — гріх: боюсь його десниці!
 (Хор). Через теє, через се... і т. д.

Кохання потайне
 Яке воно смашне:
 І захват молодий і всякі там дурниці!
 На довго нам, чи ні,
 Стає тиї бридні,
 То се вже зайва річ, се звісно, що дрібниці...
 (Хор). Через теє, через се... і т. д.

А скільки раз підчас
 Збивали з глузду нас
 Цілунок запальні і всякі там дурниці!
 Але по чарці смик:
 Баби ні тик, ні мик, —
 У тебе всі в руках — старі і молодіці.
 (Хор). Через теє, через се... і т. д.

Речитатів.

Отак співав собі гульвіса,
 Аж коршма з оплесків тряслась,
 Бо ланців тут було до біса,
 Неначе буря піднялась.
 Такий звели скажений галас
 Та ляск, що Боже борони!
 В кутку красуня роздягалась,
 А сей скидав свої штани.
 Голота пити захотіла;
 Всяк рубя заставля своє,

Блука як мати породила:
 Шинкарка набор не дає.
 Як мокра хлюща всі вже п'яні,
 А ще беруться за чарки.
 „Гуляймо, серце, на останні, —
 На ката старцеві латки?“
 „Співай-но, брате!“ — Скинув зором
 Співець, хоч мало добачав,
 Всміхнувся двом своїм Деборам
 І розпочав.

Пісня.

В коршмі горілки ще багато,
 Не гайся тільки наливати;
 Се — наш великдень, наше свято...
 Гей, нумо-ж пити та співати!
 Старці нічого не шанують,
 Закони... ну, їх к сатані!
 Церкви гладких попів годують;
 Суди — щоб тішились дурні!
 (Хор повторяє:) Старці... і т. д.

Маєтки, слава та відзнаки —	Ми ходимо пішки; у ридванах
За їх ми не дамо й шага,	Хай доганяють нас пани!
Такі вдалися собі бурлаки:	Не заздро нам: своїх коханих
Нам вільна воля дорога.	Ми не купуєм, як вони.
(Хор). Старці... і т. д.	(Хор). Старці... і т. д.

За все ми дякуємо долі,	Хай пекла лютого нащадки
Що в кого за день урвемо;	Товчуться, поки час біжить;
На сїні в стайні чи стодолі	Нам про життя немає гадки, —
Так смачно з милими спимо.	Живем, аби собі прожити.
(Хор). Старці... і т. д.	(Хор). Старці... і т. д.

Удармо-ж повними чарками
 Та заспіваймо без журби:
 Честь нашим любкам з дітоньками
 І вам, зневажені торби!
 (Хор). Старці... і т. д.

ІЗ ОПОВІДАНЬ ЖАНА РІШПЕНА.

III. Жертва науки.*)

На одній зі старих, брудних та вузьких вулиць Латинського кварталу стояв невеличкий шинок, який самі гості охрестили назвою „Приют голодних“.

Там я харчував ся в часі комуни. В ту пору мало людей приходило до „Приюта голодних“, бо голодні лагодили ся воювати.

Кожного вечера обтирав господар свої мармурові столи та накривав їх зі змученим виразом лиця. Крім двох-трьох принагідних гостей було нас там усього лише п'ятих: два робітники, з них один був кривий, один купець із того кварталу, один студент і я.

Оба робітники сідали все коло того самого стола; вони, здавалось, гордували сильно „філістром“, що сам один сідав при вході до льокалю та читав там „Figaro“. „Філістер“ і я входили все дверми з вулиці, натомість п'ятий гість, студент, входив усе через кухню. Коло семої він з'являв ся все без капелюха та випивав наперед жадібно склянку води. Відтак їв дуже поводи і все те саме: зупу з сочевиці, яєшницю, горох та сир. Попоївши розвалював ся в кріслі і, бачилось, дрімав майже пів години, мов боа, що травить. Коли на годиннику вибила осьма, вставав і відходив так як і прийшов, через кухню, не дбаючи

*) Див. Літерат.-Наук. Вістник, 1899, грудень, 112.

ні на чию присутність. Його голова була дивна. Жменя чорних, розкуйовданих кучерів окривала чоло. Натомісь борода була дуже ніжна та причепурена. В тій понурій оправі світило ся двоє великих, ясних очей. Його тіло було немов у слабкої, худої та неповоротньої дитини.

Ся оригінальна людина з її дивовижною та незвичайною поведінкою та впертою мовчанкою розбудила в найбільшій мірі мою цікавість. Що се міг бути за студент? Чи був він у загалі студентом? Також і оба робітники так його кликали; але який же се був доказ? Одної днини запитав я господаря.

— Ви про пана Фері? — відказав мені. — Його знають добре в кварталі.

— Так! Що-ж він робить?

— Студіює медицину і лічив даром багато вбогих людей. Добра людина, лише троха неприступна.

— Так, се видно по ньому. Його лице дуже для мене інтересне, та тому то я питаю вас про него. Він має дуже дивні привички.

Господар був радий, що може побалакати троха зі сталим своїм гостем, то-ж заговорив з хитрим видом:

— Ах, знаєте, се ціла історія. — Відтак нахилив ся до мене і шепнув мені на вухо:

— Се філософ!

— Що?

— Він троха запаморочений, бо працює за багато. Лиш їсти сходить у низ. Треба вам знати, що він живе в тім самім домі, а моя жінка порядкує там у його кімнаті. Коби ви могли побачити його покій, справжня лабораторія! Черепи, кости, папери та кістяки. Пише цілий день, ба, складає навіть вірші...

— Але в сьому не бачу ще нічого, що дозволяло би догадувати ся...

— Як раз, як раз! Знаєте, молодий, двадцятипятилітній чоловік, що кує цілу днину, се неприродне. Він у своїм житю не змарнував ані одного дня. Ви бачили, що він їв?

— Так, він їсть усе те саме.

— Се його засада!

— Що? засада?

— Ну, я казав йому се не раз, що він пошкодить собі тим, та він пояснив мені, чому він їсть усе те саме. Каже, що в яйцях та в сирі є щось таке корисне для мізку, а також горох та сочевиця дуже служать організмови.

— Се не дуже й дурниця, — замітив я.

— Ну, я не хочу сказати, — мовив з усьмішкою господар, — що він дурний. Навпаки, здається, він дуже доладний. Десь то він одержав премію і писав уже статі по часописах.

— І вірші також?

— Пише дуже багато, навіть за багато. От сердега! Моя жінка читала їх деколи, порядкуючи у него в покою. Каже, що дуже гарні! Ну, та знаєте, жінки не розуміють ся добре на сьому. Та коли вам се цікаво, то я скажу своїй жінці, вона покаже вам дещо з його писань...

— Ах, ні, сього не хочу; се була би недискреція! Прошу вас, не робіть сього!

Та дарма. Коли я зайшов другої днини до шинку, приходить господар до мене з усьмішкою і дає мені помнятий папір, записаний віршами. Була се поема, справді богата високими думками. Ледво я прочитав її, як вибила сема година і Фері ввійшов кухонними дверми. Коли сів на своєму місці, господар підійшов до його крісла і почав йому щось шептати на вухо. Дурак говорив про мене; я пізнав се із погляду, який кинув на мене молодий чоловік. Я був у не малому клопоті тим більше, що все ще тримав у руці картку записану віршами.

Я ще думав, як викрутити ся з трудного положення, коли Фері підійшов до мене і запитав мене на причуд лагідним голосом:

— Ну, пане, як подобають ся вам мої вірші?

— Думаю, що вони дуже гарні, — відповів я.

— Се ви перший похвалили мої вірші, — сказав він жалібним голосом.

Мене здивувало його довіре. Той дикун показав ся дуже милим чоловіком. Я встав, переніс ся до його стола і сів там проти нього. Розуміється, ми говорили про його вірші. Я сказав йому, що я також поет і похваливши силу і дотепність його поеми, зробив йому уваги про деякі

повторення, про рапаті рими та иньші дрібниці. Він обіцяв мені показати иньші свої вірші і ми розсталися майже приятелями.

Від тоді балакали ми що вечера добру годину. Показалося, що в многих артистичних справах мали ми однакі погляди. Та хоч як щиро він говорив про літературні питання, то в дискусії про деякі філософічні проблеми був скритий. Я бачив добре, що він був матеріяліст; але хоч я кілька разів доторкався сього питання, він усе оминав сю справу, аж я одного вечера таки прямо запитав його, чому не говорить ніколи про медицину.

— Не говорю з вами про медицину, — відповів, — бо ви не лікар, а я не люблю хвалити ся своїм знанєм!

— Я виправді не лікар, але ся наука мені не чужа. Мій батько лікар і я студював ураз із ним. То-ж можете цілком отверто говорити зі мною.

Коли він усе ще мовчав і не вважаючи на мою відповідь не заявляв охоти до бесіди, я дав йому порозуміти, що се негарно так не довіряти мені.

— Ах, прошу вас, — перебив мені швидко, — не вірте сьому!

— Ба, так що-ж я маю про се думати? Чи ви не певні своїї науки? Або може належите до тих поверхових філософів, що лизнуть якоїсь системи, а відтак не тримають ся її?

— Я поверховий філософ! — крикнув він пристрасно. — О, то ви не знаєте мене, друже! Так знайте, що я вже майже десять літ роблю студії, шукаю та досліджую. Що до моєї ідеї, то замикую її в собі і оминаю всякі розпити! Не люблю, аби мене люди признали ідіотом, тому волю, щоб уважали мене дикуном.

— То ваша ідея така дуже дика?

— Ні, вона цілком проста.

— Ну, то можете спокійно розказати її мені. Гадаю, що не зачисляєте мене до тих дурнів, що сьміють ся зі всього.

— Певно, що ні, і аби ви знали, що поводжу ся з вами як зі справжнім приятелем, то виявляю вам усе.

Але не ждiть нiчого чудесного ані надзвичайно великого і не витрiщайте очий заздалегiдь.

Спер ся обома лiктями на столі, потер рукою по чолі і почав спокiйним голосом, уперто дивлячись на мене:

— Я материяліст, як ви се дуже добре порозуміли. Се значить, я признаю в сьвітi лише одну субстанцію: матерію, і для того ношу ся з ідеєю розложити якийсь живий твір.

— Живий твір?

— Так, мій ідеал — є робити студії на живім чоловіці.

— Але-ж се, що ви кажете, страшно! То ви хочете для свого вдоволення убивати людей?

— Ні, не для свого вдоволення; я вбивав би людей для добра людськості.

Його лице змінило ся цілком у сій хвилині. Його очі зробили ся недвигними і легкий румянець закрасив його бліде лице, мов лихорадка. Здавало ся, що він попав у екстазу, і я пізнав, що його мрія перемінпла ся в манію. Я почав гірко жалувати, що звів розмову на сю тему і сам не знав, як опам'ятати його.

Але він стямив ся сам по кількох хвилинах потряс живо головою, румянець щез із його лица і він знов зробив ся зовсім блідим.

— Що се з вами? — запитав я. — Ви хорі?

— Ні, ні, — відповів він і встав забираючи ся до відходу.

Коли вже був при дверех, обернув ся поволи, немов би щось забув.

— Ах! — сказав нечаяно. — От що ще! Я хотів ще сказати вам, аби ви про те не говорили нікому.

Не потребував мені про те згадувати, я й так не зробив би сього.

Від тоді розмовляли ми лише про штуку і про поезію. Зрештою він уже мені менше довіряв та здавало ся, що по троха усуваєть ся від мене, аж вкінці одної днини сів сам у своєму куті.

Якось вісім день по нашій останній розмові настав кінець комуні. В середу 24 мая зайшов я з полудня до

шинку, бо битва вигнала мене з моєї хати. Від учора я не їв нічого, тому казав дати собі якусь дрібницю. На сусідніх вулицях шаліла все ще боротьба. Чути було лускіт карабінів, що цокали мов лусканє батогів. Гамір раз зближався, то знов віддалявся.

Кілька хвилин по мні увійшов купець.

— Пане господарю, — сказав, — я вже сидіти-му радше у вас. Я позамикав свої склепи; тут безпечнійше!

— Не говоріть так голосно, — шепнув я йому. — На вулиці можуть зачути комунари.

Він обернувся наляканий до дверей, як би його вже хто ханав за ковнір.

— Ваша правда, — каже. — Зрештою оба ті піяки, що приходять сюди що вечера, покажуться вже незабаром. Я бачив як раз, як той високий драб переходив коло мене.

Хотів ще далі говорити, коли ми почули нараз голосний ломіт побитих шиб у кухні, що була прибудована і мала скляний дах. Залопотіло там так, немов би якесь тіло впало з гори. Я побіг на місце враз із господарем, а купець заліз під стіл та скрикнув:

— Бомба! Експльо́зья!

Се був Фері.

Лежав на землі на животі, весь голый. Його бедра покриті були червоними смугами — порізами від побитого скла, і виглядали так, як би їх хто позатинав бритвою.

Першим нашим ділом було взяти його попід пахи і піднести. Та ледво ми обернули його, то з переляку пустили його з рук і він упав горілиць на землю. Небо-рак мав цілі груди обдерті зі шкіри, але не склом, лише наслідком операції. Він доконав акції сам на собі. Білі нерви, сині артерії та червоні м'ясні були оголені, а шкіра порізана на великі чотиригранні паси, звисала йому на живіт як рожевий фартух.

Вкінці я зібрався на відвагу зігнутися та понакла-дати ті паси назад на те півмертве тіло; відтак ми занесли його до передньої кімнати.

Крамар стояв усе ще непорушно і не мав відваги оглянути ся; він і не рушився помагати нам. Холод мармору пробудив Фері; я похилився над ним.

— Се страшна річ, правда? — промовив він до мене виразним голосом. — Моя ідея винна сему.

Я просив його мовчати.

— Ні, ні — говорив далі. — Слухайте мене лише! Я вмеру за чверть години. У приступі шалу хотів я робити дослід на самім собі. В розгарі праці я не помітив нічого. Нараз я прийшов до свідомости і почув такі страшні болі, що кинув ся з вікна. Ах, се страшне, що мушу вмирати перед своїм відкриттям! Мої анатомічні приготування зроблені були так чудово!

При сій хотів підвести голову та глянути на свою грудь.

— Ах, яка-ж велика ідея йде враз зо мною до гробу! — говорив далі.

Понуре мовчання, що запанувало по тих словах, перебив сильний град карабінових вистрілів.

— Вони все ще стріляють ся! Я покористувався сею нагодою, аби робити дослід на собі! Ах, я так радо повбивав би тих людей, аби їх секціонувати живих! Се було би розумнійше, як ціла комуна!

В сій хвилині відчинилися раптово двері. Два чоловіки ввійшли, тягнучи з собою старого робітника. На його одежі була кров.

— Що! — крикнув сей побачивши Фері на землі. — Вже один ранений тут?

— Ні, — заявив господар. — Се пан Фері, що хотів забити себе!

— Що! Забити себе? — запитав робітник. — Той боягуз хотів забити себе? Ба, та він не міг наложити голову за добру справу?

Фері хотів підняти ся, аби відповісти, але в тій самій хвилі повалився мертвий на землю.

Робітник хотів далі говорити, але я крикнув на нього:

— Мовчіть! Та-ж бачите, що він умер!

— І... і що далі? Я незабаром також умру! Я маю право висловити свої гадки! Я вмираю для...

Я перебив йому відслонюючи груди Фері і сказав:

— Він умер для науки!

Робітник і оба його товариші зацікавилися з переляку, а потім познимали шапки.

А я приступив до нещасного Фері, придивляючись йому добру хвилю і до глибини душі зворушений покинув місце цієї страшної події. Моя нога не станула вже більше на ньому.

IV. Вимушене.

Розмова зайшла про ті драматичні події, що в деяких часах потрясли цілим Парижем. Не те дивно, що вбивці роблять ся раз-у-раз смілішими, а те, що поліція все безсила супроти них. Немає дня, щоб не вбито когось, часом навіть двох — а винуватого не віднайдено ніколи. Потім згадаю мимохіть про цілий ряд злочинів, що загальною лишили ся нев'яснені.

— А Ксав'єр Бернак? — сказав хтось нараз. — Пригадуєте собі ще Ксав'єра Бернака?

Ба, хто-ж не пригадував би собі Ксав'єра Бернака? Міський панич, знаменитий грач, про якого ніхто не знав добре, відки бере гроші, чоловік, що не бояв ся вістря шпаци, котрого любили дуже пані, хоч про него говорено різні погані, авантурничі вісти. На підставі цих вістей люди старали ся вправді не заходити з ним у приятельство, однак ніхто не міг рішучо сказати, кільки було в них правди. Зрештою він не знав жартів; доказом цього була куля, яку всадив у груди графови Борису Балінову. Можливо, що той Ксав'єр Бернак був авантюристом — але-ж людей цього рода так багато в Парижі! Коли би хто хотів придивляти ся цілком точно всім людям, то не знайшов би ніколи кінця і житє було би нестерпне.

Одної днини найдено Бернака на Елізейським полі з двома ранами від ножа в серці. Від тоді то минуло майже чотири роки — як-же то швидко минає час!

І сим разом не викрито злочинців. Сей випадок обговорювано досить докладно. Дехто жартував, говорив про панцирні сорочки та придумував усякі способи захорони проти небезпек, якими грозить паризький брук. Але кінець

кінців усі були люті на поліцію. Що-ж вона робить властиво? Справді, що вона властиво думає собі?

— Часами буває, що поліція викриє убійцю, а про те не хоче в'язнити його, — замітив хтось.

Усі замовкли, бо той, хто се казав, був не хто, як давнійший слідчий судія, д. Лезінян. Усі знали, що він ніколи не жартує. Він говорив по хвилині далі:

— Коли кажу „поліція“, то посуваю ся може за далеко; але бувають випадки, коли урядник знаючи добре подробиці злочину, таки не каже арештувати злочинця.

— Але-ж се буде занедбане урядового обов'язку! — крикнув якийсь слухач.

— Ваша правда, — заявив д. Лезінян, — і тому буває, що не один урядник на 36-тім році служби виходить на пенсію.

Лезінян як раз покинув службу перед чотирма роками, а тепер скінчив сорок літ.

Знов запанувала глибока мовчанка, потім сказав Іве:

— А може би ви розповіли нам сю подію?

Лезінян надумував ся хвилину, потім промовив:

— Т-та, про мене! Люди, про яких тут річ, померли або живуть за границею, а тих, що ще живуть, я не назвати-му по імені.

Ми присунули крісла і колишній слідчий розповів нам ось яку історію:

— Перший акт моєї драми, що має їх лише два, розіграв ся перед 22 роками в Трувілі; від тоді до другого акту минуло 18 літ.

Молода, дуже молода дівчинка з доброї родини жила там зі своїми родичами. Батько був хорий, мати ще молода; се була жіночка наскрізь чесна і чиста, але про те троха закохана — з легкодушности, з кокетерії; словом, маленька пестійка. Вкінці вона була радше товаришкою, чим матір'ю своєї доньки.

Сеся бавила ся дуже добре. Чи я вже згадав, що вона була дуже гарна, та крім того також дуже богата? Два мільйони приданого. Заскакували там коло неї, сипались компліменти, зітхання, любовні погляди, одним словом, ціла літанія, яку ви добре знаєте. Два мільйони в цінних папе-

рах та гарна дівчина чей-же стоять того, аби викинути із-за них дещо троха дрібних. Молода особа мала цілу фалангу поклонників, що всякими способами старались приподобати ся їй, зробити ся конче потрібними. Панна — я назву її Марселя — панна Марселя однак не звертала уваги ані на гарного маркіза, ані на славного маляра, ані на генерала, ані на впливового посла, ані на нікого з тих, що належали до кружка знайомих її матери. Жив тоді у Трувілі один вродливий панич, якого як раз Марселя не знала. Вона стрічала його що дня і він призирав ся їй. Вкінці відповіла на його погляд, думала троха про нього, потім усе частійше, а вкінці навіть занадто часто. Німий поклонник, наскрізь коректний та дискретний, не робив нічого, як лише старав ся звернути увагу молодій дамі на себе. Може власне ся його поздержливість була причиною, що вона зацікавила ся ним.

Гарна, не досить пильнована панночка, поклонник двацяти-пятилітній, покоївка, що про те лише дбає, аби кожним дукатом побільшити своє придане — се вже більше як потрібно для навязання кореспонденції. Двацять листів з одного і з другого боку. Не добре давати молодим дівчатам читати романи; стиль панночки вихованої у пансіоні набирає відтам поживи, і Марселіні білетики, зразу короткі та незначучі, набирали де далі все більше недвозначного тону.

Одної днини заявив молодий чоловік, що зробить собі смерть, коли Марселя не визначить йому сходи. Ся грізба не налякала Марселі, але протверезила її. В ґрунті вона була така чиста та чесна, як і її мати, тож звернула ся до матери та передала їй лист, який іно-що дістала.

— І ти любиш сего панича?

— Так!

— Ти дурненька собі. Чому ти не сказала сего скорше? Сей лист мабуть не перший?

— Ні, ось і иньші.

— І ти писала також?

— Так, я писала також!

Мати глянула донці в очи.

— Лише листи?

— Клену ся тобі. Ми не говорили навіть ніколи.

Мати відітхнула лекше.

— Не гадаю робити тобі пусті закиди. Коли хто заслугує на них, то я найбільше. Лиши се все мені. Коли твій обожатель відповідна партія, то вийдеш за него заміж.

Він не був ніяка партія. Вісти про него були як найгірші. Сей молодий чоловік прогуляв у легкодушнім товаристві кількасот тисяч, що становили його батьківський спадок. Тенер сидів у довгах, та не тішився славою чесного чоловіка. Ніхто не знав навіть гаразд, чим він жив.

Розказано Марселі все, що лише можна було розказати молодій дівчині про таке життя. Може вона й плакала, але ніхто не дізнався про те. В кождім разі вирвала з великою відвагою сю брудну картку з книжки свого життя. З такими ранами діється в її віці так, як з ранами на голові: або вмираєть ся від них, або приходить ся швидко до здоров'я. Вона плакала може, та з бідного малого її серця поплила, здається, кров; ніхто однак ані не чув хлипаня, ані не бачив крові.

Головно, треба було дістати назад листи, тих двадцять і три листи. Якийсь свояк підняв ся видістати їх назад. Але властитель не хотів їх віддати. Заявив, що вони належать правно до него, він не примушував інтересованої особи писати їх. Вона зробила се добровільно і він хотів заховати собі бодай сю памятку.

— Кілько хочете за них? — запитав свояк.

Той — треба признати йому правду — сполотнів зразу та кинув ся сильно; потім — і сю правду треба йому признати — почав сьміяти ся і крикнув:

— Ах, то се ви так задивлюєте ся на сю справу?... Ну, гаразд, листи і безличність варті в кождім разі 50.000 франків?

— Добре, ось чек на 50.000 франків; мій підпис, думаю, вистарчить вам, що?

— Розумієть ся... Ось вам листи! Знаєте, кілько їх?

— Двадцять і три!

— Перечисліть!

Купець перечислив справді та переглянув їх уважно. Призирав ся коверті, письму — всьому. Потім відійшов.

— — — — —

Шість місяців пізніше Марселя вийшла заміж за пана Р..., поважаного чоловіка, порядного хлопця, що обожав її, та якого вона почала також любити.

Тут кінчить ся, мої панове, перший акт.

Бачите, доси моя досить будення історія подібна до всіх звичайних вимушень. Нікчемник, що продає жіночі листи, се явище, яке можна надібати доволі часто. Але тепер приходить комплікація.

Минає вісімнадцять літ. Марселя має гарну доньку, якій, можете бути певні, не трафить ся пригода в роді описаної висше. У неї нема хапчивої покоївки, та за те є сумлінна і на все уважна мати. Зрештою можна догадати ся, чому: молоді дівчата є на те, аби виходили заміж; і донька Марселі мала стати за місяць жінкою графа Г. Вона мала замінити своє ім'я на ім'я роду, що пишається 800-літнім шляхетством, геройськими ділами, чеснотою та почестями. Заручені любили себе пристрасно з тою щасливою веселістю, яка запевнює сьвітлу будущину.

Нараз дістала Марселя одного ранка ось який лист:

„Ласкава Пані!

„Ви не чули про мене нічого вісімнадцять літ і я не поважив би ся також відновлювати немилі спомини, як би мене не змушувала до сього найприкрійша konieczність. Діло ось у чім:

„Я пропаду цілком, коли не дістану назад у руки папір пущений мною в обіг, який я підписав чужим іменем. Се коштувати-ме мене 10.000 франків, яких не маю, які я однак мушу мати, аби оминуту небезпеку, що мені грозить. Сих 10.000 франків ви дасте мені, ласкава пані.

„Коли я перед вісімнадцятьма роками віддавав вашому своякови ваші листи, я забув звернути його увагу, що три ваші листи мають по вісім сторін. Три подвійні картки лишили ся в моїй шуфляді. Може той відривок, що посилаю вам ось тут, зможе пересвідчити вас про вагу решти, як також і про те, для чого повинно вам залежати, аби решта не попала — не хочу сказати, в руки вашого мужа, бо ви яко чесна особа, певно розповіли йому по щирости все своє жите — але може в руки вашого будучого зятя. Він любить дуже свою наречену і в кождім разі не

сказав би нічого із-за любови до неї. Але він має батька, якому би я в данім разі відіслав один із ваших листів. Чи гадаєте, що й тоді могло би відбутися весілля вашої доньки?

„Я не роблю собі ніяких ілюзій що до почуття огиди, яке викличе у вас отсей мій крок. Я знаю, що допускаюся інфамії, але я не маю вибору. Додаю ще, що жаль би мені було, коли-б ви уляглися покусі передати сей лист урядникови поліції: я передвидів сей випадок і звісні листи дійшли би в такім разі зараз на згаданий адрес.

„Мати-му честь поговорити з вами завтра о 5 годині; надіюся, що ви ласкаво приймете мене.

Ксавіє.“

Вона відразу пізнала письмо і підпис і перечитала свій лист. О, ті глупі фрази малої дівчини, якої пам'ять була переповнена фразами романів! О, ті дурні, жорстоко дурні слова! А те „тиканє“! І все те в руках нікчемника!

Він передвидів усе, обчислив усе, навіть годину, навіть назначений день. Того дня в її домі мав відбутися прилюдний базар на добродійні цілі; таким чином була оправдана його присутність. Інакше була би оповістила про се префекта поліції не вважаючи на погрозу. Але-ж скандал у її домі на очах цілого товариства, і все те із-за пустої грошової справи...

Приготовила гроші, і коли він увійшов, легка дрож обридженя шибнула по її тілі. Він підійшов до неї, хопив портмонежку, яку вона показала і сказав:

— Ось ваші листи!

Взяла коверту. Він засьміявся і сказав швидко:

— Ви все ще те саме необачне дитя! Там лише один лист. Ви повинні були подивитися, заким заплатили. Перед вісімнадцятьма роками, коли я любив вас, я був такий щирий, як лише міг бути; ви не вірили мені. Добре. Я відчуваю ще й тепер симпатію до вас, більшу, як коли-небудь. Коли хочете мати другий лист, останній, то мусите собі його взяти з мого помешкання.

Вона стояла перелякана, приголомшена, а він говорив далі:

— Я від'їжджаю в суботу; нині маємо четвер; ви знаєте, що я потім зроблю з вашим листом!

Поклонився і відійшов.

— Мої панове! — сказав Лезінян. — Марселя зробила те, що на її місці — не перече сього — зробило би всім жінок на десять. Дістала свій лист, а коли її донька вийшла заміж, померла нечайно на удар серця — коли вірити часописам.

Якось місяць потім я сидів у своєму кабінеті в палаті справедливості, коли мені принесено карту пана Р...

— Звертаюся — мовив він — до приятеля, а не до урядника.

І розповів мені все, що я ось перед хвилиною переказав вам; його жінка висповідалася йому зі всього на годину перед смертю, заживши перед тим якусь отрую.

Коли скінчив свою сповідь, докинув:

— Коли велите мене тепер ув'язнити, застрілюся тут у ваших очех.

— Що? Вас ув'язнити? — крикнув я.

— Так! Бо я забив Ксавєра Бернака!

— Розумієте добре, мої панове, що я не міг веліти арештувати сього чоловіка, і тому я подав ся на пенсію.

У. Майстерний злочин.

Без щастя! Отсе була характеристика його життя! Його ім'я було Оскар, назвище Ляпіссот; він був убогий, не мав таланту, а вважав себе геніяльним чоловіком.

Коли ввійшов на шлях літературного життя, першою його річею було найти собі псевдонім, другою — змінити його на иньший, і так за десять років перебрав усі можливі фантастичні імена, аби звести на манівці цікавість своїх сучасників. Але про те він лишився найменше знаним зі всіх робітників пера, найменше зрозумілим зі всіх незрозумілих та найнужденнішим зі всіх письменників. Слава не хотіла нічого знати про него.

— Еррив зі мною! Таки щось мусить бути тут! — говорив він з глибоким пересвідченням, та стукав пальцем

свою кістяну макотиру, вважаючи її дуже мудрою для того, що видавала глибокий гук.

Не повірите, до якого шалу може довести літературна зарозумілість. Бувають люди справді талановиті, яких вона довела до неймовірних сьмішностей, а навіть до огидних злочинів. А що-ж сказати про нуждаря, про просту нулю? Коли не стане йому терпцю і ціле життя пожерла злудна надія, тоді не багато треба, аби такий пустив собі кульку в лоб, або пустив ся на злочин.

Оскар Ляпіссот не мав на стільки відваги, аби вибрати смерть, але рішив ся при помочи злочину дійти до слави. І справді, допустив ся злочину. І немов би дійсність хотіла йому признати правду, з його рук вийшов у-перве за ціле його життя майстерний твір.

На яких десять літ перед хвилику, заким став ся злочинцем, жив Оскар Ляпіссот на шестім поверсі одного дому при вулиці Сен-Дені. Загублений між тріцятьма жильцями, знаний лише під одним із численних своїх псевдонімів, він познайомив ся там зі старою балакучою наймичкою, що звірювала ся йому зі всіх своїх клопотів. Вона служила у хорої, старої та досить багатой вдови. Зрештою він мешкав у тім домі лиш місяць.

Одного вечера, власне розставши ся з одним своїм приятелем, що був лікарем-асистентом у шпиталю Пітіє, і переходячи через залі, пізнав там давню наймичку, що лежала на смертній постелі. Вона оповіла йому, що вже від трьох неділь не служить у вдови, що тепер настала на її місце послугачка, що пані слаба і не може її відвідати і їй се дуже прикро.

— Розумію! — сказав Оскар. — Ви хотіли би бачити її, правда?

— Ах, не в тім річ. Я бою ся, що коли вмиру ось тут, то пані прочитає всі листи, які я лишила у неї і буде погорджувати мною по смерті.

— За що-ж мала би погорджувати вами?

— Слухайте! Кажу вам щирю правду: ви були моїм приятелем; але дома був іще один чоловік з мого таки стану, візник, якого я любила. Ах, я робила задля него

стільки злого! Я шалено любила його і тому він міг жадати від мене чого хотів. Обіцяв мені, що оженисться зі мною. Нині знаю вже добре, що він обріхував мене. Нараз я занедужала, мене спараліжувало на вулиці і мене занесли до шпиталю. Пані лишила мене тут, бо не можна було мене відси забрати. Я писала до неї і вона відповіла мені. Її послугачка приходила сюди від неї. Але анї їй анї пані я не могла сказати того, що мене мучить. Я маю пачку листів від візника. В тих листах говориться про багато поганих річий: про крадіжжі, до яких він намовляв мене, про подяки, якими він обсипував мене, коли я що вкрала. Бо я крала, так, я обкрадала свою паню для него. Я повинна була попалити ті прокляті листи. Але там були також любовні присяги і обіцянки женитьби. Тому я заховала їх. Одної днини відгрожувався драб, що забере їх у мене, аби мене скомпромітувати. Я не хотіла йому дати гроший, та він дав мені до пізнання, що коли лише захопить папери в свої руки, зробить зі мною що сам захоче. От тоді то я набралася страху! Та про те я таки не хотіла розстатися з листами. Для ліпшої певності просила я паню, аби переховала мені мої родинні папери, на яких мені залежить дуже багато, і таким чином мої листи переховані в її бюрку. Пані відступила мені окрему шухлядку з ключиком. Правда, я могла би сказати їй, що потребу паперів. Але я не довіряю послугачці, що мала би принести мені їх. З деяких натяків могла я догадуватися, що візник зловив і її в свої тенети. Се такий урвитель, кажу вам! Та коли він закидає на неї сіти, то робить се лише тому, аби видістати від неї ту пачку листів, про яких сховок він знає. Тепер бачите мою журу. Ах! Коби ви були такі добрі! Я не заслуговую, що правда, на се, але се було би дуже гарно з вашого боку, коли би ви хотіли зробити мені сю прислугу.

— Яку прислугу?

— Дістати мені ті листи!

— Але як-же я можу видістати їх?

— Ах, нема нічого лекшого! Вечером о десятій пані заживає хльораль на спанє і спить потім дуже твердо. Тоді послугачки вже нема, бо вона забирається геть.

о сім'ї годині зараз по вечері. Розумієть ся, пані не згадує їй нічого про те, що заживає хльораль, бо боїть ся, аби її не обкрадено. Лише мені сказала се, бо до мене небога мала повне довіре! Ну, бачите! Вона не почує нічого, то можете спокійно вийти і вийти і принести мені листи. Знаєте, камениця має два входи. Як би ви пішли задніми сходами, ніхто не замітив би вас. Ах, зробіть мені се! Добре?

— Ну, чи ви ошаліли! Як-же я можу відчинити бюрко? Та як можу вийти до покою?

— Я маю другий ключ до бюрка. Я дала собі зробити, аби обкрадати паню. Ось ключик від шухляди, а ось від чорного входу. Прошу вас дуже. Не знаю чому, але я маю до вас довіре; я певна, що ви зробите се, аби я могла вмерти спокійно.

Оскар Ляпіссот узяв ключі. Його лице нараз сполотніло, його черти зморщили ся судорожно. Можність злочину випинула нараз у його душі. Коли-б отся жінка вмерла, можна би легко довести справу до кінця.

— Ой, душу ся! душу ся! — простогнала хора, обезсилена довгою сповідю. — Води! Дайте мені води!

Спальня була зовсім темна, лише нічна лампа кидала на неї своє мlave сьвітло. На сусідніх ліжках усі спали. Оскар підніс голову хорої, виймив ізпід неї подушку, поклав їй на лице і залізним п'ястком притиснув яких десять хвиль. Мав страшенну відвагу подождати з годинником у руках.

Коли відіймив подушку, хора була задушена, не здужавши ані рушити ся, ані крикнути. Він положив знов подушку на своє місце і накрив хору коцом аж по бороду. Здавало ся, що вона спить.

Ліжко наймички стояло досить близько при дверех, так що убійця ввійшов незаметно зо салі і зо шпиталю і ніхто не бачив його.

Було двадцять мінут по девятій. Не тратячи часу поспішив нікчемник прудкими кроками на вулицю Сен-Дені і ввійшов до камениці перед десятою. По дорозі уложив собі цілий плян. Наперед всунув ся до стайні, де мусіли лежати річи візника. Взяв краватку, відорвав із неї кусник

і сховав його до кишені. Потім поповз тихо чорним входом на гору і спинився на першому поверсі.

Відчинив двері, ввійшов на пальцях до середини і дістався до спальні, де одним стиском задавив сонну паню. Та й тут мав на стільки зимну кров, що дусив горло доброї чверть години.

Потім відчинив бюрко. У великій середній шухляді лежали акції та облігації, в лівій — банкноти, в правій — рульони золота. Забрав цінні папери, платні за оказника, а інші лишив. Цілий рабунок виносив 140.000 франків, якими він обладував собі кишені.

Потім занявся листами. Найшов їх без великого труду в куті у горі, де їх положила наймичка. Спалив їх хутко в комині, але лишив ті, де говорило ся найбільше поганого про візника і служницю. Потім втиснув шматок краватки трупови у праву руку, що замкнула ся судорожно.

Тепер вийшов із хати, висмикнув ся як блискавка на вулицю і пішов далі вулицею повільними, спокійними, розсіяними кроками задуманого чоловіка.

Оскар Ляпіссот не помилив ся справді, вважаючи себе геніальним чоловіком; у ньому сидів геній злочину і він зробив своє діло майстерно.

Справедливість не вагала ся ані одної хвилини віднайти злочинця. Уривки з листів були найліпшим свідомством. Хто-ж инший міг мати ключі, як не візник? Чи-ж він не обкрадав уже вдови у змові з наймичкою? Се було ясне як сонце, що він перейшов границю, яка ділить крадіж від убійства. Зрештою шматок краватки оскаржував його аж надто виразно. На біду-лихо попереднє жите візника було також не бездоганне, а в додатку не міг виказати ніякого alibi в годину памятного злочину. Хоч і як він брехав та доказував свою невинність, усе свідчило проти него, а нічого на його користь.

Його засудили і стяли; судні, присяжні, його оборонця, часописі та публіка — всі були пересвідчені про його вину. Лиш одна точка лишила ся темною: не можна було віднайти грошей і всі вірили, що злочинець сховав їх десь у безпечному місці. І ніхто навіть не догадував ся,

що він навіть не бачив їх ніколи. Кажуть, що почуте доброго діла дає глибокий спокій; але мало хто відважить ся казати, що безкарність злого діла робить щасливим.

Оскар Ляпіссот міг вповні тішити ся своїм подвійним убійством і користати з його здобутків у найбільшій спокою. Не почував ані грижі сумління, ані страху. Одно лише мучило його, безмежна гордість, що росла раз-у-раз.

В першій раді була се гордість артиста; досконалість його вчинка і почуте, що він справив ся з ним справді геніяльно, — ось що заглушувало в нім усяке моральне почуте. Зрештою він лишив ся невидним, обскурним, нікому невідомим чоловіком. Хоч як він уживав свого сьвіжо набутого маєтку на те, аби відчинити собі брами часописий, хоч як підлещував ся критиці, але не міг позискати слави у публіки. Його вірші, його проза, його театральні проби, все було без вартости. „Фахові“ літерати знали по троха Анатоля Дероза, але лише як письменника дилетанта, що мав більше ренти, як таланту. Але читачі чхали на його ренти і всі вкупі годили ся на те, що у него нема ані іскри таланту.

— А все таки! — говорив він нераз сам до себе з блискучими очима. — Як би я лише захотів! Як би я міг оповісти свій архитвір! Бо що я зробив майстерне діло, про те нема що сумнівати ся. Я доконав чудового діла. Чому я пережив його, а не написав? Коли би я його написав, я був би славний. Я сотворив би лиш одно діло, але воно було би одиноким в своїм роді. Я доконав „майстерного злочину“

Ся гадка почала вкінці мучити його. Боров ся з нею десять літ.

Одного гарного вечера сів Оскар Ляпіссот з розпаленою головою та тремтячою рукою, як великий поет, над ліброю білого паперу і описав одним розгоном історію свого злочину.

Він розповів про нужденні початки Оскара Ляпіссота, його циганське житє, його численні невдачі, його гадки про самовбійство, геть цілий роман психології злочинця. Потім описав ясно з страшною точністю сцену в Пітіє, на вулиці Сен-Дені, смерть невинно обжалуваного та тріюмф

правдивого злочинця. Потім з'аналізував з правдиво дідьчою тонкістю причини, що спонукали автора оголосити свій злочин, та закінчив тим, що прославив Оскара Ляпіссота, який і поклав свій підпис під сею сповідю.

Майстерний злочин появився в „Revue des Deux Mondes“ і мав нечуване поводжене. Всі часописи хвалили твір до пересади.

Та про те були у всіх статях, навіть у найкорисніших дві точки, що лютили дуже Оскара Ляпіссота.

По перше прийнято правдиве його ім'я за псевдонім і називано його Анатолем Дерозом. По друге говорено за багато про його фантазію та закидувано йому за малу правдоподібність його оповідання.

Тому дійшло раз до того, що коли один товариш ігра-тулював славному чоловікові, він відповів:

— Мій пане, ви помиляєтеся, моя новеля, се не жаде-н роман; ся подія склала ся дійсно. Сей злочин поповнено справді так, як я розповів. І то я сам поповнив його. Моє правдиве ім'я — Оскар Ляпіссот. Він говорив се з найглибшим переконанем.

— Ах! Чудово! Чудово! — крикнув весело товариш. — Жарт удав ся вам добре.

Другої днини оповідали всі часописи сю анекдоту. Пробу містіфікації Анатолія Дероза, що хоче уходити за убійцю, признано пишною. Сей чоловік справді оригінал!

Оскар Ляпіссот почав лютити ся; він хотів, аби вірили в його злочин. Повторяв свою сповідь усім приятелям, яких подибав на вулицях. Першого дня признано його жарт забавним. Другого дня жарт уже робив ся монотонним, третього нудив, а при кінці тижня всі вважали пана Дероза круглим дурнем.

Він не знав уже, як утримати ся на висоті своєї слави. Найзагорільші прихильники висьміяли його і се приводило його до розпуки.

— Ах! Сього вже за багато! — сказав раз прилюдно у каварні до невірних Томів. — Ніхто не хоче мені повірити, що говорю щирю правду! Ніхто не хоче признати, що я не лиш описав майстерний злочин, але

й виконав його! Ну, так завтра цілий Париж знати-ме, хто такий Оскар Ляпіссот!

Вишукав слідчого судию, що переводив справу злочину на вулиці Сен-Дені і сказав до него:

— Ув'язніть мене! Я — Оскар Ляпіссот.

— Шкода дальших ваших слів, пане, — заявив йому на те судия з ласкавим виразом лиця. — Я читав вашу новелю і складаю вам повне признанє. Знаю також про вашу манію, в якій ви від вісьмох днів знаходите впадобанє. Хто иньший може взяв би вам за зло, що ви жартуєте собі з властей. Але я інтересуюся літературою і не гніваюся на вас, що ви зажартували собі з мене, бо я познайомився таким чином із вами.

— Мій пане! — відповів на се Оскар Ляпіссот нетерпеливо. — Кленуся вам, що я — Оскар Ляпіссот; я допустився сього злочину і докажу вам правду своїх слів.

— Ну, мій пане! — говорив далі урядник. — Я пристану і на се, буде се для мене справжня розкіш слухати, як такий здібний дух, як ось ваш, буде сплкуватися доказуючи неможливу річ.

— Але-ж се, що я описав — чиста правда. Візник не винен нічого, я зробив усе те!

— Мені здається, я звернув уже вашу увагу на те, що читав вашу новелю. Коли ви хочете її мені самі розказати, так се тішить мене дуже; але докажете мені хиба те одно, що вже знаю, що у вас на прочуд жива фантазія.

— Але коли я кажу вам...

— Позвольте! Вибачайте, що я признаю собі троха розуміня криміналістики. Отже-ж упевняю вас, що ваш злочин не зовсім природний. Ваша стріча з наймичкою занадто випадкова. Яко твір штуки — ваша новела принадна, оригінальна, пориваюча; але ваш злочин сам собою — неможливий. Мій дорогий пане Дероз, дуже мені прикро вразити вас; я подивляю вас як письменника, але як злочинця не можу брати вас поважно.

— Се ще побачимо! — заревів Оскар Ляпіссот і кинувся на урядника; він був би певно задусив судию, коли би на його крик не прийшла поміч. Зв'язано скаже-

ного, замкнено до казні, а по п'ятих днях відвезено його як шаленого до Шарантона.

Найстрашнійше було те, що Оскар Ляпіссот не був шалений; він був при повнім умі. Такі „напади“, як їх звав директор закладу для божевільних, лічено зимними тушами.

Вкінці убійця ошалів справді; його випущено як виліченого. Він повірив нарешті, що називається справді Анатоль Дероз і ніколи не допустився убійства. Він і вмер у тім переконанню, що його діло було плодом уяви, а не сповнене ним на правду.

Переклав А. Жр.

ІЗ ЦИКЛЮ „СІМ ЛЕГЕНД“ ГОТФРІДА КЕЛЛЕРА.

Готфрід Келлер, якого жите і діяльність оглянемо в одній із найблизших книжок „Літературно-Наукового Вістника“, належить до найвизначніших появ німецької літератури ХІХ в. і обік Конрада Ф. Маєра був без сумніву найбільшим поетом і повістярем, якого видала Швайцарія. Німецькі критики називають його найбільшим гумористом ХІХ в., хоча його твори майже зовсім не підходять під те, що ми привикли називати гумористикою. Його гумор, се не бажане посмішити читача, а радше погідний і добродушний усміх філософа і мудрця, який з любовю, а при тім і з тихим батьківським поблажанєм дивить ся на людське жите з його ілюзіями, помилками і щирими поривами.

Його цикл „Sieben Legenden“, се не видумки автора, а переповід мовою ХІХ віку, мовою сьвітською, але наскрізь віруючого чоловіка декількох середньовічних легенд, що були популярні в цілім християнськім сьвіті. „Читаючи деякі легенди — пише він сам у передмові до сеї своєї книжечки — автор не міг позбутися думки, що в переданій нам традицією масі тих оповідань виявляє себе не сама тільки церковна епіка, але коли придивити ся їм пильнїйше, то можна в них добачити сліди вчаснїйших, більше сьвітських оповідань. І от як маляря спокусить часом якийсь уривковий нарис хмар, контури гір або ескіз якогось забутого рисовника до виповнення первісних рамок, так само й автор почув охоту репродувати ті уривчасті твори, при чім, що правда, не раз пообертав їх лицем у иньший бік, ніж вони були обернені в традиційнім образі.“

Келлерові легенди, то не пародії побожних легенд середніх віків, не твори безбожника або противника релїгії. Се твори глибоко релїгійного духа, але при тім чоловіка ХІХ в., Швайцарця-

республіканця, що привик дивити ся на світ вільно і бачити найвище добро в позитивній діяльності, а не в аскетизмі. Отсей світогляд, основно відмінний від того, яким надихана більшість середньовікових легенд, се було те „обертанє лица“ його образків у инший бік, ніж були обернені первісно. Додамо, що жерелом, у яким Келлер знайшов взірці своїх „Сімох легенд“, була збірка легенд Крумбахера, загально доступна в виданю Рекляма. Порівняна студія тих оригіналів з Келлеровою переріркою кидає дуже цікаве світло на характер Келлерового способу оповідання.

Додам нарешті, що Келлерова думка, буцім то в середньовікових християнських легендах криють ся сліди старшої, більше світської епіки, оправдує ся новішими науковими дослідями, які в християнських легендах віднаходять перерірки буддистських, староегипетських або старогрецьких мітів, новель, притч та оповідань.

І. Ф.

І. Марія і черниця.

Кто дасть ми крѣтъ, ѣко голѣки,
и полещѣ и печію!

Псалом 54, зач. 7.

На одній горі стояв монастирь видний далеко навколо, а його стіни блискотіли понад околицею. А в монастирі було повно жінок, гарних і негарних, і всі вони по строгому уставу служили Господу і його Діві-матери.

Найкраща черничка називала ся Беатрікс і була ключаркою монастиря. Прегарного росту і постави, сповняла вона свою службу ходячи плавно, спрятувала в хорі і вівтарі, держала лад у закрестії і дзвонила на досвіта і на добраніч.

Та за той час визирила вона не раз з вохкими очима в простори синявих піль; там блискотіли шоломи, в лісах лунали мисливські роги і голосні окрики мужчин, а її груди розпирала туга за світом.

Коли не могла довше поборювати свого бажання, встала раз серед місячної червненої ночі, взула на ноги нові, добрі черевики і готова до мандрівки станула перед вівтарем.

— Я служила тобі вірно отсе вже багато літ, — мовила до Діви Марії, — але тепер на тобі отєї ключі, я не можу довше видержати огню в моєму серці.

І поклала звязку ключів на вівтарі, а сама пішла геть із монастиря. Зійшла з гори відлюдною стежкою і йшла, йшла, аж поки в діброві не надібала перехресну дорогу. Не знаючи, в який бік подати ся далі, вона сіла при криниці, що була оцямрована кам'яними плитами і де була також кам'яна лавочка для прохожих. Тут просиділа аж до сходу сонця, так що всю її припала роса.

Ось викотило ся сонце понад верхів'я дерев і його перше промінє, продираючись лісовою дорогою, освітіло прегарного лицаря, що сам-самісінький їхав у повній зброї. Черничка зазірала своїми гарними очима як мога пильнійше і оглядала крок в крок сю мужню появу; а сама сиділа так тихо, що лицарь був би й не бачив її, як би шум криниці не був зворушив його слуху і не обернув у той бік його очий. Зараз він повернув з дороги до криниці, зсів із коня і напоїв його, з пошаною поздоровивши черницю. Се був хрестоносець, що по довгій мандрівці сам-самісінький вертав до дому, стративши всю свою дружину.

При всій своїй побожності не зводив він ока з Беатріксиної вроди; та й вона чинила те саме і вдивляла ся в вояка так як перед тим. Отсе й був гарний шмат сьвіта, до якого вона так нишком тужила. Але нараз потупила очі і засоромила ся. В кінці запитав її лицарь, куди вона йде і чи не міг би чим услужити їй? Чистий і повний тон його слів перелякав її; вона знов глипнула на него і ошоломлена його поглядом призналась йому, що втекла з монастиря, щоб побачити сьвіта, але отсе вже боїть ся і не знає, куди подіти ся.

Лицарь не в тім'я битий, розсьміяв ся з цілого серця і предложив дамі поки-що провезти її добрий шмат дороги, коли схоче повірити себе йому. Його замок — додав він — віддалений відси не більше, як день їзди; коли її воля, може там безпечно приготувити ся і обдумавши все гарненько вирушити далі в божий сьвіт. Вона не відповіла нічого, але й не спротивляла ся, лише трем-

тіла дешицю, коли він посадив її на свого коня, сам сів позаду неї і так із запаленілою черничкою перед собою весело почвалав лісами-полями.

Двоє чи троє стай вона держала ся просто і не змигаючи гляділа в далечінь, опираючи ся рукою о його груди. Але потім її лице підвело ся в гору, голова похилила ся на його груди і вона терпеливо зносила поцілуї, якими лицарь обсилав її щок. А ще троє стай — і вона віддавала йому поцілуї так палко, немов би ніколи не дзвонила в монастирі на досвіта і на добраніч. Серед такої роботи вони не бачили ані місцевостей, ані сьвітляних піль, через які проїздили, а черничка, що ще вчора так тужила до широкого сьвіта, тепер зажмурила очі перед ним і не бажала собі більшого місця понад те, яке міг кінь донести на своїм хребті.

І лицарь Воннебольд ледви чи й думав про замок своїх батьків, аж поки його вежі не заблиснули перед ним у місячнім сьвітлі. Але довкола замку було тихо, а в ньому ще тихійше і сьвітла ніде ані знаку. Воннебольдові батько й мати померли і вся служба порозбігала ся, крім одного старенького ключника, що по довгім стуканю показав ся з ліхтарнею і мало не вмер із радости, коли ледво-не-ледво відчинивши браму побачив перед нею лицаря. Та про те, не зважаючи на свої літа і свою самотність, старий удержував у добрім стані нутро замка, а особливо покої лицаря раз-у-раз були готові, щоб він міг кожної хвили відпочити собі, коли верне з далекого походу.

Ані лицарь, ані Беатрікс не хотіли вже розставати ся. Воннебольд повідчиняв скрині своєї матери. Беатрікс надягла її багаті шати і украсила себе її клейнотами і так жили вони собі обоє весело та безжурно, тільки що дама жила без прав і без назви, а її коханець уважав її своєю кріпачкою; та вона й не бажала собі нічого ліпшого.

Аж ось одного разу завітав якийсь чужий барон зі своїм почтом до замка, що вже знов зарой ся службою; на честь гостей справлено бучний бенкет. В кінці панове засіли грати в кости, при чім пан дому вигравав так щасливо і ненастанно, що опанілий щастем і своєю вірою в него поклав на ставку своє найлюбійше — як мовив —

се-б то гарну Беатріке так як ось тут стояла, в дорогих сукнях і клейнотах, які мала на собі; його противник з усміхом поставив зі свого боку якесь старе, меланхолійне замчисько на вершині гори. Беатріке, що радісно придивляла ся грі, поблідла — і мала рацию; бо коли кинули кости, щастє відвернуло ся від зухвальця, а барон виграв.

Не гаючись він в тій хвилі вибрав ся в дорогу зі своїм почтом і зі своєю розкішною виграною. Беатріке ледво знайшла на стілько часу, щоб ухопити нещасливі кістки і сховати їх за пазуху, по чім обливаючи ся слізми вона поїхала з безоглядним противником.

Коли невеличка дружина проїхала пару годин, заїхали в гарний гайок молодих буків, через який пропливав чистий потічок. Немов легке, зелене шовкове шатро піднімало ся в гору ніжне листє, попідпиране струнками, сріблястими жердками, а широкий літній краєвид розстелював ся з боку. Тут захотів барон відпочити зі своєю здобичю. Він велів своїм людям їхати троха далі наперед, а сам розсїв ся з Беатрікою на пахучій мураві і хотів приласкати її своїми пестощами.

Та вона випростувала ся гордо і обкинувши його огнистим поглядом скрикнула: хоча він і виграв її особу, але не виграв її серця, що не проміняє себе на старі мурн. Коли він муж, то мусить покласти порядну ставку. Коли відважить ся покласти на ставку своє жите, то нехай заграє з нею в кости о її серце; коли виграє, то воно буде на віки йому віддане; коли-ж вона виграє, то його жите буде в її руці, а вона знов має бути власною панею над своєю особою.

Се сказала дуже поважно, та при тім глянула на него так дивно, що аж тепер у него серце затрепало ся і він змішаний почав придивляти ся їй. Вона видавалася йому чим раз красшою, коли тихійшим голосом і з допитливим поглядом говорила далі:

— Хто захоче любити жінку без взаїмности, жінку не переконану про його відвагу? Дайте мені свій меч, візьміть отсі кістки і зважте ся на одну гру, а тоді про мене будемо злучені, як слід коханій парі.

При тім втулила йому в руку кістки зі слонової кости, теплі ще від її грудей. Отуманілий він віддав їй свій меч разом з припоном і кинувши кістки від одного разу трафив одинацять очок.

Тоді Беатрікс ухопила кістки, потаємно зітхнула до сьвятої Марії, Матери Божої, потрясла ними сильно в пригорщах і викинула дванацять очок; виграна була по її боці.

— Дарую вам житє, — мовила вона, поважно вклоняля ся баронові, зібрала троха в жменю свою сукню і з мечем під пахою пішла сквапно в той бік, відки були приїхали. Та скоро тільки щезла зовсім із очей отуманілого і зовсім іще безтямного пана, вона хитруня не пішла далі, а ввійшла в гущавину, проповзла нею тихенько і віддалена ледво пятьдесят кроків від ошуканого сховала ся за буковими пнями, що в таким віддаленю товплячи ся один поза одним, творили для розумної жінки сяк-так достаточну опору. Вона сиділа зовсім тихо; тільки соняшний промінь падав на один дорогий камінь на її шиї, так що сей блискотів між деревами, хоч вона про се й не знала. Барон бачив навіть той блиск і в своїм затуманеню вдивляв ся навіть в него хвилину. Але був певний, що се блискуча краплина роси десь на листочку і не звернув на него уваги.

В кінці він прокинув ся з остоупія і що сили затрубив у свій мисливський ріг. Коли надбігли його люде, він скочив на коня і кинув ся за втікачкою, щоби знов дістати її в свої руки. Тривало то може з годину, заким їздці вернули і сквашені звільна проїхали поміж буки, сим разом уже не зупиняючи ся. Беатрікс надслухувала, а скоро побачила, що дорога вільна, схопила ся і поспішила до дому не жалуючи черевиків.

Воннебольд тимчасом провів день дуже погано, стурбований жалем і гнівом. Почуваючи, що йому соромно і перед любкою, програною так легкодушно, він пізнав, як високо він цїнив її сам того не відаючи і що тепер ледви чи зможе й жити без неї. Тож коли вона несподівано стала перед ним, то він, ще не вспівши висловити свого здивованя, простер до неї руки і вона без нарікань і без докорів кинула ся в його обійми. Голосно розрего-

тав ся він, коли вона оповіла йому про свою воєнну хитрість, а потім задумав ся про її вірність; бо той барон був статний і вродливий мужчина.

Ото-ж щоб на будуще захоронити себе від подібних випадків, зробив він гарну Беатрікс своєю законною супругою перед усіма своїми товаришами і підданими, і від тепер була вона лицарською жоною, якої не легко було знайти рівню при польованях, празниках і танцях, а також у хатах підданих і в коляторській лавці в костьолі.

Рік за роком минав серед різних змін, і протягом дванацятьох богатих осеней уродила вона своєму мужови вісьмох синів, що росли як молоді олені.

Коли найстарший мав вісімнацять літ, устала вона одної осінньої ночі з ліжка, де лежала поруч свого Вонне-больда. Він спав смачно, а вона тимчасом поскладала старанно всі пишні шати до тих самих скринь, відки колись повиймала їх, позамикала скрині і зложила ключі при боці сонного. Потім босими ногами обійшла ліжка своїх синів і тихенько поцілувала одного за одним; в кінці прийшла ще раз до ліжка свого мужа і поцілувала його також, і аж тоді обтяла собі довге волосє на голові, наділа знов темний черничий плащ, який переховувала старанно і вийшовши потаємно з замку помандрувала під завиванє вітру серед осінньої ночі і зівялого листя назад до того монастиря, з якого втекла була колись. Її пальці пересували невпинно кульочки рожанця, а думки підчас молитви перебирали пробує житє.

Оттак мандрувала не спочиваючи, аж зупинила ся перед монастирською брамою. Коли постукала, відчинила їй постаріла ключниця і привитала її байдужно по іменю, немов би вона ввійшла отсе тільки перед пів годиною. Беатрікс пройшла поуз неї до церкви, прилякла перед вівтарем пресвятої Діви, а ся почала промовляти до неї і сказала:

— Ти забарила ся троха довго, доню моя! Весь сей час я сповняла твою службу як ключниця; а тепер я рада, що ти таки прийшла і знов візьмеш ключі.

І образ похилив ся і дав ключі Беатріксі, що була врадувана і перелякана тим великим чудом. Вона зараз

узяла ся до своєї служби, привела в порядок се й те, а коли залунав дзвоник на полудне, пішла до столової. Богато черниць постаріло ся, иньші померли, поприбували деякі молоді, а на покуті сиділа иньша аббатісса; але ніхто не завважав, що стало ся з Беатріксою, яка сиділа на своїм звичайнім місці, бо Марія займала доси те місце в подобі тої самої черниці.

Оттак минуло ще яких десять літ, коли отсе черниці задумали обходити велике сьвято і змовили ся, що кожда має приготувати Матери Божій дарунок як мога найкрасший і найдорожший. Одна вишила коштовну церковну хоругов, друга покривало на вітварь, третя фелон. Одна уложила латинський гимн, друга скомпонувала для него музику, третя намалювала і написала пишний молитовник. А яка не могла вдати нічого иньшого, то вишила для малого Ісусика нову сорочечку, а сестра куховарка напекла йому тарілку пампушків. Тільки одна Беатрікс не прилагодила нічого, бо була троха втомлена і жила думками більше в минувшині, ніж у теперішности.

Коли надійшов празник і вона не положила ніякого дарунка, дивували ся иньші черниці і докоряли їй, так що вона покійно станула на боці, коли серед церкви вмаєної цв'їтами виложено перед вітварем усі ті пишні дари, а черниці рушили довкола них у обхід, а дзвони гуділи і облаки кадила піднимали ся в гору. А коли потім черниці почали чудово співати і грати, над'їхав по-при манастирь старий лицарь з вісьмома уоруженими синами, гарними як ляльки; всі їхали на пишних конях, а за ними стілько-ж уоружених чур. Се був Воннебольд зі своїми синами, яких він провадив до цісарського війська.

Чуючи, що в домі Божім іде відправа, він велів своїм синам позсідати з коней і пішов з ними разом до церкви, щоб віддати поклін пресьвятій Діві. Всі здивували ся на сей чудовий вид, коли зелізний старець прикляк окружений вісьмома молодими войовниками, що подавали на вісьмох панцирних ангелів, і чернички помилили ся в співі, так що аж перестали на хвилину. Але Беатрікс пізнала своїх дітей і свого мужа, скрикнула і кинула ся до них,

і давши їм пізнати себе виявила свою тайну і оповіла про те велике чудо, яке стало ся з нею.

Тоді кожний мусів признати, що вона сьогодні принесла найбагатший дар пресвятій Діві; а що сей дар був прийнятий, се посвідчило вісім вінців із дубового листа, які нараз показали ся на головах молодих лицарів, покладені незримою рукою небесної Цариці.

II. Легенда про танець.

Діво Ілєка, возмеш тѹмпани своѹ
и изыдешъ съ сокоромъ играющихъ. Тогда
возрадѹтся дѣца къ сокорѣ юности
и старцы возрадѹтся, и украсѹтъ
нѹхъ на радость.

Бремѹ гл. 31, зач. 4, 13.

Пише святий Григорій, що Муза була танечниця між святими. Дочка чесних родичів, була вона гарненька дівчинка, пильно служила Матері Божій і мала тільки одну пристрасть, а то непоборну охоту до танцю, так що ще дитиною коли не молила ся, то певно танцювала. І то всякими способами. Муза танцювала зі своїми товаришками, з дітьми, з хлопцями і також сама; танцювала в своїм покоїку, в залі, в садах і на лугах, а навіть коли йшла до вітваря, її хід виглядав як миленький танець, а на гладких мармурових плитах церковного притвора вона не залишила ніколи протанцювати живенько хоч одну фігуру.

Одного дня, коли була сама в церкві, не могла перемогти себе, щоб не виконати кілька фігур перед вітварем і, так сказати, протанцювати Діві Марії гарнесеньку молитву. При тім вона забула ся до тої міри, що се їй здало ся сном, коли побачила, що підстаркуватий, але гарний пан танцює супроти неї і доповнює її фігури так справно, що обоє разом виводили дуже артистичного танка. Пан мав на собі королівську порфіру, корону на голові і блискучу чорну, кучеряву бороду, що присипана була сивиною старости, мов блиском далеких зірок. При тім загула з хору музика, бо на його балюстраді сиділо або стояло шестеро ангелат, позвішувавши в низ грубенські та кругленькі ноженята і граючи або дмучи на різних інстру-

ментах. При тім сї бобики були зовсім вигідні і практичні і подавали зшитки з нотами держати шістьом кам'яним ангеликам, уміщеним на поручю хору для оздоби; тільки найменший, пухнатий трубачик, ухитрив ся порадити собі инакше, бо заложивши ногу на ногу держав собі ноти рожевими ноговими пальчиками. Сей і грав найзавзятійше; иньші баламкали ніжками, трепотали один за одним крильцями, так що аж піре шелестіло, а барви на ньому мінили ся як на шийках у голубів, і граючи поштуркували один одного.

Муза не мала коли дивувати ся сьому всьому, поки не скінчив ся танець, що трівав досить довго; бо веселому пану він очевидно припав так само до вподоби, як і дівчинці, що, бачилось, скаче в самім небі. Та коли перестала музика і Муза зупинила ся важко дихаючи, зібрав їй немалий страх і вона з дивом зирнула на старого, що анї не задихав ся, анї не зіпрів і отсе почав говорити. Він виявив їй, що він Давид, царь і прапрадід Діви Марії висланий нею. Запитав, чи мала-б вона охоту проводити вічне блаженство в ненастаннім веселім танці, в такім танці, супроти якого отсей тільки що скінчений — одно мізерне повзанє?

На се вона відповіла зараз, що й не бажала би собі нічого ліпшого. А на се блаженний царь Давид сказав знов: а в такім разі їй не треба робити нічого, як тільки відректи ся на весь час земного життя всякої веселости і всякого танцю і жити тільки в покуті та молитвах, і то без вагання і без перерви.

Ся умова таки троха не подобалась дівчинці і вона сказала: Чи так таки зовсім треба виректи ся танцю? І хто його знає, чи там у небі справді танцюють? Бо на все свій час; отся земля видаєть ся їй доброю і відпивною для танцю, — значить, небо буде якесь инакше, а то смерть була би зовсім зайвою, як би не приносила зміни.

Але Давид витолкував їй, що в сій справі вона дуже помиляєть ся і доказав їй многими цитатами з письма сьвятого і своїм власним прикладом, що танець — се в усякім разі сьвяте занятє для блаженних. Але тепер

треба їй швидко рішити ся, так або ні, чи хоче вона ціною тимчасового відречення ввійти в вічні радощі, чи ні; коли ні, то він піде собі далі; бо в небі потрібно ще кількох танечниць.

Муза стояла все ще в сумніві, нерішучо і трівожно поводила кінчиками пальців коло уст; здавалось їй се занадто важкою задачею від сеї хвилі не танцювати більше задля незвісної нагороди.

Тоді Давид моргнув і нараз заграла музика кілька тактів такої нечувано розкішної, надземної танечної мелодії, що дівчині затанцювала душа в тілі і всі сугави задвигтіли; але ані один не міг порушити ся до танцю і вона пізнала, що її тіло занадто тяжке і неподатливе для сеї мелодії. Перенята тугою вона подала цареві руку і обіцяла йому сповнити те, чого він жадав. Нараз царь зробив ся незримим, а ангелята-музиканти зашуміли і протовпили ся крізь відчинене церковне вікно, звичасм пустотливих дітей тріснувши кожде своїм скрученим у трубку нотовим зшитком терпливих кам'яних ангелів поза уха так, що аж ляск пішов.

Але Муза пішла набожним ходом до дому, все ще заслухана в ту небесну мелодію, і веліла пошити собі грубу одежу, поскидала всі сукні і оздоби і надягла сю одну. Заразом збудувала собі в куточку саду своїх родичів, де стояла густа тінь від дерев, невеличку будку, вистелила в ній мохову постіль і жила там від тепер здалека від своїх домашніх, як покутниця і сьвята. Весь час вона проводила на молитві і частенько била себе ремінним бичем; але найтяжшою покутою для неї було держати своє тіло тихо і недвижно; скоро тільки загудів якийсь тон, зацвірінькала пташина або зашелестіло листе від вітру, рухали ся її ноги і бажали піти в танець.

Коли сей мимовільний рух ніяк не хотів перестати і часом без її відома доводив її до невеличкого підскоку, веліла вона скувати собі свої ніжні ноженята легким ланцюшком. Її свояки і близькі дивували ся день і ніч її переміні, але тішили ся, що мають у себе таку сьвяту і берегли пустельницьку будку під деревами, як око в голові. Многі приходили до неї за порадою, просячи її молитов.

Особливо приводили до неї молодих дівчат, що були троха незграбні на ногах, бо завважено, що всі, кого вона доторкнула ся, мали хід легкий і повний грації.

Отак пробула вона в своїй будці три роки; але при кінці третього року зробила ся Муза така тоненька та прозірчаста, мов літня хмариночка. Раз-у-раз вона лежала на своїй моховій постелі і тужно вдивляла ся в небо і їй здавало ся, що вже бачить, як золоті підшви блаженних танцюють і ховзають ся по блакиті.

Аж ось одного понурого осіннього дня пішла чутка, що сьвята вмирає. Вона веліла зняти з себе темну покутну одежу, а пристроїти себе в сніжно-білу весільну сукню. Отак лежала вона зложивши руки і з усміхом ждала смертної хвилі. Весь сад заповнили побожні, вітер шумів, а листе з дерев падало на всі боки. Та нараз подуви вітру змінили ся на музику, у верхівях усіх дерев заграло щось, а коли люде зирнули в гору, аж бач, усі гильки пишали ся молодю зеленю, мірти і їранати цвили і нахли, земля покрила ся цвітами, а біла, ніжна стать умираючої облита була рожевим сьвітлом. В тій хвилі вона віддала духа, ланцюх на її ногах розірвав ся з голосним бренькотом, небо відчинило ся широко довкола і всі могли заглянути до середини. Видно було много тисяч гарних дівчаток і хлопчиків у найяскравішій сьвітлі, як танцювали непереглядними рядами. Величній царь над'їхав на хмарі, а на її краю стояла невеличка спеціальна музика з шістьох ангеликів; вони наблизили ся троха до землі і прийняли постать блаженної Музи перед очима всіх присутних, що заповнювали сад. Видно ще було, як вона вскочила в отворене небо і в тій хвилі танцюючи згубила ся в співучих, блискучих рядах.

В небі було власне велике сьвято; а підчас таких сьвят був звичай (що правда, сьвятий Григорій Ніссейський перечить сему, але сьвятий Григорій Назіанзенський таки обстає при тім), що для помочи запрошувано і впускано до неба девять Муз, які звичайно сиділи в пеклі. Їм давали добрий стравунок, але по скінченім празнику вони мусіли знов вертати на давнє місце.

Коли ото скінчили ся танці і співи і всі церемонії і небесні вої всі засіли при столах, приведено Музу до того стола, де трактовано девять Муз. Вони сиділи стулені до купи і якое самі не свої і роззирали ся довкола огнистими чорними або темно-синіми очима. Запопадлива євангельська Марта у власній особі піклувала ся ними, припавши свій найкращий кухонний фартушок, мала гарненьку плямку від кухонної саджі на білім підборідю і ласкаво припрошувала Муз до гостини. Але аж тоді, коли надійшла Муза, а також сьвята Цецилія і ще иньші сьвяті дами-артистки, і весело привитали ся з заляканими Пієрідами і приїшли ся до них, тоді й вони розгаяли, розговорили ся і в жіночій кружці пішла оживлена дружня розмова. Муза сиділа коло Терпсіхори, а Цецилія між Полігимнією і Евтерпою і всі держали одна одну за руки. Аж прийшли й маленькі хлопчики музиканти і почали лащитись до гарних пань, щоб дістати дещо з блискучих овочів, розложених на амброзійнім столі. Прийшов і царь Давид і приніс золоту чашу, з якої пили всі, поки не розігріли їх розкішні радощі; він обходив весело довкола стола, а проходячи по-при красуню Ерато погладив її крихітку по-під бороду. А коли запанувала така веселість при столі Муз, прийшла навіть наша пресьвята Цариця у всій своїй красоті і доброті, посиділа годинку з Музами і сердечно поцілувала віщу Уранію в уста зпід своєї зоряної корони, шепчучи їй при розстаню, що не спочине доти, доки Музи на завсїгди не будуть могли лишите ся в раю.

Та ба, до того не дійшло. Щоб віддячити ся за оказану доброту і ласкавість і показати свою добру волю, нарадили ся Музи між собою і вигнали в відлюднім пекельнім закамарку похвальну пісню, якій силкували ся надати форму звичайних у небі поважних хоралів. Вони поділили ся на два хори по чотирі голоси, Уранія мала бути дірігенткою, і так була зложена незвичайна вокальна продукція.

Коли-ж настав у небі найблизший празник і Муз знов покликано до служби, вигляділи вони хвилину, яка їм видала ся відповідною для їх наміру. поставали разом і почали свою пісню, зразу тихенько, потім чим раз сильнійше,

сильнійше... Але в тих палацах вона видала ся такою понурою, ба, майже бунтівничою і жорсткою, а при тім було в ній стілько важкої туги і жалощів, що в першій хвилі запанувала трівожна тиша, а потім усім сьвятим заскнімили в серці земні спомини і земні терпіня і всі нараз вибухли ревним плачем.

Безмежне зітханє прошуміло по небі; перелякані поприбігали всі пророки і праведники, а Музи тимчасом у своїм добрім намірі співали чим раз голоснійше і сумнійше, так що цілий рай з усіми праотцями, пророками та преподобними, усі, хто колись топтав зелений ряс, не знали, що з собою діяти. В кінці прийшов сам архистратиг Михайло, щоб побачити, що там таке стало ся і втихомирив надто співучих Муз могутнім ударом грому.

Тоді в небі знов настав спокій і блаженний настрій; але бідні девять сестер мусіли забирати ся геть і від тоді не сьміли вже показувати ся в ньому.

З німецького переклав

І. Ф.

КАРПЕНКО-КАРИЙ (ІВАН ТОБИЛЕВИЧ).

— . — . —

Карпенко-Карий стоїть на першому місці між українсько-руськими драматичними письменниками. Кожний отже освічений чоловік повинен знати і розуміти його писання і слідити за його розвитком. На жаль воно не так між нами. На се складають ся мабуть аж дві важні причини. Більша частина творів нашого письменника видана в закордонній Україні, тим то труднїйше нам їх дістати. Друга найважнїйша причина, що наш театр мало коли виставляє цінні питомі штуки, лише менше замітні, або чужі глуші фарси. Сї причини незвичайно утруднюють також критичну оцінку сих писань. Не вважаючи на се приступаємо до критичного огляду всіх творів „першого нинї майстра на полі української драматичної літератури“*), аби таким робом викликати більше заїнтересованє його писаннями між нашою освіченою громадою.

В 1897 р. вийшли в Одесї два томи творів Карпенка-Карого, що містять у собі пять драм: Бурлака, Бондарівна, Наймичка, Безталанна (Хто винен), Батькова казка, і чотири комедії: Мартин Боруля, Сто тисяч, Розумний і дурень, Паливода XVIII столїття. В тім самім році видав у Львові Василь Лукич шість творів Карпенка-Карого, а то дві драми, яких нема в Одеському виданю: „Що було, те мохом поросло“ (Підпанки — Київ. Стари́на за 1899)) і „Сербин“. Редакція „Літературно-Наукового Вістника“ видала в 1898 р. комедію „Чумаки“, Київська Стари́на з 1899 р. надрукувала в кн. за січень „Понад Дніпром — драматичні картини“, а в двох кн. за серпень і вересень трагедію

*) Др. Іван Франко: Русько-українська література, Чернівці 1899.

„Сава Чалій“. Маємо отже перед собою чотирнацять творів, по них можемо схарактеризувати докладно літературну діяльність Карпенка-Карого.

Субстратом усіх творів Карпенка-Карого є соціальні, економічні й побутові відносини українського люду. Вони — головна і улюблена тема його писань. Теми з тим підкладом намагався автор змалювати в різних відтінках, освітити, прояснити їх з різних боків. Автор хотів віднайти причину лиха й неволі українського люду; хотів прослідити сумну дійсність довкола себе, аби дізнати ся, хто витворює сердешних дурнів, хто руйнує родинний спокій, хто вбиває і приголомшує горячі почування душі, вкорочує права серця і волі; хто затроює атмосферу і робить її шкідною для людности. Карпенко-Карий звертає найбільше увагу на те, аби віднайти або вказати жерело лиха й неволі українського простолюдя. Робить се від самого початку своєї письменської кар'єри. Доказом уже перший твір „Бурлака“ з 1883 р. Волосний старшина Михайло Михайлович шахрайкою громадських грошей дійшов до великого маєтку. В тому були йому підмогою жид шинкар Гершко і Омелько Григорович, писар. Розбогатівши за чужі гроші захотів женити ся з молодого і гарною Галею, судженою парубка Олекси. Аби скоріше міг се вчинити, заходить ся з писарем і иньшими своїми прихильниками віддати Олексу в москалі. Та перепоною в його плянах стає бурлака Опанас, племінник Олекси. Сей остро виступає проти старшини, вказує на погану його господарку в громадському добрі і на кривди, які поповнює на безневинних людях. Опанаса ждали знущання за сї виступи, але тоді, коли хотіли запроторити його в холодну, являється вище начальство: ісправник і неперемінний член, аби перевірити вчинки старшини.

Вже в першій тій драмі розкрив автор перед нами страшну, погану панораму соціального лиха. Люде бідні морально й матеріально. Всюди темнота. Нуждарів сих використовують ті, що поставлені сторожами справедливости. Старшина загарбав громадські капітали; залив собі пельку і поставив себе на ноги. Він разом з п'яницею писарем і шинкарем руйнує громаду і все накручує на свій лад. Ба, що більше, він вдираєть ся в межі родинного життя, поповнює насильство на особистих правах, ставляє свої примхи і забаганки як центр і мірило всего. „(Ти) украв громадські гроші та баришуєш з жидом; підлогом хотів парубка віддати

у москалі, щоб женить ся на його дівчині; підлогом наділи у людей повідбирав; підлогом хочеш і мене запакувать, та ще й рота затикаєш?" каже Опанас до старшини. Люде так прибиті, що не слухають ніякої поради. „Я хотів овець боронить від вовка, а вони самі йому в зуби лізуть!" Вони не підносять ніякого протесту; до них не промовляють і сі аргументації: „Кожний з вас і рідної дитини своєї не захистить, як отсей диявол захоче її з'їсти. Він кров вашу п'є, і вам дасть чвертку горілки, купленої на ваші-ж гроші, то ви раді помагати його диявольським замірам!"

Драма ся має велике значінє. Тут подав нам автор правдивий парис важкого суспільного і політичного ладу на Україні, розкрив перед нами сьвіт нужди й розпуки, сьвіт темноти, злирства і варварської самоволі; вказав на безглузду управу правительственных чинників, вказав на наслідки сеї поганої господарки. Дуже влучні і справедливі замітки дра Івана Франка, котрий ось що пише про сю драму: „Бурлака — се вельми живий і драматичний малюнок безправя, яке царює в Росії від гори до низу; малюючи той найнижший низ автор про те прорубує добре вікно, крізь яке можна бачити й висші щєблі того безправя, змальованого в особах старшини, збірщика, жида Гершка та цілої ватаги темних, слабосилих, прибитих селян. На тім темнім тлі малює нам автор могучу, сьвітлу фігуру Бурлаки, чоловіка з незломною енергією та сильною влачею, що сам один супроти сего валу стає до боротьби за правду. Ся штука, відіграна добрими артистами, повинна би зробити на сцені величезне вражінє: вона найбільше політична з усіх драм Карпенкових“^{*)}).

Що тикаєть ся закидів, які зробимо автору, то вони будуть такі: Розвязка драми з артистичного боку видаєть ся нам не дуже доброю. Автор іде слідом Квітки і спроваджує висший уряд, аби сей вчинив справедливість, наче *deus ex machina*. Ми запитаємо: хто-ж в першій мірі винен, що є так сумні відносини, як не висше начальство? Воно також живе на зопсутих основах і само зопсуте: воно дає то безпосередній, то посередній дозвіл на се безладє. В драмі виразно про се говорить ся. Аж тут параз стає воно перед нами в ролі справедливого судії. Неефектовна й денунцияция Опанаса; нею псуєть ся вражінє симпатії, яке маємо до героя. Аби се вражінє полишило ся в нас до кінця, мусить герой

^{*)} Житє і Слово р. 1897. Книжка I. стор. 94—95.

поступати чесно, явно. Се був би головний закид. З иньших менше важних похибок нутємо отсе: Любовні відносини між Галею і Олексою неясні. Між тими особами добачуємо байдужність і нещирість. Над Олексою знущають ся, а його любка, знаючи про се, танцює собі спокійно на весілю; несмачно отже слухаєть ся опісля їх любощів. Характери иньших осіб обмальовані вповні вірно і природно. Найбільш викінчений характер писаря, що не настанно думає про „статистику“ і про напитки. На особі Опанаса схопив автор незвичайно вірний житєвий момент, який повторяєть ся часто, що проводирі не знаходять підмоги у загалу, що загал докладає всіх сил, аби знищити робітників добра.

Ся драма важна ще й з иньшого боку. Вже тут зазначено шлях, яким піде далі автор. Він відразу стає на відміннім ґрунті, як иньші українсько-руські драматурґи, ломить давній шаблон, де романічний бік був головним елементом; коханє, любовні справи сходять на другий плян.

Слабшою вийшла драма „Бондарівна“ з 1884 р., де драматичні колізії і катастрофа виринають із конфлікту панського опришківства з чесністю і благородністю козацької верстви. Бачимо тут дві верстви: панську, шляхецьку і козацьку. Се немов сьвітла і тіни. По одному боці стоять люде, що ціле своє житє хочуть віддати для рідного краю, для загальної справи. Їх завданє: боротьба з кривдниками і ворогами. Сї бажаня одушевляють їх; тій справі задумують посьвятити свої особисті користи і вигоди; нею інтересують ся мужчини й жіноцтво. По другому боці стоять староста, його прибічник шляхтич Чеслав Герцель і жид, арендар Мордохай. Се мабуть речники шляхецького стану. Щож се за люде? Зопсута, пережита, здеморалізована голота. Ось що каже Мордохай про сих панків: „Які тепер панки понаставали; всі вони ласі до жінок, до меду доброго. А як треба воювати з козаками, то вони нікуди не годять ся!... Нехай яка моргуха йому кивне, то вже він не вояка, а бабій...“ Мораль і завданє старости: „Я рідний край, лицарську честь, дітей і жінку — усе покинути готов, аби з тобою (Тетяною) час один... А там... Умерти!“ В живчиках пана старости заграла кров, коли побачив чудову красуню Тетяну, доньку старого козака Бондаря. Порішив за всяку ціну придбати її, хоча-б навіть насильно. Герцель з двірською службою при підмозі Мордохая забирають насильно Тетяну перед самим шлюбом її з козаком Тарасом. Тетяна нестрашимо боронить свою

дівочу честь, але в боротьбі гине від вистрілу старости, а насильники дістають ся в руки козаків.

Коли залишимо історичну критику, то драма живістю акції, поетичністю, та подекуди Шекспірівською величністю дикції може робити приємне вражіє і може подобати ся. В Тетяні хотів автор показати ідеальний тип жінки-патріотки з минулости. Але патріотизм сей дуже примітивний. Він показує себе лише в гарних фразах, на тему козацької честі і козацьких учинків. Коли приглянемо ся ближше змалюваню характера пана старости і Герцеля,

Карпенко - Карий (Іван Тобилевич).

стрічаємо лише нагромадженє поганих, ганебних, цинічних рисів, чисте опришківство, а не бачимо живих людей. Автор не випровадив цілого чоловіка, не вказав на всі стадії, як витворювало ся зопсуге, які були причини морального упадку введених осіб. В типі старости добачуємо ще одну похибку. Староста з початку говорить вельми ніжно, поетично і з ентузіазмом про красу в природі і в людях, а в коротці поринає в болоті. Перехід від одного до другого стану не умотивований. Взагалі Бондарівна — се зви-

чайна любовна трагедія, яких багато стрічаємо в різних літературах, з усіма їх прикметами: з великими перепонами, нічними пападами, отрутами, вистрілами, вбійствами і инь. Такі драми пишуться звичайно для смаку публіки і для її оплесків, без огляду на літературно-артистичну стійність. А сеї залежності від публіки в Карпенка-Карого за багато, про що ще будемо мати нагоду говорити далі.

Досить цікавою штукаю є комедія „Розумний і дурень“ з 1885 р., яку рецензенти признали слабою. Каленик Окунь, багатий мужик, має двох синів: Михайла і Данила. Старший Михайло пильно заходить ся біля батька, аби сей здав ціле гадівство на нього. Він умів підійти старого і в фальшивім світлі показати йому Данила, як марнотратного і дурного неробу, так що батько зробив його власником усього майна. Данило прогнаний з батьківської хати йде в Чорноморію, аби заробити грошей, вернути ся назад, завести господарство і оженити ся з хитрою дівчиною Маряною. Данило нещасливий і в любови. Він проживав цілий рік на зарібках, а за сей час його любка віддала ся за Михайла. По році вертає Данило. Приходить у рідну хату саме в пору, коли Михайло й Маряна висилають старого Каленика, аби відсидів за них, а властиво за Михайлові шахрайства три місяці вязниці, або заплатив 250 рублів. Батько жалуєть ся Данилови на своє лихо. Данило дає 250 рублів, які заробив у Чорноморії, а батька просить, аби благословив його „на шлюб з Маряною“. Саме тоді входить у хату Маряна, а Данило бачить, що його любка вже молодиця. Так кінчить ся комедія. Провідна думка сього твору висловлена відай у отсих словах Данила: „Не великогож розуму треба для того, щоб користуватись людським горем і нуждою! Тут треба знать одну свою цельку і щоб її напхать, не жаліть нікого, забудь совість, Бога... усе!... Мошенство розумом зве, помилка се велика!... Нема такого розуму у мене — то правда ваша!“ Проворність отже, хоч і прогрішить ся, найменують люде розумом, доброту й сердешність глупотою. Для нас важнійші в сій драмі відносини дітей до батьківського майна. Які се відносини, вказує розговор Михайла з аблакатою:

Михайло:... Батько старий, Данило нестаткує, виходить, я один роблю й хазяйство держу, я один стараюсь; з якоїж речі

міні побивать ся і день і ніч — коли се не має, — не власне хазяйство?

Аблакати. Се правда.

Михайло. Пора мені подумать і про себе. Щож я цілий вік на других робити-му — чи як?.... Задумав я хазяйство все перевести на себе!

Такі слова вказують бажане — затримати батьківське майно неподільно, а з другого боку діти бажать і домагають ся окремішности, зазначають міцно свій індивідуалізм. Неподільність майна, за якою звичайно обстають батьки, міцний індивідуалізм та повна самотійність власників до сього майна викликають незгоду та стають причиною конфліктів і неморальних учинків. Се дуже важний рис в комедії і ми в заслугу вчисляємо, авторови, що підпис його. Правда, рис той не досить консеквентно переведений, а се тому, що автор не клав на нього головну вагу, лише на дидактичну правду. Сей дидактизм був відай причиною, що дієві особи вийшли самі психологами, значить, або себе студіюють, або иньших. А вже найбільше вражає нас Маряна своїми філософічними тонкостями (які їй не дуже до лиця) про сліпу і розумову, практичну любов (ст. 240 ява 3, 245—6, ява 6, дія III.). На Данила накопичено стільки великодушности, сердечности, доброти й вірности, що він бідака аж угинаєть ся під сими чеснотами, а вкінці не знає, що діяти і що чинити... Відносини старого Каленика до дітей неясні. Його роля більше пасивна, як активна. Він якийсь нерішучий, неповорухний, уміє лише потакувати, а тут нараз забираєть ся до великого діла: виганяє сина з хати і нищить його права наслідства. Се неймовірне. Деж голос матери? Чому вона в так важній справі не забирає слова, бодай просьбами і плачем? Матір вивпровадив автор аж тоді, коли вернув Данило. Зайвим є четвертий акт, бо нічим не причиняєть ся до характеристики дієвих осіб. Та про те значінє комедії велике: автор підніс тут такий рис, якого не підхопили иньші наші письменники і вказав на деякі хиби та аномалії, що руйнують жите українського люду. Жиди і глитаї, здеморалізовані, спіячені сільські аблакати, писарі — се пиявки сільського простолюдя. Одні процентами, лихвою загарбують його долю; иньші шахрайствами і крутійствами видурюють останній гріш. Нужда і темнота заставляє сих нуждарів брати ся иноді найпоганійших способів, аби влєкшити собі, або позабути лихо. Ось які погляди грубо-цивічні

і грубо-материяльні можна стрінути у тих людей на освіту: „Чорт його знає, каже Михайло до аблаката, який він смак найшов у тих книгах? Яж і сам грамотний, а книжки про мене нехай хоч і всі погорять! По мойому грамота потрібна, щоб вексель або розписку прочитать, чи підписать: договір, повістку від мирового, окладний лист, квітанцію прочитать, щоб виходить, не общитали, а далі се дурна примха“.

З того самого року, що комедия „Розумний і дурень“, походить драма „Наймичка“, де змалював нам автор долю нещасної сироти Харитини, що нічого не знає ані про свій рід, ані про своє походження. Найперше довгі літа була жидівським попихачем у шинкаря Бороха. Тут мусіла по десять робіт робити в одній хвилі: „Харитино -- Сруль плаче! Харитино — Гершка одягни! Харитино — поведи Рифку на двір... побіжи зараз до Соломії, візьми у неї курку і мірку картоплі... потім забіжи до баби Горпини — нехай дасть зараз молока від корови. Тільки мерщій...“ Се місце нагадує долю Яреми в Гайдамаках Шевченка: Яремо, гершту і т. д. Від Бороха переняв Харитину на службу багатий газда Василь Микитович Цокул. Тут стала вона на якийсь час його підложницею. Наситивши себе її красою хоче Цокул віддати Харитину за свого наймита Панаса, в якому вона дуже любила ся, а який знову приляг серцем до легкодушної Марусі, що влюбовалася собі москаля, гусарина Пилипа. Цокул хотів при підмозі иньших закрити неславу Харитини перед Панасом, одначе наймичка чуючи себе винуватою говорить Панасови про свої гріхи з господарем. Панас відвертаєть ся від неї. Опісля роздумав ся і хотів подружити ся з Харитиною, але вже було за пізно, вона втопила ся. Тим часом Цокул дізнаєть ся, що Харитина його незаконна донька. Над трупом її признаєть ся з патосом про свої гріхи з нею. Отсе короткий зміст сеї драми любовних невдач.

Твір сей — се трагедия любовних невдач, бо над усіма тими особами нависло якесь фатум і засудило їх на поталу. Мати Харитини за гріхи любови гине під жидівською лавою; донька її немає також долі в коханю, коротає тяжко свій вік, а вкінці за необережний крок топить ся; Цокул завів у себе дім розпусти, проступки свої завершує злочином кровосумішки; Панас закохав ся в Марусі, Маруся в Пилипі; молодиця Мелашка гризе себе заздрощами, бо Цокул крім неї шукає ще иньших підложниць, а жінка Цокула, нарушена в правах подружя, лежить хора.

Як бачимо, драма побудована на самих схибленнях. Основою драми фаталізм. Нагромаджене таких аномальностей робить не дуже приємне вражіння, а до того ці аномальности не зовсім вірно уложені. Поперед усього родинні відносини Цокула для нас зовсім темні і незрозумілі. З якої причини дім Цокула став домом розпусти? Які його відносини до жінки? Яке було і є їх життя? Ми чуємо, як Мелашка жахає його жінкою, значить, вона має якийсь вплив, та тут ще є якась напруженість, якась некоректність, щось неясного, але ми не знаємо про це нічого. Це по нашій думці важна похибка драми, бо вчинки Цокула відграють значну роль в житті головної героїні. Відтак психологічний процес у поступках Харитини змальований не вповні природно. Перед своїм самовбивством Харитина горячо аналізує гарні боки людського життя, меланхолійно говорить про красу природи, про місяць, зорі, ясне небо, про сонце, тепло, вітер, про щебетання пташків; далі чуємо довгі нарікання на долю. Хто так відчуває і розуміє красу життя і природи, хто так подрібно її розбирає, студіює, аналізує, порівнює, як Харитина, той ледви схоче в тій самій хвилині перетинати нитку свого життя. До того треба самозабуття і забуття внішнього світа; тут невмістні ніжні, поетичні приготування і меланхолійні деклямації. Події отже, що попереджають самовбивство Харитини, не природні, або коли вони вірні, то самовбивство неможливе. Нема також достаточної причини до смерті. Не пояснюють її ні соціальні, ні моральні, ні фактичні дані. Вона добровільно піддається Цокулові; відібрати собі життя порішила ще перед тим, як Панас відвернув ся від неї, а зрештою вона знала, що він її не любить. Щож отже склонює її до такого вчинку? Годі на це відповісти. Де-що неприродного і неправдивого бачимо і в особі Панаса, як се вже замітив Євген Олесницький. „Що-до Панаса, пише він, можна-б закинути те, що автор велить доконуватись у него рішучим змінам надто скоро і з причин за мало оправдуючих ті зміни. Так приміром здається трохи неоправданим і мало умотивованим нагле рішення Панаса женитись з Харитиною, про котру наслухавсь тільки, що вона любовниця Цокула, і набрав до неї справдішньої неохоти. Зміна та доконується у драмі в наслідок причини надто слабої, бо лише задля простої намови самогож Цокула, отже особи найближше інтересованої, до якої зрештою Панас не мав і не міг мати великого довіря“*). Пізніше

*) Діло, 1888. Ч. 227.

виявлене походження Харитини видаєть ся нам дуже натягненим. Трудно уявити собі, аби між людьми, що живуть у тому самому селі, в тій самій, близькій околиці, були так темні, несвідомі відносини. Мабуть автор хотів тим зміцнити і так побільшений сексуальний елемент.

Що тикаєть ся технічного боку, то драма має деякі хиби. Справедливі в тім згляді замітки В. Коцовського в „Зорі“ за р. 1888. „Помимо майстерського викінчення першого акту держить ся будова трохи за вільно в куші; цікавість слабне, — нема того, що так скажу, зосереднення (концентрації) дії, яке бачу в драмі тогож автора „Хто винен?“ Є деякі зайві епізоди, зайві ефекти“ Богато тут безпотрібного і неприродного патосу і сентиментальної деклямації; є тут довжезні і часті монологіи, пр. ява III. 1 акту; ява VI., VIII. 2 акту; ява II., VII. 3 акту; ява II., VI. 4 акту; ява II., IV. 5 акту. З того, що ми зробили так багато закидів, виходило-б, що „Наймичка“ є нездалою штукаю. Одначе сего сказати не можемо. Твір сей треба поставити між найліпші його писання, такі як Бурлака, Сто тисяч, Чумаки, Мартин Боруля, По-над Дніпром. За тим промовляє пластичне обмальоване суспільного підкладу. Майстерно обрисовані тут відносини й обставини українського села; відносини між кривдниками і покривдженими. Бачимо тут, які чинники руйнують жпте українського простолюдина. Глитаї і коршла з своїми власниками, відтак темнота і непорядність — се чорні духи села. Перший і другий акт так гарно викінчені, що можна їх поставити на вершині літературної творчости.

З 1886 р. маємо комедію „Мартин Боруля“, в якій автор підіймає на глум українську шляхту, що ріжними способами старала ся увійти в ряди російського дворянства. Карпенко - Карий яркими барвами малює темноту, глупоту і дитинячі забаванки сеї верстви нашої суспільнось.

Богатий шляхтич Мартин Боруля задумав стати дворянином. Вишукував документи, оплачував аблакати, кидав ся туди й сюди, аби лише „в дворянстві мерщій утвердили“. Одначе мрії його про дворянство не сповнюють ся, бо в документах написано „Беруля“, а не Боруля. Не здійснили ся й бажання з огляду на його дітей. Син Степан не вийшов на „столоначальника“, ані „письмоводителя у станового“; був якийсь час безплатним канцеляристом Земського суда, а опісля вернув раз на все на газдівство до батька. Доньку

Марисю хотів „пристроїть за благородного чоловіка“, за „губернського секретаря — реєстратора“ Націєвського, проти волі дівчини. Але сей підслухав сварю Борулі з жінкою за кумів, коли вродить ся перша дитина; не порозумів річи, гадав, що Марися вже „невіста з приплodom“, отже зробив втікачку. Марися вродила і вийшла заміж за Миколу, сина багатого шляхтича Гервасія Гуляшицького, якому не були в голові пусті мрії про дворянство. Гервасій говорить до Борулі: „Накажемо їм (дітям), щоб увуків наших добре вчили, то й будуть діти їх дворяне“, а жінка Мартина Борулі каже: „Тепер будемо жити по старосвітськи“.

В тих останніх словах Гервасія висказана провідна думка твору, що наука робить паном і дворянином, а поки-що треба жити „по старосвітському“. Автор хотів показати, що правдива суть панства має ґрунтуватися на науці, на освіті, а не на зверхній коректності, манерах „біліярдах“, „романсах“, проходах „по чудесних бульварах“. Тим то підіймає на глум сі порядки і звичаї, які Мартин Боруля хотів запровадити, заки одержить титул дворянина. Сі порядки були: візник не міг надівати постолі, тільки чоботи; дітей треба було кивкати панчиками, самого Мартина не хазяїном, лише паном; жінці і доньці наказав робити, понаймав безпотрібно наймитів і наймичок; рано треба було довго спати; казав купити „самоваря“, „чаю“, „сахарю“ і „кофію“. Жінку післав до Сидоровички повчитися, як робити „кофію“ і коли його подавати: „чи до борщу, чи на піч“, тай аби розпитала ся „про всі дворянські звичаї і порядки“. Ідеалом його, коли стане дворянином, було: „собак розведу, буду на охоту їздити, у карти грати...“ Але сей зверхній аристократизм не спиняє його говорити часто ось які словечка: мужик репатий, трісну тебе в пику твою репану, бодай ти галушки не проковтнув, щоб ти вареником подавив ся, бісова патяка, ти з мене печінки витягнеш, хиба тобі повилазило, я тебе, каплоуха собако, чисто всього обпашаю і т. инь. Антитеза між дійсним, мужицьким і зманерованим, а радше кепсько наслідуваним панським станом вельми влучно переведена. Відтак висміяні тут погляди Мартина про любов і про обовязки його як батька. „Що то за слово таке — любов?... Га? Що воно означає: чина, чи дворянство? Видумка! Витребеньки! Бабячі химери! Чина, дворянство треба любити, а другої любови нема на світі!...“ Йому ввижається, що він має необмежене право над дітьми, що його обовязком лише

давати дітям прикази, а прокормлене, одіване й виховане вважає незвичайним добродійством, за яке вільно йому опісля їх убити („Та я скоріще вбю тебе, ніж віддам за мужика“), за яке вони мають заплатити повним відреченням себе, своїх прав і своєї волі.

Комедія „Мартин Боруля“ де-вчому схожа з комедією Островського: „Бѣдность не порокъ“, де Гордей Карпич Торцов по своєму розпоряджає волею і правами дітей, жінки і иньших, а до того хоче придбати для себе і своїх освіту, але не правдиву освіту, лише панські зверхні форми. „Я в тутешньому городі бачу тільки темноту і некультурність; тому то хочу переїхати в Москву, і буду там моду всяку наслідувати“. А до доньки подібно відзивається як Мартин. „Ти, глупа, сама не розумієш свого щастя... Одно діло — ти жити-меш на виду, а не в такій закутні; а друге діло — я так приказую“. В нашій комедії Марся підносить протест проти батька, в комедії Островського пригноблена Любов ось що каже: „Я твоєму приказови не сьмію противити ся“.

Комедія „Мартин Боруля“, се вдатна іронічно-сатирична штука. Характери обрисовані вірно, правдиво, тільки характеристика головного героя Мартина подекуди переборщена. Іноді робить автор з нього цілковитого дурня, ще трохи, а вже перейшов би в стадію божевільства, значить, став би особою, що не відповідає за свої вчинки, отже не може бути предметом сатири і іронії. В тому провинила ся залежність автора від смаку публіки. В тій комедії подекуди бачимо за много тої залежності. І так: сварня і суперечка Мартина з жінкою за кувів; оповідане Омелька, як йому вкрали кобеняк, чоботи, коні Мартинові; висилка Трохима на звідини, чи не їде реєстратор; „кофія“ (чи до борщу, чи на ніч) і инь. З сього також робить закид в 62 томі „Київської Старини“ рецензент О. М. „Штука, пише він, повна українського гумору; комічні ситуації природно вириваються із слабостей Мартина, „аблаката“ Трандалева і др. Одначе годі не заперітити, що автор від часу до часу покидає тон серйозного зображування життя і не цурається способів і средств, обрахованих виключно на забаву глядача. Українським драматургам пора вже висвободити ся від зглядів на публіку, що є признакою якоїсь „хлопської“ залежності і перестати сьмішити її карикатурністю образів або дивовижними словечками. Завдання комедії так серйозні, як і трагедії, і ми

певні, що недалекий час, коли українська сцена дасть публиці таку комедію, яка написана для російської публики, також українським письменником“.

З того самого року походить драма „Безталанна“ (Хто винен). Річ відбувається між Гнатом, Варкою, Софією і Ганною. Гнат, син удови Ганни, любить дуже метку, жартовливу дівчину Варку, а тиха, вїжна, соромлива Софія любить Гната. Та Гнат дізнається від парубка Деяна, що Варка стояла під стогом Вороного з Омельком і там обнималися; Деян розказує далі, що Софія в Гнаті вельми залюблена. Хотячи пімстити ся на Варці відвертається від неї, прихиляється до доньки москаля Івана Софії і женить ся з нею. Варка вдає, що їй женячка Гната байдужа. Аби дати доказ сеї байдужности виходить замуж за нелюба Степана, який невдоваї по весілю мусів іти в москалі. Варка з заздрощів порішила розірвати дружній звязок між Гнатом і Софією, що й так не був тривкий і веселий, бо лиха свекруха пенастанньою лайкою нарушувала спокій. Що задумала, здійснила. Звела Гната; він полишав свою хату, забігав до давньої любки; відтак розпив ся і паний убив нещасну Софію.

Коли-б заложене було більш серйозне і глибше обдумане, то драму сю можна-б уважати найбільше викінченим твором, бо й характеристика осіб і техніка її промовляють за тим. Але заложене дуже крихке, а навіть комічне. Дієві особи роблять собі жарти з любови і з подружя. На перекір одно одному люблять ся з иньшими і на перекір, із заздрощів женять ся з иньшими, а опісля надькають над своєю долею, над своїм лихом, над своїм безталаннем. „Я жартів не люблю, каже Варка до Гната, за жарти ти мене покинув“. І справді тут лише жарти, примхи, заздрощі і робота на перекір! Тим то трагізм тих осіб не викликає в нас симпатії, а радше іронічне, глумливе милосерде. Полишаючи одначе заложене на боці, маємо тут незвичайно вірні і з великим талантом схоплені риси з життя українського люду. Автор вводить нас у середину мужицького подружя і показує домашні відносини. Любов і приязнь під впливом непригожих обставин марніє, нидіє, а вкінці наступає повна руїна... Похибки поповнені перед подружжєм впривають опісля як духи пімсти, і зачинають помалу нищити родинний спокій. До того приходить іще й лиха свекруха і щастє пропадає. Автор уміло показує упадок подружя побудованого на хитких основах. Вірною характеристикою осіб, глибоким ідей-

ним підкладом, вірним зображенням соціальних і побутових картин, живим розвитком акції, гарною сценічністю ця драма стоїть високо в нашій драматичній літературі.

Примітивність і необдумаість в заложенню штуки бачимо в драмі „Батькова казка“ з 1892 р. Примха й заздрощі — це головний елемент сего твору. Кость, лакей, любить дівчину Марину, горничну дідича Михайла; Марина любить Никодима Михайловича, управляючого пана дідича; Пріська любить Костя. Марина виходить за Никодима; Кость женить ся з Пріською. Кость дуже вражений, що Марина його покинула. „Стрівай же, не подарю я тобі сієї зневаги, я слідкувати-му за кожним твоїм ступнем... І одплатю тобі за зраду“. До жартовливої, сміливої і кокетливої Марини залицяється двірський конторщик Чаплінський. Кость наглядав і здавав справоздання з своїми додатками Никодимови. Одного разу з поради Костя застає Никодим Марину і Чаплінського, як вони цілували ся. Розгніваний Никодим нагнав жінку в світ за очі, продав майно, сам пішов на війну. По 25 літах сходять ся випадково прибиті, пригноблені Марина і Никодим у Пилипа Дорофєєва, який закупив давнійше їх маєток. Пізнають себе; тепер настає між ними повна згода і вертає приспана любов.

„Одно згрішило, друге не простило, от і погбло життя“. Це провідна ідея твору, а підклад і заложенє: „Я так собі для сміху з ним жартувала“ (з Костем), а на пньшому місці: „Прости! Я винна тільки в тім, що пустувала і жартами поцілувала Франца. Се все ти бачив, а більш нічого між нами не було“. Отже й тут головну ролю відграють примхи, жарти і заздрощі. Ті особи роблять комедію з любови, і з подружя; хвилові примхи ставлять на першому місці, а опісля безпотрібно покутують; зруйновані фізично й морально за пізно приходять до голови по розум і хочуть зачинати нове життя. Доля сих осіб трагічна — а для нас комічна...

З Одеського видання полишають ся нам ще дві комедії: „Сто тисяч“ і „Паливода XVIII століття“. В обох сих комедиях багато влучних, природних дотепів, веселих, жартливих приповідок, комічних ситуацій; лише в „Паливоді“ за багато горілчаного матеріялу; друга частина сеї штуки має дуже багато горілчаних ефектів; тим-то комізм сходить часто на пустий фарс з несмачними і грубими подекуди висловами. „Паливода“ не має в собі поважного, ідейного підкладу; тут головна вага в дотепних

жартах, які граф з товариством робить на привіт своїй нареченій. Незнане житєвих відносин, незнане людей, темнота, брак осьвіти в нашого мужика як причина лиха і його недолі — се підклад і головна тема гарно обробленої комедії „Сто тисяч“ з р. 1890. Автор доторкаєть ся одного факта темноти, як мужик дає себе ошукувати першому-ліпшому пройдисьвітови.

Герасим Никодимович Калитка, багатий мужик, що ріжними способами придбав для себе двісті десятин землі, задумав закупити ще сумежне поле з рибним ставком у панка Смоквинова, що „замотав ся“ в довгах. Але він має лише пять тисяч, а ще треба п'ятнацять. „Де їх узять? Хіба послухать жидка, піти на одчай, купить за пять тисяч сто тисяч фальшивих і розпускать їх по маленьку: то робітникам, то воли купувать на ярмарках... Мужик не дуже то шурупає в грошах, йому як розмальована бумажка, то й гроші“. Збрав ся иньших ошукувати, але перше себе ошукав. Замість фальшивих грошей дістав Калитка від жида-пройдисьвіта пачки чистого паперу. З розпуки за страченими грішми був би повісив ся, але відрізав його комічний фантаст Копач, що спав під сю хвилю в клуні.

В комедії „Сто тисяч“ бачимо, що дієть ся, коли круг думаня і заходів у простолюдина зосереджуєть ся тільки біля придбання майна і гроша, а все иньше стоїть на останньому пляні або й зовсім залишаєть ся; в комедії „Чумаки“ з 1898 р підносить Карпенко вплив економічних інтересів на родинні відносини, на домашнє житє сільського люду.

Віталій, менший брат багатого чумака Хоми, втратив своє майно в чумачці. Від тоді оба брати спільно газдували. Ся злука викликала заздрість у жінці Хоми Насті. Її обурювало, що Віталій, чотирнацятєро його дітей і жінка прокормлювали себе майном Хоми. „Бодай ти подавила ся моім добром“, каже Настя до Соломії, жінки Віталія. Старала ся посварити братів і розірвати їх спільність.

До Хоми навідують ся багаті чумаки Русаловський і Чичеря в справі женячки. Перший хотів подружити сина з Яриною, донькою Хоми, а Чичеря віддати рябу доньку Явдоху за Андрія сина Хоми. Андрій любив ся в наймиці Катерині, а Ярина в наймиті Остапі. Батьки посватали і зробили умову на придане без відома дітей. А коли діти жалували ся на потоптанє прав свого серця, відмовляє Настя: „Дурощі! І я он Хоми, твого батька,

не бачила і не знала, який він; а звеліла мати, то й пішла...“ А Хома ось що каже: „Як же ти посьміла кохати, не спитавши ні батька ні матері, га? Хто-ж тобі дозволить іти за наймита, коли хазяйський син сватає? Та я придане яке даю: дваїцять пар волів з возами і грошей мірку. Так себ-то наймитови дав би я таке добро? Чи ти не здуріла?“ До них не промовляють і сі аргументи Віталія: „Пожалій своїх дітей; не в грошах, Хомо, щастя! Вони кохають ся обоє, пару собі мають, а ти їх розрізняєш і силуєш брати иньших. Се все одно, що парувать вола з конем; ніякого тягла далеко не потягнеш в такій парі... тут людське нове жите снується — се буде важнійше усіх иньших хазяйських справ; тут живі люде, та ще й до того твої діти... і їм прийдесть ся нести на плечах те жите, яке ти не спитавшись, будуєш силоміць для них!“.

На який час підорвала Настя довіре Хоми до Віталія. Невинно вражений відїхав з чумачкою Хоми в дорогу. Аж по тім дізнав ся Хома про підступ жінки і дуже жалувал, що прогнав брата. По якомусь часі вертає Віталій і каже, що чумачка погибла. Люде приходять і домагають ся завзято грошей, що дали на чумачку; Русаловський і Чичеря не ходять уже дружити своїх дітей з дітьми Хоми; вони називають його тепер „старцем“. Тоді Віталій заявляє прилюдно, що все те, що він говорив про гибель чумачки, вигадки. „І все те навмисне я зробив, щоб ти побачив, брате: чого всі люде варті, для чого всі вони живуть і цілий вік свій веремію підоймають, чого всі вони хочуть, де їх правда і якому богови кланяють ся всі!... Усі шанують тільки золото одно, до него серцем прростають і забувають все для него. Найкращий приятель відступить ся тоді від тебе, коли ти золото стеряєш... Лекше наскладати повнісенський чумацький віз самих червінців, ніж між людьми найти серце, налите правдою одною і любовю до всіх!“ Настя просить прощення гріхів; врадуваний Хома віддає доньку за наймита, а сина вінчає з наймичкою. „Коли любите одно другого, то більшого щастя й не треба“, так промовив Хома до дітей.

Гріш, сей *pervus regum* у кожному напрямі, економічна могутність — се тема комедії. Автор вказав на залежність людських відносин від економічних умовин. Дієві особи — добрі люде; злими, упертими, завзятими, підзорливими, фальшивими і жор-

стокими для родини стають з часом під впливом соціальної і економічної сили. Карпенко-Карий вглянув глибоко в душу своїх героїв і подав психологічний аналіз їх учинків. Найкраще викінчена характеристика дотепних „мандрованих дяків — пиворізів“; так само в комедії „Сто тисяч“ викінчена комічна фігура Бонавентури Копача.

В тій штуці з історичною обсланою находимо відгуки сучасній ідеї про подружні умовини, які стрічаємо у світових письменників. Автор кладе головну вагу на права серця і волі; визначну роль приписує природній, вродженій, взаємній симпатії і взаємній уподобі.

Дві історичні драми „Що було, те мохом поросло“ і „Сербиня“ з видання Лукича доволі слабкі. Правда, перша штука своїм обробленням стоїть вище від другої, але в обох сих драмах нема вірної характеристики часу, тільки шумні деклямації на тему любови і патріотизму (Сербиня), або довгі нарікання на перепони в коханню з конвенціональним закінченням: за зло кара, за добре моральна нагорода, моральна перемога. Карпенко-Карий у своїх писаннях з історії замість відкривати перед нами вірно давні часи, замість дати нам ясний погляд на людей якоїсь епохи, на їх вчинки і події, подає тільки неприродні, неправдиві, еротичні пригоди. Більше історичної правди находимо в останньому його творі „Сава Чалий“; є й тут деякі недостачі, але в меншій кількості.

До пустки за селом збирається багато мужиків, аби порадити ся, що діяти з собою, чи пристати до гайдамаків, чи йти шукати нових слобід? Розказують одні одним про важкий, невтерпний свій стан; про чинш, панщину, податки і з кожним днем нові панські вигадки. Між зібраних приходить Сава Чалий і оповідає про свою ватагу в Чорнім лісі і про свої наміри: „стару Україну покинуть треба всім і заснувати нову на вільних козацьких степах: біля Лугу Великого, за порогами по-над Дніпром“. Усі годять ся на се. Опісля являється Гнат Голий, побратим Сави. Оба вони наражують ся, як боронити себе і своїх перед військом Потоцького. Перший акт впрозаджує нас *in medias res*, ми бачимо перед собою народні рухи, пізнаємо їх цілі, їх заміри, розуміємо їх причини, відчуваємо народне, загальне невдоволенє. Перед нами стають також проводирі сего руху. Змальованє першого акта майстерне. В другому акті справа не посувається на-

перед, але противно, тут псується вражіння, яке ми маємо з першого акту. Про гнет над поспільством дізнали ся ми аж надто добре в попередніх сценах; у другому акті хотів автор подати характеристику Потоцького і його оточення, але вона безпотрібна, а до того недолатна. Ми знову чуємо лише те, що знаємо вже в попереднього. Тут ідуть цинічні оповідання про вішання, втинання мужицьких голів, про вбивання на паль і иньше. Коротко, другий акт зайвий. Важне тут лише се, що Потоцький посилав шляхтича Шмігельського, аби переманив Чалого на його бік.

З третього акту дізнаємо ся, що Чалий хотів зібрати велику силу людей біля себе і тоді виступити отверто до боротьби з панами, але тому спротивив ся Гнат. Сей тримав ся иньшої тактики: „Пора і нам почати з неацька нападати, різати і палити“. Гната обрали отаманом, а Чалого полишили. Шмігельський підмовляє його, аби пристав до Потоцького і підпомагав йому знищити гайдамацький рух. За се Потоцький усуне гнет, що тяжить над поспільством, а до того дає сто тисяч золотих Чалому, наділяє його значними маєтками і „обіщає шляхетство від короля“, а вкінці підпоможе, що Зося Курчинська, донька підстарости, яку влюбав собі дуже Чалий, вийде за нього заміж. Вислухавши се переходить Сава до Потоцького і дістає обіцянку. Тим кінчить ся третій акт. Цілий третій акт — запутаний так у розвитку акції, як і в обрисованню характеру дієвих осіб. Візьмемо найважливіше. Найперше — що се за чоловік Шмігельський? Яка його роль тут? На дворі Потоцького заявляє він себе невстрашимим оборонцем і приятелем угнетених і покривджених. Та на жаль нікого не боронить. Опісля йде між покривджених і з великої гуманности забирає їм хитрощами провідника Саву. Робить се лише тому, аби приподобати ся головному кривдникови, про що сам добре знає. Чує погані слова Чалого, що сей тільки для красних очей Зосі перейшов на сторону Потоцького, але ся погань не забороняє йому бути приятелем берхарактерного. Роль Шмігельського неясна. А вже пайбільшу недолатність добачуємо в характеристиці Чалого. Автор ставить його між двома огнями: між любовю і народньою справою. В його вчинках, у його словах повно протиріччости і нелогічности. Раз він являється ідеальним патріотом, завзятим местником, то знову сам не знає, що він таке. Бачить нестійність пропозицій Шмігельського, але йде, аби йти. Відсилає від себе Зосю, котру полюбив і яка його любила; робить се

тому, аби вона не спиняла його в народній роботі. На якусь хвилину забуває про неї і був би зовсім забув, але от Шмігельський відновляє любов у нього. Раз ось як гарно, поетично, патетично і патріотично деклямує: „Давай сюди Потоцького умови! Я... іду! Там кохання, там слава мене жде!... Прости мене, моя Україно, коли я помиляюсь, а помиляючись тобі печаль і горе нове принесу! Що хочу я народови бездольному послужити — я в тім клянусь; коли-ж помилку сам свою побачу, до тебе, нене, я вернуся таким-же щирим сином, як і був, і всі гріхи спокутую я кровію своєю!...“ Пізнійше перед Потоцьким пливе з його уст знову иньший патріотизм: „Ся паняна моє сонце й промінне її очей мене сюди манило більше, ніж ті умови, які вельможний пан через Шмігельського мені прислав“. А за хвилину знову вертає до давнього: „Очистю всю Україну від менчих я загонів (гайдамаків) і лиш одно прошу: полекшить долю посполітих, як то вельможний пан в листі своїм писав!“ Таким противорічним і суперечним не хотів мабуть автор бачити свого героя. Недоладно отже провадить він його між двома силами: любовною і народньою. Змісту дальших актів не переповідаємо, бо читачі самі догадують ся, який буде кінець. Чалого стріне кара за зраду. Його вбиває Гнат, давній побратим, з двома иньшими товаришами. „За те, що кіш у Чорнім Лісі наш спалив, папавши зрадою на него; за те, що ти ловив товаришів своїх і в руки панські віддавав; за те, що церкву ти спалив — тебе громада наша смерти присудила і виповнить присуд громадський ми взялись“.

Поперед усього ми не знаємо найважнішого мотива, на якому побудована уся драма, не знаємо, чому зраджує Сава? Що було дійсною причиною зради? А се не маловажна річ. Бо, аби якийсь герой в хвилі свого упадку міг викликати в глядачах і читачах співчуте і симпатію до своєї роботи, ми мусимо добре знати його, мусимо мати певність у щирості його замірів і його переконань, а й діла його повинні відповідати його бажанням і замірам. Тих умовин не добачуємо в особі Чалого, тим то він не викликає в нас зворушення і суму над своїм нещастям.

Полишаєть ся нам ще обговорити „Понад Дніпром. Драматичні картини в 5 одмінах“. Предметом сего твору є хліборобські спілки — артїлі, які останніми часами почали заводити на Україні. Карпенко-Карий перепровадив у своїй драмі цілий хід трудного засновку і суспільний розвиток спілки. Мирон, син Павла Серпо-

крила, скінчив вищу школу хліборобства, вертає „з казенного хліба“ під батьківську стріху і хоче стати хліборобом, та ґаздувати по вченому. Приїжджає як-раз під сю пору, коли Павло з намови якихсь приبلуд хоче перебрати ся на „переселение“ в Оренбурську губернію, бо тут „поля мало, хліб не родить... Тільки що з голоду, мовляв, не пухнемо“. Мирон вговорює батька і иньших, аби полишили ся тут, а буде їм ліпше. „От давайте, заснуєм справжню спілку — артіль, та будемо робить укупі: і орать разом, і за землю платить, і одбутки одбувать разом, гуртом — тоді через год, через два самі побачите, як воно буде добре...“ Але що-ж, вони не можуть порозуміти, чому Мирон з пана хоче стати мужиком; вони відносять ся недовірливо до всіх його намірів, а батько накидаєть ся на него грубою лайкою. „Куди не поткнись, де не почуєш, звідусіль люде потроху тікають, бо тісно стало, а він тут зараз зробе рай! Що ти йому віриш! Надірве цупа і втече знову до панів, йому байдуже — се відрізана скиба від хліба! Чого ти притис ся в село мутить людей, затуманювать голову своїм анахарством? Геть з села! Я тобі як батько велю!“ Не вслухали ради Мирона і пішли шукати кращої країни. Мирон закупив батьківське майно, заложив артіль, навчив спільщиків грамоти, оженив ся з сільською дівчиною, вивчив її на стілько, що вона здала іспит на учительку. Спілка розвиваєть ся гарно, всім живеть ся добре. Глитаї скаженіють, бо віхто не йде до них на роботу. А тих, що пішли на „переселение“, замісь щастя стрінуло лихо. „Коли-б хоч між людьми, а то ні душі: кругом тільки кемлики. Вода гірка, хліб не вродив, коней украдено, троє дітей поховали...“ Знищені, збіджені вертають знову в рідне село. Та тут застають Мирона, як сей доживає останніх хвилин. Надмір праці загнав його до гробу. Присутні спільщики приобіцюють прийняти рідню Мирона в артіль. Мирон умирає спокійно, бо надієть ся, що його праця не пропаде. Останні його слова: „Люде умирають — ідеї вічні! — Товариші! Не розрізняйте ся, живіть у злагоді, в согласії, учіть ся, держіть ся спілки, любіть друг друга!“

„Бідність, темнота і безпомічність гублять людей“ — се тема драми „Понад Дніпром“, що вповні заслугує на імя гарного, цінного твору. Все те, що нищить і руйнує українського простолюдина, порушив тут автор, та zarazом подає средства, які зможуть піднести нашого мужика материяльно і морально. Автор кличе всі освітні чинники до праці над народом і подає нагляд-

ний спосіб, як забрати ся до неї. Кожда картина сеї драми оброблена досконало, а всі разом зливають ся в одну пластичну, гармонійну цілість. Не бачимо тут ніякого натягання до апріорної тези, не чуємо проголошування офіційальних теорій, як се звичайно практикуєть ся в наших драмах, повістях і оповіданнях, лише теорії самі собі виривають із вчинків та діл героїв. Тим то твір сей треба зачислити до найкращих писань Карпенка - Карого, як і взагалі до найкращих у нашій драматичній літературі.

Коли зробимо тепер *resumé* з попередніх заміток, спільний результат буде такий: Недостача морального й духового розвитку, брак самосвідомости, брак витревалости й постійности в начатій роботі, в намірах і постановах, моральне внутрішнє пригнобленє, материяльний виїшвій гнет з боку zdeгенерованих одиниць (глитайв, дуків-богачів, панів-дідичів і їх прибічників, писарів, аблакатів, шинкарів, дихварів, старшини й громадської управи), що припадково, завдяки аномальним відношенням, нечесними способами вийшли на верх, повна недостача в розуміню свого достоїнства, свого положеня і тої атмосфери, в якій пробувають — се підклад і ґрунт, на якому виростають і живуть сї люде, се причини упадку й невдач сих людей, що автор виводить перед нами. Автор нагромаджує в своїх писаннях велику скількість побутового материялу, впроваджує социяльні і економічні мотиви, що кермують долею його героїв і героїнь. Він пішов слідом світових визначних сучасних драматургів, що перестали вже головно виводити у своїх творах „кохання та раювання“. Наш автор навіть де в чом уперевисшає сих майстрів. Бо коли ті приступають до обробленя якого твору вже з готовою ідеєю, з готовою наперед обдуманною тезою і до тої тези накручують фабулу і виведені факти, то Карпенко-Карий обсервуючи і студиюючи житє бере такі факти з дійсности, з котрих якась ідея або теза вириває сама собою. Одначе наш автор не зміг ще в повні переломити давнього традиційного шаблону, бо причіплює до нових елементів і нових мотивів, що входять у його драми і комедії як *principale*, давній трикутник любови, де двоє любить ся або хочуть любити ся, а третій стає перепорою тій любови. Та ся любов не є висновком студий над житєм українського люду; вона зображуєть ся по нормам давніх чужих драм, що були витвором иньших житєвих умовин і з иньшої сфери та верстви людей. Тим то багато монотонного повторюваня про любов наймитів і найминок з хазяйською донь-

кою і сином. Відтак придержується він подекуди перестарілих технічних традицій: довгежних монологів і говорень на бік. Але сї закиди — се дрібниця в прирівнаню до сего, що дають нам його твори. „Драми Карпенка-Карого, пише рецензент О. М. у 62 томі Київської Старини, пронизані горячим любовним чутем до українського народа, до його долі, до всіх бідних і понижених; автор проявляє серйозне бажанє і старанє вяснити й самі жерела народніх неагодиин, що лежать чи то в темноті і бідноті українського простолюдина, чи то в социяльних условинах, від героїв независимих. Драми і комедії нашого автора наближують читача і глядача до душевного сьвіта тої сфери, з якої бере своїх героїв, навчають і нас відносити ся серйозно, з пошаною і співчутем до сих радощів, а ще більше до сего горя й жури, якими живе й хвилює душа мужика на Україні“. Дальший усьпїх українсько-руської драми буде залежати від більшого, глибокого і всестороннього оброблення мотивів, порушених або талановито намічених у писаннях нашого замітного драматурга*).

Юрій Кміт.

*) Містячи сю старанно оброблену студию нашого Впов. співробітника мусимо заявити, що згоджуючи ся на багато його детальних уваг, ми маємо иньший погляд на саму основу і значінє писань Карпенка-Карого. Основна помилка д. Кміта як і мьогих наших критиків лежить в тім, що вони підсуюють белетристам — в данім разі Карпенкови-Карому — якісь социяльно-економічні та публіцистичні цілі: хотів, мовляв, змалювати стан сільського життя, причини упадку добробиту, семейного життя і т. и. Се фундаментальне непорозумінє самої суті артистичної творчости. Артист ніколи не кладе собі такої мети, бо коли би так було справді, він написав би статистичну, чи економічну, чи історичну монографію, і мета була-б осягнена. Артист коли кладе собі які завдання, то вони завсїгди лежить у обсягу психічного і морального життя. Для виповнення тих завдань він користується відомими йому фактами з економічного чи социяльного життя, теперішнього чи минулого; се його матеріял, се цегли та цплі, з яких він складає свою будову. Певна річ, сей матеріял також підлягає критиці, але розібравши хоч би й як детально сам матеріял і техніку його укладування, не треба робити собі ілюзії, буцім то вже скритиковано або хоч би тільки представлено саму будову. Сеї будови, сего образа моральних відносин і переломів у сучасній Україні, сеї галерії психічних типів змальованих майстерним пером Карпенка-Карого, їх значіння в сучаснім життю і в культурній історії України майже не добачив, а тим менше простудиював д. Кміт, і для того його нарис ми вважаємо як приготованє до основнійшої студії над творами Карпенка-Карого. Зрештою К. Карий тепер у самім розцвітї творчої діяльности; кожний рік приносить нові плоди його пера і розширює рамки потрібні для його характеристики. Побажаємо йому й панії літературі, щоб ті рамки ще довго і довго треба було розширювати. — І. Ф.

Народній театр.

I.

Аматорські вистави.

Останніми часами починають зрідка трапляти ся по часописах звістки про театральні вистави по селах: збирають ся аматори, часом закликають собі до помочи й простих селян та й роблять виставу про селянську, мужицьку публіку. Але більше так, що про ці спектаклі ніхто по газетах не пише. Тим часом робить ся їх чимало, бо нашу інтелігентну публіку, а за нею по трохи й селян де далі все дужче обіймає любов до аматорських вистав. Ще не-давнечко адміністрація скрива поглядала на такі заходи і звичайно їх не дозволяла, або дозволяла дуже нехотя. Але-ж як міністер фінансів Вітте позаводив по всій Росії комітети тверезости і наказав тим комітетам дбати про „разумныя народныя развлеченія“ — читання, вистави, концерти й иньше, то з того часу місцева адміністрація почала вже давати аматорським виставам більше полегкості*), бо-ж тепер усі вже знали, що й сам міністер сприяє тому. Таку течію радіючи стрілиті люде, що їм залежить на народній просвіті, і такі аматори, що грають щось аби грати, бо се їм подобаєть ся. Зацікавили ся народнім театром і земства: напр. Золотоношське земство (Полт. губ.) дбає, щоб завести народній театр, а Конотопське (Черниг. губ.) запропонувало будувати земським коштом „народні дома“, де містились би й залі за для народніх театральних вистав.

*) Хоч й не завжди — про се буде далі.

Сї теаральні заходи обмежує значно та річ, що в Росії на „народні“ сцени пущено не всі дозволені до вистав твори, а тільки деякі. Зважаючи на сю перешкоду, Чернигівське ґубернське земство року 1898-го подало до міністерства петицію, щоб не було перешкод виставляти народні спектаклі та щоб на сцену народніх театрів пущено було всі дозволені взагалі до вистав у театрах твори, бо, мовляв, досить за для народньої сцени й тієї цензури, яка існує за для сцени панської*).

У нас на Україні виставляють за для народу і великоруські і українські твори. Та з великоруськими завсїгди не щастить, бо сїльська публіка їх не розуміє. Доводить ся хоча-не-хоча виставляти українські твори.

Як сам нарід дивить ся на такі вистави? На жаль ті звістки, які трапляють ся по часописах, здебільшого дуже короткі і мало кажуть про те що саме в тій чи тій драмі подобаєть ся або нї. А було-б добре, як би такого материялу зібрало ся багато. З того можна було-б побачити, який тут у народа смак, чого нарід вимагає від сценічних вистав, а се пособило-б зрозуміти, як лїпше влаштувати народній театр, властиво його репертоар.

У мене назбирало ся трохи нових звісток про сїльські вистави. Воно й сї звістки не завсїгди широкі, та все-ж цїкаві. За їх мушу дякувати дд. Г. Т. Андрієвській, Р. І. Віхман, О. Хв. Володському, В. В. Діденкови, Ів. М. Руденкови та М. Т. Савенкови. Додавши до їх деякі звістки з друкованих джерел, хочу отут розказати читачам про вистави за для селян-мужиків українських драм.

Котляревського „Наталка-Полтавка.“

Першу драму з нового українського театру „Наталку-Полтавку“ Котляревського дуже щиро привитали колись осьвічені наші люде, а тепер її так сáме щиро витають селяне. У мене є звістки про пять її вистав.

Ще року 1890 її виставлено різдвяними святами в с. Сичавці Одеського повіту. Сей спектакль тим найбільше був цїкавий, що його зробити наміслав простий селянин і всі ролі грали прості

*) »Журнали засіданій Черниговскаго Земскаго Собранія XXXIII очередн. сессіи 1897 г. Черн., 1893, стор. 53—54.

селяне. Скоро пішла по селу чутка про виставу, — селяне привтали сей замір вельми прихильно і хто чим зміг пособляли ініціаторови. Через те й вистава відбула ся добре. На жаль не маю ніяких иньших звісток про сю виставу.*)

Року 1892-го „Наталку Полтавку“ виставлено в селі Сидорівці Київськ. губ. Канівського повіту на сахарні д. Симпренка. Порядкував спектаклем д. Ів. Руденко. Глядачі були прості сидорівські селяне та всякі офіціялісти на заводі із своїми сім'ями. „Наталка“ — се був уже другий тут спектакль, бо перший був — два українські водевілі (про їх далі). Драму грали аматори з місцевої інтелігенції такі, що тільки починали грати. Тим вистава досталась їм важко: вони мало не місяць працювали, поки вивчили ролі і досягли таки, що вистава обійшла ся досить добре. Декорації були помальовані олійними хварбами та й уся обстановка була путяща. Глядачі на першому спектаклі бачили на сцені просту хату і не думали собі, що можна ще й иньше що там показати. То як зняла ся завіса та побачили вони гарну декорацію села, то аж повставали, аж охнули.

Найбільше привернула до себе їх очі Наталка — з першого-ж виходу. Знайома пісня і перший чулий монолог прихилили до Наталки серця всієї молодіжи. Не добре розуміли канцелярсько-дяківську мову Возного, та чого не розуміли, — про те догадувались з рухів. Зрозуміли Возного яко антагоніста Петрови.

Глядачі очей не зводили зо сцени і дуже зраділи, як Наталка засьпівала:

„Видко шляхи полтавські“

і уважливо зрєкла ся піти за Возного. Страшенно сьміяли ся з Виборного, як той уперше вийшов, із його розмови з Возним у першій дії. Поки ще глядачі добре серце мали до його, але як він прийшов у хату до Терпілихи та почав умовляти Наталку йти за багатого та старого Возного, то тоді вже иньшим на його духом стали дихати, бо всі обставали за Наталку. У глядачів він тоді втратив усяку прихильність, ніхто вже не хотів на його зважати, хоч він усякими заходами і силкував ся привернути до себе увагу публичну.

*) Зоря. 1891, ч. 9, стор. 178—179.

Інтерес та прихильність до Наталки все більшають. У дівчат на очах бrenють сльози, як Наталка стриваєть ся з Петром. Велика симпатія в публіки й до Миколи. Глядачі що разу радіють, як він виходить і щиро-прихильно сьміють ся, знаючи, що він за Наталку.

Щасливий кінець усіх ізвеселяє. Після вистави дехто виправляє Терпільху:

— Вона ж мати!.. Вона бідна!.

Навіть Возний при кінці драми торкнув за серце публіку.

Після сїєї вистави сільські дівчата почали збирати ся по садках та й „приставляли кумедію“.

— Як же вони приставляють? — питано одну дівчину.

— А так, — каже, — як на кумедії бачили: одна говорить а та одговорює; потім сьпівають, потім танцюють.

Пісні з „Наталки Полтавки“ дуже сподобали ся публіці, — з того часу парубки й дівчата почали їх співати в вечері на вулиці.

Вистава учинила вплив навіть на місцеву сільську моду. Місцевий „дамський“ кравець, що шив дівчатам і молодицям керсетки й свитки, хоч не цурав ся творити й широченні штани, прийшов до однієї з тих, що грали, та й почав вельми прохати, щоб вона дала йому свою керсетку — „хвасона зняти“ бо, — каже, — дівчата йому ознаймили гостро, що аж доти не давати муть йому керсеток шити, поки він не навчить ся шити такі керсетки, як у паночок-артисток.*)

Третя вистава „Наталки Полтавки“ була в містечку Кропивному Конотопського пов. у Чернігівщині. В осени р. 1897 там була господарська вистава, а на їй зроблено й народній театр. В йому містило ся чоловіка з 600, за малим не все селяне. Грали аматори. „Ніколи не міг я собі уявити“, — каже один з сих аматорів д. Володський, що грав Миколу, — „щоб селян могла так з глибока заняти, захопити драма. Після спектаклю селяне цитували фрази або окремі сцени з драми. Як скінчила ся вистава, а я виходив з театру, — біля дверей зібрали ся тверезі немолоді селяне, і тільки побачили мене, радісно скрикнули:

*) Подав Ів. М. Руденко.

— Ось, ось Микола!

Один селянин почав дуже щиро прохати мене зайти до його й посидіти, кажучи, що він гостити не мене чим тільки я схочу.

— Осе душа: сам зашивав свиту, бідний, а такий чесний, добрий!.. Добра душа Микола, і ви його грали.

Я зрік ся йти до його. Тоді сей селянин почав прохати дати йому на спомин якусь книгу, і я залюбки віддав йому „Наталку Полтавку“.

Тппи позитивні роблять значно більше вражіння на селян, ніж негативні.

До сього треба додати, що як ми приїхали в Кропивне, і селяне довідали ся, що „актори“ поприїздили, то вони досить серйозно розпитували нас, чи не важко нам було вивчити ся лазити, перекидати ся, ходити по ливві й таке иньше. Згодом вони побачили, що помилили ся.

На всіх виставах (хоч і доводило ся платити по пятаку за білет) у театрі було повно. Тихо було завсїгди. Як було на сцені що чудне, то сьміяли ся дуже, але зараз же стихали“.*)

По часописах я знайшов ще дві звістки про вистави „Наталки Полтавки“. Одна з їх була в одному з північних повітових міст у Чернигівщині (Новгороді сїверському?). Грали аматори з ремесників та слуг, але під режисурою людей з інтелігенції.

„Більшість артистів нашої трупи“, — пише дописувач (режисер вистави) — „мали прегарні голоси; вони любили сьпівати і часто після спектаклю сьпівали не погано гуртові піснї“. Було натурально, що надумали ся виставити першу українську оперету „Наталку Полтавку“. — Виставлено її 19. березія (1898). Усі казали, що і грали і сьпівали прегарно, краще ніж у аматорів „з панів“, та й не диво: грали й сьпівали своє, відоме... Піснї з „Наталки Полтавки“ тепер співають аматорські хори і часто їх чути тихими вечерами над тихою річкою“.**)

*) Подав О. Хв Володський.

**) „Къ вопросу объ организации народныхъ труппъ для театральныхъ представлений. (Письмо изъ Черниговской губ.) Эмеръ“. Русское богатство, 1898, №. 7.

Офіційальні „Полтавскія Губернскія вѣдомости“ оповідають (1899, ч. 45), що в місті Ромні (Полт. губ.) 1899 р. аматори, прості селяне з села Процівки, виставили „Наталку Полтавку“. Думка про се виникла у селян ще з осені минулого року, а здійснити ся їй пособив місцевий пан-дідич В. П. Камнєв, що сам дуже любить театр. За його приводом уся справа з'організувала ся в його господі, під його режисурою відбували ся репетиції. Наслідки цих заходів були гарні: сільські парубки й дівчата добре зіграли свої ролі. Найбільше, — каже дописувач, — вибивались з проміж нвських Олексієнко (Тетерваківський), Павлюк (виборний Макогоненко) та Гарасько (Микола). На кінці народній хор з процівчан просьпівав кілька українських пісень Лисенка. І хор сей організував д. Камнєв.

Театр був повен, не стало місця багатьом. З поміж глядачів багато було селян. Сьпіви й вистава припала до великої вподоби глядачам; вони часто й щиро приплескували артистам.

Драми Г. Квітки.

З Квітчиних драм я знаю про вистави отсих: „Сватання на Гончарівці“ та „Шельменко-денщик“.

Пристаріла вже оперетна „Сватання на Гончарівці“ не дуже сподобалась глядачам із села Сидорівки, хоч „Наталка Полтавка“ з глибока їх уразила. Сьпівів опереткових селяне зовсім не зрозуміли: справді в житю ніхто ніколи дуетів не сьпіва, то селяне ніяк не могли сього дива второпати. Всі комічні сцени й дуети із „Сватання“ згинули без вражіння.

Як Шкуратиха, через Скорикові заходи, вже згодилась оддати Уляну за Олексія, де хто з глядачів казав про неї:

— Так тобі й треба! так і треба!

До пришелєпуватого Стецька глядачі були прихильні, а як він вийшов з гарбузом у руках, то дехто жалісливий і сльози навіть утер.*)

„Сватання на Гончарівці“ у згаданому вже театрі на виставі в м. Кропивному припало до більшої вподоби публиці, так виходить зі звістки нашого дописувача. Сьміяли ся дуже з Прокопа,

*) Подав Ів. М. Руденко.

що він хоче випити чарочку; про Стецька-ж говорили неохоче, звучи його „дурним“.

— Така йому й честь! — казали.

Про салдата Скорика й його штуки казали не багато, але гостро:

— На те він москаль.*).

У Кропивному-ж виставлено й „Шельменка-денщика“, ще гіршу драму Квітчину. Там сподобало ся глядачам, що Лопуцьковському не пощастило досягти свого. Як проходив актор, що сю ролю грав, то селяне показували на його пальцями і всьміхаючи ся казали:

— Ото пішов солом'яний жених.**)

Вдруге в тому-ж театрі поставили сю драму аматори великодними сьвятами 1898 р. В. В. Діденко, що сам грав у сій драмі, каже, що шахрайства Шельменкові та його хитрощі наробили сьміху серед глядачів.

Драми М. Л. Кропивницького. — „Чорноморці“.

З творів Марка Кропивницького я знаю про вистави отсих драм: „По ревізії“, „Помирились“, „Пошились у дурні“, „Дай серцю волю, — заведе в неволю“.

Етюд „По ревізії“ мабуть найпопулярнійша річ за всі драми д. Кропивницького і її раз-у-раз виставляють і справжні трупи, і аматори. У мене є звістки про 13 її вистав у сімох місцевостях. Неоднаково пишуть про те, яке вражінє робить ся драма на глядачів села. Одні кажуть: добре, а иньші знов — не дуже.

Дописувач київської газети пише, що у м. Винниці (Подолія) комітет тверезости аранжує „народныя гулянья“, на яких одначе мало буває „народу“. Друге таке „гулянє“ скінчило ся виставою. Грали „Трудовой хлѣбъ“ Островського та „По ревізії“ Кропивницького. Білети випродано всі. Драму Островського хоч і заграю путяще, та нарід її не зрозумів, і вона йому не сподобалась. А водевіль дуже до вподоби припав. До речи, афіша каже, що

*) Подав О. Хв. Володський.

***) Подав О. Хв. Володський.

драму „По ревізії“ грали аматори з народу. Треба казати правду: вони і грали, і поводитись на сцені ніяк не гірше за звичайних аматорів“.*)

18-го червця 1899 р. був народній спектакль у містечку Седневі Чернігівського повіту. Аматори виставили два якісь московські водевії та „По ревізії“. Грали аматори з інтелігенції, але сільський церковний хор згодився співати в антрактах. Хор сей цікавився спектаклем, дуже щиро ходив на репетиції і слухався режисера. Глядачі-селяне найбільше вподобали „По ревізії“. Слова: „Бийте, — на те ви начальство“ наробили сміху; глядачі й хористи часто потім казали їх. До уваги взяли глядачі й Рипдиччину фразу, як ся баба подає старшині горілку й каже: „Хиба-ж таки я вашого звичаю незнаю?“

Спектакль хористи так уподобали, що як хотіли другу виставу зробити, то вони залюбки згодилися і співати, і ролі грати. Почали й ролі вчити, та спасівка прийшла і батьки заборонили своїм дітям грати в ліст.**)

Трохи не такі звістки маємо з інших місць. От що пише д. Руденко, що аранжував вистави у селі Сидорівці 1892 — 1895 р.

„По ревізії“ обурило проти аматорів усіх старих. На сю драму вони покликали старшину, писаря і ще де кого з сільської аристократії. Ся добродіям спектакль не вподобався, а згодом вони послали до справника папера, що якісь заборонені пєси виставляють. Справник мав потребу жити в ладах із заводом і через те обмежився тільки на тому, що посилав щоразу на вистави „урядника“ (сільського поліціянта). Незабаром приїхав офіційний місьйонер, щоб дослідити, звідки береться штунда в Сидорівці. Зібрали громаду. В громаді вороги театру йому сказали:

— Ви кажете — хто штунду плодить? А он ті, що кумедню приставляють, їдять скоромне, до церкви не ходять, баришні надівають очіпки і завязують ся, а ще кажуть, що не треба поштовати і в піст треба їсти печінку — вчені!

— А бодай їм так і зостать ся! — казали сїж добродії про панночок-актрис, що вивязували ся по жіночому, граючи Рипдичку

*) Жизнь и искусство, 1899, № 207.

**) Подала Р. І. Віхман.

та Пріську. (Серед народу є віра, що не годить ся дівчині молодлицею вивязувати ся, бо дівочтво втеряє).

„Що разу після „По ревізії“ — каже д. Руденко, — (а ми її виставляли двічі за сезон, а всього — разів шість - сім) ми всі були сердяті, якісь невдоволені, сердили ся чогось. Мені завше було шкода, що сієї пєси не розуміють, не хочуть розуміти. Після першої вистави сієї пєси у нас виникла думка перед спектаклем казати до публіки промови, щоб вияснити мету і значіння пєси. Але якось сього не можна було зробити: всім нам доводило ся грати, через се всі були до початку вистави заґрімовані, а в ґрімі ніяково ж було виступати з промовою перед публікою“.

Після вистави „По ревізії“ в Кропивянському виставовому театрі земський начальник питав у глядачів селян, чи вподобали вони спектакль. Дак вони відмовили:

— Що воно таке грали з першу (з першу грали комедию Островського „На бойкомъ мѣстѣ“) їй же то Богу, нічого не розберемо; а про друге („По ревізії“) то то вже я запевне знаю, що пани глузують з нас, бо там усі люде — наші: і старшина, і писар, сторож, і свідок, і баби точнісінько наші.

Довелось упевняти невдоволених глядачів, що на театрі глузують не з самих мужиків, а й з панів.*)

В Чернігівщині „По ревізії“ виставляло ся ще двічі в Борзенському повіті: в м. Івангороді та в с. Рожнівці. У с. Рожнівці вже був поперед сього на Різдво спектакль („Гласний“, — див. далі) і дуже всіх зацікавив, а на великдень (1898) виставлено „По ревізії“.

В Івангороді клопотав ся з виставою І. О. Кудлай, івангородець, що був на спектаклю в Рожнівці. Се досить інтелігентна людина, він цікавить ся літературою, з власної ініціативи завів у себе земську книгареньку. Сам він грав сторожа, Риндичку грала панна з Чернигова (д. Шевченкѣ) старшину та свідка дуже добре заграли два козаки Івангородці. Найменше пощастило з Пріською. Дівчата з містечка чомусь не вдовольняли своєю грою упорядчика спектаклю, а панночок хоч і багато в Івангороді, да він не насмілив ся їх прохати. То він учинив, як Греки чинили: дав сю ролю

* Подав О. Хв. Володєвскій.

грати одному молодому парубкови. Одначе не пощастило йому відновити старовинний звичай: парубок - Пріська, хотівши удавати жіночий голос, тільки монотонно пищав.

Глядачів було більше як 100 чоловіка. Найбільше сьміяли ся, як старшина говорив. Цікаво ще й те, що вистава була у волості — там, де й у пєсї дія дієть ся. Після вистави актори сьпівали вкраїнських пісень, — публиці вони дуже вподобались, і співців часто викликувано на *bis**)

Другого дня черпигівська Риндичка була вже на репетиції сїєїж пєси в с. Рожнівці. Репетиція відбувала ся в хаті одного рожнівця — актора (з селян). На репетиції виявилось, що писар (ролю сю грав один селянин) зовсім нездатний грати. „Такі ролі, як ося писаря“, — каже д-ка Андрієвська, — „сільські люде не можуть грати: вони не розуміють їх, а через се й комізм їх пропадає“. Виявило ся, що й сьвідок (те-ж рожнівський селянин) зовсім не знає ролі. Хоч жінка його і впевняла, що він усе на пам'ять знав, але випив зайву чарку, а випивши він усе забуває“. Та від сього не ліпшало справі. На щастя на рожнівську виставу приїхали два івангородські актори: старшина і сторож. П. А. Салкови, що мав грати старшину, приділили роль сьвідка: він хоч і не знав ролі, да ліпше за вньших міг грати з під суфлера (підказувача). Івангородський старшина заграв старшину й тут, а з івангородського сторожа зробили писаря (він знав сю ролю). Е. К. Гавриленко, рожнівський селянин, грав сторожа. Всі чоловічі ролі грали селяне, тільки Риндичку й Пріську панночки з города. Найкраще заграли сьвідок та сторож.

„Але зразу було видно“, — каже д. Андрієвська, „що ми помилили ся, виставивши про селян сю найкращу з одноактових пєс, бо прості сільські люде не розуміли її комізму, окрім, звісно, тих одиниць, що своїм розвитком вибивають ся з маси. З найкомічніших висловів Риндички та писаря сьміяли ся тільки інтелігентні глядачі, напр. учителька, а проста публіка бачила комізм тільки в п'яному сьвідкові“. Писареву мову вони звикли вважати за звичайну панську мову, бо зовсім не добачали різниці між карикатурним писаревим жартоном і великоруською літературною мовою, що вживають пани. Через се їх не сьмішило в його словах те, що сьмішить нас. А що старшина піячить, то до сього вже так вони

*) Подала Р. Т. Андрієвська.

позивкали, так се їм надокучило, що й сьміяти не хотіло ся. Ще гірше було з Риндичкою. Нікого не дивувало, що Риндичка почала свою справу з царя Горошка, бо-ж так усі сільські баби говорять, і всі вже до сього позивкали. А що Риндичка боїть ся, як заяць перебіжить дорогу, то з ним усі згодні ся. Одна баба виходячи з спектаклю, сказала:

— А воно таки правда, що коли заяць перебіжить дорогу, то добра не жди.

„У „По ревізії“ всі ролі такі комічні“, — каже д. Андрієвська, — „що навіть коли й погано грати, то сей комізм виявить ся; одначе його й не помітила більшість сільської публіки. Після сього спектаклю було видно, що „По ревізії“ можна виставляти тільки перед публікою досить приготованою, щоб зрозуміти песу. Правда, один із акторів селян, казав, що й ся песа дуже сподобалась глядачам, але мені здало ся, що публіка, ідучи з вистави, була менше вдоволена, ніж на Різдво з „Гласного“. Я навіть спитала одну жінку, що їй більше сподобалось: „Гласний“, чи „По ревізії“, і вона відмовила, що „Гласний“. Після вистави я скоро виїхала з Рожнівки. В літку мій брат був там і чув розмови про спектакль, але про самого „Гласного“.

Таке саме вражінє зробив жарт „По ревізії“ і в Макошині (Сосницький повіт у Чернигівщині). Найбільше жінки, — каже д. Савенко, — погано його зрозуміли: вони брали серйозно все, що бачили на сцені.

Прошу читача взяти собі до уваги ці відомости про „По ревізії“, бо ще доведеть ся про се говорити.

„Пошились у дурні“ не сподобалась у с. Сидорівці. Каже д. Руденко, що всі комічні сцени й дуети сієї пєси не зробили ніякого вражіння.

Більше пощастило їй у Процівці, де її виставили селяне-аматори (про їх уже згадувано — вони виставляли „Наталку Полтавку“). Дописувач „Полтавскихъ губерпскихъ вѣдомостей“ (ч. 97 з р. 1899) пише про дві вистави: „Пошились у дурні“ та „Чорноморці“. До аматорів-селян, що виступали в перших народних спектаклях, пристали нові сили, з яких найвиднійші були — дві молоді селянки. „Пошились у дурні“ заграно зовсім добре. Гарасько (Кукса) і Павлюк (Дранко) досить виразно виявили два дияметральнo супротивні типи. Український юмор, що так

і блищить мало не в кожній фразі у мірошника й коваля, зривав серед глядачів голосний сьміх і палкі оплески. Розумна гра Гараська й Павлюка упевнила численних глядачів, що простий „невчений“ селянин не тільки добре розуміє вдачу тієї людини, яку грає, але й додержує сієї вдачі в своїй грі з початку й до кінця. З „Чорноморцями“ не так пощастило: видко, що аматори не досить добре знали свої ролі. Більшість глядачів на обох спектаклях була з сільської молодіжи і надзвичайно уважно пильнувала, як грають її товариші. Підчас антрактів жваво розмовляли про те, що бачили на сцені, цитували фрази з пєси. З усього видко, що ці спектаклі дуже до вподоби селянам. Порядкував сими виставами зновуж таки той самий В. П. Камнев, що про його симпатичні і варті подяки заходи що до народнього театру вже згадувано тут раніше.

В с. Троїцькому (Золотоноський повіт у Полтавщині) „Пошились у дурні“ виставлено 16. серпня 1899. Грали самі селяне й селянки, тільки режисерував хтось иньший. На виставу зійшлося багато селян і спектакль їм уподобався. Найдужче сподобалися А. Руденко (Кукса) та О. Руденко (Дранко) — увесь час публіка дуже з їх гри сьміялася.*)

В Макошині (Чернигівщина), каже д. Савенко, „Помирлись“ д. Кропивницького глядачі селяне зрозуміли. Се видко було з того, що зараз же проміж їми почалися розмови про те, що „се так, неначе наш“ такий там або такий. Сокурєнко (позитивний тип) сподобався селянам, найбільше дівчатам. Д. Савенка, що грав сю роль, другого дня питали: чи справді він робив би так, як Сокурєнко.

„Дай серцю волю, — заведе в неволю“ виставив д. Руденко в с. Сидорівці. Аматори боялись, чи зрозуміють селяне пєсу, бо сюжет її досить складний, багато в її монологів і т. н. Одначе пєсу, опріче одної речі, зрозуміли дуже добре, слухали з величезною цікавістю; в жалібних місцях утирали сльози. Як Микита, „лиходій“ пєси, знесиленний та змучений, приходить у хату до свого ворога Семєна, а той, хоч і зло йому зробив

*) У Троїцькому вже років сім вистави. Спершу маленькі пєси виставляли: „Кум мірошник“, „Москаль чарівник“. „По ревізії“ та „Пошились у дурні“. Після вистав сьпівають Лисєнкові пісньї, потім пісньї ширють ся по селу. Завідує всім пані Требинська, що не жаліє на се ні праці, ні грошей. Про се дивись у „Літ. наук. Вістник“, 1899, XI, 127—128.

Микита, його приймає, дає йому притулок, — публіка страшенно спочуває такому гарному вчинкові. Взагалі позитивні та чулі риси людського характеру роблять велике вражінє на селянську публіку.

Алеж ся публіка зовсім не зрозуміла, через віщо Микита вдруге, уже як його Семен прийняв, знову хоче вчити свого добродія, не вважаючи на великий Микитин монолог. Після вистави глядачі питали:

— Чи не знаєте, чого то він хотів убити Семена? Той йому добро робить, а він тобі сокиру... Аж дивитись не хотілось.

— А мені здавалось, — казав другий, — що воно вже скінчилось... І на що та сокира? Так гарно було!

Микитина смерть заспокоїла глядачів.*)

Драми І. К. Тобілевича.

Із драм І. К. Тобілевича (Карпенка-Карого) „Розумного та Дурня“ виставив д. Кудлай в м. Івангороді (Борзенщина). Уже на трьох останніх репетиціях було стільки публіки, що в хаті, де репетиції відбувались, був завжди пátовп. Плата була необовязкова, але хто хотів, той давав, і так надавано було 34 рублі (а трат було 26 р.). Публиці вистава сподобала ся, але ширшої звістки про те, яке вона вражінє зробила, у мене нема.

„Сто тисяч“ виставлено 1898 р. у згаданому вже театрі в м. Кропивній. От що пише про виставу д. В. В. Діденко, що сам там грав: „На спектакль прийшло чимало публіки, простого народу також багато було. Комічні епізоди, що автор повставляв у пєсу, абуджували серед народу просто таки гомеричний сьміх. Після спектаклю мені довело ся розмовляти з деякими глядачами-селянами, і я розпитував, як їм припали до вподоби спектаклі („Сто тисяч“ і згаданий уже „Шельменко-денщик“). Виходить, що все українське глибоко в пам'яті їм лишається і вони розуміють те, що чують і бачуть, досить добре, а найбільше такі речі, що часто трапляють ся по селах. Але є й такі глядачі, що можуть піймати тільки деякі фрази не з ролі, а з усієї таки пєси. Так і з моєї нпр. ролі Романа („Сто тисяч“) на одного глядача зробила вра-

*) Подав Ів. М. Руденко.

жінє фраза про Мотрину чесність: він цитує її цілком, вихваляючи Романа, що „так дуже захищав свою дівчину“. Про все-ж иньше в пєсї він нічого не знає... Чи може все иньше його не цікавило?

Другий глядач каже:

— А що, чи не можна би було тепер вимінять денебудь грошей, — тільки не таких, яких виміняв Калитка?

„Сто тисяч“, що аматори виставили про селян 23 квітня р. 1899 в с. Круподринцях (Лубенський повіт у Полтавщині), дуже вподобали ся глядачам. *)

„Але в с. Сидорівці, — каже д. Ів. Руденко, — „Сто тисяч“ зовсім не сподобались. Потроху се залежало від того, що погано поділились аматори ролями: трагікам дуже схотіло ся грати комічні ролі і навпаки. „Калитка“, — каже д. Руденко, — „сподобав ся публиці: його ідеали: придбати яко мога більше землі, щоб не боятися голоду, і грошей, щоб засягти пошани й поваги, цілком зрозумілі й рідні більшості селянської публіки. Але центральну постать у пєсї — Копача Бонавентуру — зовсім не зрозуміли селяне. Його ідеали й поривання — зовсім чужі селу. Париж, археологія, скарби шукати — на що? і сам Копач не знає! Се не селянські ідеали.

— А я як би викопав, — я знав би що з ними робити, — казав один з глядачів.

— А щоб ви зробили?

Він почав малювати мені свій ідеал: тут і земля, і добра хата, і корова, і машина, плуг залізний, буряки сіяти...

Маньяк Бонавентура пройшов непомітно публиці.

— Дурний якийсь, — наче наш Михась, — казали глядачі і коли-не-коли всьміхали ся.

Пєса здала ся пародови зовсім нудною.

Нєвпє, що такий результат вистави залежав і від того, як грали пєсу. Ся гарна комедія типів убога одначе на дію, і в їй майже нема сценічних ефектів. То треба дуже гарної гри, щоб зацікавити публіку. У всякому разі варго зробити з сею пєсою кілька спроб, щоб побачити, чи вона годяща на народню сцену.

*) Житє и Искусство 1899, №. 124.

За двома зайцями.

Перерібка д. Старицького „За двома зайцями“ пєси д. Левицького „На Кожум'яках“ зовсїм не сподобалась у с. Сидорівцї. З усїєї комедії тїльки одна сцена припала до вподоби селянам — та, де Лимариха обороняє свою дочку від Голохвостого: хвалили матір, що дбає про доччину моральність. Усе иньше — не сподобалось.*)

Мабуть се через те, що в комедії нема позитивних типів.**)

Без позитивних типів пєса неминуче мусить не сподобати ся глядачам із народу, і вони можуть і зовсїм її не зрозуміти, бо відносини симпатичних осіб твору до негативних подій та осіб виявляють глядачам ідею твору, виясняють думку авторову, а без сього вона може лишити ся зовсїм не зрозумілою. В сьому випадкові так і було: каже д. Руденко, що глядачі зрозуміли сю пєсу яко проповідь проти осьвіти, а вона виступає проти псевдо-просьвіти. Як би в пєсі були люде, що показували-б собою зразки справжньої просьвіти, то тоді глядачі-селяне відразу могли-б зрозуміти, чого хоче автор. Опріче того перерібка має досить грубий тон. Селяне хоч самі часом і грубі бувають, але не люблять зострівати грубість у книжках.

— Що там гарного у сїй книжцї? — казав мені один селянин, — лають ся та бють ся! Наче ми сього й так не знаємо? Як би доброго чого почути!

А одна мати, почувши, як син читає оповідання, де автор задля „етнографічного кольориту“ примішує своїх персонажів-мужиків раз-у-раз ізгадувати чорта й його батьків, просто вигнала свого сина-школяра в купі з його книжкою з хати.

— Геть мені з хати з сїєю книжкою! Що се за книжка, що все чорти та чорти? Мало я їх чула й так, — він ще з книжки буде мені їх вчитувати!

Таке доводило ся мені чути з поводу „Весняної ночі“ Гоґоля, „Сїрої кобили“ Іродчука та та. иньш.

*) Подав Ів. М. Руденко.

**) Лимариха з Галею симпатичнійші за иньших людей у комедії, але-ж і вони не позитивні типи.

Через те й перерібка д. Старицького зробила на глядачів-селян зовсім не те вражіння, якого сподівав ся перероблювач. З сього погляду первотвір, то-б то „На Кожум'яках“ д. Левицького, значно ліпший, хоча і в йому нема позитивних типів.

„Гласний“, жарт д. Козловського.

Жарт в одній дії д. Козловського своєю ідеєю дуже підходить до „На Кожум'яках“ д. Левицького. В йому нема нічого видатного, але він дуже зручний задля народніх вистав тим, що вадля його треба мало людей і сценічних пристроїв, ролі легенькі. Багатий селянин Лагода, потративши ся на панів, схотів жити по панському, убрати жінку й дочку в брилик та в мантильку і віддати дочку за пройдисвіта-канцеляриста Цуркина. Але потім він побачив, що помиляється, і віддав дочку за селянина, як вона й хотіла. Водевіль сей виставлено в с. Рожнівці (Борзєнськ. пов. у Чернигівщині) різдвяними сьвятами 1897 р.

Порядкувала спектаклем д-ка Андрієвська, що грала матір, дві її знайомі грали одна дочку, друга молоденького селянського парубка; один Чернигівський панч грав ролю Цуркина, ролю наймита — Титка викинено, а не ставало ще актора на ролю самого Гласного. Спектакль мав бути в Рожнівці, а впорядчиця була ще в Чернигові і написала звідти листи до свого рожнівського знайомого, селянина П. А. Салка, чоловіка досить розвиненого, але не сьвідомого сього діла — послала йому песу і вмовляла вчити ролю Гласного. Він не відповів нічого і побачити його довелось аж на перший день Різдва, як „артисти“ були вже в Рожнівці. Він не вчив ролі, бо ніколи було, та хоч би й було, то все-ж ні за що не можна грати:

— Як таки можна, щоб я з вами грав? Ви-ж таки бачили, знаєте, а мене аби тільки на сьміх виставити.

Почали його впевняти, що артистичний талант буває не від науки, а з роду і т. и. Він вагав ся, знову зважливо казав: „Ні, ні за що!“ і врешті таки згодив ся:

— Ну, добре, хай уже поспробую...

Спектакль мав бути на другий день сьвят, а на третій треба було вже виїздити з Чернигова. „Алеж, — каже д-ка Андрі-

євська, — в сей день приїхали до нас гості мені доводилось і їх приймати, і ролю вчити і сцену влаштовувати. Тільки тут я побачила, що взяла ся не за легке діло. Я не знала, де і як ту сцену пристроїти, а се все я повинна була зробити, бо я-ж почала і брала на себе. На моє щастє з Івангороду приїхав подивити ся на спектакль І. О. Кудлай, — він і пристроїв нам сцену. Вона була в одній маленькій сьвітличці, а глядачі повинні були сидіти й стояти проти дверей у другій сьвітлиці. Хоч двері були й широкі, але все-ж хто стояв з правого боку, то не бачив правого боку сцени і навпаки.

Прорепетирувати пєсу ми встигли тільки до половини, бо дуже спізнали ся, а нетерпляча публіка вже позбирала ся і кричала: „Чи скоро?“ На репетиції виявилось, що Гласний зовсім не знає своєї ролі, а суфлірувати (підказувати) нікому: спробували одного вчителя — не вмів, посадили І. О. К. — так саме. Довело ся підказувати самим акторам, хто був гулящий, а як у сім ніколи було, то все-ж І. О. К.

Глядачів було стільки, скільки могло помістити ся в сьвітлиці, чоловіка 30, а з їх 20 селян старших і молодших. Покликали й одного старого діда. Я бояла ся, що йому, старому не до вподоби буде спектакль, що він уважатиме його за нікчемну забавку молодечу; але він сам прийшов і на другу виставу на великдень (по ревізії) — се показує, що йому се сподобало ся.

Врешті почала ся вистава. Діялось у пєсі в неділю, то стіл був застелений настільником, а на йому лежав хліб з друкком соли. За хлібом ховав ся друкований примірник пєси; туди Гласний зазірав, як не дочував підказувача. Одначе він так се зручно робив, що ніхто з глядачів і не помітив, що він ролі не зна. Говорив дуже впевнено, спокійно, йому досить було зрозуміти дух пєси, щоб заграти сю ролю. Як підказувача не чути було, а в книжку не можна зазірнути, то він вигадував свої фрази, що підходили під розмову. Тон він узяв трохи гордий, трохи деспотичний.

В пєсі треба було Титкови внести в хату „чемодан“; але-ж Титкову роль википено, то по „чемодан“ пішли мати з дочкою та й забарили ся так, що Гласному з Цуркиним не було вже про віщо говорити. Одначе П. А. С. тим не збентежив ся:

— Що се їх так довго нема? Піду мабуть покличу.

І пішов кликати, та на порозі зустрів їх. Публіка-ж думала звісно, що так і треба. В загалі П. А. С. грав дуже гарно. Як треба було сердити ся, він мов і справді сердив ся: дивив ся грізно, говорив голосно, з притиском. При кінці так його захопило, що він уже ні підказувача не чув, ні в книжку не зазправ, — ходив по хаті, сердив ся, турбував ся, автентичні слова забув, але ніхто з глядачів сього не помічав, бо він знав про що треба казати і розумів своє становище в пєсі.

Ми всі грали добре, з запалом. Заграли так, що й не могли сподівати ся. Публіка була дуже зацікавлена, сьміяла ся, щось вигукувала, а иньші припиняли, щоб було тихо. Глядачі були дуже задоволені, усіх нас хвалили, а дівчатам та молодицям найбільше сподобав ся Михайло, що був дуже чепурний як заґрімований. Дуже сьміяли ся з городського панича і раділи його пригоді.

Другого дня після вистави один наш сусіда-селянин сьміючися розказував, що через нас він дві ночі не спав: першу ніч не дала йому спати дочка, оповідаючи про нашу ялинку, а другу — жінка, оповідаючи про виставу. Самому йому через віщось не можна було прийти на спектакль, але-ж він добре знав „Гласного“, бо зараз же почав нам переказувати діялоги з його. З дечого дуже сьміяв ся, Видко було, що його жінка і сама як треба зрозуміла пєсу і переказала йому добре.

З розмов з селянами ми бачили, що всіх зацікавив „Гласний“. У вечері другого дня ми виїхали з Рожнівки і не чули більше, що говорять про наш спектакль. Але П. А. С. був потім у Чернігові і казав:

— Ви приїдете, бучу зробите, да й поїдете, а мені потім доводить ся багато разів чути за спектакль. Говорить усе село.

Уже в літку мій брат був у Рожнівці (після другого спектаклю — „По ревізії“), — там усе говорили про виставу, але про самого „Гласного“.

Що рожнівські селяне дуже цікавлять ся театром, то се видко ще й з сього. Як після „Гласного“ виставили там ще й „По ревізії“, то актори-селяне так з'охотились, що один з їх прохав виставити Шевченкового, Назара Стодолю. Його впевняли, що на сю пєсу не стане сил тим акторам, які були, а він усе прохав:

— Да як не́будь! Я-б грав Гната.

— Спектаклі, се велика наука для людей! — казав П. А. С.

А ще перед кількома роками у тій-же таки Рожнівці мало ся виставу зробити, да тільки не було де. Випадком на розмови про се потрапив один зовсім простий неосвічений селянин і почав упевняти, що місце легко знайти, можна навіть ізбудувати театр. Він перший дасть на се.

— Хоч і зараз беріть, — казав він, — трохи дощок і карбованця грошей, а там іще знайдуть ся такі, що пожертвують.

На жаль, не пощастило таки зробити вистави.*)

„Гласного“ виставлено ще в школі в с. Виблях (Чернігівського повіту) заходами вчительок Ю. М. Долинської та М. С. Чудновської. Дві ролі (парубок та дівчина грали сільські парубок та дівчина, а иньші, — пан, нар. учитель та панна Андрієвська. Гласний Лагода своїми заходами переробити дочку й жінку на папій викликав сьміх. Глядачі довго після спектаклю проказували всякі фрази з пєси. До вистави старші селяне були проти сеї вигадки:

— Ка'зна що вигадують! Краще не гаяли-б часу!

Одного такого протестанта майже силоміць зтягли на спектакль, умовляючи його хоч трохи послухати: коли схоче, то й піде собі потім. А вже під час вистави його спитано:

— Підеш до дому?

Він з серцем махнув рукою, що-б його не займано, а сам не зводить очей зо сцени. Після спектаклю казав:

— От таке цілу ніч дивив ся би та слухав! Здаєть ся зроду не остило-б!

Деякі парубки після спектаклю прохали прийняти їх до „трупн“ на нові вистави, а драматичні твори хоч досі мало читано, тепер почали читати з великим інтересом.

Після вистави молодіж сьцувала й танцювала.

Та нема добра без лиха. Становий довідав ся, що має бути спектакль у школі і прислав на підглядипи „поліцейського урядника“, а потім почав позивати вчительок Вибельської школи, паннів Ю. М. Долинську та М. С. Чудновську, що аранжували спек-

*) Подала Г. Т. Андрієвська.

такль, та й усіх аматорів. Земський начальник був не лихий і виправдав усіх. Але-ж поліція з того не вдовольнилася і подала ся до „мирового з'їзду“. Обороняв обвинувачених „за виставу без дозволу начальницького“ д. І. Л. Шраг. З'їзд виправдав усіх.

Така сама історія трапила ся і з аматорами в с. Горбові (теж Чернігівського повіту), де те-ж у школі була вкраїнська вистава (здається, знов таки „Гласний“). Діло так само пішло в мировий з'їзд, той самий і оборонець був. З'їзд усіх виправдав, тільки з попечительки школи, чи що, присудив карбованця штрапу.

Сі два „процеси“ спершу (до присудів) були налякали декого, найбільше селян, але після присудів наробили в Чернігові сміху з поліції, що чіпляється за такі дурниці.

Перша вистава в с. Сидорівці.

Я хочу навести ще одну звістку про вистави, цікаву тим, що з неї видно й негативні відносини частини селянської публіки до театрових вистав. Се звістка про перший спектакль у с. Сидорівці Канівського повіту, де спектаклі впорядкував д. Ів. М. Руденко в роках 1892 — 1895, який чимало попрацював там задля народнього театру.

„В нашому селі в літку зібрав ся чималий гурток молоді, учнів переважно, — їм нічого було робити.

Поперед сього ми часто варили кашу, ловили рибу, справляли „маївки“ мало не до половини вересня і вишивали, звісно. Се всім надокучило, і всі шукали живішого діла. Досить було одному порадити зробити виставу, що-б усі вхопились за се. Найшли будівлю: се було на сахарні, то театром мала стати порожня „казарма“. Почали лаштувати сцену. У нас не було ні робітників, ні грошей, то ми самі тягали на плечах дошки, самі тесали, рубали, прибивали, поставили з „драні“ лаштунки, оббили їх, побілили крейдою — ото вже й хата і т. н. Не мавши театральної бібліотеки, ми на першу виставу взяли що знайшли: „Як ковбаса та чарка, то минеть ся й сварка“ і „Старі до молодих не пригортайтесь“.

Театральної техніки ніхто з нас не знав, бо ніхто ні разу за лаштунками не був. Стали думати, як нам перуки поробити.

Удали ся до дам, а ті подарували нам свої штучні коси, — ми з їх уже самі поробили якось поганенькі перучки.*)

Ми самі зібрали й аматорську оркестру.

Врешті прийшов день спектаклю. З ранку в нас була репетиція, а виставу оповіщено на 7 годину у вечері. Та публіка почала збирати ся ще в день на майдані перед театром, розмовляла й поглядала на позавішувані в театрі вікна. Ще перед тижнем, як ми лаштували сцену та відбувались репетиції, до нас приходило багато таких, що цікавили ся подивити ся, що ми робимо і який то буде театр; але ми, хотівши зробити враз більше враження, нікого до себе не пускали. Се ще більше зацікавило публіку; дехто добув жарт „Як ковбаса та чарка“, і почав читати, щоб знати його до вистави.

Публіка наша, як що виняти одного-двох, зовсім не знала театру. Тут були всякі люде: усякі офіціялісти на заводі у жакетках і навіть у сурдутах та їх дами з турнюрами, і прості селяне в свитах, чумарках та корсетках. Ще до спектаклю ми багато говорили про педагогічну вагу театру за-для народу. Через те ми покликали на виставу всіх поважнійших селян.

Врешті театр одчинено, публіка почала товпити ся в його, окремих чоловік давав їй порядок.

Спереду, з правого й з лівого боку, було зроблено дві „льожки“, пооббивані плахтами. Поважних селян посадили праворуч на полу, посередині сіли „заводяне“, ліворуч — те-ж селяне; за їми стояло багато парубків та дівчат.

Одні наш товариш був маляр і намалював чепурну завісу: Дніпро, скелі, а на скелях Шевченко з бандурою в руках. Навкруги завіса пообвішувана була кольористими плахтами, перед завісою горіло на рампі двадцять ламп. Публіка зацікавлена розглядала сю невидану штуку, а тимчасом у оркестрі сиділо з десять чоловік і голосно щось грало.

Актори-ж гримувались. Кумедно, що ми не знали, чим саме гримують ся. Тим товариш маляр просто порозмальовував нам обличча своїми акварелями.

*) Згадую кумедний випадок. Одному нашому акторови, що грав Шпоньку („Як ковбаса та чарка“), треба було волося на бороду, а ми вже витратили на перучки все те волося, що в нас було. Маючи завжди в голові думку про сю бороду, він, проходячись, одного разу зустрів лоша і обстриг йому гриву й хвіст і літерально „знищив“ собі бороду з своєю материяту.

Вистава захопила публіку цілком. Звісно, ніхто з глядачів і не чув про оплески, але нашою надгородою був їх радісний сьміх. Як піднесла ся завіса, і публіка побачила — молодичка сьпіває під музику, побачила свою щоденну обстанову, то виразно було видко на деяких обличчах, що люде чогось иньшого сподівали ся: мабуть чогось надавичайного, не буденного, може чогось „панського“, а тут було самé своє життя. Та се так було, поки гра захопила глядачів. Потім уже публіка сиділа, не зводячи очей зо сцени. Артистичне малювання на обличчу в Шпоньки від поту зробилось грязею й потекло; його приліплена карюком лощача борода і один ус одскочили в запалі гри, другий ус він сам відірвав; але публіка нічого того не помічала і сиділа як причарована...

В годину після півночі скінчила ся вистава. Я оповістив, що нова вистава буде за два тижні і прохав публіку не забувати нас. Публіка здивувалась, що так скоро час збіг і сиділа довго — аж поки почали сьвітло гасити. Виходячи, весело розмовляли „про комедію“, але зовсім не згадували про гру.

З розмов після спектаклю виявилось, що жоноті вельми вподобалась молодичка в „Як ковбаса та чарка“. Але зовсім иньше вражінє зробила на старших чоловіків та сцена, де приходять два подорожні селяне і починають типову розмову про ярмарок. Сі глядачі розгнівались:

— Яке вам діло, що ми їмо печінку і продаємо хліб? Хиба ми його у вас однімаємо? Чого ви сьмієте ся?

— Годі, киньте ви сю справу! — казав мені розумний і бувальшій селянин, зустрівши мене з контрабасом. — Не годить ся вам ходити у сїх штанях і підцерізувати ся сим поясом! Ви довго вчили ся, вам гудзиків треба, палетів, а ви по мужичому... Киньте ви к' бісовому батькові сї скрипки! — і він силоміць одняв у мене її і доніс до мого дому, увесь час кажучи, що ми з людей глузуємо, що хоч він і знає, що ми їх любимо і самі ми люде гарні, і мою сїм'ю він знає, але театр — забавка дитяча, обличити її треба.

Сей селянин дав нам для першої вистави свою чумарку, а на другу й чумарки не дав, і сам на неї не прийшов. Та й иньші старші селяне почали з крива на нас поглядати і хоч до всіх нас і до мене найбільше були перше досить прихильні, але

тепер стали зовсім не ласкаві. Після першої-ж вистави старші кинули до нас ходити“.

Я позволю собі тут зауважити, що ся неприхильність старших до вистав мабуть залежала від цілком нещасливого добору пєс на першу виставу. А найбільше водевіль „Старі до молодих не підгортайтесь“ повен грубих подробиць та всякої нерозумної „сміховини“. Обидві пєски ніяк не могли збудити в серйозного та розумного селянина поваги до театру, який він уперше бачив. Щоб пєса сподобалась народови, вона неминуче мусить мати в собі цілком зрозумілу глядачам, симпатичну їм і серйозну на їх думку ідею, а в згаданих порожненьких водевілях саме нічого такого й не було. Та про се ще доведеть ся тут згадувати.

Уже я казав, що після „По ревізії“ старші ще більше розгнівались; менше моральні з їх навіть „доноса“ дали. Але молодіжи театр сподобав ся. Спершу видавано 100—200 даремних білетів на спектакль, а далі вже й 500 мало було. Таким робом д. Руденко виставив за чотири роки: „Наталку-Полтавку“, „Сватання на Гончарівці“, „Сто тисяч“, „По ревізії“, „Пошились у дурні“, „Дай серцю волю“, „За двома зайцями“, „Кум-мірошник“, „Як на лобі роги ростуть“.

Інші вистави.

Я маю ще звістки про вистави всяких водевілів: „Досвітка“ Мирославського-Винникова, „Бувальщина“, „Як ковбаса та чарки“ (всі в Макошині Сосницького пов.), „Кум-мірошник“ (в Макошині й Мені того-ж повіту), „Бувальщина“ (в Кропивному). Можна про все се тільки сказати, що треба було б брати ліпші речі до вистав. Але як дуже нашому народови подобається театр, видно з того, що навіть така річ, як „Веселі Полтавці“ Мирославського-Винникова (автор узяв ся нещасливого діла: написати далі „Наталку Полтавку“), виставлена в Мені з аматорами-селянами, викликала симпатії до театру серед селян, хоч вони й показували на недоладности в пєсі. Нарубки хотіли потім виставити „Наталку Полтавку“, та біда з „артистками“: сі дівчата соромлять ся, ті боять ся поговору, а ще інших — батьки та матері не пускають.

У с. Полтавці (Херсонськ. губ.) начальник місцевої пошти д. Балафатов укупі з своєю жінкою та з почитілоном д. Гладким

(декоратор) аранжує спектаклі: спершу почали з поганеньких пєс („Кум мірошник“, „Київський ярмарок або сїм раз поганий“ Мирославського-Винникова, „Козаче серце“, „Бог не без милости, козак не без щастя“, „Бувальщина“, „Замордований Марко“ та иньш.), але потім узяли ся й до лїпших: „Розумний та дурень“, „По ревізії“*).

Врешті в часописі „Жизнь и искусство“ (1899, ч. 138) була звістка про вистави на Лебединській сахарні. Сказано, що публиці (робітники) подобають ся вистави, але не сказано, які саме пєси граю. Директор заводу д. Василєв добув од „начальника краю“ дозвіл виставляти на кожному спектаклю вкраїнські пєси, бо більшість робітників — Українці.

(Конець буде).

Б. Трінченко

*) Киевское слово 1899, №. 4254. — Киевск. Стар. 1899, №. XII, 136—137.

Із чужих літератур.

„Воскресеніє“ Л. Толстого.

Пятнацять-двацять років назад, коли почали ширити ся покайні і богословські письма Льва Толстого, коли він сам осуджуючи безпощадно п'ятував усяку творчість, між иньшим і своєю власну, як облуду, пусте балаканє і дармоїдство, один із визначніших артистичних талантів нашого віку, здавалось, гаривав себе добровільно в могилу. Крім де-кількох гуртів не дуже то розумних і не дуже то цінних прихильників і „вірних“ нового євангелія, найбільше поступова часть читачів відвертала ся з досадою, а часто з огірченєм від сеї могили, над котрою піднімав ся в гору традиційний хрест, символ терпіння, що давно вже всім надоїло. Піввікова традиція уставила погляд, що всякий літературний талант має віддати ся на услуги лібералізму і ніхто не хотів пробачити Толстому порушенє сеї традиції. Байдушні і навіть ворожі відносини його до боротьби за поступові суспільні форми виглядали на глибоку зневагу для тих, що вважали себе діячами на тій ниві. Ліпші і щирійші публіцисти, як напр. покійний Шелгунов, вказували з огірченєм і цілком справедливо на безхосенність проповідування особистого удосконалення без розвою громадської самодіяльності. Молодіж із властивою їй простолінійністю, вважаючи, що хто не з нами, той проти нас, глумила ся залюбки над дійсно кумедними поглядами Толстого на історичний процес і на історію як науку, що основували ся без сумніву на дилетантськім знаню предмету. Всі мали на устах декілька цитатів про науку, про жіноцтво, про непротивленє злу, на основі яких причислювано Толстого до представителів найгіршої реакції. Я дуже

добре тямлю той час, тямлю також, що мене огірчали сильно такі відносини до автора Війни і мира і Козаків (най мені простять читачі, що займу їх увагу на хвилинку своїми власними враженнями). Я розумів дуже добре справедливність роблених Толстому теоретичних закидів і ніколи не був „толстовцем“, але я відчував се також, що до таких личностей годі прикладати шаблонув мірку, хоч я був іще за молодий, аби поперти свою свіданість доволі сильними аргументами. Несподівана особиста знайомість з Толстим і пориваюча його бесіда в протязі кількох годин не впевнили мене в правді його кінцевих висновків (він як раз тоді особливо горячо нападав на науку і штуку), але зміцнили мене в певності, що в ворожій настрою проти Толстого лежить якесь непорозуміння.

Від того часу минуло небогато років, але вплило немало води. По тім привіті, який стрітив останній твір Толстого, видно, що відносини суспільности до нього змінилися радикально. Ми маємо на оці не ту суспільність, що і в 80-тих роках винуватила Толстого в „потрясеню основ“ релігії, держави і соціального устрою. Та суспільність і тепер, пізнавши себе в невідчужливій дзеркалі останньої його новісти, говорить і далі, що у автора „зайшов ум за розум“. Ми говоримо про ті широкі круги читачів, для яких видається так звана „порядна“ журналістика без поділу на народників, марксистів, лібералів і т. и. Варто уваги, що популярність Толстого не потерпіла навіть від похвал Буреніна у „Новомъ Времени“, що на всякім письменнику меншої міри витисло би пятно, яке трудно би було змити*). Ся еволюція відносин інтелектуальної публіки до Толстого почала ся мабуть від початку 90-их років. Його визначна діяльність у боротьбі з народнім голодом 90 і 91 років вразила всіх глибоко. Ніхто з провідників публічної думки не кинув свого звичайного способу життя в Петербурзі і Москві і не пішов працювати над поправою загально-народної бід. Не будемо дуже остро судити їх за се, але тим більше гідна подиву енергія славного письменника, що не зважаючи на своїх майже 60 років так основно опрокинув ширепі проти нього закиди, будіи то у него слово розходить ся з ділом. На ниві діяльної любови до страждущого народа Толстой стрітив ся уперве з ліп-

*) Можна вказати приклади, як для реклами якої небудь книжки видавці цитують неприємливу критику „Нового Времени“.

шою частиною молодіжи і се піднесло без сумніву сильно його репутацію як чоловіка. Далі він доказав також на полі філософської і суспільної думки, що роки його розвою ще не проминули. В свої, зразу крайні теорії, що мали сильну містичну закраску, він вніс по малу такі есенціональні поправки, що в значній мірі роблять неможливим підносити проти нього давні закиди. Між иньшим він залишив критику науки, як абстрактної системи і настоює далі лише на її мізерній соціальній ролі в сучаснім устрою життя. Він став взагалі толерантнішим для всіх систем переконань, аби вони були лише щирі і звернені на улпшенє соціального устрою, ватримуючи зрештою індивідуалістичну основу свого світогляду, сплюю якого він числить лише на видосконалюванє „свобідної волі“ одиниці. Але індивідуалізм не довів його до анархії і не заставив поклонити ся самодержавній індивідуальности, як Ніцше. Коли роздивити ся в його неясних і часто суперечних поглядах, то побачимо, що він горячий прихильник „громадського договору“, себ-то звісної форми держави. Так він з великим ентузіазмом прийняв звісну теорію націоналізації земської власности Генрі Джорджа (се видно і в його „Воскресені“), а той процес домагає ся рішучо якоїсь організації власти. Загалом довело ся залишити гостру критику позитивних ідей Толстого задля їх неясности і хиткої звязи між собою. Всі мабуть упевнили ся, що поступове значінє мають не ті ідеї, а його незвичайна сила критичної аналізи. При помочі свого великого таланту артистичної інтуїції він дає в кождім навіть публіцистичнім творі такі яркі своєю силою і влучністю негативні картини цануючих форм життя, які не тратять своєї вартости від ніяких дальших софізмів автора. При сїм „отъ финскихъ хладныхъ скалъ до пламенной Колхиды“ Толстой одинокий письменник, що має відвагу називати річи по імені і не вживати мови Езопа, коли що небудь не подобаєть ся йому. Досить згадати його статі про тілесну кару селян, про відбиранє дітей у сектантів, його „Письмо къ либераламъ“. Нарешті може не менше право на вічне признанє суспільности здобув собі Толстой своєю безупинною, не зважаючи на ніякі теорії, артистичною продуктивністю. Він не пише по одній повісти що року, як звичайні доставники белетристичного товару, але бере за перо лише тоді, коли „стає скучно“, як він виражаєть ся своєю простою мовою, — письменник більше склонний до гарних фраз назвав би ту скуку „хвилиною вітхеня“, але ми назвемо її непоборимою потребою

прибрати в форму вигріті в душі картини, потребою, яку колись так артистично змалював Гете :

Ihr naht euch wieder, schwankende Gestalten,
Die früh sich einst dem trüben Blick gezeigt.
Versuch ich wohl euch diesmal festzuhalten?
Fühl ich mein Herz noch jenem Wahn geneigt?
Ihr drängt euch zu! nun gut, so mögt ihr walten...

Толстой іще більше схильний уважати ці картини пустою грою уяви (Wahn), але вони знаходять на нього і хоча-нехоча треба піддати ся їм. Таким чином у тім часі, коли говорили стільки про те, що Толстой закинув свій талант і пише лише про шкідливість тютюну та шие чоботи, повстали такі твори, як „Смерть Івана Ільича“, „Власть тьми“, „Плоды просвѣщенія“, „Крейцєрова соната“, „Хозяинъ и работникъ“ і вкінці „Воскресєніє“. На погляд читача сього може замало, але Тургєнєв міг би уважати здійсненням свій передсмертний заповіт „великому письменникови російської землі“.

„Воскресєніє“ написано властиво більш пяти років у зад і люди, що стояли в близьких зносинах із автором, могли познайомити ся з сею повістю в рукописі. З огляду на деякі сторінки, нестравні для російської цензури, сьому творови усміхало ся довго не побачити друкарні, аж тут трафіло ся як-раз перевозити з Кавказа в Америку духоборів, що вкінці не видержали батьківської дбайливости начальства про спасєнє їх душ, і Толстой рішив ся продати на сю ціль свій роман „Нивѣ“ (звісно, що він давно не бере гонорара за свої твори) не вагаючи ся навіть по-зволити собі його покалічити цензурними обкроюваннями*). За яких сто років ціла ся подія увійде без сумніву в учебники російської історії: вона характеризує ліпше культуру Росії, ніж російський відділ на паризькій виставі.

Харківський профєсор Овсянко - Куликовський, автор одної з ліпших, по нашій думці, критичних розвідок про артистичну діяльність Толстого**), ділить змальовані ним картини на дві су-

*) Редактор „Нивы“ д. Сементковський мав на стільки смілости заперечувати вістям про цензурні скорочування в романі Толстого; він запевняв, що в рукописі пороблено лише деякі незначні зміни то самим автором із чисто естетичних зглядів. Безсоромну сю брехню зможе оцінити кожний, хто мав у руках текст „Нивы“ і льондонське виданє „Воскресєнія“.

**) Л. Н. Толстой какъ художникъ. Вып. I. С.-Петербургъ. 1899.

цільні групи: до першої належать типи вишого світа, себ-то ті, що були плодом обсервації автора над сферою найблизшою йому, артистичним відбитим родинних споминів і власного психічного досвіду. Сюди належить ціла галерія найудатніших типів із усіх його давніших творів. До сеї групи належить той постійно повторюваний тип, автобіографічний у тіснішій значіню того слова, що після молодих літ, проведених в повній гармонії зі своєю природною сферою, починає нарешті почувати обмерзінє до пустоти і убійчої брехні тої сфери, бажає вложити в своє жите позитивний зміст і віддати ся діяльній любові. Уважаючи зопсуге висших верстов суспільности впливом цивілізації, представник того типа, — він називає ся раз Оленія у Казакахъ, то знов князь Нехлюдов в Утрѣ помѣщика, Пер Безухов у „Войнѣ и мирѣ“, Левін в „Аніѣ Каренинѣ“ — шукає нового житєвого прінципа в чужій для него сфері, близькій до природи і незіпсованій убійчим впливом міського житя. Типи з тої другої сфери складають другу групу. Ті народні, чи радше сказати мужицькі характери являють ся з разу авторови і його улюбленому героєви чимсь незрозумілим, загадочним і припадним. Він придивляєть ся їм, познайомлюєть ся з тим „великим незнайомцем“ і часто лишаєть ся при своїм нерозуміню (напр. в Утрѣ помѣщика і Казакахъ). Лише пізнійше в періоді Войны и мира автор разом з Пером Безуховим доходить до відкритя, як каже проф. Овсяннико-Куликовський, основних рисів народнього характеру. Се звісний Каратаєв у Войнѣ и мирѣ і той мужик, що живе по божому в Аніѣ Карениной. І справді сї дві категорії типів, се головний зміст творчости Толстого. Особи, що належать до иньших клас суспільности, трапляють ся у нього лише епізодично, як ось Карло Іванович у Дѣтствѣ, „неблагонадьожний“ брат Левіна, музика в Крейцаровой сонатѣ. Вони немов припадково попали в рамки картини, і самі собою анї раз не цікавлять автора (певно крім Карла Івановича). Коли він виводить не чистокровних аристократів, але більше або меньше високих чиновників, як напр. Каренина, Івана Іліча, Позднишева і т. и., то прикладає до них усе таки знайомі йому панські риси, з додатком лише бюрократизму. Як спосіб житя золотої молодіжи і взагалі гулящої юрби людей, що побирають грубу ренту, являєть ся йому „цивілізацією“, так і вся людскість з виїмкою робучої маси видаєть ся йому панами, з котрих він вибирає лише найбільше типових і знайомих. Зрештою в дидактич-

них і покайних писмах Толстого проявляє ся се доволі ясно. Він раз-у-раз говорить „ми, освічена суспільність“, „усі люде нашого гурта“, „міські мешканці“, протиставлячи ті поняття збірному поняттю мужицтва і вважаючи їх синонімами отупіння, егоїзму і експлуатації. Побутові-ж риси, якими він характеризує людей „низь общества“, можуть відносити ся в дійсності лише до тих, кому від уродження дістаєть ся житє даром. Відси то походила очевидна односторонність його виводів. Виходило таке, що говорячи про освічену суспільність, він як раз дійсно освічених людей не брав під розвагу, або ставив їх в однім ряді з дармоїдами; говорячи про міських мешканців забував, або ігнорував ту масу інтелігентного, або півінтелігентного пролетаріату, що жие також, як і мужицтво, виключно лише працею своїх рук і має таке саме право уважати себе жертвою експлуатації. Який небудь писар, що від раня до вечера бачить лише стільки сьвіта, що крізь запорошене вікно своєї канцелярії, журналіст, що пересиджує ночі над писанєм дешево оплачуваних стрічок, технік, що попадає в сухоти і сліпне над безконечними плямами і стільки, стільки пнших робітників мали право не приймати на свій адрес сатиричних стріл Толстого. Якість і ціль праці, що може видавати ся йому шкідливою або безглуздою, не значить тут нічого. Аджеж найбільша часть мужицької праці йде також на гармати і утриманє панів.

У Воскресенні бачимо знов ті самі дві групи типів. Мужицтво, правда, відсунено троха на задній план. Воно виступає майже як суцільна маса, коли Нехлюдов передавав свій маєток у аренду, потім появляєть ся лише мимоходом у виді де кількох арештантів і їх свояків. Але група репрезентантів висшого сьвіта знов яснїє всіми прикметами пензля Толстого. Так само, як у Плодах просвѣщенія ті постаті окрашені значною примішкою сатиричної жовчі. Але Толстой занадто великий мистець свого діла, аби позволив собі знизити ся до карикатури. А при тім чорне годі перечорнити. На що вже Салтиков з очевидною радістю добрав погані і дикі риси представителів „висшого петербурського сьвіта“, а й то дійсність ані раз не уступає найз'їдливішим його сатирам. Так само також і особи Толстого викликають спомини давно знайомих живих людей. Перед усім той віце-губернатор із гвардійських офіцерів, „батько арештантів“ що січе їх різками за „бунт“, — чи-ж не знані всім такі батьки? Далі генерал, що

завідує в'язнями в петербурській кріпості, що займає ся спиритизмом, що у нього розум і сумління замінені параграфами інструкцій, — чи ж се не тип? „Повірте мені, невинних нема між ними (в'язнями)“, — отсе його глибоке пересвідчення, тому, бо після звісного йому параграфу наказано засаджувати в тюрму винуватих, значить, як же-ж може невинний чоловік потрапити ся в тюрму? Так само живий той достойник, від якого залежить доля сектантів*). Се вже не тупий виконавець параграфів, але творець їх, що дуже добре розуміє, скільки лиха містить ся в його понятю „добра держави“. Величня облуда, набута довгою кар'єрою повзання, надає йому ту строгу внішню чесноту, що в звісній казці Салтикова змальована як найгірший зо всіх злочинів (Добродітели и Пороки). Його смирна фізіономія сьвятоші, се тільки маска безмежного честолюб'я, для якого всі жертви видають ся рівними. На силу треба поборювати себе, аби не класти властиве ім'я під сею постатю, але се не значить іще, що її індивідуальність не дає їй бути типом, як типічним був Робесп'єр для часу революції або граф Альба для часів Пилипа II. іспанського. Нарешті до сеї категорії висшої бюрократії належить кн. Корчагін, „з очима налитими кровю, без видимих повік“, той що „Бог зна' пощо, бо сам був багатий і знатний і не потребував вислугувати ся, с'їк і навіть вішав людей, коли був начальником краю“.

З меншим обуренням, але з такою самою бистрою обсервацією змальовані жінки висших класів. Кождий рис сьвідчить про те, що Толстой знає тих людей наскрізь і з кожного руху вміє добачити, що діється в їх голові, як повинен уміти всякий артист. Толстой не підхоплює внішніх признаков, не описує найновішого фасову капелюхів, не повторяє модних французьких і англійських слівцець, як се робить напр. П. Боборикін, що доходить сими способами до схожості моментальних фотографій. У Толстого, як у великих портретистів, у Рембранта або у Велескеца, кождий рис лица, се вираз звісного стану душі. З сего погляду його штука не хибляє ніколи і лишається цікавою, хоч і які би були відносини читача до намірів автора. Вкажемо лише на „расову“ княжну Корчагіну, що „у всім від одіжи до манери говорити, ходити, сьміється, вирізняючи ся від простих (себ-то від усіх иньших) людей“ і при с'їм така типова для свого кружка.

*) У виданню „Нивы“ той достойник і справа сектантів цілком пропущені.

В таких самих роді, але знов таки цілком індивідуальна — Mariette Червянська. Обі вони не дурні і висше стоять від иньших із своєї сфери, але всі умовини їх життя від самого уродження виробили в них лиш егоїзм. Аби запанувати над Нехлюдовим, одна в ролі мужа, друга в ролі поклонника, вони готові навіть виявити добрі почуття, а инколи зробити добре діло, але все те у них не більше як нова прикраса для їх гарненьких фігурок. Особливо живою вийшла тітка Катерина Івановна, в ґрунті річи добра душа, що свідомо не робить нікому лиха, але повна всіх пересудів свого товариства. Вона дуже „свободолюбна“ в осуді поодиноких осіб, і високе становище не підкуплює її, але в сфері суспільних ідей вона не допускає ніяких єресей. Її сердить те, що в сенаті переважають тепер якісь там незнані „Іванови, Семенови, Нікитини, або Іваненко, Симоненко, Нікитенко *pour varier*“; вона не гадає цілком „іти на річку прати шмате і їсти лише бараболю“, чого по її гадці домагають ся демократичні погляди її свояка, і не може стерпіти „нігілістів і головно стриженых нігілісток“.

Як у давнійших творах Толстого, так і тут герой належить своїм походженням, освітою і способом життя до висших верстов суспільности, але невтихомирений голос сумління виріжняє його від окруження і заставляє часто грати ролю чудака. В студентських часах він одушевляв ся Генрі Джорджем і „Социальною статикою“ Спенсера, хоча се не мало зрештою для нього ніяких немилых наслідків. Потім він кинув ся з штучним запалом до турецької війни „за свободу“, але швидко підпав під деморалізаційний вплив воєнної атмосфери. Пізнійше, коли сумління заговорило знов, він зробив „очищенє душі“, кинув службу і уявивши в собі хист до малярства, віддав ся штуці, але дуже швидко знов почув себе невдоволеним. Сї турботи сумління, сї пориви уладнати своє поступуванє згідно з його вимогами і постійні помилки в виборі дороги життя відомі нам також добре: все се той сам Нехлюдов із давнійших творів Толстого, той сам Оленін чи Левін, в яких автор старав ся вложити своє власне пошукуванє зміслу життя. Як усі автобіографічні типи, вони дуже скомпліковані, але при всім багатстві їх психологічного змісту їм нестает ще чогось, аби читач міг виробити собі ясний, конкретний їх образ. Вивести сінтезу своїх власних рисів багато труднійше, ніж зрозуміти і передати иньшим чужу психологію. Для того Нехлюдов у „Воскресенні“ лишаєть ся в значній мірі загадочним, як усякий живий чоловік. Ми

знаємо про нього дуже багато, та про те ми непевні, чи се „багато“ як раз найважнійше, в кождім разі не можемо звести його особи до означеної характеристики і тому зовсім не можемо вгадати, як він поступив би в тій або иньшій новій комбінації. Коли ми лишаємо Нехлюдова на останнім листку на порозі нового життя, де він шукати-ме „царства Божого і його правди“, то лишається для нас відкритим питання, в чім він побачить те нове життя, і що значить для нього неозначене слово „царство Боже“. За роз'ясненням цього питання треба би звернути ся конче до попередніх етичних творів Толстого, однак і то не знати, чи наміром автора було зіл'яти себе так цілковито зі своїм героєм? Коли-ж ні, то ми не маємо навіть запоруки, чи душа Нехлюдова не „засьмітиться“ знов, бо його минуше не дозволяє думати, щоб він зміг підтримувати в собі ціле життя той запал абнегації, що опанував його наслідком особливо вш'якових обставин. Позитивної програми у Нехлюдова нема, він далеко ще не познайомив ся зі всіми сторонами життя, і йому може прийдесть ся зробити ще не мало подібних „відкрить“, як те, до якого довела його знайомість із політичними в'язнями. Се відкрите характерне для Нехлюдова на стільки, на скільки й для самого Толстого і на ньому треба спинити ся.

Ми, розумієть ся, далекі від того, щоб підсувати Толстому співчуте до революції. Його відносини до Новодворова, одинокого представителя революційної теорії, (всі иньші — революціонери чутєм), ясно доказують противне. Але незвичайне і нове те, що між аристократами і народом Толстой добачив нарешті якихсь незаних йому людей, до яких він придивляєть ся як колись до мужицтва, але яких іще не вияснив собі докладно. Певно ніхто не скаже, що змальовані ним постаті революціонерів „із різночинців“ неподібні до живих людей. Навпаки, майже всі вони удали ся йому прекрасно. Вже хоч би сама Богодуховська як змальована! Вона цілком щиро віддана своїм переконанням, але при тім така обмежена, що її займає лише формальна сторона, „секції і підсекції, групи і підгрупи“, як канцелярнийного реєстратора займає лише „війшло і вийшло“. Крім того вона так ізломана, так терпить від своєї злиденности, що не може вдержати ся від деякого позовання: велике діло, в яким вона бере участь, по її думці надає їй самій той інтерес і те значінє, яких вона не може здобути собі иньшим способом у очах людей. Але се не комічна постать, як у Тургєнєва Кушкіна в Батьках і Дітях, або Сухап-

чикова в Димі. Її неприродність і екзальтація будять у Толстого не глум, а глибокий жаль, навіть коли вона говорить про своє „олімпійське самопочуття“. Інші особи не менше вірно підхоплені. Нещасна Шустова, що ні відси ні відти попала в тюрму і ще глибоко терпить від того, що недосвідчена видала когось там; її тітка Ранцева, що посивіла в „нелегальности“ і привикла вже до того як до звичайного стану, котра попала в революційний рух лише в слід за чоловіком, цілком пересвідчена, „що все те, що думає чоловік, — чиста правда“, і нарешті любимець автора, чиста і самопожертвована Марія Павловна — всі вони глибоко реальні.

Із муштин автору ближший усіх мужик Набатов, що при всіх умовах життя захоче бадьорість, здоровий розум і здібність до роботи. „На його погляд не треба було змінити основних форм життя народа — в тім він не гадився із Новодворовим..., не треба було бурити цілого будинка, лиш інакше порозділювати внутрішні кімнати тої прекрасної, старої, величньої будівлі, яку він любив так горячо“. Видно, що та „прекрасна будівля“ imponує й авторови. З таким самим теплим чуттям дивиться Толстой і на сухотника Крильцова, ідеаліста найчистішої формациї. Тут як і в симпатії до Марії Павловни проявила ся знов спеціальна психологія автора: та донька генерала, сей син багатого поміщика. Душевні рухи таких людей зрозумілі для Толстого, навіть коли вони йдуть у революцію. Але ось уже цілком не велико-світова постать, син малого інтендантського чиновника Володимир Сімонсон, „чорний, косматий чоловік із понурим лицем“: до нього прилипло також серце автора і він старається уявити собі новий для нього душевний склад, але нам здається, що він не опанував іще свого набутка. Толстого притягає до Сімонсона не революційна діяльність останнього, не боротьба його за обнову політичного устрою. Політичні ідеї по давньому чужі автору і він не задає собі праці троха ближше познайомити ся з ними. Особливо противні йому люди, що мають ліберальні погляди лише для інтимних розмов з приятелями, а в життю спокійно підтримують той порядок, у який вони не вірять. Так Толстой змальовує з однакою погордою молодого прокурора „консерватиста“, що для кар'єри добиває ся того, аби обжалуваних усе засуджувано, і молодого „ліберального“ секретаря суду, якого лібералізм лежить у тім, що він підчас судової розправи читає під столом заборонену брошуру і ненавидить прокурора. Але не менше противний авто-

рови й Новодворов зі своїми занадто абстрактними ідеями, хоч він і поносить для них важкі жертви. При тім, правду сказавши, Толстой дуже баламутно розуміє теорії своїх нових знайомих. Він не бачить анахронізму в рівночаснім змальованню утопійного соціалізму і ходження в народ кінця 70-их і з початку 80-років і теорій Новодворова, що по троха, хоч зрештою досить здалека подібні до теперішнього марксизму. Але Толстому цілком байдуже до тих теорій, що не впливають безпосередно на особисте удосконалення своїх прихильників і на відносини їх до інших людей. Для того Новодворов, що відділює свою особисту мораль від своєї громадської діяльності, являється Толстому таким же шкідливим членом суспільности, як і всякі прокурори і віце-губернатори. Тому то Сімонсон, що може й поділяє погляди Новодворова на громадську діяльність, дорогий Толстому тим, що піддає всі свої поступки під свій ідеал справедливого життя. Толстой раз якось сказав до одного маляря, що коли-б він став членом товариства тверезости, то се було би ціннійше, ніж усі картини, які він змалював у своїм життю. Так і в повісті авторови байдуже до напряду діяльності Сімонсона, але він дуже хвалить у нього те, що сей консеквентний вегетеріанець, так що не носить ні шуби ні чобіт, але ходить у тутаперковій куртці і в гумових кадьошах, звязаних шнурками поверх прядивних панчіх. Сей, дрібний на наш погляд рис, ледви чи вірний історично, та се в дійсности не важно. Цікаве те, які риси можуть звернути на себе увагу Толстого. Доси він думав, що лише мужик може жити „по Божому“, себ-то без компромісу зі своїм сумлінням. Тепер він немов би то відчув, що ані міське життя, ані широка освіта не вбивають чесного шукання зміслу життя, і навіть навпаки, дають незвичайну силу і консеквенцію переконанням. Найяскравішою проявою консеквенції є постанови йти на каторгу або навіть на смерть за свої погляди, і тому то зрозуміле, що Нехлюдов задумався перед усім над тою формою чесности. Пізнавши ближше політичних в'язнів, він „упевнив ся, що се були такі самі люди, як усі, лише з тою різницею, що піднесли ся понад середній рівень, стояли далеко вище ніж він“. А що йому очевидно прийдесть ся вернути ся до більше нормальних умовин життя, то він може й поза тюрмою найде таких самих чесних і разом з тим інтелігентних людей, — адже-ж щирість поглядів не мірять ся мірою звязаного з ними ризика. Може він він відкриє напр., що той домашній учитель в домі його сестри,

котрого назви він не міг ніколи затавити і котрого в думці називав „протопопенком“, при всіх своїх простацьких манерах, не вважаючи на свою більше ніж скромну суспільну функцію, стоїть також далеко вище ніж він, Нехлюдов. Так само й що до самого Толстого нам здається, що його зацікавлення великими характеристиками серед революціонерів, це лише перший крок до знайомості з цілою класою людей, якої вони творять частину. Ця класа, інтелектуальний пролетаріат, в укладі економічних відносин сучасного життя знаходить ся в положенні не більше упривілейованім, ніж усякий иньший пролетаріат; перед нею лежать у будущині ті самі задачі, але при тім наслідком того, що вона отсе вже ціле століття двигала духове життя народу, у неї виробила ся виїмкова вразливість на ідейні впливи і тому вона з якого хочете погляду має право домагатися собі уваги з боку соціолога і мораліста такого як Толстой. Його артистичне чуття ручить нам за се, що він не спивається на тих по троха зверхніх рисах, які він зумів підглянути доси в новій для нього породі людей, але зуміє сотворити на тім тлі такі самі вічні типи, які сотворив у сфері панської психології.

Ми не беремо на себе задачі дати всесторонній огляд замітного твору великого Письменника. Доторкнувши ся лише одного питання про класову свідомість автора, ми тільки мимоходом торкали ся артистичних прикмет повісти, хоча вони могли би дати привід для цілої розвідки. Коли менше значні артисти, напр. Золя, під старість ледви вміють прикривати вбогим лахмієм вищислу свої наївні тенденції, такий талант як Толстой не знає старости. Не вважаючи на отвертий намір філософувати і поучати читачів, його творча уява раз у раз перемагає розсудок і під пером сього сімдесятилітнього дідуса родяться малюнки, яким рівних не міг би написати ні один із нині живучих письменників. Досить згадати історію першої знайомості Нехлюдова з Катюшею, що гідна стояти на рівні з найліпшими частками давніших романів Толстого і з найпоетичнішими повістями Тургенєва. При сім особливо цікаве те, що Толстой не любить ся ніколи своєю штучкою, не підчеркує виднійших епізодів, не кокетує артистичними штучками. Простота його манери може найти паралелю лише в народній епічній поезії, що не терпить ніяких внішніх ефектів і обмежується лише тим, що безпосередно потрібне для оповідання.

Ми лишили на боці і психологічну оцінку головного змісту романа — відносив Нехлюдова і Катюші по суді. Скомплікований душевний настрій обоїх представляє також широке поле для критичних роздумувань. У кожного читача мабуть піднімуться питання, на скільки каяття Нехлюдова може служити тривкою основою його прив'язання? Чи Катюша заховала дійсно своє первісне чуте до Нехлюдова, чи може вона рада, що трапляється їй нагода увільнитися від його налазливих добродійств? Яка була б доля тої пари, коли-б вони дійсно злучилися тривким зв'язком? На ці питання по нашій думці повість дає лише такі самі здогадні відповіді, як само жите. В кождім разі автор очевидно не мав наміру піддавати читачеві якісь рішучі відповіді на ці психологічні загадки.

До повного розбору „Воскресенія“ повинна би була увійти і порівняна історично-літературна оцінка в тіснійшій значіню того слова. Дійсно насувається на гадку аналогія між сею повістю і Вппою і карою Достоевського. Що Толстой стоїть занадто високо, аби його підозрівати в запозиці, та ще й такій явній, про се, здається, не може бути двох гадок. Все-ж таки цікаво було би для характеристики обох письменників порівняти історію Нехлюдова і Катюші з історією Раскольнікова і Соні Мармеладової. В результаті показався-б імовірно ось який цікавий вивід: каяття Раскольнікова служить лише срьдством особистого спасення, натомість переверот у душі Нехлюдова являється чинником альтруїстичної діяльності; у Достоевського рахунки з небесним судом, у Толстого виключно суспільна оцінка поступків і злочинів. Ї ще й иньша поучаюча паралеля для повісти Толстого — се Bez dogmatu Сєнкевича. Ми, розумієть ся, не думаємо порівнювати артистичну вартість тих творів, лише їх культурний зміст. Майже те саме, що Плошовский називає „браком догми“, Нехлюдов називає „засьміченєм душі“. У одного ніколи не прокидало ся, у другого часами затемнювало ся почуте моральних обов'язків супроти людий. Під впливом виключно егоїстичних мотивів оба вийшли винуватими: один смерти Анельки, другий морального упадку Катюші і, пізнавши свою вину, оба хочуть спокутувати її. Для нас важне не те, що Плошовский бачить себе змушеним умерти в слід за Анелькою, — на се в ґрунті річи воля автора; цікаво, яку „догму“ протиставить він безпринципности Плошовского. Катюша у Толстого гине від того, що Нехлюдов піддався загально при-

нятій моралі. А Плошовський провинився тим, що задивлявся скептично на ті норми людських відносин, на яких побудована сучасна суспільність. Анелька трималася всім своїм єством елементарних заповідей церкви і оточуючої її міщанської сфери. Коли б Плошовський поступав так само, то не було б романа, але за те вони з Анелькою були б прикладними подружжям і все було б добре. Він старався підірвати в душі Анельки її банальну релігію і з сего пішла трагедія. Толстой каже: Сучасне життя ґрунтується на брехні, треба жити інакше і боротися з тою брехнею. А Сенкевич каже: поза катехізмом усе хитке і ніхто не скаже нічого кращого, як ксьондз на проповіді. Ще низша концепція в звітній повісті Поля Бурже *Учень*. Там також герой вважає себе вільним від усякої моралі, але на основі „наукового світогляду“. Наслідки так само трагічні, як у Сенкевича. Французький автор, що бере на себе роль судії, осуджує не свого мізерного героя, що обкидає болотом науку, маючи про неї зовсім хибне поняття, але саму науку, що по його думці не має права руйнувати віри в святі заповіді.

Ми зовсім не думаємо твердити, що Толстому удалося знайти вірну позитивну розв'язку піднятих ним питань; ми ледви чи згодні з Нехлюдовом щодо програми реформи сучасного суспільного ладу. Але годі відмовити глибокого поважання і признання письменникові, у якого енергія в шуканні правди і в боротьбі за неї не ослабла з літами, як це часто трапляється, котрий з гениальною проникливістю відкриває перед нами реальну картину сумної дійсності, прикриту в буденному житті різними фарисейськими декораціями. Його сила критичної аналізи, що виявила себе в таких повних життя образах, віддасть велику прислугу всім, що стараються ґрунтувати свій світогляд на точній обсервації оточення, до яких би вони не належали партій або ідейних напрямків. Такі твори, як „Воскресіння“, не згинуть ураз із якою небуть літературною школою, — вони стоять поза школами. Десятки літературних революцій можуть змінити одна одну, але таких книжок ніхто не подумає міряти міркою самої форми, — кождий, хто бере їх у руки, мусить увійти в глибину їх змісту. Хто хоче зрозуміти життя середньовікової Італії, мусить іти за Дантом у його пекло і чистилище. Хто захоче в далекій будуччині пізнати, чим була Росія ХІХ віку, піде за Толстим по тюрмах і етапах, по петербурзьких канцеляріях і сальонах.

Евгеній Деген.

Хроніка і бібліографія.

I. Літературні вісти і уваги.

Проф. Брікнер про видання Наук. Тов. ім. Шевченка. В критичнім відділі найновішої книжки берлінського »Archiv für slavische Philologie« знаходимо декілька цінних уваг про наше письменство. Подаючи докладніший огляд їх на иншим місці (З газет і журналів), приведемо тут тільки ті уступи, якими один із редакторів того журналу, проф. берлінського університета А. Брікнер, характеризує роботу нашого товариства, якій він присвятив окрему статтю (стор. 291—300). »Чого може доказати свідомо, енергична праця, навіть у короткім часі, навіть серед некористних умовин, се показують нам уже не самі Чехи: також галицькі Малоруси, »Українці« чи пак »Україно-руси« подають блискучий примір. Вигнані з ширшої рідної землі, з російського раю ангелом з огнистим мечем, вони змушені заложити свою домівку на самім, далеко тіснішій, східно-галицькій ґрунті; та про те вони не покладають рук і дбають по зможі про піднесенє просвітнього рівня своєї нації, про виявленє всесторонніх змагань на духовім полі, і те їх дбанє не лишаєть ся без успіха. Якеже то змінили ся відносини від не дуже ще давніх літ! Коли спогадаю, як мені мій пок. учитель Огоновський заявляв, для чого видає Слово о полку Ігоря по малоруськи — щоб, мовляв, і Малоруси також мали децю — і коли з тим становищем порівняю нинішню діяльність Тов. ім. Шевченка — quantum mutatus ab illo! Малоруси існують, числять ся на мільони, значить, мають право на самостійне житє і на духовім полі, так як Словінці і Словаки,

яким навіть Флоринський не відмовляє свого права, хоча, розумієть ся, для Києва у него зовсім инша міра, як прим. для Любляни або для Турчанського св. Мартина«.

Далі робить проф. Брікнер деякі застереження що до самої назви »Україна«, »український« або »українсько-руський« і що до мови в наших виданнях, у яких він бачить тенденцію (по його думці, в головному оправдану) відокремити ся від польської і російської літературної мови і остерігас тільки перед надто поспішним поступуванєм. Порівнявши мову теперішніх Галицьких »старорусів« з малорусиною »Українців« доходить проф. Брікнер до висновка, »dass der Unterschied nicht krasser gedacht werden kann; es sind förmlich zwei verschiedene Sprachen«. Конець кінців він заявляє, »dass es mir eine wahrhafte Freude bereitet, ächtes Kleinrussisch zu lesen, nicht die Zwittersprache, die ich selbst in der Volksschule gelernt habe«, але в інтересі розвитку мови він остерігас: ne quid nimis.

Переходячи до Тов. ім. Шевченка проф. Брікнер зазначає, що ще перед кількома роками воно стояло на слабих ногах — виданє Історії літератури Огоновського було його найбільшим подвигом. Тепер воно видає крім »Записок« (доси XXXII т.)*) мішаного, переважно історичного і літературного змісту також праці секцій і комісій. Починаючи сими остатніми проф. Брікнер обговорює насамперед оба перші томи »Історії України-Руси« проф. Грушевського. »Вся сучасна, особливо російська література ви-

*) В тій хвилі XXXVII томів. *Ред.*

зискана тут як найстараннійше: покази на літературу дуже багаті. Автор не шадив часу і праці; він надзвичайно очитаний, виявляє критичний такт, добру школу і методу і подав нам гарну, основну і приступно написану книгу, якій рівну має далеко не кожда, навіть старша «словянська література». Далі проф. Бр. робить ряд уваг про деякі детальні питання порушені в книзі проф. Грушевського, полемізує з ним в справі норманської теорії і кінчить запевненням, що «не вважаючи на ті і інші закиди ся поважна праця варта всякого признання: вона принесе багато пожитку».

На другім місці обговорює проф. Брікнер збірку апокрифів дра Франка, бачучи її вагу головно в тім, що «апокрифічна література, де инде на пів або майже зовсім забута, у Малорусів, особливо на Угорщині звісна ще скрізь серед народа і творить головну часть його духової поживи». З сего погляду важкий особливо другий том Франкової збірки. Тексти дають також дещо для лінгвістичних студій. Про керестурську поему про дитство Марії, якій др. Франко пізнійше присвятив окрему студію, проф. Брікнер висловлює думку, що вона хорватська, а радше дубровницька. Кінчить проф. Бр. свою оцінку сего видання ось якими словами: «Про широкую очитаність редактора, про його повне опанованз так широко розгалуженого предмета, яке мусить подвійно імпонувати тому, що він працює далеко від великих бібліотек, не потребує тепер говорити окремо: запоруюкою були вже давнішні його роботи. Він завдав собі надзвичайно багато праці і знов мусимо піднести, що крім російської жадна иньша словянська література не має так повної і так розумно уложеної збірки апокрифів».

Далі говорить проф. Бр. про праці І. Верхратського про угорськi диалекти. Звернувши увагу на оживленє студій над угорськими Русинами, в чому головно визначили ся крім шведського вченого О. Броха члени нашого товариства о. Жаткович, В. Гнатюк і І. Верхратський, проф. Бр. підносить у праці сего останнього особливо багатство лексичного матеріалу і його поділ на «былаків» та «булаків». Високо ставить, проф. Бр. працю проф. Шухевича про Гуцульщину. «Оповіданє, попереpltанє гуцульськими словами і реченнями, надзвичайно оживленє: через се, а також через численні і добрі рисунки воно робить ся одним із

найбільше вартих прочитання — знов не в самій тільки малоруській літературі». Обговорюючи далі два томи Етногр. Збірника видані в р. 1899 проф. Бр. говорить про т. VI.: «Отсе знов збірка, якої в такім багатстві і в так докладних записках не подала доси жадна иньша словянська література в відділі нар. анекдот». Проф. Брікнер звертає увагу на численні паралелі наших нар. анекдот у давніших польських писателів, прим. у Вацлава Потоцкого. Із змісту «Записок» т. XXXI—XXXII підносить проф. Бр. особливо працю пр. Грушевського про Звенигород і Гнатюка про Яношика.

Про загальні збори Наукового Товариства імені Шевченка дня 1. цвітня 1900, подаємо ширші відомости в доповнення до короткої замітки в V кн. Присутних було 46 членів. Збори відкрив о год. 3. голова Товариства проф. М. Грушевський промовою такого змісту:

Високоповажані пані і панове, товариші і гості! Маю честь повитати Вас і дякую, що зволілисте зібратися на нинішні збори — оглянути діяльність нашого Товариства в 26-ім році його життя. Товариства — що по частині завдяки своїй діяльності, по частині завдяки теперішнім культурним обставинам українсько-руського народа, останніми роками придбало значіння всеукраїнського центра, головного культурного осередка для всього простора України-Руси.

Се своє значіння Товариство мало нагоду виразно зазначити на зверх і минулого року, як і попереднього. Рікниця тільки та, що коли попереднього року Товариство наше свідомо взяло на себе ініціативу національної маніфестації — святкування столітя українсько-руського вдродження, минулого року така роль випала для нього досить несподівано. Я розумію виступ Товариства в звістній справі українсько-руської мови на київськiм археологічнiм конгресі, — присутні певне мають її ще в свіжій пам'яті. З формальної річи, котра не повинна була цікавити нікого окрім президії конгреса й, здавало ся, — могла бути рішена почерком пера її, стала ся принципіальна справа — рівноправности українсько-руської мови і народности, що заінтересувала найширші круги, дебатовала ся в найріжніших інстанціях, перейшла в пресу та служить і досі предметом заілої полеміки. Як відомо, справа ся рішена була на користь українсько-руської мови, але обставлена такими умовами на

практиці, її участь у з'їзді стала неможливою для Товариства. Воно відтягнуло ся від участі, а зголошені на борзі, на перший заклик його галицькими членами 30 рефератів пустила в науковий світ у двох великих книгах, до котрої прибуло і третя, як би зібрати реферати, по-видавані в інших виданнях Товариства. Ся збірка, надію ся, виставила поважне свідомство нашій науковій роботі, а та скажена зайлість, з котрою вороги свободи й національній рівноправності чіпають ся нашого Товариства і його видатніших репрезентантів, показує очевидно, яке вражіння зробило поважне становище, зайняте нашим Товариством в сій історії яку брехню задало воно сям епізодом їх боротьбі проти рівноправності українсько-руського народу, які спустошення поробило в їх десятиліттями нагромаджених псевдо-аргументах против неї. Епізод сей, досі ще не вичерпаний, в котрім несподівано так важну роль прийшло відіграти нашому Товариству, надіємо ся — значно спричинить ся до прояснення українського питання в Росії.

У внутрішнім житті нашого Товариства найбільше визначним фактом було переведення постанов нового статута про склад секцій і дійсних членів і нове уконституюване, в звязку з сям, секцій і комісій. Сям способом без укорочення прав звичайних членів утворено в домі товариства нову, науково кваліфіковану корпорацію, компетентну в усяких наукових справах, що мусить спричинити ся до піднесення наукового престижа Товариства, Загальне число дійсних членів винесло 32: число хоч вповні відповідне для своєї цілі. вишло таке невелике тому, що при виборі члени тримали ся вповні оправданого принципу: вибирати передовсім людей, котрі не тільки мають наукову кваліфікацію взагалі, але брали діяльну участь і в нашій науковій роботі.

В дальшій розвою своєї наукової роботи Товариство наше було в сильній мірі звязане недостатком грошей. Широкий плян наукової роботи і періодичних публікацій, зачеркнений останніми роками, не тільки далеко переходить суму субвенцій, які Товариство наше діставало на сі цілі — субвенцій взагалі дуже скупих в порівнянню з иншими аналогічними інституціями, — але далеко перевищив взагалі суму тих засобів, якими розпоряджало Товариство. В надії на ліпшу будучність, аби не спиняти розвою наукової роботи, вичерпували ми остан-

німи роками касові запаси друкарні: тим способом покрито дуже значну надвишку видатків 1898 р. (коло 3.000); в сям році завдяки зросту субвенцій і книгарного обороту, а також і крайній ощадности, удало ся нам замкнути рахунки без дефіциту, а при тім удержати ся в зачеркнених рамах наукових видань; але брак гроша при тім давав себе сильно відчувати, і Товариство не могло перевести деяких дуже потрібних уділень в друкарні, ложачи все на наукові цілі. Будемо надіяти ся, що значніший зріст субвенцій в сям році приведе нашу касу в ліпший стан, а заразом дозволить зробити дальші кроки в розвою наукової роботи та наукових публікацій.

Невважаючи на тісні матеріальні обставини наукова робота в Товаристві не тільки втримала ся в раз зачеркненим розмірі, давши 15, тома своїх періодичних публікацій та два томи неперіодичних, але й далі розвивала ся неустанно. Коли торік ми могли з приємністю констатувати живий рух і поважну організацію лікарської роботи, в сям році можемо констатувати се в секції правничій, завдяки заходам дра Дністрянського, що скупив молодші сили, організував роботу та розширив її програму: правничі публікації стоять тепер на черзі й чекають розширення із збільшенням матеріальних засобів Товариства. Останніми часами завязано ще одну комісію язикову, але її діяльність належить уже до другого року й будучого справоздання. Так само ухвалене ще минулого року видавання періодичних руських і німецьких білетинів — Хроніки Наукового Товариства імені Шевченка — вишло в світ лише з початком сього року.

Як і давніше, Товариство наше за браком иншої інституції, уважало своїм обовязком опікувати ся також і українським письменством. Орган його — Літературно-науковий Вістник був і далі головним літературним органом і сполучав на своїх шпальтах майже усіх визначних письменників України-Руси, до котрих прибували все нові надійні сили, а редакция старала ся як з одного боку — тримати його в курсі вселюдських інтересів, так з другого — як повніше надати йому характер всеукраїнський. З приємністю зазначу, що сума предплати виказала хоч невеликий, але завжди певний зріст в порівнянню з р. 1898, а в сям році надіємо ся зросту ще значнішого.

Важкі реформи переведено минулого року в діловодстві Товариства. Мушу за-примітити, що організація діловодства не йшла в парі з скорим розростом агенд і оборотів Товариства в минулих роках; звернувши всю увагу на науковий роз-вій та ошаджуючи гроші для наукових видатків, в діловодстві Товариства позі-ставлено давнійшу рутину, і через те діловодство потроху запустило ся. Мину-лого року виділ дуже енергично узяв ся до реформи його і встиг зробити як на оден рік чимало але завсіди в сїм на-прямі зістало ся ще дуже багато зробити, і будущий виділ, запоможений новими силами, мусить на сю сторону звернути особливу увагу.

Предметом пильної уваги виділа була також наша університетська фундація. На жаль, і сього року він не міг пред-ложити загальним зборам до затвердження фундаційного акту, бо в деяких основних точках не встиг іще прийти до порозу-міння з фундатором. Тому поки що виділ міг займатися лише адміністрацією фонду, на жаль — не можучи доходів його обертати на важкі культурно-нау-кові цілі сєї фундації.

Свій загальний погляд мушу закін-чити згадкою про втрати, які понесло сього року наше Товариство. Сим разом були вони особливо численні й болючі. Втратилисьмо одного з що йно-вибраних членів дійсних членів — Митрофана Ді-карева, талановитого й оригінального до-слідника народного життя, не зломленого незвичайно-тяжкими матеріяльними й су-спільними обставинами трудівника, нашого дуже діяльного співробітника, що заповів нашому Товариству свою спадщину — духову і матеріяльну. Втратилисьмо звіст-ного любителя української археології й штуки, горячо обожателя пам'яті на-шого патрона, Василя Тарновського. Втра-тилисьмо далі, — Володимира Барвін-ського, звістного окуліста Івана Бориси-кевича, ревного патріота Станіслава Глин-ського, найстаршого віком з наших чле-нів о. Олексія Торонського. Товариші зволіть пошанувати їх пам'ять повстанем з місць. Пером їм земля!...

По промові покликав голова на се-кретарів зборів Володимира Гнатюка та Антона Крушельницького і уділив пер-шому голосу для відчитання протоколу з попередніх зборів, який присутні прий-мили до відомости.

По сьому поставив внесенє др. Мя-кола Шухевич, аби справоздання секре-

таря і каснера з діяльності Товариства в 1899 р. не відчитувано, тому що його надруковано і розіслано всім членам. Внесєне прийнято. В дискусії над справозда-нем д. Ілля Кокорудз жадав детальній-ших виказів в рахунках фондів Товари-ства і просив вияснення що до фонду Котляревського. Каснер др. Охримович пояснив сї справи (фонд ім. Ів. Котля-ревського перейшло Товариство у свій заряд із початком 1900 року: справозданє з нього буде поданє аж з кінцем тогож року).

Д. Олекс. Барвінський зажадав по-яснення в справі ремунерації праць помі-щуваних у Збірнику мат.-прир. секції, які видали ся йому за високі в порівнян-ю з ремунерацією праць поміщуваних в пн-ших виданнях Товариства та в справі адміністрації бібліотеки, особливо що до платні бібліотекаря, яка видала ся йому дуже низькою.

На се відповів голова, що в Тowa-ристві всі ремунерації однаково високі. Рубрика Збірника мат.-прир. сек. випила лише з тої причини більша, що в неї вчислено ремунерації одного співробітника за попередні роки, та завдаток другому співробітникови в квоті 300 зл. уділений виділом на рахунок дальших його праць. Що до платні бібліотекаря, то вона ви-значена йому за дві години денної праці, тому не може уважатися дуже низькою. Установленє висшої норми для ремунера-цій за роботу в Товаристві стоїть в за-лежності від збільшення фондів.

Дальше забрав голос др. Микола Шухевич і в імені членів контрольної комісії, які з важких причин не могли явити ся на зборах, відчитав письмєне їх справозданє з внесенєм на уділенє ви-ділови абсолюторії. В дискусії д. Яр. Груш-кевич висловив бажання, аби контрольна комісія переводила в будучности доклад-ний шконтр рахунків, а не на випивки. По сьому піддав голова під голосованє внесенє комісії на уділенє виділови абсо-люторії, яке збори прийняли.

Дальше перейшли до вибору нового виділу. На внесенє д. Тита Реваковича вибрано головою через аклямацію по-новно проф. М. Грушевського. Голова по-дякувавши за вибір, зарядив на десять мінут перерву для наради на пистю но-вого виділу.

По перерві поставив внесенє д. Вол. Шухевич, аби над членами, що засідали вже в виділі, голосовано явно, а над но-вими тайно. — О. Олек. Стефанович за-

жадав, аби над усіма членами голосовано тайно. Збори прийняли це внесення. Голова покликав на скрутаторів дд. Яр. Грушкевича, Гриня Гарматія і Фр. Марисюка і приступлено до голосування. Доки скрутатори збирали голоси, перейшли збори до останньої точки наради зборів, до внесення і інтерпеляцій.

Д. Олек. Барвінський поставив внесення, аби Товариство заснувало у себе «Народний музей», який був би подекуди доповненням бібліотеки. Для нього можна-б було виділити субвенцію в соймі, а з часом і міністерство освіти спомогало-б його тим, що закупувало-б різні предмети від часу до часу і дарувало для нього. Зажадав також, аби виділ опублікував відозву з проханням надіслати для музею всякі предмети та аби просив «Просвіту» відступити на його Товариству зібрані у неї музейні предмети.

На це відповів голова, що музей уже заснований давніше при Товаристві, та має деякі предмети, хоч і не багато. Успішніший розвиток його на разі не можливий з браку людей, що хотіли-б музеем спеціально зайнятись, а передовсім з браку фондів, хоч виділ не переставав дбати про його побільшення.

Д. Ол. Барвінський доказував, що музей може збільшити ся значно приватними дарами. Він має н. пр. відомість, що проф. Антонович віддав би дуже цінну свою дуже цінну збірку до нашого музею.

Д. Вол. Шухевич повідомив збори, що він оглядав недавно дуже цінну музейну збірку в одному монастирі. Якби Товариство вислало там свого делегата, то може удало-б ся її набути для нашого музею.

Др. В. Коцовський поставив внесення, аби Товариство вислало депутацію до ординариятів і просило їх вплинути на духовенство, щоби воно віддавало церковні старинності до нашого музею з застереженням права власності.

Д. Іван Франко згадав про консервацію наших цінних, старинних пам'яток, про те, що консерватори не дбають про них, чого доказом може бути дорогоцінний іконостас у Краснопути, який згорів минулого року з причини недбалості консерваторів, та прилучив ся до внесення др. В. Коцовського, однак з таким додатком: Ординарияти вплинуть на підвласні собі монастирі, щоби вони дали нам у депозит усі старинні предмети і рукописи, які їм не потрібні. Зажадав також, аби товариство заложило альбом

автографів і віддало його до публічного ужитку.

О. Олек. Стефанович пригадав що він ставив уже минулого року внесення на розширення музею і на видання відповідної відозви до нашої публіки. Тепер може лише прилучити ся до гадки попередніх бесідників.

Др. Мик. Шухевич звертає увагу, що ставлення самих директив не допоможе, а треба постарати ся про збільшення фондів, і ставить внесення на закриття дискусії. Внесення прийнято. Перед тим записали ся ще до голосу д. Ол. Барвінський і др. В. Коцовський.

Д. Ол. Барвінський заявляє, що коштами нема що відстрашувати ся, бо на музей буде можна певно дістати субвенцію. Прилучуєть ся також до внесення дра В. Коцовського в справі депутації до єпископів.

Др. В. Коцовський поставив ще внесення, аби Товариство звернуло ся до міністерства освіти з жаданням, щоби консерваторам наших старинних пам'яток іменовано наших знавців.

Тут перервано дискусію для оголошення результату виборів. Голосувало 43 члени. Виділовими вибрано: Вол. Гнатюка, Сид. Громницького, Іл. Кокорудза, В. Коцовського, В. Охримовича, Ст. Томашівського. Заступниками виділових вибрано: Ант. Крушельницького, Ів. Макуха, Мих. Новаковського. Вибрано також контрольну комісію, до якої увійшли члени: Яр. Грушкевич, К. Паньковський і Юл. Січинський.

Вкінці вибрано депутацію до єпископів в справі музею, до якої увійшли: Ол. Барвінський, Сид. Громницький, Вол. Шухевич. Д. Ол. Барвінський поставив дальше внесення на підвищення платні бібліотекарів. По поясненню голови, що така справа належить до виділу, а не до загальних зборів, передає внесення новому виділові як директиву.

Др. Мик. Шухевич поставив дезидерат, аби виділ зладив регулямін фондів, якими орудує, а д. Ол. Барвінський, аби вписано «Записки» до бібліотек учительських семінарий та славянського семінаря у Відні.

По сьому замкнув збори голова о шестій годині вечером.

500-літній ювілей Ягайлонського університету відбув ся в днях 7 і 8 мая с. р. Приготування до сього ювілея роблено заздалегідь великі. Надіяли ся го-

стий і делегатів із усіх сторін ученого світа — і цілком оправдано, бо були делегати навіть із американських університетів — тому Краків мусів виступити із усім своїм блиском. Першого дня о 7 год. рано зібрали ся мася народа коло статуї Рейтана і відси почав ся міщанський похід. Спеціально вибрана комісія вручила університетови дарунки. З Collegium повит до маріяцького костела відбув ся університетський похід, що мав бути одною з найвеличавіших частин ювілейного свята. В маріяцькім костелі відправлено службу божу і потім цілий похід рушив до костела св. Анни, де зібраних повитав ректор університету гр. Тарновський промовою. По ній говорив іще міністер просвіти Гартель і гр. Андрій Потоцький. По сих промовах відбула ся промоція почесних докторів. Декан лікарського відділу Якубовський доручав дипломи чотиром присутнім: Голєрови, Лясковському, Сьвенцінському і Гляві. Декан філософського відділу Кренц доручив дипломи 9 присутнім: Бобжинському, Гебауєрови, Гартльови, Крумбахєрови, гр. Нігрі, Сенкевичови, Зіссови і Войцеховському. Декан теологічного відділу Спіш відчитав назвища докторів теології, «honoris causa» і доручив дипломи чотиром присутнім: кн. Пузині, Чоккому, Поммерови і Куйотови. Нарешті декан правничого відділу Кшимуський вручив дипломи чотиром присутнім: Білінському, Інама-Штернеггові, Рандови і Пінїнському. З Росіян іменовано почесними докторами між иньшими Липіна й Кондакова. З иньших Словян удостоїв ся почесного доктората між иньши. Серб Радован Кошутіч, молодий учений, що видав минушого року сербський підручник польської граматики, а зрештою звісний більше як автор радикальних поезій. Варто пригадати, що коли Кошутіч перед кільканацятьма роками яко студент пробував у Львові, галицька поліція арештувала його за його радикальні погляди і викинула з краю, заборонивши йому вертати коли небудь до Галичини. Цікаво-б було, чи пригадала-б вона собі тепер сей засуд, як би він був приїхав особисто прийняти признаний йому гоноровий диплом. Варто зазначити також, що з Русинів Українців ніхто не удостоїв ся звання почесного доктора. Правда, ніхто з них іще не написав підручника польської граматики. Наше наукове товариство було також запрошене на ювілей і взяло в ньому участь через свого де-

легата проф. Колесу, який доручив краківському університетови ось який адрес: Українсько-руське Наукове Товариство імена Шевченка у Львові засилас своє поздоровлене Ягйлонському Університету на п'ятсотлітній ювілей його істновання. Товариство імени Шевченка яко одинока дотепер виспа наукова інституція Українсько-руського народу з тим більшим вдоволенням бере участь в сьому святі науки і освіти, що історія Краківського Університета не була чужою для Русинів, бо як з одного боку Українсько-руська народність вислала своїх учеників до Краківської Академії від перших часів її істновання, так із другого між професорами сеї Академії, а пізнійше Університету, стрічаємо від найдавніших до останніх часів чимало учених Українсько-руської народності, що своєю науковою діяльністю причинили ся до розвою сих інституцій. Нехай же даліні століття збільшають славу і повагу Університета-ювілята. У Львові, дня 18 (31) мая 1900. За Виділ: Михайло Грушевський голова, Володимир Гнатюк секретар.

Старі міхи і молоде вино. Славянські «благотворительныя общества» в Росії переживають тепер криптичні часи. Засновані в добу найбільшого в Росії розцвітту славянських симпатій, — підчас війни за визволення Славян від гніту турецького, — товариства сі, хоч мали на меті запомогу Славянам в їх потребах, зразу стали на невідповідний та дуже непевний шлях, проповідуючи обрусеніє замість запомоги, иньрячи деморалізацію замість культури, розрух замість братерства. Вони давали запомогу тільки гіршим елементам серед Славян, — тим елементам, що шире, чи на око тільки зрікали ся своєї національності і виявляли бажанне «слиться въ рускомъ морѣ». Діяльність славянських товариств стала причиною ще більшого зопеутя та деморалізації сих елементів, бо привчила їх до жобрацтва, підтримувала серед їх розрух на користь обрусенія. Така ганебна діяльність до краю дискредитувала славянські товариства в очах поступової частини російської громади і знищила до них усяку повагу та прихильність. Ширша громада в Росії не звертає тепер жадної уваги на діяльність сих офіціальних «славянофілів» (більш відповідне імя для їх було-б «славянофобів»), не цікавить ся нею і держить ся до їх змагань цілком байдуже, включаючи хіба невеличку купку фанатиків обрусенія, ре-

акційні органи в пресі та деякого з вищих урядовців, що беруть участь у славянських товариствах майже ex officio. Характерно, що в середині самих цих товариств де далі, тим виразніше починає проступати розрух та заколот — свідок того внутрішнього розпаду та гнилизни, того отрутного повітря, що панує там і точить їх застарілий організм. Наприклад петербурзьке славянське товариство більш року зовсім не функціонувало через той розрух та нелад, аж поки останніми часами не затверджено новий статут, що ніби то має дати нове життя струхлявілому організмови. Але, не згадуючи вже про те, що «в міхи старі не впливають вина молодого», помічаєш, переглянувши статут, що й вино власне не нове, а теж саме обрусительне вино, що й досі там було. Зміст статута лишився той самий, що й перше був, — змінені тільки форма його. Так само товариство має допомагати розвитку братерства (читай: розруху) поміж Славянами і поєднанню їх з Росією (читай: «обрусенню»); тік самі має вживати для цього заходи, — а ми вже добре бачили, що кріпеся під тими гарними словами: «братерство» та «єднання»! Коротенько кажучи, дух товариства лишився той самий трупячий, що й був до реорганізації. Очевидно, що не статут винен, а сама справа так стоїть, що заздалегідь не бувши навіть пророком, можна вгадати, що не Славянам вона служити-ме, а проти їх... «Сверный Курьер», обговорюючи в числі 175 новий статут, пропонує петербурзькому товариству докласти праці й рук до того, щоб забезпечити кожному славянському народови свободу національного розвитку, і перш за все подумати про долю Українців та Поляків у Росії. Ми з свого боку навіть в думках не покладаємо, щоб так сталося: міхи старі лишилися, вино теж старе, — звідки-ж узятися новому напрямку! Навпаки, ми гадаємо, що внутрішня гнилина так уже підїла славянські товариства, що вони не спроможні обновити ся, набрати нової крові в свій застарілий, напів-зруйнований, струхлявлений організм і поки що, вони можуть докласти праці тільки до деморалізованя Славян, доки не загинуть серед байдужности і російської публіки, і самих Славян, що давно вже зневірилися у їх цілком. Свіжий факт дає думкам нашим нову підвалину. 11 мая відбули ся збори Київського славянського товариства, де «відомий славіст

і славянофіл» проф. Флоринський мав промову «Зарубежная Русь и ее горькая доля». Говорити що-небудь з приводу цієї промови не приходить ся, бо думки проф. Флоринського про Галичину загально відомі: ми тільки завважаємо на сей факт, як на доказ справедливости того, що ми про «славянські благотворительныя общества» попередю говорили. Одну увагу про те зробимо. Проф. Флоринський теж думає, що слово «Русия» вигадане, «искусственное» (див. «Кіевское Слово», ч. 4434). Не диво, коли се говорять звичайні люди, що не дуже то тямлять філльофії та історії, але коли «учений славіст» не знає, що в давніх наших історичних памятках раз-у-раз зустрічає ся слово «Русия», то се вже... ми не можемо підібрати відповідного слова, щоб виразно охарактеризувати всю глибину «учености» київського професора славянських мов і голови «славянського благотворительного общества»!... С. 6.

Дещо про театральних рецензентів.

Відоме становище українського театру з урядового боку: гніт цензури, дрібязкові причіпки, неумотивовані заборони і т. и. Але не ліпше се становище і з другого боку, — з боку відносин до його російської преси і з осіб тих рецензентів, що пишуть по російських часописах огляди українського театру. Зробити ся рецензентом українського театру дуже легко; для цього не треба знати ні сучасного життя українського народу, ні історії його, ні літератури, ані навіть мови, — досить перечитати зо дві, зо три полемічні замітки — і сміливо йди в театр, а потім хвали чи лай (діло власного уподобання і смаку) загально український театр. Переглядаючи огляди українського театру по російських часописах, ми перш за все помітимо отсю крайню неосвіченність рецензентів що до українського життя і письменства, а по друге — надзвичайну суб'єктивність; враження і погляди на яку-небудь українську пєсу складаються не тоді, коли рецензент слухає її, а далеко ранійше і дана пєса дає тільки привід такому типовому рецензентови висловити своє profession de foi що до українського театру. З цієї причини трудно зустріти два огляди, щоб їх автори погодили ся між собою: не рідко трапляє ся, що одна і та сама часопись містить цілком суперечні думки про одну і ту ж саму українську пєсу; сьогодні розхвалить, а за пів року динь — вже зганьбить її над усяку міру:

се значить, часопись перемінила рецензента... З причини неосвіченості і такого суб'єктивного відношення театральних рецензентів до українського театру не рідко можна зустріти самі дивоглядні думки про український театр, самі дикі погляди на справу, а вже про фактичні помилки — шкода й говорити. Одня, напр., рецензент драму д. Кропивницького «Невольник» вважає за переробку якоїсь галицької повісті і доводить це тим, що початок драми має клерикальну барву (sic!), — він, сердешний, і не чув, мабуть, з роду про Шевченка і його поему «Невольник»; другий прирівнює український театр до вистав диких Ашантіїв; третій глибокодумно почне рішати питання про український театр на підставі «соображень вищепей політики»; четвертий — просто вилає ся, і невичливо вилає ся, або почне глузувати з української мови, з фамілій письменників і т. и. Ми знаємо одного такого рецензента, якому радили прочитати хоч «Очерки истории украинской литературы» Петрова, аби хоч трохи познайомити ся з українською літературою. Він збирав ся прочитати, але так таки й не зібрав ся, а тим часом «критикував», і часом дуже остро, український театр.

Кращим доказом того, що висловлені в горі думки оперті цілком на фактах, може бути «глибокодумна» стаття про український театр у одеській часописі «Южное Обозрение» (ч. 1065) під невідповідним наголовком «Какъ люди живутъ». Прочитали ми сю статтю і... нічого не розібрали. Українська драма, як на думку автора статі, д. Неволіна, переживає тепер критичні часи, бо старі пєси віджили вже свій вік, а нових з'являє ся мало та до того ще всі вони не витримують ані найменшої критики. Все се тому, що народ український не живе історичним життям (sic!). Остання фраза, в якій ми не добачаємо ніякого людського мізку, дає привід д. Неволіну випректи про українську драматичну літературу такий присуд, що тільки минуле життя України може давати зміст для драми, а ніяк не сучасне: бо життя народне виразно виявляє ся проводирями народними, а тепер таких проводирів нема і бути не може і шукати їх треба тільки в минулому. З усіх українських пєс тільки «Зимовий вечір» д. Старицького, «Степовий гість» д. Грінченка та «Сава Чалий» д. Карпенка-Карого в де-якій мірі задовольняють д. Неволіна, рєшталк — не варті

ніякої уваги. Строгий судия з д. Неволіна, занадто строгий, і критик з його не аби який, — свою, бачите, думку про упадок чи власне неможливість українського театру він з'одяг в занадто пишну одежу, засновавши її на соціологічній теорії про «героїв та маси». Поминаючи пнйші невдатні мізкування д. Неволіна, скажемо лиш кілька слів про сю «соціологічну» підвалину, за якою він ховає ся. «Культ героїв» має своїх певних прихильників серед великих умів людскости і, як соціологічна теорія, вартій найпильнішої уваги. Отже на підставі єдине сього культу засуджувати на смерть українську літературу, — а саме се й робить д. Неволін, хоч не каже сього виразно, — і не розумно, й не логічно. Бо коли серед українського народу нема «героїв», то деж їх добачає д. Неволін серед пнйших наших, що мабуть теж не «живуть історичним життям» (як його розуміє д. Неволін) і, значить, на його думку, теж повинні бути засуджені на смерть. Коли йти шляхом д. Неволіна, то більшу частину («не-історичну») людскости треба засудити на смерть духову, інтелектуальну. До такої пісенітницї рідко хто може доглядати ся окрім театрального рецензента, якому хочеть ся per fas et nefas засудити на смерть українську літературу, і який не може через те зупинити де слід свого прудкого пера... С. Є.

Польські публичні бібліотеки у Львові.
В 1. зошиті «Kwartalnik-a Historyczn-ого» за 1900 находимо в хроніці деякі звістки про львівські бібліотеки. І так: «Бібліотека фундації гр. Віктора Баворовського у Львові». Теперішній її стан представляєть ся як слідує: у бібліотечнім відділі 1) коло 18000 томів книжок, брошур і метеликів, 2) коло 1000 рукописий, 3) коло 300 документів і актів у фасцикулах. Між польськими книжками знаходить ся велика скількість рідких польських друків із XVI і XVII в., велика збірка друків, що відносять ся до права і політики в Польщі. Між книжками на иньших мовах переважають якістю і скількістю наукові французькі твори з XVII і XVIII вв. а також літературні з початку XIX в., крім того є у сій бібліотеці багато рукописий історичного і історично-літературного змісту. «Ц. к. університетська бібліотека у Львові». Її стан з кінцем 1899 р. представляєть ся як слідує: творів 88.400 в 158.171 томах, рукописий 874, актів 291, старих грошій і медальїв 11.579, мап

і картин 1.342. В читальні користувалося в 1899 р. книжками із сеї бібліотеки 18.005 осіб, котрим видано до ужитку 63.594 томів книжок і 148 рукописий, або пересічно 77 читачам 272 томів денио. Крім сього визначено в 1869 р. до дому 18.523 томів. — «Бібліотека народного закладу ім. Оссолінських у Львові». Скількість друкованих творів дійшла з днем 31 грудня 1899 р. числа інвентаря 104.931, по два примірники є 11.220, рукописий 4.301, автографів 2.982, актів 1.394, картин 26.715, старих грошей 17.936, медальонів 4.194. Читачів було від 1 жовтня 1898 до 31 грудня 1899 р. 3.755. До ужитку читачів видано до наукової роботи 8.618 творів у 15.044 томах, і 581 рукописий, до горішньої читальні 14.345 творів.

Забороно російською цензурою:

1) «Од льоду до льоду», Збірник. 2) М. Комарова «Святі Кирило та Методій».

Дозволено цензурою:

1) Ів. Франка «Леснишина челядь» та «Малій Мирон», 2) Ів. Франка «Пригода з мосю січкарею» та «Грицева шкільна наука».

Харківське «Общество грамотности» подало до цензури брошуру з популярної агрономії: «Гнила хвороба на картоплі».

Нові українські пєси. Драматична цензура в Росії до 1 лютого сього року дозволила виставляти отєї українські пєси: 1) «Дві долі», мелюдрама на 5 дій Заремби, 2) «За зраду», драма на 5 д. Туманенка, 3) «Загублені», драма на 5 д. Громова, 4) «Злодій», драма на 5 д. Романової, 5) «Перед волею», драма на 5 д. Кропивницького, 6) «По панськи», етюд на 1 д. Свиридовича Тугого, 7) «По-

бачимось на тім сьвітї, або любила до загину», драма на 3. д. Степанченка і 8) «Фауст». Драма з співами і танцями. Переложив для малоруської сцени С. Ф. Сарматов (Опеньковський). Музика з українських пісень.

„Живе кидаєм, а мертвого шукаєм“.

— під таким характерним наголовком в ч. 48 «Кубанских Областных Вѣдомостей» д. Марко Непитай надрукував вельми цікаву замітку про ту нову мову серед чорноморських козаків, що повстала наслідком обрусенія. Ось зразок тієї «междурусско-малорусской», як дотепно охрестив її автор, мови, що заміняє собою живу народню річ: «Мы ѣздили по шить, лёсомъ, а дощикъ капотѣть та й капотѣть, а въ кибѣтки була дѣричка, такъ въперъ, сылно дѣть; та на косогири колѣсо посклизнулось, а наша кибѣтка и перевертѣлася». Разом з тим народні пісні українські переводять ся цілком у чорноморців і натомісь входять в ужиток усякі льокайські утвори, як «Распраклятая машина, гдѣ ты милого втащила?», або «Охъ напрасно, Машка, крячешь и машиною (sic) пыхтись» і т. и. Одну-однісеньку станицю зустрів автор, де співали українських пісень, — там урядник сам навчав пісень молодих козаків... Вельми сумніваємо ся, щоб навіть прихильники обрусенія раділи тій неможливо покаліченій мові, тій страшенній мішанні, зразок якої наведено в горі. С. Є.

Українські книжки в народних бібліотеках. Популярні брошури О. Степовика «Користні звірятка», «Про городину» та Немоловського «Про пчільництво» дозволені до вжитку в бібліотеках тих народних шкіл господарських, де людність говорить українською мовою.

II. Нові книжки.

Гринченко. Народные спектакли. Сторін 64 великої ціснацітки. Чернігів. 1900. Ціна 25 коп. Кожне тямить, яку величезну вагу мають театральні вистави для народу. У нас, де просвітні інституції для народу не скрізь ще розповсюджені, та й ті, що єсть, не можуть через усякі «незалежні» обставини провадити народну освіту широко, а лиш у вузьких обмежованих урядом рямках, — у нас народному театрови судило ся відіграти визначну роль в справі народної освіти.

не кажучи вже про загально-моральну вагу театру. Тим часом народній театр — діло ще вельми молоде, — далеко молодше, ніж народна література; тут ще більше, ніж деінде, можуть повставати усякі нерозважані ще питання, непорозуміння що до того, як нарід дивить ся на театр, чого від його вимагає, які пєси йому подобають ся і т. п. Тут потрібно ще більшого досьвіду, щоб поставити діло народного театру на той ступінь, на якому він справді стане підоймою культури се-

ред нашого народу. З другого боку треба знати й ті помилки, що досі були в сій справі, аби не чинити їх в друге. Отже давно вже наспіла потреба, щоб хто тамушній зібрав усі звістки про український народний театр, розкидані по різних часописах, додав уваги з власного досвіду і вивів сі факти на загальний осуд та користоване ширшої громади. Книжка д. Грінченка — се перша спроба задовольнити ту пекучу потребу.

В першій частині своєї книжки д. Грінченко зводить до купи і систематизує той досвід численний матеріал про народні українські вистави, що марно пропадав розкиданий по часописах; опріч того д. Грінченко додав ще чимало фактів, що удалося йому добути приватним способом від людей, що самі се діло провадили в народі. Перед читачами проходить довга низка фактів, що добре показують, як навіть з самими нужденними матеріальними засобами можна робити вистави для народа, якій у народі істнує інтерес до вистав, які псєси йому подобають ся і чому. В другій частині д. Грінченко на підставі попередніх фактів робить деякі загальні уваги та вказівки для тих людей, що схотіли-б заводити народні вистави. Народови, як справедливо зауважає д. Грінченко, не потрібно якогось спеціального репертуара з так званих народних пєс, під якими часто розуміють дидактично-моральні, сентиментальні пєси, далекі змістом своїм від справжнього життя, — народови, навпаки, приступні майже всі крапці творів загально-людського репертуара. Ще одну увагу робить і підкреслює д. Грінченко: неминує потрібно видати дешево для народа крапці драматичні твори наших письменників, аби вигнати з народного театру ті «твори» невеликої вартости, що досі панували там, бо майже єдині тільки й були приступні народови через свою дешеву ціну. На превеликий жаль в сьому напрямі зроблено у нас дуже мало: опріч трьох пєс д. Карпенка-Карого («Розумний і дурень», «Сто тисяч» та «По-над Дніпром») та ще 2—3 путящих пєс більш нічого не видано дешево і приступно для народа. На се варто звернути увагу наших письменників та видавців...

Вертаючись знов до книжки д. Грінченка, мусимо сказати, що кожний прочитає її зальюбки, а той, хто схотів би сам послужити справі народного театру, знайде чимало цікавого матеріалу та цінних вказівок про те, як краще упорядкувати народні вистави, щоб досягти найбільшого успіху. Опріч того ми сподіваємось, що книжка д. Грінченка підібе й інших діячів нашого театру — поділити ся своїм досвідом з публікою. С. Є.

Зазначуємо, що ся праця д. Грінченка була написана первісно по українськи і власне друкується в нашій Вістнику.

Ред.

Листки про епідемічні хвороби. «Общество русских врачей въ память Н. И. Пирогова» розпочало видання листків про епідемічні хвороби. До сього часу видано три листки: про віспу, про ликарятину і про сифіліс. В цих листках коротенько, але дуже докладно, сказано про ознаки кожної із цих хвороб і про те, як від них берегтись і лічитись. Торік на одному з'їзді земських лікарів Анапійського повіту звернуто увагу на сі наслідки як на дуже корисну річ у справі боротьби з заразливими хворобами, і з'їзд зробив постанову просити повітову земську управу, щоб вона купила як найбільше цих листків і дозволила даром роздавати їх школярам, і взагалі всім грамотним селянам по тих селах, де з'явиться ся або друга заразлива хвороба. Обертаючи-ж увагу на те, що селяне Анапійського повіту складають ся з 3·3% Росиян, 16·4% Молдаван і 67·5% Українців (решта гордяне), а листки про епідемічні хвороби видані виключно на російській мові, незрозумілі ні Молдаванам, ні Українцям, з'їзд постановив просити земську управу, щоб вона видала сі листки на українській і молдаванській мові. Переклади на українську і молдаванську мову вже зроблені і подані до цензури: на молдаванській мові Одеський цензор дозволив їх друкувати; переклади-ж епідемічних листків на українську мову він не одважив ся самостійно дозволити друкувати, а заслав їх до «Головного Управління по дѣламъ печати».

О. Жураба.

III. З газет і журналів.

Archiv für slavische Philologie, т. XXII. Із виданої окремим відтиском критично-бібліографічної части найновішої

книжки сего наукового вістника піднесемо деякі праці, що доторкають ся нас. В розвідці «Ursitze der Slaven und Deut-

schen» розбирає проф. Брікнер найновіші погляди на першесні осідки Слов'ян, виложені головню в працях Кентшинського, Богуславського і Брауна, і, наскільки ті погляди основують ся на самих етимологіях давніх назв (в тім числі деяких із нашої території), розбирає їх дуже бистроумно і декуди з ідким гумором і — не лишає з них каменя на камені. Гідні пильної уваги докладні рецензії Ягіча на працю Ляпунова про язык першої Новгородської літописи і на нову граматику та стилістику хорватосербського языка, написану проф. Маретичем; тут важне особливо те, що говорить шановний професор про відносини літературної мови до народної і про чистоту літ. мови. «Коли літературна мова — читаємо тут між иньшим — се більше або менше добуток різнородних компромісів: навіть менше вдатне, але усього загалом уживансьм, мусимо взяти в оборону відповідно до міродайної в літературній мові засади: *usus ty-rannus*». Та про те проф. Ягіч горячо упоминає і Сербів і Хорватів (а се упіменє так само добре адресоване й до всіх иньших Слов'ян): *hoch halten die Fahne des europäischen Kulturfortschritts dabei aber immer heilig wahren die Reinheit der serbokroatischen Sprache*. Дуже гарну рецензію подав др. В. Коцовський на літографовану граматику старословенського языка І. Мільницького. Др. Коц. менше уваги присвятив тій граматиці, що зрештою в ряді наукових граматичних праць може стояти хіба так, як ворона між павами, а за те подав дуже цінні уваги про повстанє і характер нашої церковно-слов'янської мови та вказав матеріяли і жерела для її студіювання. Н. Петровський згадає коротко про виданє праці І. А. Котляревського, dokonane петербургською Академією Наук, закидаючи сему виданню деякі недолатности і помилки. Ст. Добжинський обговорює нову працю Німця Гіллера про найстаршу пам'ятку польської поезії, звичну пісню «*Wes-garodzica*». Проф. Брікнер обговорює нові видання Наук. Тов. ім. Шевченка (про сю рецензію згадано на початку отсей хроніки) і додає при кінці уваги про нову працю варшавського історика Олексі Яблоновського «*Akademiya Kijowsko Mohilańska*». Проф. Бр. признає, що нових жерел автор не мав під рукою, але пильно визискав давніші друковані, згрупував їх у широкім культурно-історичнім освітленю, з головною увагою на поль-

ські впливи в життю України. Проф. Полівка подає багаті паралелі до казок і анекдотів опублікованих у остатніх томах нашого Етнографічного збірника, обговорює коротко перший том «Етнологічних матеріялів» і перший том «Розвідок М. Драгоманова», видані нашим товариством.

«**Русская Музыкальная Газета**» (ч. 12 сього року) надрукувала статтю д. К. Н. «Н. В. Лисенко — какъ художникъ-этнографъ». Зробивши вельми прихильну оцінку діяльності М. В. Лисенка, як композитора та збирача народних пісень, д. К. Н. так кінчить свою статтю: «Раньше малороссы справедливо гордились своей славой — «Кобзаремъ» — Шевченко. Нынѣ къ славному имени своего дивнаго кобзаря-поэта они могутъ прибавить не менѣе славное имя кобзаря-музыканта Н. В. Лисенка»...

Ethnographia, часопись видавана мадярським народописним товариством, у 5-ім зошиті с. р. (XI рік) помістила як відділ «народної поезії» вісім угорсько-руських колядок, зібраних Мих. Немешом межі талаборськими Русинами (Марам. в Ублї). В коротенькій вступі говорить автор про звичай колядовання серед галицьких та угорських Русинів і зазначає сучасний упадок старої обрядової колядки на користь новочасної релігійної. Замічає теж, що в угорських колядках не стрінув він мотивів про тура, як у галицьких. З гал. збірників знає автор лише Z. Pauli, про Головацького мабуть і не чував. Далі подано дві колядки по руськи з мадярськими перекладами, перший прозою, другий віршом, усі иньші лише в мад. перекладі, дві в віршованім, а чотири в прозовім. Мотиви сих колядок ось які: 1) про «павлянець вінець» дівчини кинений вітрами у Дунай («У саду, саду пави літали, дай Боже!»); 2) бажання колядників господареві усякого добра («Ід сьому дворку, дай Боже! пану господарку, дай Боже!»); 3) про трьох гостей «ясне сонце», «білий місяць» і «дрібен дощик» (переклад починаєть ся: дай міні Боже блискучий меч, щоб стяти сю тополю); 4) под. як під 2 (Ластівка защебетала: в гору!); 5) до Христа-дитини приходять попи і дають йому імя, хрест поливають, Марія його знаходить («Божа мати сина породила...»); 6) св. Петро збудував церков з ярданського каменя, у тій церкві три гроби, Христа, Йосифа, і Марії, на першій свічки горять, на другім ангели співвають, на третім розі

цвітуть і вінець складають («О св. Петро куди ти ходив?» ; 7) У Дунаю, що плине із сліз, купається Христос з св. Петром і спорять про те, чого більше, води чи землі, а св. Лія має поміряти («На поли столи стоять...»); 8) на св. горі монастир з 12 церквами, 12 попами, і 12 дяками, що служби служать за господаря (Божя мати сина породила...). Як бачимо деякі з тих мотивів знає і у нас, деякі таки нові. Звертаємо увагу наших етнографів на обрядові пісні Угорської Русі. Перші дві колядки в оригіналі списані етимологією доволі добре, хоч із численними друкарськими похибками. **С. Т.**

Югъ. В ч. 36 сеї газети, що виходить у Херсоні, знаходимо статтю із. «Къ хроникъ артельного дѣла». Автор її, д. В. Ф. Кр. подає цікаві звістки про спілковий рух, початий хліборобськими спілками д. М. В. Левитського. Рух сей, ширяється проміж хліборобами, займає вже й інші поля праці. Окрім хліборобських спілок, заснованих учителями в Катеринославщині: в с. Кушугумівці (учит. Соколом), в с. Іванівці і в Борисівці, при помочі Левитського заснують ся спілки в Одесі проміж ремесниками-малярами, а в Севастополі — проміж дамськими кравцями. Автор статі каже, що до д. Левитського з просьбою за помочи обернувся голова комітету по організації трудової помочи незарібним Жидам г. Оргієва Бессарабської губ. Голова Рав...іч просить Левитського вислати умовини і призначити порядок заснування спілок, що згоджують ся скласти ремесники Оргієва: шевці, кравці і візники.

Про те, як спілковий рух, коли знайде придатний ґрунт, відразу охоплює цілі сфери людської праці, свідчить такий факт, оголошений д. В. Ф. Кр. М. В. Левитський, ідучи в Петербург на ремесницькі збори, розбалакався в вагоні залізничній з робітниками Оріхова-Зусва, фабричного царства Морозових і залишив їм для прочитання свої спілкові умовини. Минуло 2 місяці. М. В. уже й забув про стрічу з робітниками Оріхова; коли одержав від них листа, в котрім робітники свідчать, що заснували з 40 чоловік спілку: спілкою піляли вже ліс. «Не вважаючи на те» каже д. В. Ф. Кр. «що умовини Левитського мають на меті лише хліборобство, робочий люд зрозумів ідею самопомочи і суспільної праці: коли-ж настала потреба, приклав умовини до дійсности самостійно. Спілковий рух, каже д. В. Ф. Кр. «шириться все більше, проймаючи нові верстви праці і охоплюючи нові райони, виступаючи з царини мрій на ґрунт реальної дійсности». В кінці статі Кр. додає: «Для прихильників російських кооперативних справ може буде цікаво знати, що сим літом у Парижі в часи всесвітньої вистави мають бути скликані міжнародні конгреси присвячені спілковим справам. На обидва конгреси запрошено М. В. Левитського: при конгресі продукційних асоціацій утворено комітет, на меті котрого буде за помочи поступу конгреса. В члені комітету вибрано діячів од усіх держав. Одиноким вибраним із Росії запрошено М. В. Левитського».

Н. Г.

IV. Персоналія.

Ювілей проф. В. Б. Антоновича. 18 мая с. р. минуло 30 літ професорської і 40 літ наукової і суспільної діяльності Володимира В. Антоновича. Перед п'ятьма роками святковано в Києві 25-літній ювілей його професорської діяльності. Користуючись сею нагодою, щоб побажати шановному ювілятові святкувати в добрім здоров'ї ще й 50-літній ювілей.

Ювілей Миколи Михайловського. 6-го цвітня російське письменство святкувало ювілей 40-літньої діяльності одного з найталановитіших членів своїх, публіциста і критика М. К. Михайловського. Ювілей уродився р. 1842, а 1860 вже

надрукував першу свою працю. З того часу протягом 40 років д. Михайловський відкликався на кожен більш менш видатний подій чи то в літературному, чи то в громадському життю і скрізь зумів сказати своє власне, оригінальне слово. Дужий, оригінальний, критичний розум його виявляв себе в кожній статі. Найкращі твори його — то критичні розвідки з приводу творів Спенсера, Дарвіна, Достоевського, Толстого та інших письменників. Але й самостійні його праці, особливо соціологічні, мають велику наукову вартість і, як справедливо каже історик найновішої літератури російської д. Скаби-

чевський, здобули-б Михайловському голосне імя, коли-б були перекладені на котру з європейських мов. По своїм філософічним поглядам д. Михайловський позитивіст, хоч не приймає цілком поглядів Канта, а де в чім відмінняє та перероблює їх. Останніми роками д. Михайловський гостро виступив проти російських неомарксистів, чи економічних матеріялістів і своєю гострою, часом дуже ідкою критикою досяг того, що ся фракція починає по троху позбувати ся однобічних поглядів на вагу економічних відносин у життю людському. З початку 90-их років д. Михайловський разом з відомим письменником російським Вол. Короленком видають один з найкращих у Росії місячників — «Русское Богатство».

С. Є.

Е. І. Борисов (некрольог). 6 мая помер Евген Борисов, редактор «Херсонскаго Земскаго Сборника», один із тих непомітних на око працівників, невідомих серед широкої публіки, що на своїх плечах несуть весь тягар дрібної газетарської роботи і віддають їй усі свої сили. Небіжчик народив ся на світ в с. Вербіви Звенигородського повіту в Київщині, походив з родини сільського священика. Освіту pobрав у Київській духовній семінарії та в Новоросійському університеті, де добув курса р. 1877 на юридичному відділі. Ще студентом Борисов працював у часописях, збирав етнографічні матеріяли, студював звичаєве право українського народу, але небагом обставинам зупинили сю роботу: р. 1879 його заслали «адміністративно» на Сибір, де він пробував до р. 1883. Вернувшись з Сибіру, Борисов осів ся в Києві і працював у найліпшій на той час київській часописі «Зоря», посилає дописи в «Недѣлю» та інші періодичні видання. З р. 1887 Борисов перебирає ся в Одесу і незабаром стає одним із головних співробітників «Одесскаго Вѣстника». Житє на засланні та невпинна праця нарешті знесилили його в край і він мусів залишити газетярство і взяти службу в земстві (1891 р.), де служив до самої смерті. Небіжчик брав участь, хоч правда дуже рідко і спорадично, і в українському письменстві: з праць підписаних його іменем нам відома тільки одна його розправа про чумацтво, надрукована в «Свѣті» за р. 1881. Коли у його були ще й інші праці українські, то він певне звичасм газетарських працівників не підписував їх. Прикрі обставини життя не

дали йому зробити все те, на що був здатний.

С. Є.

Ширшу згадку про покійника дамо в одній із наближених книжок Вістника.

Ред.

Е. П. Боярська (некрольог). У цвітні сього року померла українська артистка Евдокія Богемська, що була відома більш під псевдонімом Боярської. Вона народила ся на світ р. 1863 в Могилеві на Поділю; свою артистичну кар'єру почала р. 1885 в Одесі в трупі М. Н. Старицького, що була тоді під управою М. Д. Кропивницького. З першого-ж разу молода артистка звернула на себе увагу і незабаром зайняла перше місце в трупі д. Старицького, як талановита артистка на драматичні ролі. Кращі ролі Боярської були в отих пєсах: «Глитай», «Доки сонце зійде, роса очи виїсть», «Не так склало ся, як ждало ся», «Ой не ходи, Грицю» та ин. Торік Боярська покинула український театр і вступила на службу до російського антрепренера Корша в Москві, але там їй не поталанило і незабаром вона знову вернула ся на українську сцену. С. Є.

15-літні роковини смерті Костомарова. 1-го цвітня в Софійському соборі в Києві відправлено павахиду по Костомарову з приводу 15-літніх роковин його смерті. Київська часопись «Жизнь и искусство» (ч. 98) помістила досить гарну статтю про Костомарова д. В. Мироя. Автор кінчить свою статтю жалем на те, що й досі ніхто з прихильників пам'яті Костомарова не видав повної, науково обробленої життєписем славного історика.

Леонід Майков (некрольог) В семий день квітня сего року помер один із визначних сучасних учених російських, Леонід Майков. Небіжчик, син відомого колись художника Миколі Майкова, на світ народив ся р. 1839, освіту pobрав у гімназії та університеті (на історико-філософському відділі) в Петербурзі. З молодих літ Леонід Майков обертав ся серед людей, що заклали йому в душу потяг до науки, і незабаром на сьому полі небіжчик звернув на себе загальну увагу своїми працями по історії літератури та етнографії. Р. 1889 Майкова за наукові праці обібрано членом Російської Академії Наук, а р. 1893 його поставлено віце-президентом цієї Академії. Першою видатнішою його працею науковою була диссертация на магістра о «былинахъ Владимірова цикла» (1863 р.). Під його редакцією видано 5 томів «Записокъ» етнографічного віділу російського

географічного товариства (1876—1886 р.); далі йдуть монографії та розвідки про Симеона Полоцького, Ломоносова, Сумарокова («Матеріялы и изслѣдованія изъ

исторіи русской литературы») та інші. Останньою працею Майкова був перший том наукового видання творів Пушкіна, що вийшов торік на ювілей поета. С. Є.

V. З науки і штуки.

Пам'ятник Котляревському Міністер внутрішніх справ повідомив мійську управу Полтавську про згоду свою на те, щоб пам'ятник Котляревському поставити на Протопопівській улиці в Полтаві. Можна сподівати ся, що тепер ніщо вже не стане на перешкоді, щоб покінчити як найшвидше справу з пам'ятником першому українському письменникови, що несподівано затягла ся на довгі роки.

Вистави в „Народньому театрі“ в Чернигові. Останніми часами по всій Росії комітети тверезости заводять «чайні», а при чайних театральні вистави. Такі вистави є і в Чернигові. Серед базарю стоїть велика кам'яниця: частина її містить у собі чайну і «Народний театр». Театр сей малесенький; за вечір найбільше можна взяти за білети 70 рублів; до того-ж не дуже то й чистий, але все-ж театр: з лантунками, з місцями задля публіки і т. п. Плата вельми дешева: од семи копійок (перший ряд одначе карбованець, а то й більше); публіки не завжди повно, а перші, найдорожчі місця мало не що-разу порожні. Через те за вечір за білети береть ся пересічно рублів тридцять (буває більше, але буває, що й 15 р.). Через се плата з глядачів може тільки вернути звичайні трати на виставу (світло, костюми, реквізит, авторські etc.), а про плату акторам нема що й говорити. Комітет тверезости також такої плати їм не дає. Через те в сьому театрі можуть грати тільки аматори.

Досі в театрі дозволяли грати речі гарні і майже завжди українські. На великоруські пєси у Чернигові не можна знайти стільки аматорів, скільки на українські, та й глядачі народнього театру на великоруські вистави не дуже хочуть ходити. Спершу «простого» народу ходило в театр мало: деяка інтелігентна молодіж, що принципіально цікавить ся народнім театром, далі родичі та знайомі аматорів (цікавлють ся, як то такий чи така грати-ме!, врешті кілька крамарів та прикащиків. — отсе й уся публіка. Але де далі сей театр засягав усе більшої та біль-

шої популярности, і врешті таки так справа стала, що на виставах його останніми часами бувало багато селян, що живуть у Чернигові по наймах, ремісників та иншого робочого народу. Публіка ся дуже цікавить ся виставами, слухає уважно і терпляче вислухає чи вистояє часом дуже довгі (як звичайно в аматорів!) антракти. Одного разу після великої пєси, що скінчила ся о пів дванацятої години, мали бути «Вечерниці» Ніщинського. Та на лихо музика була ще в великому мійському театрі — там кінчила пєсу. Довело ся дожидати і публіка терпляче висиділа й вистояла (на галерії мало не всі стоять) з годину — аж поки позходила музика після півночі. Перший з'явив ся контрабас, — його привитали оплесками і сміхом і вдоволені просиділи ще весь час, поки співано «Вечерниць».

Звикла публіка й до деяких артистів, у кожної групи є свої улюбленці, їх витають оплесками, широко викликають. Взагалі можна сказати, що публіка народній театр любить і справі сій дуже спочуває.

На жаль у мене нема всіх афішів театру з самого початку його діяльності (здасть ся, з 1897 року). Та вистави спершу були не часто, а найліпше справа стояла останнього року: помаху-помалу виробило ся кілька аматорів, переважно молодіж, з яких склав ся театральний гурток. Виставляли за останній рік (цифрами позначено скільки дій у пєсі):

І. Котляревського: Наталка Полтавка 3. М. Кропивницького: По ревізії 1. І. Тобилевича: Сто тисяч 4, Мартин Боруля 5, Бурлака 5. Наймичка 5, Чумаки 5. П. Ніщинського: Вечерниці 1. В. Самійленка: Химерний батько 2. Б. Грінченка: Степовий гість 5, ісю пєсу через незалежні від аматорів причини довело ся грати під чужою фірмою і не в народньому. а в мійському театрі, хоч з дуже дешевою для глядачів платою). Нахмарило 3. Тогобочного: Борці за мрії 4. Ванченка: Катерина (Мужичка) 4. А — го.

Не сунь носа до чужого проса 3. Прославився 1. О. Ч — ка: Бувальщина 1.

Деякі пєси виставляли по кілька разів. Найліпше виставлено пєси: Наталка Полтавка, Мартин Боруля, Бурлака, Чумаки, Вечерниці, Борці за мрії, Катерина. Найгірше обходило ся з такими пєсами, де є великі драматичні жіночі ролі: серед аматорського гуртка нема видатної драматичної артистки. Через те вистава такої пєси, як Тобилевича «Наймичка» була нещасливою. За те згадані вище пєси хоч і не без похибок виставлено (тож такі аматори, а не справжні артисти!), та все-ж де що в їх було дуже добре і взагалі вони зробили красне вражіння на глядачів і показали, що коли чернігівські аматори беруть ся за пєси, де на важніші ролі є в їх путящі виконавці, то вони можуть виставити і такі складні пєси, як згадані.

Аматори, які грають на сцені народного театру, майже всі люди з щоденними службовими чи иншими обов'язками, гуляшого часу мають мало — тим цінніша їх поміч у сій справі.

Шкода буде, як що сї вистави припинять ся. Кажу се з поводу тієї звістки, яка тільки отсе з'явила ся по часописях. Ніби то міністер фінансів розіслав по «попечительствах» о народній трезвости обіжник, а там ніби написано, що «открытие народных театров должно совпадать лишь съ выполнѣнъ назрѣвшей потребности въ нихъ, и народные театры не должны быть смѣшиваемы съ общедоступными, но должны сохранять вполне простонародный характеръ». (Жизнь и искусство, № 69).

Чи зовсім добре часопис переказав зміст цього циркуляру?

Як може «вполнѣ назрѣть потребность» в якій небудь речі у людей, коли люди тієї речі не бачили і нічого про

неї не знають? А саме так стоїть справа з театром серед народу. Коли його не показати народови, то «потребность въ немъ» може не «назрѣть» і через сто років. Як можна відрізнити «общедоступный» театр від «народного», — хіба се не одно? Важко також в'яснити, що то значить «простонародный характеръ» театру. Коли се треба розуміти так, що на такому театрі можна виставляти пєси тільки з мужицького життя, то се значить, що і той убогий реєстр дозволених на народньому театрі пєс, який є, доведеть ся ще скоротити в десятеро.

Що се не пособить народній освіті, яка має (відповідно попередньому проєктові діяльності комітетів тверезости) одвертати нарід від горілки, — про се нема чого й казати. Нова звістка має такий характер, мов би вже і в такій невинній речі, як народній театр, побачили щось непевне, небезпечне і треба якось його загальмувати... Добре було-б, як би часопис помилувався.

Б Г

Гуцульські вірування. В ч. 6 «Московскихъ Вѣдомостей» за сєй рік якийсь Я—ц надрукував статю під наголовком «Вѣрованія нашихъ родственниковъ», се-б то — Гуцулів. «забытыхъ (?) братьевъ», як називає їх автор. В сій статі автор приводить після праці Кайндля «Die Huzulen» гуцульські вірування про упирів, відьом, ворожбитів та ворожок.

Скляні кругляки. В першій книжці «Историческаго Вѣстника» (січень) сього року д. Парасич надрукував цікаву замітку «По поводу ископаемыхъ шаровъ», се-б то тих скляних кругляків, якими українські жінки прасують свої намітки. Автор описує самий процес сього діла і на останці висловлює догадку, що сї кругляки зовсім не викопано з землі, як думає дехто, а зроблено звичайним способом.

VI. Із суспільного життя.

Економічні вісти з галицного Поділя. На весні сього року, зараз по Великодні вибухнув масовий страйк рільних робітників у Мільниччині, що розпирив ся потім і на Борішівщину. Страйкувати почали найбільші громади як: Пилипче, Михалків, Іване Пусте, Нівра, Єрмаківка, Ольховець, Крикче, Панівці і инші. Причиною сього страйку була економічна ну-

жда. В тих селях люди мають дуже мало землі, ледво 4—6 господарів у селі може вижити з власного, инші мусять шукати заробітків, а заробітків инших крім дворів нема. В дворах по більшій часті позасідали Жиди, бувші шинкарі та лихварі. Яку платню давали вони селянам, про се читаємо депо в парламентській інтерпеляції послів Танякевича і Окунев

ського: «В Кривчу в посілости жида Мельцера діставав робітник по 20 кр. за день роботи, а з того мусів іще економови платити по 5 кр., а наставникови по 3 кр., так, що йому самому лишалося по 12 кр. денної зарплати. Арендатори подають за причину такого обниження платні те, що за аренду платять чиниш піднесеній як можна найвище. Дідичі знов жалують ся на лихі аграрні відносини, на обтяжене сільських господарств».

Перебіг страйку був зовсім спокійний. Люди тримали ся купи. До сїл, де вибухнув страйк не йшли на роботу люди із сусідніх сїл, а як прийшли навіть і дізнали ся про страйк, вертали зараз назад домів. Не допомогло й військо заквартироване до діткнених страйком громад. Прийшло, люди заховували ся спокійно, воно посиділо і мусіло вертати. Розуміється, що вернуло аж з наказу міністерства, спонуканого інтерпеляціями послів-Українців у віденськїм парламєнтї. Пани, що платили доси по 8—30 кр. за денну роботу розуміється на власнім харчу робітника, спровадили собі Гуцулів і Мазурів, але показало, ся що користи з них ніякої, а кошти значно більші, ніж те, чого домагали ся страйкові.

При кінці мая наренгї страйк почав притихати, дідичі пошдвисшували платню (5—15 кр. понад звичайний стан) і люди повертали здебільшого до роботи. Не полагоджено лише страйку в трьох селах, у двох шляхтичів і у одного жида: ті три заняли оборонне становище і хочуть дїждати ся того, щоб їм мужики покорили ся. Сей спокійний, поважний страйк мав зробити в цілій околиці велике вражєнє. Дідичі признали страйкуючим по більшій часті рацію і навіть ті, де не було страйку, пошдвисшували своїм робітникам платню.

Ще кілька слів про «темне царство Бартфельда і трьох Екгавзів», як назвав дописуватель «Дїла» село Панівці, чи радше гіркі відносини мужиків у тїм селі. Той пан Бартфельд платить своїм пановещькїм підданам: А. Готівкою: зимою порою: а) дорослому робітникови (хлопам, парубкам, жінкам і дївкам) при машині або до гною 10—12 кр.; б) хлопцям, погонячам, або при машині 8—12 кр.; в) хлопови з щіпом найбільше 25 кр. На весні при сапаню: дївкам, жінкам і парубкам 15—20 кр. б) підросткам 12—15 кр. в) найвитревалїйшим старшим робітникам, хлопам, що ведуть у сапаню

перед 25—30 кр. Літом в жнива при стиргї, коло машини, (бо зрештою косять і жнуть за сніп): а) дївкам, жінкам і парубкам 15—20 кр.; б) найвитревалїйшому робітникови хлопови найбільше 25 кр. В осєнї при копаню бараболї: а) дївкам, жінкам і парубкам 15—20 кр., найвитревалїйшому хлопови, що веде перед найбільше 30 кр., підросткам 12—15 кр. або в натурі 15-ту міру бараболї (перед тим давав 12-ту мірку і платив до 35 кр.) Б. При роботі за сніп або за шульок дає: а) жита сніп 13-ий, б) пшєнниці жатої сніп 14-ий, в) вівса, ячменю і кошеної пшєнниці сніп 15-ий, г) пшєнниці мішанки сніп 10-ий, д) кукурудзи виправдї 3-ий шульок, але без кукурудзїни, гарбузів і фасолї, а се зменьшає вартість тої пайки до половини. Тай час роботи в додатку ще довгий над міру. До роботи стають люди досвїта, а вертають пізним смерком. Коби то ще вєсо, то й не такеб то ще лихо! Але пан Бартфельд уміє й уменшувати платню. Не даром то він віддав три міністерські теки родині Екгавзів: теку рїльництва і президію «ржонщови» Нухимови Екгавзови, лісову теку синови Нухима Андрїєльови Екгавзови, а теку «гнїдлю» і пропїнацїї другому синови Нухима Абрамкови Екгавзови. І так при виплаті, що відбуваєть ся в недїлю перед полуднем, присутний Бартфельд і всі його міністри. Заки виплатить кому гроші звертає ся до всіх трьох своїх міністрів питаючи ся чи той а той не має з ними якого рахунку. Розуміється, все найдеть ся якийсь рахунок, а ти хлопе боїш ся й кїл ни ся, що ти не винен нічого, не допоможе! Дїстанеш десятку частину запрацьованої платні, а решту відтягне собі пан дідич за твій видуманий рахунок, а не твій, то твого небищка тата, або небищки мамунї. Запав вирок, рекурсу нема — гони! В «Дїлі» в дописі: Образки з країннї еміграцїї і страйку» ч. 100 і дальші за сей рік наведено цілі десятки таких прикладів. Крім того ніхто не рушить ся кроком, аби не оплачувати ся. Хто хоче дістати роботу на ланї або в лїсі, хто хоче дістати дозвїл збирати гриби (розуміється, за гроші), хто хоче пасти худобу на панськїм пасовиску (і се за гроші) — мусить відробити кілька днів панщини панським міністром, чи радше посїпакам. За загонєну худобу не знають уже ті люди, що дерти з мужика. Трафилю ся, що за корову, що переступила панський обліг, зашлатив мужик

15 згр. а мусів заплатити, бо дітям треба було молока. Потім, коли заскаржив Барфелда до п. к. суду в Мільниці за зворот гроший сказали йому там: «Коли ти дав, то пропало», хоч могли сказати інакше, бо те «відшкодоване» було вимушене. Цікаво, як дивлять ся самі селяне на свій страйк. В отвертій листі селян із Ольхівця до посла Ярошевича з 13. мая, підписаним начальником громади і кільканащятьма селянами, читаємо між иньшим:

«Страйк! страйк! страйк! о що за чудо?! зійде ся нас де два — три, то жандармів можн бути часом і десять. Таж борби жадної ніхто не робить, бійки жадної, вибивання вікон тож само не було, досить того, що спокій в Ольхівці, а наш державець описав нас у суді і в старості, що ми розбишники, а то цілком не правду подано. Посесор зараз бе в телеграмі, що в Ольхівці бунт, огні, та цілком ложно нас чорнить. Ніхто жадного бунту не робить, тільки громада жадає собі угоди за роботу з п. посесором, щоб була стала якась плата, але не така як до сеї пори. Страйк тягнув ся через 14 днів і раптом з того всього приїхав п. староста з Борщева, а ми не хочучи стида робити пану старості, як виголосив, що приїхав нас урегулювати, щоб ми не колотили ся, щоб якась угода була меж нами. Отож і так ся стало: доросла особа мала брати плату після згоди п. старости без жадного контракту по 50 кр., а жінки чи дівки по 40 кр., а в менших літах по 20 кр. Тимчасом раптом тревало то оден тиждень, а на другий переступило, а він уже обтягає. Отож нарід стривожений навіть відрік ся тих пару крейцарів, котрі для себе гірко заробив, а добре чув, як п. староста говорив: «Коли що кому бракує, то най мені дадуть знати, а я тоє залатую». Отож де тая правда, де її найти, де тої помочи шукати? ой трудно її придбати! Пане наш после, де тая правда, чи вона вмерла, чи вона живе, чи її цілком нема на світі? О милий Боже! який то тягар наступає на той нарід! За море то би йшов не оден, але не має з чим. Отож просимо і благаємо о поміч для нас!»

Та ба! Наш парламент з давен давна не був похопливий до «хлопеської» політики, а тепер завдяки чесько-німецькій сварці зійшов на закулісові конференції та торги. Чи йому до голодних мільницьких селян!

А. Кр.

Засідання Виділу Наукового Товариства імені Шевченка. В протягу чотирох місяців (січень-цвітень) відбув Виділ десять засідань, на яких полагоджено такі важніші справи.

I. засіданє дня 10. січня. 1) Вибрано комісію зложеноу з трьох членів: дра І. Франка, С. Громницького і К. Паньківського, аби до кінця січня оцінила вартість магазину книжок. 2) Порішено переняти бібліотеку товариства «Просвіта» тільки тоді, коли вона згодить ся передати її без усяких застережень. 3) Принято до Відомости пояснення дра В. Охримовича в справі легату зробленого пок. Замлинським у Самборі для Товариства. 4) Принято пять нових членів. 5) Ухвалено дати на коляду для бідних школярів школи ім. М. Шашкевича 5 згр. 6) Порішено друкувати повне виданє творів Юрія Федьковича тоді, коли товариство «Руська Бесіда» в Чернівцях відступить від жадання передати їй 500 примірників на власність, а згодить ся на визначенє половини чистого доходу з розпродажи на стипендійний фонд ім. Ю. Федьковича. 7) Принято до відомости письмо львівського магістрату в справі названя площі перед каменицею Товариства площею Тараса Шевченка і виставлення памятника поетови на тій площі. 8) Порішено вислати Академії Наук у Петербурзі всі видання Товариства, коли й вона буде вислати в заміну всі свої видання.

II. засіданє дня 19. січня. 1. Оцінено вартість магазину товариства на 36.000 згр. 2) Ухвалено надати провізоричну посаду маніпулянта товариства д. Грозикови, а для веденя бухгалтерії прийняти кого иньшого. 3) Поручено д. Томашівському вести реферат друкарні. 4) Принято до редакції Л. Н. Вістника д. Антона Крушельницького. 5) Порішено просити Ставропігію, аби відступила Товариству по одному примірникови тих своїх видань, на які вкаже бібліотекар д. М. Павлик.

III. засіданє дня 26. січня. Поручено провізоричне веденє бухгалтерії д. Угину, уряднику Народної Торговлі. 2) Принято до відомости справозданє д. Томашівського з обороту паперу в друкарні. 3) Принято до відомости письмо Виділу Красового, в якому відмовив він позички Товариству на закупню машини для друкарні. 4) Ухвалено «Руській Бурсі» в Новім Санчи дати запомогу в кноті 10 згр.

IV. засіданс дня 7. лютого.
1) Принято п'ятьох нових членів. 2) Порішено поургувати довжників друкарні, аби вирівняли свої залеглости. 3) Признано д. Бойчукови, ученикови краківської Академії малярської підмогу в квоті 50 зтр. 4) Принято до відомости регулярін секцій і регулярін запомогових фондів для літератів ім. Д. Мордовця і ім. Ів. Котляревського. 5) Поручено Етнографічній комісії вислати 10. лютого привітну телеграму Всеволодові Ф. Міллєру в Москві по поводу ювілею його наукової діяльності. 6) Принято до відомости, що сербська Академія Наук у Білграді увійшла в обмін виданнями з Товариством.

V. засіданс дня 14. лютого.
1) Обговорено білянс Товариства за 1899 р. і поручено поробити в ньому деякі зміни. 2) Порішено підвищити платню метрампажови д. Вознякови. 3) Принято до відомости, що д. Угрин згодився прийняти на себе тимчасово веденє бухгалтерії від першого марта 1900 р.

VI. засіданс дня 18. лютого.
1) Принято до відомости білянс за 1899 р. 2) У справі підвищення платні складачам друкарні поручено розглянути ся докладнійше д. Беднарському, директорови друкарні, і здати справу на засіданю Виділу. В справі підвищення платні д. Беднарському поручено розглянути ся д. Томанівському і поставити відповідну резолюцію.

VII. засіданс дня 14. марта.
1) Рішено скликати загальні збори Товариства дня 1. цвітня 1900 р. в комнатах «Руської Бесіди». 2) Признано д. Вол. Шухевичови 100 зтр. на частковий зворот коштів подорожий по Галуцщині. 3) Признано В. Гнатюкови 150 зтр. надзвичайної ремунерації на виїзд для поратования здоров'я до Закопаного. 5) Провірено остаточно і прийнято до відомости рахункове справозданє зладжене д. В. Охримовичем.

VIII. засіданс дня 23. марта.
1) Принято до відомости, що голова Товариства вислав д. Іллі Шрагови в Чернігові привітне письмо з powodu його ювілею. 2) Підвищено платню кільком складачам друкарні і директорови Беднарському. 3) Ухвалено завести теки на переховок редакційних листів і протокол подавчий, де виписувало би ся все, що приходить і виходить із Товариства. 4) Признано дру В. Охримовичеві ремунерацію за уложенє білянсу в квоті 100 зтр. 5) Принято одинацять нових

членів. 6) Принято до відомости привітну телеграму від Киян, зібраних при сьвяткованю памяти Шевченка, вислану Товариству. 7) Принято до відомости подяку «Читальні русько-католицької духовної семінарії» у Львові за книжки, відступовані їй Товариством по половині ціни. 8) Принято до відомости подяку Всеволода Ф. Міллєра в Москві за привітну телеграму вислану йому Етногр. Комісією в день його ювілею.

IX. засіданс дня 29. марта.
1) Ухвалено вислати письменну подяку д. Осипови Овншкевичови у Львові і дру Л. Озаркевичу в Городку за дар книжок для бібліотеки Товариства. 2) Поручено Етнографічній комісії внести до Сойму петицію для визначеня їй підмоги на етнографічну експедицію. 2) Ухвалено внести до Сойму петицію з жаданєм заснованя українсько-руської гімназії в Станіславові. 4) Принято подяку д. Іллі Шрага за висланє йому привітне письмо в день ювілею. 5) Принято подяку «Руської Бурси» в Новім Санчи за безплатне надрукованє відозви в справі будови церкви в Новім Санчи.

X. засіданс дня 5. цвітня.
1) Перенято від Вол. Гнатюка щадничу книжочку фонду літератів ім. Ів. Котляревського на суму 986.18 корон. 2) Принято до відомости, що міністерство освіти признало Товариству на 1900 р. субвенцію в квоті 3000 зл. 3) Ухвалено поургувати членів, що залягають із вкладками, аби їх заплатили. 4) Принято до відомости, що на вечерищі Шевченка в Шишбамі (в Чехах) вислано привітну телеграму. 5) Затверджено вибір нових дійсних членів Товариства: дра Евгєна Олесницького, Олександра Лотоцького, Михайла Павлика і Володимира Шухевича. 6) Принято до відомости уконституованє секцій. 7) Виділ уконституував ся в части так, що вибрав заступником голови д. Сид. Громницького, секретарем д. Волод. Гнатюка, заступником секретаря Ант. Крушельницького, каспером д. Іл. Кокорудза, контрольором дра В. Охримовича, референтом друкарні Ст. Томанівського, адміністратором камениці дра В. Коцовського. 8) До адміністраційної комісії камениці ухвалено запросити крім адміністратора ще дд. С. Громницького, Осипа Ганійчака і К. Паньківського.

XI. засіданс дня 9. мая. 1) Голова Товариства предложив бюджет наукових видань на 1900 р. Задля браку часу відложено його на одно з дальших

засідань. 2 Підвищено платню сторожени каменниці. 3. Вибрано д. М. Новаковського магазином. 4) Уповажено д. С. Громницького перевести закупно четвертої машини і готового мотора для друкарні. 5 Ухвалено усі фонди, що стоять під заралом Товариства, опроцентувати по 4 % від ста, а де позичити по 4 1/2 %. 6. Ухвалено взяти участь в ювілею Краківського університету, вислати на нього делегата, яким вибрано дра Олександра Колессу і передати через нього Університетови відповідну адресу. 7) Ухвалено вислати до міністра освіти депутацію в справі підвищення субвенції для Товариства. В склад депутації вибрано дра Ол. Колессу і дра В. Коцовського. Таку саму депутацію рішено вислати також до намісника; в її склад увійшли: др. Ол. Колесса, др. В. Коцовський і д. С. Громницький. 8) Принято до відомости письмо суду в справі легату зробленого Товариству пок. Юзичинським.

XII. засіданє дня 30. мая.
1) Принято до відомости справозданє д. С. Громницького з депутації до єпископів у справі музею і до намісника в справі підвищення субвенції Товариству. 2) Признано уряднику книгарні, д. Панкевичевій урлюю і підмогу на курацію в квоті 50 злр. 3. Принято до відомости письмо «Руської Бесіди» в Чернівцях у справі видання творів Ю. Федьковича. 4) Принято до відомости подяку товариства «Основи» за даровані книжки 6) Принято двох нових членів.

XIII. засіданє дня 6. червця.
1) Ухвалено бюджет Товариства на наукові цілі в квоті 20.625 зл. рік 1900. Поодинокі рубрики бюджету такі: Записки 4500 зл.; Збірники секцій 2600 зл.; Видання Етнографічної комісії 3000 зл.; на етнографічну експедицію 500 зл.; видання археографічної комісії 1600 зл.; Правничі видання 1200 зл.; Історична Бібліотека 625 зл.; Хроніка 800 зл.; на бібліотеку датки 160 зл.; на стипендії 1200 зл.; на покритє недобору Л. Н. Вістника за 1899 р. 380 зл.; на адміністрацію і музей 2600 зл.; 2) Надано стипендії на 1900 р. Володимирови Гнатюкови 200 зл.; Стефанови Томашівському 200 зл.; Грицеви Гарматієви 100 зл.; Олегови Целевичови 100 зл. М. Бойчукови 50 зл. 3) Признано 150 зл. підмоги на покритє коштів зїзду українських лікарів у Парижі і 50 зл.; підмоги для української відділової школи дівочої у Львові. Вибрано бібліотечну комісію, до якої увійшли:

др. І. Франко, Вол. Гнатюк і Іван Макух; тимчасовим референтом бібліотечним вибрано дра Ів. Франка. 5, Підвищено платню бібліотекаря.

XIV. Засіданє дня 13. червця.
1) Принято до відомости справозданє депутації до Відня. 2) Ухвалено увійти в обмін виданнями з Ставропігією. 3) Поручено д. Томашівському вислати ургенси до довжників друкарні.

Народний дім у Харькові. Харьківське «Общество грамотности» буде народний дім, що містити-ме в собі театр, книгарню, читальню, аудиторію для публичних народних відчитів і т. и. Чийм іменем охрестити новий народний дім, — про се існує вже ціла література. Спершу пропонували назвати народний дім Пушкінським, або Каразіновським. Проф. Сумцов иншої про се думки: найбільш відоме і популярне імя в Харькові — се безперечно імя Григорія Квітки-Основ'яненка, що опріч своєї славної літературної діяльності спричинив ся між иншим і до народної освіти, видавши відомі «Листи до любезних земляків». Тимто проф. Сумцов висловив гадку в «Южном-у Краї», що найбільш відповідним імям для народного дома було-б імя Григорія Квітки-Основ'яненка та Михайла Максимовича — людей, що мало не першими виступили з своїми працями для народної освіти на Україні. «Сѣверный Курьеръ», (ч. 176) подаючи єї звістки і цілком згожуючись з проф. Сумцовим, завважає про те, що на Україні є ще одно імя, ще більш велике й народне, ніж імя Квітки — се імя Шевченка. Коли імям Квітки названо школу в селі Основі, то Шевченковій пам'яті не присвячено жадної просвітної інституції на Україні; єдине в Росії товариство, що носить імя славного українського поета, закладено не на Україні, а в Петербурзі. Оттакі думки подає петербурська часопись на розвагу тим, що засновують народний дім у Харькові. С. Є.

Переселенє з Херсонщини. Один із земських кореспондентів в ч. 564 газети «Югъ» подає деякі відомости про переселенє селян із Тираспольського повіту. Він каже, що переселенці кермують ся не дійсним докладним осявідом про нові місця, а фантастичними оповіданнями про ті місця і тим геть чисто руйнують своє хозяйство. Як зразок він наводить такий приклад: в ожені з одного села виселилось на Дін 40 дворів. Вони мали в Херсонщині власного ґрунту від 10 до 50 деся-

тин, а загадавши їхати еспродали його Німцям по 80—90 рублів за десятину, самі-ж за допомогою банку купили в Донщині по 93 р. за десятину піскувату і неродючу землю. Багато з них перебувши якийсь місяць повернулись назад і сіли на стару землю, але взявши вже її в посесію. Деякі поспродавши все що мали і забравши жінок та дітей їдуть до Сибіру і пізнавши його добре, повертають ся на старі місця майже старцями. Г. К.

Раскол та сектарство в Росії. По останнім статистичним дослідям, усіх раскольників у Росії — 1.405.000 чоловіка, а сектарів — 842.000 (самих штундових 35.000). Раскол найбільш розповсюджений серед людности Донщини, Ураля та Сибіру, а сектарство — на Кавказі. („Биржевые Вѣдомости“, 1899, ч. 327).

Українці в середній Азії. „Сынъ Отечества“ (ч. 33) подає звістку, що в Туркестані поблизу міста Самарканда енергійно ведуть ся гідротехнічні роботи, щоб уможливити тут хліборобство. Роботи ведуть ся на обшпрі 45.000 десятин і сю землю мають залюднити переселенцями з українських губерній. С. Є.

Руда в Київщині. В багатьох місцях Київщини, в повітах Каневському, Черкаському та Чигиринському знайдено руду; особливо багато її в Чигиринському повіті по р. Тясмину. Тепер в сі міся найхало багато підприємців робити дослід над знайденою рудою та наймати у селян землю для копаня руди („Жизнь и Искусство“, ч. 74). С. Є.

Поглиблене Дніпрового гирла. Сього року закінчена буде робота над поглибленем Дніпрового гирла, що ведеть ся вже коло 5 років. Як відомо, Дніпровий лиман дуже мілкий, його раз-у-раз заносить піском та намулом, тим то по йому не можуть ходити великі кораблі, що сидять глибоко в воді. Се чинить велику шкоду торговельним зносинам подніпрянських міст з портами на Чорному морі. Ще в 70-х роках почали були поглиблювати один із рукавів Дніпрових (білогрудівський), та заходи сі нічого користного не дали: на другуж весну сей рукав знов замулило. Року 1895 знов розпочато такі

самі роботи і на сей раз їх поведено досить удатно: рукав Рвач поглиблено вже до 17¹/₂ стіп, так що вже тепер до Херсона можуть ходити великі кораблі. („Жизнь и Искусство“, ч. 74). С. Є.

НАШ АЛЬБОМ.

I. Перезва.

З пекла нечистая сила повстала
Темної ночі... Як зьвір заревла,
Згоду під ноги незгоді підслала,
З неба і місяць і зорі зігнала,
Снігом глибоким шляхи занесла.

З реготом, свистом на храм налетіла —
Храм, що ognями палав у ночі...
Чорною хмарою вікна обсіла
І в храмову середину зоріла,
З радощів вікна його скребучи.

В храмі-ж, веначе в кутку райовини,
В пишній обставі кінчав ся вже шлюб:
З янголом в образі гарнім дівчини,
Кращім коштовної в світі перлини —
Згорблений, лисий вінчав ся дід-труц...

Блідне, як глина, обличчє дівоче...
Мліє вона і тремтить, як вівця
Тая, що в кігті попала ся вовчі...
Як безнадійно схилила ся!... Очі
Мутно як дивлять ся в діл з-під вінця!...

В трупа-ж живого з-під віїв моргали
Виразом очі розпустним, бридким,
Хижим — і жертву свою пожирали...
Зморщені, висхлії губи дріжали,
Смаком підгріті на ласе падким.

З парою звінчаних змерзлії коні
Хутко вхопили скрипучий берлин —
Та в сніговій хуртовині-припоні
Вгрузли по черево!... З храму моторні
Миттю рогаті за ними в здогін.
З снігу берлин витягати взяли ся,
Вінчаних з лиха спасати мерщій:
Хто за колеса, голоблі вчепив ся
Щиро, хто верхи на коней усів ся —
В зад же рогами опер ся сам Вій!...
Вирвали з снігу!... і знов жартувати
Коло і з-верху берлина взялись:
З шурею-бурею вити, скакати,
Шлях йому кріпко рогами вбивати,
Поки в подвірє берлин не вкотивсь...

В. Залізняк.

II. Поезія в прозі.

(В альбом О. К.)

Тихий вітер з гаю далекого... Місяць на широкому розлогому
небозводі, на квітчастому, зірчастому. Соловейко на орісі, і зозуля
на калині. Небесні чарівні згуки над заснулою землею, дивні
чудові пахи від садків чудових і — тихий вітер з гаю далекого...

*

Плескіт хвилі блакитної об каміне та рінь... Очерет, що
ніжно згинається, ніби до хвилі жартливої залицяючись... Таємна
розмова журна світло-зелених верб і — тихий вітер з гаю далекого...

*

Широкий спів парубоцтва, що веселить ся.. Одклик з гір,
ярів, садків! Високий чистий голос виділив ся і невпинно несеть ся
по-над річкою, степом... Журби, журби в пісні стільки! І — тихий
вітер з гаю далекого...

*

Білий причілок маленької хати, весь облитий саявом місяцевим...
Чорна тінь, що, руки заломивши, малюєть ся на білій стіні...
Сльози... заглушене риданє... Смуток чуєть ся навколо і в серці...
О, сльози, сльози!... І — тихий вітер з гаю далекого...

Енат Хоткевич.

III. Єврейські мелодії.

I.

Як Ізраїель діставсь ворогам у полон,
То рабом своїм бранця зробив Вавилон.
І, схопивши чоло, подоланні борці
Переможцям своїм будували дворці.

Твої руки, що храм боронили колись;
 До чужої роботи з одчаю взялись;
 Тая сила, що марна була на війні,
 Будувала підвалини й мурів міцні.
 Все здалось до роботи: перéвесло й шнур,
 Плуг, сокира й лопата виводили мур,
 Всяк, хто мав який звáряд, мав працю собі,
 Тільки арфу співець почепив на вербі.

II.

Єреміє, зловістний пророче в залізнім ярмі!
 Певне серце Господь тобі дав із твердого кришталю:
 Ти провидів, що люд буде гнить у ворожій тюрмі, —
 Як-же серце твоє не розбилось від лютого жалю?

Як ти міг дочекатись, чи справдять ся слово твоє?
 Роєм стріли ворожі на Божеє місто летіли, —
 Певне чарами ти гартував тоді серце своє,
 Що на ньому лашали ся навіть ворожії стріли!

По війні ти на звалищах міста лишив ся один
 І палкі твої сльози точили холодне каміння,
 І луна розлягалась така серед смутних руїн,
 Аж найдальші нащадки почули твоє голосіння.

Єреміє! ти, вічная туга, тебе не збагну:
 Як-же серце твоє не розбилось від лютого жалю?
 Бо гаряче джерело і скелю зрива крем'яну.
 Так, було твоє серце з твердого, міцного кришталю!

Леся Українка.

IV. Із поезій Осипа Доорохольського.

I.

Поле давно вже плугами пооране, —
 Ач, як чорніє кругом!

Що-ж стоїте ви, неначе поморені? —
 Нум бо до праці гуртом!...

Сійте, не гаючись, дрібну пшениченьку
 В сюю пухку рілю;

Сійте усяку добірну пшениченьку
 В землю сьвятую свою.

Щедро кидайте руками невтомними:
 Зерна бажає земля...

Гайда-ж вперед! Тільки з сівами повними,
 Бо застоїть ся ріля.

Тут потребує ся сили великої,
 Спільної праці гуртом,

Бо насіває ся погаві дикої
 Вельми багато кругом.
 Сіють ся злії зілля, розсівають ся
 Й буйно ростуть та ростуть...,
 Що-ж сіячі того доброго гають ся?
 Чом же завчасу не йдуть?...

II.

Ніч — ніби день той: і місячно, й зоряно,
 Видко далеко кругом;
 Ондечки поле чорніє пооране,
 Он — хтось простує шляхом.
 Я на горбочку стою ось тихесенько
 Й думи надходять сумні;
 А перед мене хатинки білесенькі,
 Ніби дівчатка красні.
 Щось невеселі їх білії личенька —
 Темнії смуги по них,
 Й віти, сумуючи, хилать вербиченьки
 Ген по городах рясних...
 Глянь, як віконця отії блищастії
 Місячним сяйвом горять,
 Ніби зненацька то сльози сріблястії
 В темних очницях тремтять...
 Спи, моя нене, роботою стомлена,
 Спи, — скоро буде свитать,
 І тебе доля щербата, надломлена
 Буде по дню виглядять.
 Спи, щоб ті руки, у праці наморені,
 Мали спочипок на мить;
 В сні щоб розкішнім, як ніч отся — зорянім
 Серце могло відпочить...

III.

Рідний, окривджений краю,
 Славна Вкраїно моя!
 Пісню тобі я складаю —
 Пісню про твоє житє.
 Доля про тебе не дбала,
 А лихоліте хмурне,
 Ніби той камінь упало
 В серце боляче, сумне.
 На роздоріжжі бездольних
 Гірко стоять сироті;
 Гірко народом невольним
 Гинути у темноті.

Гірко... Лиш з темряви — чуєш?
 Стогін, лунаючи, йде...
 Що-ж ти нам, що ти віщуєш,
 Слово безсиле, бліде?
 В серці недужім та кволім
 Іскра зоріє чудна:
 В попелі сивім недолі
 Довго таїлась вона.
 Довго таїлась і тліла,
 Сяйвом тремтячи ясним,
 Й серце побите живила
 Першим теплом весняним.

Вітром лихої негоди
 Не загасило її...
 Спас єси, спас, мій народе,
 Сьвятощі давні твої!
 Хай тепер хмарами кріє,
 Хай і недоля гнітить, —
 Працею хмари розвіє
 Й сонце прогляне у-мить.

Лагідно сонце осьвітить
 Промінем долю твою...
 Глянь — розвивають ся віти
 В твоїм найкращім гаю!
 Іншії часи вже стались...
 Віру-ж май в сили свої,
 Цвітом квітчастим щоб вбра-
 Віти зелені твої. [лись

IV.

Я вмиру, і вже, здається, скоро...
 Чого-ж бо й справді ще чекать?
 Спадають сили, серце хоре
 І груди тяжко так болять.
 Чого чекать? Хвороба люта
 Лягла на грудях молодих
 Вагою й мов залізні пута —
 В обіймах тисне навісних...
 На віщо-ж думкою дурною
 Себе в останнє веселить?
 І так оманною й пильною
 Нам довело ся довго жити.
 Геть! Геть! Хоч в серці без упину
 Росте бажання жити тай жити, —
 Пуста надія без спочину
 Весь вік готова туманить..
 Та жити все-ж хоче ся... Мій раю
 Як би то я іще вдовав
 Прожити задля тебе, рідний краю,
 Я-б душу всю тобі віддав!
 Як я-б кохав... Як серцем вірним
 Став спочувати твоїй біді
 Твоїм стражданням неомірним,
 Твоїй недолі і нужді...

5 січня 1900 року.

V. Із наддунайських мелодій.

I. Кіл у зелізі.*)

Був убогий слюсар. Працював багато.
 Та біда гнітила голодом і злином.
 Бачив, як паують лїнюхів громади,
 Видів, як бідують люди працюючі

* „Stock im Eisen“ — мармурова палата на Грабені у Відні, з якою
 в'язать ся отя традиція.

І гадав: о Боже, чом я не багатий?
 Ай, зажив би гарно й иньшим допоміг би!
 Господи, пошли ти мені много грошей!...
 Так то він молив ся, як багато в світі.

І мольбу гарячу вислухало небо:
 Виграв слюсарище спору купу грошей!
 Ну-ж, утіха, радість! Сам він утішав ся
 Й радувались бідні та з усього міста.
 На якусь часинку кинув працювати,
 Лиш гостив ся щедро. Надоїло вскорі,
 Й знову він до праці кинув ся завзято
 Й загадав мармурну збудувать палату.

Дні поплили сірі і жите нуднеє,
 А палата-велит уросла як Альпи,
 Красна, як сьвятиня в Цезара країні.
 Та в „богацьке“ серце лютий хроб вгніздив ся:
 Ах, дружини, роду в його, бач, немає!
 Сам він одинокий на широкім світі,
 Скарбів тих не вкриє разом з ним могила.
 І по що-ж терялась молодеча сила?...

Видумав він замок, та такий штудерний,
 Стільки в ній пружинок, ходів потаємних,
 Що спитиє мозок, заки угадаєш,
 Як химерну штуку тую відчинити.
 Слюсар тестаментом передав палату
 „Тому, хто відчинить замок архистучний,
 „А хто не відчинить — гвіздь най вбє залізний
 „В кіл, що прикріпив я на розі палати.“

Слюсар вмер, а люди з всіх усюдів плили
 Замок відчиняти — та лиш гвізде били.

І стоїть в залізі кіл з гори до долу —
 Стільки гвіздя людські груди покололо...

II. Карпатський медвідь у Шенбруні.

Вуйку — земляче, здорові!
 Бачу: гарненько живеть ся, нівроку! —
 Гарну, муровану маєте хату,
 Дужі, товсті ви, щасливі на око,
 Маєте купіль і їсти багато,
 Німці сердечним дарять вас афектом,
 Силу, ваш ріст подивляють з респектом.

Вуйку — земляче, здорові!
 Тямите зеленоверхі Бескиди?
 Ваші сусіди Гуцули — бідують,
 Повно в їх краю жидівства, огиди;
 Так як на вас — днесь на них там полюють.
 Ось як то ваші змінили ся ролі:
 Ви тут у клітці, вони — не на волі!

III. Великоміська іділля.

Погуляти вийшла над Дуна́й;
 Хоть заплакані у неї очі,
 Хоть дитина босяком дрібоче,
 Хоть на всіх подерті лахв-шати,
 Хоть женуть з непла́ченої хати —
 Погуляти вийшла над Дуна́й.

Видно — любить своїх діточок:
 Привязала двоє мотузками,
 Щоб не зникли де від своєї мамі,
 А на руки взяла паймолодше,
 Дитинятко серцю найсолодше —
 Видно — любить своїх діточок.

Гей, кружляють хвилі на воді —
 Мати й діти стали над рікою —
 І перехрестила їх рукою...
 Зойк страшний... плюск... тихо... Позникали
 В синій, добрій хвилі. Поховали
 Студінь, плач і голод у воді.

IV. Земляк.

Яку мару там Німці обступили
 І подивляють, як зівіря в Шенбруні?
 Ах, се мужик сухий, смутний, похилий,
 Се наш земляк в старій, подертій гуні!

Куди повернесь — Німчиків громада
 Густою лавою за ним так лине — —
 „Новий примірник диких!“ — Як-же рада
 Голота підніма його на клини!...

Проч, біснуваті! Се мій брат, ви знайте —
 Найменший брат з краю жалоб — могили!
 Пустіть його і серця мого не крайте!
 Чи вам не стид, що так його навчили?...

Сильвестер Яричевський

ІЗ МАЛЮНКІВ ОДАРКИ РОМАНОВОЇ.

І. Віковічня кріпачка.

Куховарка Василина гарно прибрала кухню, поставила самовар, заслала стіл білим настільником, що витягла зо скрині, зирнула в шафу, де стояла пляшка з вишнівкою, дві чарки, ковбаси на тарілці, що так гарно пахла, на другій тарілці лежали грецькі горіхи, цукерки, медяники та червоні кримські яблука. Усе те Василина купила для гостей, а гості не йшли.

— Ніхто й листа не прислав. Наче нема в мене роду. Чи не заслаб брат? Він завше був кволий. Небіж міг би в таке сьвято згадати про тітку. Як грошей треба, тоді й пишуть... Хоч би сестра прийшла, а то ні з ким і хліба з'їсти.

Отсе, Господи, нудьга яка! Василина позїхнула, потім узяла з долівки пляшку з оливою і підлила у лампаду, бо вона почала тріщати і гаснути. Зирнула у вікно і завісила його завіскою. На дворі було грязько і темно: така негода зовсім не нагадувала Різдвяний вечір.

Василина була вже пристаркувата дівчина. З-за молоду була закохала ся в одного панича, що приїздив на літо в їх село, та побачила, що вона йому не до пари, і затаїла своє кохання, пішла на прощу в Клів, а потім нанялась за куховарку у професора на Подолі, де й прожила чотирнацять років. Попереду пан умер, а потім і старенька пані, що дала їй гарну атестацию. Друга пані її дуже влюбила за оригінальний, самостійний розум

і за те, що вона не забула свою мову і сільські звичаї, хоч і ходила в панських сукнях. Іноді, коли трапили ся пишні гості, то вона закидала по російськи, але потім швидко переходила на рідну мову. В її розмові було багато рідного, здорового юмору, найбільше як вона згадувала своє житє на селі, або дитячі літа та свої пригоди. Тоді її блідо-жовте обличчє наче обливало ся соняшним промінєм, а маленькі, трохи лукаві очіці горіли.

— Отже-ж мабуть ніхто й не прийде, — міркувала Василина позираючи на двері.

— Мабуть знов сей Ірод, котюга упив ся? Може знов наробив гармідеру в хаті, як у те сьвято?

Задзвонив дзвінок. Василина підвела ся зо стільця і пішла в кімнати.

— Васирино, коли хочете, йдїть у гості, Оксана сегодня буде дома, — казала пані одягаючи кучеряву дівчинку в рожеве убрання.

— Там буде ялина. Я привезу вам цукерок і золотих горіхів, — казала маленька дівчинка плещучи в долоні. Друга панночка вже наділа сїрі камаші і сиділа пишно на стільці дивлячись круглими дитячими очима на сестру; вона ще з роду не бачила ялини. Коли пані з дітьми поїхала з двора, Василина пішла в кухню, причесала ся, наділа якісь блискучі сережки і гарну сукню.

— Може в сестри гості, то треба одягтись не аби як, — міркувала Василина.

Вона вийшла на вулицю. Трамвай пролетів з дзвоном повен людей. Василина не хотіла дожидати другого і пішла пішки, хоч до того мешканя, де була її сестра, було далеко. Коли вона бачила пняного, що співав якусь нісенітницю та махав у повітрі руками, то згадувала того Ірода, що мучив її сестру. От уже й знайомі ворота, біля воріт стояла дівчина в панському убраню і дзьобала на сїня; на ослонці сидів дворник*) з гармонією і співав солодким тенором, по кацапськи, трохи в ніс: „А я мальчіш-ка єй па-ве-ріл своїй бя-зум-ной галл-авой“. Він скося позирав на горнишну вузенькими, лукавими очіцями.

(* Каменичний сторож.

— Бач, як соловей співає, а напевне дурить, — міркувала Васирина дивлячись на дівку. Дівка відвернула ся в другий бік, як тільки побачила, що Васирина йде в ворота. Васирина переступила через калюжу, пішла в двір і спинила ся біля темних сїней, де пахло горілкою і оселедцем. Налапала в темряві слизькі, холодні двері і опинила ся в низенькій, невеличкій кімнаті, та так і скаменїла на порозі. Серед кімнати стояли дві постаті. Одна була худенька жіноча, друга висока, наче ведмежа, з рудою кучерявою головою, що трохи не торкала ся об стелю. Про що вони говорили, не можна було відразу розібрати. Чоловік заревів якимсь непевним, паним басом; жінка говорила швидко-швидко: так пноді теленькає маленький дзвінок. Васирина стояла як стовп і дожидала, поки сей гомін утихне. Вони її не бачили. Долі лежав розбитий, скляний абажур. Чоловік був без сурдута.

— Господи милостивий! За мої кровні гроші купила, одягла його як доброго, а він що скоїв! Де тебе носила лиха година? Мабуть у калюжі валяв ся як свиня. Та чого-ж ти мовчиш? Де ти сурдот знівечив? Чи з босяками бив ся? Чи...

— Мовчать! — заревів чоловік і тупнув ногою. — Ти мені скажи попереду, чого се я кри-во-бокий? Га, чого я кри-вобокій? Хиба не через тебе? — Він витріщив на неї пани очі.

— А бодай тебе ще більше скрутило!

Не втерпіла Васирина і вийшла з темного кутка.

— Ой, сестро, голубко! Дивись, як я сьвяткую. У людей сьвято, а в нас колотнеча. Новий абажур розбив, сурдот знівечив новісенський, — казала з плачем Христа пригортаючи той сурдот до своїх грудей, наче мати рідну дитину. Сльози котили ся по худих щоках, коло лївого ока була синьо-червона пляма, русяве волосє було розпатлане.

— Ти з мого рреб-ра, і мовчи! Мовчи, бо убю! І ти моя, і хата мм-оя, і все моє.

Чоловік широко розставив руки.

— А брешеш, вражий сину! Нічого тут твого нема. Сестра за кімнату платить.

— Аба-жур розбив і все...

— Тільки знівечи що небудь — голова не буде ціла! — гукнула Василина на всю кімнату і схопила качалку. В неї якось відразу серце мов закипіло. П'яний наче трохи отверезився. Перед ним стояла широкоплеча, міцна жінка; в її очах було стільки сміливості; він вірив, що вона може зробити те, що сказала. Ще й до того вона була чужа людина, а не його жінка, з котрою він міг робити все, що тільки увійде в його п'яну голову.

Він стояв серед хати і дивився винуватим поглядом на Василю, на жінку, на розбитий абажур і на бідоланній сурдут, котрим він іще недавно пишався, як одягав його до церкви. Куди-б не зирнув він п'яними очима, все було куповане на гроші, що заробила ця маленька жінка з червоними, порепаними руками, а він усі свої заробітки пропивав...

— Як нудно, Господи, як нудно! — П'яний постояв кілька хвилин звисивши голову на груди, потім безнадійно махнув рукою, натягнув літнє драге пальто на плечі і пішов із хати.

— Бачила? Чула? Ось як з ним треба говорити! Відрізала відразу, то він і очі вирячив. А чого тобі хлипати? Наче поможеться? Він від твоїх сліз ще більше сатаніє, — казала Василина і кинула качалку на піч.

— На біса ти йому одягу купила? П'яниця, лінтяй! Не хоче собі заробити, а вона з ним панькається. Бач, як він тебе подякував!

— Він же кравець. Хто-ж йому роботу дасть, коли він прийде обшарпаний як босяк? Хотілося, щоб і він був як люде. У інших перед святом роботи — аж дихати ніколи, а мій заробив вісім рублів тай прогуляв у один день. А може вкрали? Та як-же не візьме досада? Заробляєш ка-зна на що!

— Коли ти з ним добром нічого не вдієш, то краще переімени свою поведенцію.

— І, сестро, чого я вже не робила? Його хоч до Києва, хоч до Кракова, то все біда однакова! Отсе я й забула тобі розказати кумедію! Тоді саме, як ти поїхала з панею на село літом, я взяла багато мужеських сорочок

прати. Догладжую колись я ті сорочки, увійшла де мене сусідка. „Здорові були!“ Балакаєм про те та про се: потім вона мене питає: „А де се ваш чоловік?“ — „Пішов, кажу, за грошима, один крамарь йому повинен віддати за роботу“. — „Гм, мабуть він їх уже до дому не принесе?“ Я ще й образила ся. „А чого се ви мені таке возвіщаєте? Може, кажу, й принесе!“ А вона тоді каже: „Так я-ж вам покажу, коли хочете, де він гуляє!“ — Зацікавила вона мене сими річами. Догладжую сорочки, а в мене аж руки тремтять. Скінчила я свою роботу, швиденько завязала в пакунок, вийшла з двора і тая сусідка йде. „Ось де ваш чоловік гуляє“. — Я зирк! Аж він лежить без сурдута під грушою в садку; перед ним пляшка з горілкою, ще й чотири з пивом. Одна жінка біля його крутить ся, як біс перед кадлом. Худа як коза, а ніс довгий як коцюба, ще й з вихилясами та викрутасами, а друга товста, чорнява, на циганку похожа. Співає, мій їй підспівує. Потім почали чогось змагати ся. Білява підскочила та лясь його в пику. А я тоді не втерпіла, аж серце моє скипіло: иньші жінки так і по пиці, то все нічого, а своя не сьмій і парі з рота пустити! Я перехпила ся через тин та кажу:

— Бийте його, голубочки, бийте! Так, так, ще, ще!

А він беркиць! Упав до гори ногами, бо вже п'яний був дуже; жінки побачили мене та швидче в хату сховали ся. Мій теж схопив ся, та за дерево ховається з сорому, щоб я його не бачила. Я плюнула з досади тай пішла куди мені треба. Вернула ся до дому; аж він крадеться ся з сіней по-під стінкою в хату. Я тоді наче його не пізнала та питаю: — Хто се там? — Мовчить, тільки сопє.

— А хто тут? Чи не злодій який зайшов до мене в хату? — Запалила лампу.

— А-а, се ти? Чого се ти сюди прийшов? Іди, іди туди, де гуляв; до тих жінок, що тебе лящами годували. Геть з моєї хати! Щоб твого духу тут не було!

— Щоб ти думала, голубочко? Він тоді упав навколїшки. Їй-Богу, не брешу! Руки мені цілує, ще й присягаєть ся. „Не буду, се перший і останній раз!“ Трохи не плаче.

— Так може місяців зо два і в рот горілки не брав. У хаті в нас як у раю. Він мовчки шиє, а я своє роблю. Я вже Бога дякувала, Гурію, Симону та Авіві свічку поставила.*) Коли якось у неділю прийшов до него приятель...

— А я б його з хати коцюбою! — не втерпіла, щоб не сказати, палка Василина.

— Се тобі легко казати. У мене тоді аж на душі заходило, як почула, що приятель його кличе гуляти. А скажи слово, так мій тоді навмисне упеть ся, або причепить ся за що небудь тай зробить отаку катавасию як сьогодні. Вернув ся він у ночі, паний як земля. Пхнув мене в груди так, що я зомліла. Сусідка водою відливала — тоді тільки очуняла.

— Чому ти сього котюгу не покинеш? Доки будеш з ним отак мучити ся? Діти в тебе не живуть! Та я-б з ним одного дня не жила!

— Ой, сестро, чи легко-ж закон ламати?

— Закон ламати! Так дожидай ся, поки він качалку на твоїй голові поламає. Потім старість прийде та хвороба. Чи я-ж тобі, Христе, не казала тоді, як він тебе сватав: „Не йди за него, се гільтяй, а не робітник!“ Ти думаєш, я-б сама за него не пішла, коли-б він був як люде? Він же мене попереду сватав. Отже-ж роздивила ся.

— Се мені так його мати зробила. Кажуть люде, що вона спіймала кажана та поклала його на комашину купу; коли його комашки зїли, тоді вона взяла таку кістку, наче грабельки, тай потягла мене за спідницю до себе так, щоб я не бачила. От з того часу вони мене й обкрутили. Його мати сама паниця, то й рада, що невістку працювиту знайшла. Я ще за те Бога дякую, що вона з нами не живе, а то тоді хоч з моста та в воду.

— Ка-зна що говориш! Се-ж великий гріх душу свою занепастити! Краще поміркуєм, що робити... Сестро, знаєш, що я здумала? В мене в касі чотириста рублів. Ідьмо на село!

— Та хіба ти думаєш, він мені бумагу дасть?

*) Жінки молять ся сям сьвятим, щоб гарно з чоловіком жити.

— Дасть! Мені пані недавно в газеті читала, що швидко вийде такий закон: як тільки свідки докажуть, що твій чоловік паниця, ледащиця, то суд дасть тобі бумагу аж на три роки. Чоловік тебе не знає, ти його не знаєш. Як чужі. Певне, коли він покасть ся, перестане пити...

— Де там він перестане! — казала Христя і зітхнула.

— Ну, тоді знов тобі бумагу дадуть. Поїдемо на село. Поставимо нову хату. Кушимо коровку. Я буду молоко у місто на продаж носити. Жити-мемо з тобою, як у Бога за пазухою. Сама собі будеш господиня. Ніхто тобі нічого не каже. Лягла не лаяна і не бита. В хаті — як у віночку.

Василина дивила ся навколо.

— Бач, яка стіна сира, аж тече! Перед вікном знов стіна. Яке тут повітря! Хлба можна тут бути здоровому? А літом пропасти можна від задухи та спекоти. А там...

Василина не думала, що тоді в селі буває ще більша гразюка і темрява, і всякі хвороби. Жінкам малювала ся зовсім иньша картина.

Христя вже бачила білу, чепурну хату на помості і двір, де метушили ся кури, гуси, качки з каченятами. Півень скочив на тин і співає „кукуріку“! Другий з сусіднього двора йому весело відспівує.

З города визирають жовті соняшники та червоний мак. Он синьо-зелена капуста сидить, як пані серед червоних буряків; квасоля весело веть ся на тичині. Пахне свіжими пахощами коноплі та аїра,*) бо недалеко річка, що веть ся сріблястою стязкою і зникає там, там аж у очереті. А онде гуси йдуть поважно до дому; попереду гусак витягає свою довгу шию, щоб зірвати по дорозі якусь стеблину. На вулиці здіймаєть ся курява: се йде череда з поля.

Зарипіли нові ворота. Мм-у! Тож їх коровка вернула ся з поля. Вже Василина йде з хати з дійницею та несе шматок паляниці...

І справді зарипіли — тільки не ворота, а мокрі, слизькі двері і в хату увалив ся п'яний чоловік. В мить зникла думка про волю і чарівна картина — наче її діти

*) Шувару.

граючись змалювали на піску. Повіяв вітер — і сліду від неї нема.

П'яний тремтів і з жахом чогось озирався назад. Ступив далі, подивився навколо і в його п'яних очах розлилось таке вдоволенє, уста розмазались у широкий усміх, тільки що не казали:

— А я таки втрапив у свій куток!

Свій куток — се слово підводило не раз його з калюжі, куди він падав. — Дарма, що вона за квартиру заплатила. Схочу, то й я заплачу. Що вона пишається та нарікає? Туди, туди, далі в свій куток, де тепло, де можна безпечно заступити не думаючи, що городовий схопить тебе за ковнір.

А як він змерз і втомився блукаючи по вулицях.

— Куди се я? Наче не туди йду? — Іноді метушилося таке питання в його п'яній голові, але ноги по інерції йшли, йшли і втрапили до дому як раз у ту мить, коли дві жінки радилися, щоб відняти в него останню надію на сей самий теплий куток. П'яний впав на ліжку і заснув в тій хвилині. Жалібний усміх не зникав з його обличчя.

Василина встала зо стільця, зирнула на п'яного, але вже не лаяла його. Вона стояла мовчки і дивилася, довго дивилася.

— Бач, ну, як його в світі покинути? Він же без мене пропаде! Десь під тном ночувати-ме, — казала нишком Христя, сціпила руки і схилила голову як віл, котрому знов наділи ярмо. Василина мовчки попросила ся з сестрою і поважно вийшла з хати.

— Кріпачка, віковічна кріпачка! — шептала вона вертаючись до дому.

27 січня 1900 р.

II. Баба Марина.

Весняні хмарки наче срібно-рожеве піречко плили на південь, за темну смугу дубового ліса. Сонце ховалося у річку. Здається, ще хвилина, і воно порине у воду. Під горою, що поросла кущами, а в інших місцях бли-

щала як лиса голова, стояли два ряди білих хаток з темними стріхами. Вишневі та яблуневі квіти тільки що почали розцвітати; верби з молодим листечком і жовтими сережками схиляли ся, наче прислухували ся до весняних згуків, наче дивували ся, що все якось відразу заметушило ся, загомніло, ожило. Кожна стеблина, що здіймала до сонечка головку, наче промовляла: „Жити, жити!“

Одна тільки хатка не підходила до веселої картини: вона наче посварила ся зі своїми товаришками, злізла на горбик та повернулася вікнами до поля, а облупленими, порепаними баками до села. Вузька стежка починала ся під горою і кінчала ся коло порога убогої хатини.

По стежці йшла упираючись на парасольку висока, тоненька панночка в солом'яному капелюсі. Вона спинила ся на хвилинку, обернула ся, щоб подивити ся на білі хатки. На першому пляні малювала ся нова школа, потім біла дзвіниця і церква.

В тихому вечірньому повітрі лунали співи сільських дівчат. Панночка так задумала ся, що навіть затремтіла, коли почула, що до її плеча торкнула ся якась стареча рука.

— Добри вечір, матінко, я вас з вікна побачила! Тай думаю, що ви до мене мабуть ідете.

— До вас, Марино. Я давно вже хотіла прийти подивити ся на вашу хату. Ну, як-же ваші ноги?

— Тепер, слава Богу, не болять; без кия ходжу. Весна, весна, матіночко, і старій людині силу дає. Весною сонечко пригріє і всяке сотворінне вийде на сьвіт Божий подивити ся. От і мене вже тягне з хати. З того часу, як ми з вами в лісі стріли ся, я все вас дожидала. Увійдіть, подивіть ся на мою хатину.

Стара відчинила двері. Панночка з жахом увійшла в стареньку хатину. Здавало ся, що вітер дмухне і вона завалить ся; в середині вона була гарно вимазана; там пахло житнім хлібом, сухим дубовим листом і материнкою, що влізла скрізь по стінках. Перед іконами горіла лампада.

— Сідайте панночко! Отсе мій чай! — казала баба Марина і зірвала квітку материнки. — Вона грудей не сушить, бо се боже зіллечко, і від него „малахонії“ не буває. Я собі за літо на зиму нарву — аж до другого

літа вистає. Ще добре листє суниці — теж трохи чай нагадує. Се калина — від кашлю з медом пю. Бачите, мій господарь прокинувся, — сказала баба Марина з сьміхом і показала на великого сірого кота, що плигнув з ослона і витався з нею і ластився прижмурюючи зелені очі.

— Добре у вас тут! Гарне повітря, перед вікном жито росте! Тут краще, ніж під горою, але дуже круто. Дивуюся, як ви воду носите зимою? — казала панночка сідаючи коло віконця.

— За хатою я зробила сходці в гору, тай ходжу по воду до криниці, що коло кладовища. Там гарна вода, прозора й холодна. Мене гора не лякає. Ви думаєте, що в мене через гору ноги болять? Се я колись у калюжу ступила тай застудила. З того часу з ногами мучусь. Поблукали мої ніженьки по світу. Де я тільки не була? Я ніколи не любила в хаті сидіти або коло печі поратися, а на городі та в полі, або на річку платя прати, то я не лінуюся. Мати з батьком померли, коли мені було п'ятнадцять літ. Брати поженилися. У старшого брата жінка така була балаклива та вередлива, що не дай Господи! Говорить багато, а слухати нічого. Не любила я її, та ще й дитинка була така неспокійна. Вийшла я колись на весні з хати; дивлюсь, журавлі летять. Така мене взяла нудьга, така нудьга! Думаю собі: пташка, а чого тільки вона не бачила, де не була? А я нуджуся в хаті і нічого того з роду не побачу.

Вийшла жінка меншого брата, та побачила, що я така сумна, тай почала з мене глузувати. „Се ти мабуть сумуєш, що тебе ніхто не сватає?“ Я мовчу. Що їй казати? Вона мене не зрозуміє, бо ми з нею не одного духу. Колись прокпнулася я вночі, а мені наче хтось на вухо шепоче: „Іди, йди!“ На другу ніч теж. На третю не втерпіла: поклала в торбину свої речі; було в мене трохи грошенят, то я нишком уночі вийшла з хати, тай майнула з села. „Тісним путем“, без бумаж. Тепер так не можна, а тоді багато так ходило прочанок.*) Певне, що янших

*) Без свідомства, без паспорта.

по „етапу“ вертали в своє село. Була я і в Тройці біля Москви і навіть у Петербурзі, тільки один день, а ночувала біля Петербурга в Чухнів. Чухни добрі люде. Нагодували, а бумаги не питали. З вечера я лягла раненько, але на новому місці чогось завше не спить ся; і спина болять, і ноги наче не свої. Зажмурила очи, а сон не йде. Увійшов у кімнату якийсь здоровенний чоловік, щось залопотав по чухонськи, тоді мій хазяїн приніс миску, та шилом чи иньшим якимсь струментом повертів дїрку в потилиці того чоловіка, що до него прийшов. Кров так і джюрчить у миску, а я аж умліваю, трушусь як у пропасниці, бо думаю: як він і зо мною теж скоїть, то я вмиру без покаяння; крові у мене й так мало. Прийшло ще кілька чоловік і все кров пускали.

— Мені здається, Марино, що то ви бачили в сні. Як-же можна, щоб чоловік був живий, коли в него дїрка в потилиці? — сказала сьміючись панночка.

— Сего вже я не знаю, але своїми-ж очима бачила. На другий день спитала, так мені сказали, що то здорово, і що вони завше так роблять, як треба кому кров пустити.

Панночка не хотїла зо старою змагати ся, їй було цікаво послухати далі її пригоди.

— А то йшла я колись за Москвою по дорозі, в-округ сосни та берези. Іду я, йду — тільки чутно, як пісок рипить у мене під ногами. Не знаю, чи в мене в голові закрутило ся від смолових пахощів, чи сонечко напекло, — спинила ся тай міркую: чого се мені наче лекше стало? Лап за спину — торбини моєї нема. Лишенько! В мене аж у очах темно стало. Вернула ся назад. Нема! А там усе моє, все. Пропала-ж я тепер, пропала! Сїла на землю тай заголосила: „Розступи ся сира земле і візьми мене до себе!“ Перед очима туман... Ні рукою, ні ногою не поворухну. Коли чую, наче хтось шепоче у мене над вухом: „А твоя торбина знайдесть ся, а твоя торбина знайдесть ся!“ Обернула ся — нікого нема. А на душі в мене тоді стало так легко-легко. Через кілька хвилин чую — вози риплять, люде йдуть. Я тільки що хотїла в людей спитати: чи не бачили моєї торбини, а вони мене питають: чи не загубила я чого? Я не знаю вже, як їх

і дякувати. Посадили вони мене на віз, бо чую, що не дійду: в голові крутить ся і ноги болять. Приїхала я в село, спинила ся біля хати, де сиділо багато прочанок, та міркую, що самій ходити небезпечно: можу заслабнути в дорозі; краще шукати-му собі товаришку. Тай журю ся: коли-б до душі прийшло ся. Де її таку знайдеш, щоб одного духу зо мною була? В гурті я не любила ходити; не люблю, як прочанки иноді багато балакають. Придивляюсь до тих прочанок, коли до мене підходить висока, худа жінка з журливими очима: вся одягнута в чорному, як монашка. Зирнула вона на мене, може два слова сказала, а я чую, що рідна душа. Побалакали ми з нею і пішли в-двох у Київ. Катериною її звали. Вона теж „тісним путем“ ішла. Один син у неї був, тай умер, такий парубок, що вже оженити думала. „Отак, каже, як і ти, схопилась я в ночі, тай помандрувала в світ за очі!“ Се бувало почне чай пити, то ще склянку наллє та окрім поставить.

— Кому се ви, Катерино, налили?

— Івашці. Він хоч і вмер, але мені здаєть ся, що дух його завше зо мною пробуває і сидить поруч зо мною. Думаю, нехай собі вірить, коли їй лекше. Отсе бувало прийдемо в село, то вона ходить під вікнами, просить Христа ради; хліб зїсть, а бублики або пироги пороздає дітям. З людьми була дуже не балаклива, а з дітьми, так хто її знає, відкіля в неї річи брали ся.

— Що-ж ви, діти, усе поїли? А треба-ж дати Божим діткам. (То вона пташок так звала). Діти й почнуть пташкам крихти кидати.

Колись ми з нею дуже втомили ся. Ідемо полем, пити хочеть ся, вода в пляшках тепла, бридка, в горлі пересохло, а тут як на гріх, ніякої оселі не видко. Хоч лягай у полі! Сїли ми, трохи відпочпи, ще гірше зробило ся. Потягли ся знов далі, коли зирк! Будинок видко й садок. Ми так зраділи, відкіля й ноги взяли ся. Прийшли в двір, просимо в чоловіка води; він відігнав собак і витяг із колодязя води. Ми в него питаємо: чи не можна у вас тут заночувати, бо ми дуже втомились? Він каже: посидіть тутечки — я зараз у пана спитаю.

Вийшов на ганок товстий пан; борода як лопата, з сивиною, очі такі гострі, блакитні. Ми встали, вклонилися. Спитав, відкіля йдемо.

— Я дуже радий! Ночуйте в мене! Може в баню, каже, хочете пійти? В мене баня сьогодні топила ся.

Ми дуже зраділи. Попарили кісточки і вже нічого не болять. Пішли по східцях у кімнату, що на горі. Сидимо і пємо чай з бубликами та з малиною.

Я кажу: — Катерино, се ми як у раю!

А вона каже: — Не радій! Гріх своє тіло ласощами тішити!

А я їй кажу: — Коли Бог уродив малину, то певне не для свиней, а для людей, то я й буду її їсти.

— Тіш своє тіло, то воно потім у тебе ще й не того забажає! Люде ненажерливі, їм усе мало, а ти так роби, щоб не грішне тіло над тобою, а ти над ним панувала.

Я чи згожуюсь, чи не згожуюсь — своє роблю, а ніколи не змагаю ся. Живемо ми в того пана день і другий, ще й третій. Полатала я свої платя і відпочила, робити більш нічого.

— Рушаймо, кажу, далі!

Пішли до пана. Я кажу:

— Спасибі вам, пане, за вашу ласку, за хліб, за сіль! Треба нам далі мандрувати!

Він на мене так гостро зирнув, потім на Катерину.

— Ні, я вас так швидко не пущу! Живіть у мене ще хоч з тиждень! Не варт було вас і приймати!

— Хоч би ви нам, пане, дали яку небудь працю, а то як-же ми дармо у вас жити-мемо? — сказала Катерина.

— Ні, ні, ви мої гості; я не можу давати вам роботу! Пийте, їжте, гуляйте в садку! В мене сей рік ягоди багато вродило! Я вам не забороняю: беріть скільки ваша душенька бажає! — каже пан.

Вернулись ми знов у свою кімнату. Знов у вечері чай пємо і Катерина не втерпіла: меду в чай поклала і коржів пшеничних покоштувала. На другий день ми з нею в ставку скупали ся і по садку ходили. Коли вночі прокинула ся я, дивлюсь, аж моя товаришка теж не спить,

лежить на ліжку вирячивши очі і плете якусь нісенітницю. Я до неї придивляюся, а вона почала стогнати. Злякалася я дуже. Крий Боже, як умре моя товаришка, а пан іще не знає, що в неї ніякої бумажки нема. Як почув пан, що Катерина заслабла, то все до нас у кімнату по східцях тупотить. Зирне на хору гострими очима і біжить знов з кімнати. Давав він їй якісь зілля — так не помагало, то я зірвала в садку полиню, настояла на горілці тай дала Катерині; тоді вона трохи очуняла. Через три дні вже й устала; але мандрувати бояла ся: коли-б у дорозі не заслабнути. Як уже зовсім одужала, тоді ми зібрали свої річч, почепили торбини на спину і пішли до пана подякувати за хліб, сіль.

— Куди се ви? Я вас від себе не пущу! Я вас скільки дожидав! Он у сьвятому Письмі сказано: „Хто прочан привитає, тому багато гріхів на тім сьвіті відпустять!“ А хто їх поховає та над їх „могилкою“ панахиду що року буде заказувати — ой, сеж таке спа-се-ніє для душі!... Я-б вас так поховав, що вам і в сні не снило ся! З гарними півчима, для старців обід би гарний зробив.“

Сам говорять та на Катерину так гостро дивить ся. А в мене аж серце захололо, аж жижки трусять ся з переляку.

— Ніхто, пане, не знає своєї години, коли Бог по душу пошле! Чи ми попереду вмиремо, чи ви, — каже Катерина.

Пан насупив ся, мовчить. А я кажу:

— В нас бумажки прострочені; ми повинні вернути ся в свої села. В нас і ґрунт є і родина. Нам не можна тут зовсім оставати ся!

— Ну, так хоч ще кілька днів погостуйте!

Ми своє, а він своє: — Ні за що не пущу! Розсердив ся пан, ляснув дверима і побіг у спочивальню, де лежала його хора жінка. Поплелась ми знов на гору. Щось мені й чай у горло не лізе: на ласощі й дивити ся не хочеть ся. Катерина мовчки сидить. Помолила ся і спати лягла. Лягла і я. Не спить ся. За вікном у садку вітер гуде. Як ухопить мене за серце нудьга! Здаєть ся мені, що я не на ліжку лежу, а в домовині і дяки вічну

пам'ять мені співають. Схопилась я з ліжка — не можу вложити; підкотило ся щось під серце. Ой, коли-б у мене поросли крила, полетіла-б я до свого роду в рідне село. Здасть ся мені, що я його ніколи не побачу! Ходжу по кімнаті як несамовита та позираю у вікно.

Защебетали пташки, вже почало на сьвіт благословити ся. Прокинулась моя Катерина та каже:

— Який я страшний сон бачила!

— Ой, не кажи! Я цілісеньку ніч мучилась. Не хочу я тут бути ні години, ні хвилини. Ходімо зараз, поки пан не прокинувся, а то він нас знов не пускати-ме.

— Чого-ж ми втечем мов ті злодії? Ми в него нічого не вкрали, — відказала Катерина.

— Ну, — я кажу, — коли хочеш — лишай ся, а я не можу. Я піду сама, бо чую, що як я заночую знов, то напевне з глузду зійду. А ще як пан знати-ме, що в нас бумаги нема — тоді він з нами що схоче, те й скоїть. Сиділи-б ми в него як пташки в клітці, а він нашої смерті дожидав би. Еге, його душі то може й добре, а нам як?

Послухала мене Катерина; вийшли ми з кімнати крадькома, наче що вкрали. Східці зариплять, а в мене з жаху аж спина мокра. Усе мені здавало ся, що пан почує, що ми втікаємо, вийде з кімнати та знов нас пожене на гору. Вийшли ми в двір. На нас і собаки не забрежали, бо звикли. Ми з воріт, та як майнем! Верстов п'ять відмахали — тоді тільки очумались. Зирнула я в праворуч: молоді берізки стоять, з рівчака водиця дзюрчить, а в ліворуч поле; прямо доріженька стелить ся далеко-далеко. Захотіло ся нам їсти. Знайшла я давні сухарі, що в торбині залежали ся, намочили їх у воді, та з таким смаком їли! Яка-ж вона люба та солодка, тая воля! Отак ми з Катериною ішли до Київа. Там ходили по церквах у-двох, потім вона пішла до дому, а я в своє село за бумагою. Трохи посварила ся з братами, але всеж таки бумагу мені дали. Зиму служила на Подолі, а на весні пішла в Соловецький. Потім поставила сю хатину та вже й живу тут років з двадцять, бо нездужаю далеко ходити. Мені давно урядник каже: „Вибирай ся, стара, з хати, бо вона

тебе колись задавить! Наробиш ти мені клопоту!“ А куди я виберусь? Нехай, що Бог дасть! Може моя хатина мене ще переживе? Іноді така думка навернеться: піду я в ліс, ляжу на мякенькому листячку, розкажу усі свої гріхи Богови і нехай Він пошле по мою душеньку. Так отже чогось і не вмираєть ся! Нічого не зробиш! Сам собі смерти не заподієш!

Стара підвела очі на ікони, здіймаючи жилуваті, старечі руки. Лямпада зашипіла й погасла; в хаті зробилося темно. Панночка схопилася з жахом із ослінця. Їй чогось здавалося в ту мить, що прийшла вже година розвалитися хатині; і ся стара, що дожидає своєї смерти, і вона молода, повна життя і надії, вмруть під руїною.

— Еге, панночко, як-же ми з вами забалакалися! Уже й зірки на небі! Може вас проводити?

— Ні, ні, я й сама піду! Я не боюся! — відказала панночка дивлячись на зоряне небо.

Десь відгукнулася журлива пісня рибалки, що плыв човником біля берега.

— Прощавайте! Заходьте-ж до мене, моя матінко! — казала стара прощаючись з панночкою.

Панночка верталася до дому, а перед нею малювались різні картини: баба Марина, що хоче вмерти в таких поетичних обставинах, і пан з гострим поглядом, що так дешево хотів купити царство небесне, і фанатична аскетка Катерина, що напевне з роду-б не схотіла так умирати, як її товаришка.

— У кожної людини своя мета. А ось моя мета, моє царство й панство, — міркувала панночка дивлячись на нову школу, і як буря полетіла в село.

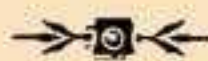
1899 року.

НА ЗАВОДІ.

НАРИС

Ів. Степешенка.

III.*)

Благословилося на сьвіт. Над землею вставав сірий зимовий ранок. Але тумани якось мляво зсувалися з повитого ними неба і поринали в сірій далечині. Сонце очевидно вже зішло і крізь туман, що поводі біліїшав та рідшав, амарантовими стрілками почало пробиватися проміння, але весь краєвид був окутаний ще пів-прозорою пільмою. На дворі віяло гострим холодом та непривітністю, і ся стилість передавалась і величньому степовому заводу. Похмуро вирізував ся він серед одноманітності снігового степу, навіваючи журні думки, невеселі міркування. Від него несло на сьвіт якоюсь мертвотою. Але на самому заводі не було так мертво, як здавалось. Навпаки, життя, хоч і надмірно важке та огидливе, буяло в ньому в усій своїй силі. Часом гуділи товогоголосі гудки, грюкали важенні колеса паровиків і без кінця-краю снували з одної будови в другу численні робочі. Так було в середині заводу; але з-окола панувала лиховісна тиша. Навкруги цукроварні не видно було ні душі і тільки біля величезних дверей контори притулилась у затишку купка людей. По вигляду їх видно було, що то селяне і до того надто

*) Гл. кн. VII, стор. 8—35.

вбогі селяне. Сіряки їх були латані, на ногах діраві шкарбуни, за плечима привязано торбинки, очевидно, з усяким рямем. Вони на щось чекали і від холодного повітря кламцали иноді зубами та підтанцьовували на одному місці, щоб нагріти задубілі ноги.

— Що се він не йде! Вже-б час! — нудливо промовив хтось із купки.

— Як не час! Вже робота відколи править ся! А він як пан вилежуєть ся! Добрий рядчик!

— Не бійсь! Він зрадить ся! Не ми-ж йому потрібні, а він нам! Знас, що ждати-мем!

— То правда! А ви здалеку?

— Верстов з трицять буде! З Мачух, коли знаєте!

— Як-же! Ще-б не знати!

— Що-ж, — і в вас погано? Не солодко?

— Не мед, — що й говорити! Все чисто село так і розлазять ся по заробітках! Тут наших теж чимало!

— Кого тут нема! Ох-ох-ох, горе наше невихідне! Отак цілий рік і пробеш ся, — з землі до заробітків, а з заробітків до землі, — пуття-ж усе одно ніякого!

— То правда, ладу нема в нашого брата! А як, через віщо? Хоч голова тобі лусне, а не вгадаєш сего з роду! — промовляв хтось з журбою і вся кумпанія починала то з зітханням, то роздратованням обмірковувати причини свого певного зубожіння.

За пів години сумних їх балачок в кінці заводських мурів появилась чиясь невеличка постать у футрі і теплій смушевій шапці. „Рядчик!“ — гукнув хтось із юрби, завваживши людину в футрі.

— Ну, ти знаєш? — загомоніли голоси, теж заприпитивши рядчика.

— Ще-б ні, бували вже ми тут не раз! — значно вищовив той, що озвав ся першим. Рядчик врешті наблизивсь. Скоса озирнув тих, що стояли в юрбі попереду і коротко спитав: — Вам чого?

Селяне зняли шапки, поздоровкались і декілька голосів вимовило: — До вашої милости.

— Так ступайте за мною! — теж коротко відрізав рядчик і попрямував до дверей контори. Але надійшовши

до східців танку, він ненароком кинув погляд узбіч і спинився.

— Андрію! Се ти? — здивовано вимовив він зразу.

— А хто-ж? Звісно я! — суворо вимовив той, на кого рядчик звернув увагу і втопив очі до долу. Се був Корж, — похмурий, з тугою на обличчі, з хмарою в блискучих очах. Вид його ще більше змарнів і носив очевидні сліди якоїсь духової бурі, важливого перелому.

Рядчик аж просіяв від несподіваного вдоволення.

— Отсе прекрасно, вельми гарно! — почав він хвалити Андрія. — А я так і думав, от прийде Андрій! І повіриш, навіть містечко тобі добряче зготував! От побачиш, яке славне!

Андрій на се тільки махнув, по звичці, рукою.

— Що, не віриш? — сказав рядчик, примітивши сей жест. — Ну, так сам побачиш, тоді ще дякувати-меш! Так ходім, люде добрі, до контори! — обернувшись він до всіх разом і юрба слідком за ним рушила в широчезні двері будинку. Всі вони вступили в сіни, а з сіней рядчик увійшов у велику господу, сказавши людям чекати, поки їх не кликати-муть.

Господа, що в неї ввійшов рядчик, мала вигляд дійсної канцелярії. Побіля стін були розставлені дзиглики, серед господи стояло декілька столів-конторок, а в самій глибині сьвітлиці — простий стіл, але вкритий гарним сукном з різними на ньому причандалами до писання. За всіма конторками сиділи людці і щось строчили; за столом містився грубий, в золотих окулярах чоловік і пильно задивлявся в велику книгу. При вході рядчика він відірвав ся від читання і навіть зняв окуляри. Жид тимчасом роздяг ся і попростував до стола, відповідаючи на привітні здоровкання тих, що сиділи за конторками.

— Петру Івановичу моє пошанування! — уклінно привитав він добродія, що сидів за столом.

— Добридень! Що новенького? — відповідав той простягаючи два пальці і взагалі виявляючи до него недбалість.

— Що-ж вам сказати новенького? Нічого особливого немає! От робочих вам привів іще, пане управнику!

— Багато, а? — питав той не просячи навіть рядчика сідати.

— Нічого! Купка чималенька!

— То гаразд! Треба, значить, їх записати!

— А я от скажу! — метнув ся рядчик до дверей і звелів, щоб селяне по черзі входили до вказаної їм конторки. Селяне почали входити і записуватись, а рядчик знов надійшов до Петра Івановича і завів з ним розмову.

— Ви дозволите сісти? — спитав він його насамперед.

— Зробіть ласку! — відмовив управник закурюючи папіроску. Рядчик сів присунувшись ближше до стола і паякав про всякі дрібниці. Управник слухаючи його оглядав селян і тільки ніколи кидав рядчикови декілька незначних фраз.

— Ох-ох-ох! — бідкав ся між иньшим рядчик. — Незабаром і весна, знов прийдесть ся чорт-зна куди теліпатись за отсим лахміттем! — з призи́рством кивнув він на одного з селян.

— Що-ж, Янкелю, ви так зітхаєте? Хйба вам се неприємно? — заговорив тоді й управник. — Адже-ж за сі клопоти і в кишеню перепадає чимало!

— Де там! — нещиро зітхнув рядчик. — Не той уже народ тепер стає! Все хотять більшого та кращого, — так тут, знаєте, не багато і в кишені зостанеть ся!

— Так я вам і повірив! А в місті хто нового дома прикупає? га? Ви думаєте, що я й не знаю? — єхидно промовив йому управник.

— І що ви говорите? І де ви чули се? Далебі, що вам неправду сказано!

— Як-же, розкауйте! Сам продавець мені говорив про се! А що, влучив?

— Ай-ай-ай! І що то вам понаказувано! От люде завдрісні! Не можна й копійчини зайвої придбати, щоб зараз не задзвонили про тебе і те й друге... Сказано, завидющість!

— Так!... То се значить неправда?

— А конче! З чого я ті покупки робити-му? Звісно, не цілком правда!

— Не цілком? Ну, хай буде по вашому! А от до речі: ви недавно були в місті, не чули в подробицях про крадіжку в казначействі? Ви се мусите знати!

— Як-же, помилуйте! І я вам скажу, що се за діло, ай-ай-ай, яке діло!

— Ну, ну, повідомте!

— З радістю! — захопив ся рядчик і розпочав не геть-то красномовну повість про урядовий скандал у місті. Управник слухав його досить уважно, але тимчасом позирав і на прийдешніх своїх робочих, що ніяково топтались перед конторкою, відповідаючи на різні запитання писаря. Записування селян сливе скінчилось; одним із останніх був Андрій. Непевною і хитливою ходою надходив він до конторки, де записувались його товариші. В очах його сьвітив ся вогонь очевидної роздратованности, що іноді то потухав, то займав ся з ще більшою силою. Разом з тим на обличчі його лежала глибока похмурість. Управник мимоволі спинив на ньому свій погляд. „Що се за розбишацька пика?“ — трохи не в голос спитав він у свого бесідника вказуючи очима на Андрія. — „З таким харцизом спіткнутись на самоті не дуже то безпечно! А, як ви думаєте?“

— Ви про сего? Так, се людина кремезна! І, знаєте, слобожанин!

— Слобожанин? Он як! — протягнув управник і чогось ніби розпалив ся. — Що, і ви, голубчик, завітали вже до нас? — обернув ся він з глумом до Андрія. — Чому-ж ранійш сего зробити не догадали ся? А?

Андрій на се питання не відмовив нічого і стояв мовчки.

— Мовчиш? Ех, ти, вірлоокій! Сальце спустили дома, а тепер приходите до нас його нагулювати. Ну, дивіть ся-ж тут мені! Лінощів щоб і заводу не було, не то зараз геть! Чув?

— Чую, звісно! — суворо відмовив Корж.

— То-то-ж! У мене ви станете шовковими! Ну, гаразд, — твоя-ж фамілія як?

— Корж, Андрій Корж.

— Андрій Корж? Що таке! Сю фамілію я ніби десь чув? Ви не знаєте, де я міг її чути? — обернувшись управник з питанням до рядчика. Сей щось прошепотів йому нишком.

— А, так отсе він і єсть? — сердито дивлячись на Андрія проговорив управник і додав ще сердитійше: — Ну, дивись мені, Корже! Я чув про тебе, що ти перший заводяка та бунтарь! Коли ти й на сахарні будеш таким, то застерегаю тебе заздалегідь, — за найдрібнійше намовлення робочих карати-му без жалощів! Розумієш?

— Та розумію! Тільки який же вам дурень наказав про моє бунтарство? Се чисті брехні! — суворо відповів Андрій.

— То вже не твоє діло про се патякати! Ти тільки пам'ятай, що тобі свіжо сказано, а до иньшого тобі зась! Се для тебе ясно?

На се Андрій не відмовив нічого; але тільки в очах йому блиснув новий вогник злобливості. Се не минуло пильної уваги управника і він, обернувшись до рядчика, спитався з явним роздратуванням:

— А може його й зовсім не приймати? Бо як почне він отут сколот чинити, то й раді тоді не будем!

— Ні, на віщо! — поблажливо вступався за Андрія рядчик. — Ранійш, то він справді був того... а тепер уже не те... ні, його можна прийняти!

— Ну, дивися-ж! Ми тебе приймаєм! але-ж як ісчишиш ти якийсь бешкет, то вже такого задамо тобі хльосту, що й небу стане гаряче! Ото-ж май собі! Ну, записуйте його! — вдався він потім до конторника.

Врешті селян позаписували.

— Готово! — оголосив управникови конторник.

— Так треба, значить, відпровадити їх на роботу! — мовив управник і встав з місця. — Я йду, ви мене почекаєте тут? — обернувшись він до рядчика.

— Звісно, раднійший!

— Так підждіть! — сказав управник і вийшов з господи в сіни. Там з гомоном дожидалась уже його позаписувана юрба нових жертв.

— Ну, виходьте! Підем на сахарню! — обернув ся до них управник. Купа селян сунулась до дверей; управник надів футро, вийшов слідком за ними і повів їх у саму пастку заводу. Один двір останнього, що довелось по ньому йти селянам, мав уже лиховістні ознаки прийдешньої важкої їх роботи. Сріблястий степовий сніг тут був обернений в грудки холодної багнюки. На ній розкидані були запасні заводські прилади, — колеса, чавуни, маховики і т. и. Все се лежало цілими купами, — видимо відкілясь було привезено і укладкою його в величезні заводські комори займало ся декілька робочих. Загледівши управника, вони пошаркували його і вклонились. Управник не дивлячись на них швидко йшов тимчасом до дверей самого місця праці. Наближаючись до головного заводського будинку, селяне здалеку вже чули гомін, що долітав до них через зачинені навіть шибки вікон. Коли-ж укравник відчинив перед ними двері і селяне, почувши управникове „ступайте сюди“, вступили за ним у величезну просторінь будинку, то від гуку і надзвичайної картини вони раптом остовпіли. В різних суточках будови гуділи великі паровики; весь простір був закутаний тонкою парою від гарячої рідини казанів, і в сій прозорій імлі пів-голі, в лахмітті, мов примари, снували червоні від спеки робочі. Одні з відрами, другі з великими кілками, треті з кошавками та торбпнами; всюди видко було метушню, з-окола нелагодну, але насправжки скермовану одним доцільним зарядом. Остовпінне новоприйшлих селян кинулось у очі управникови. „Ви-ж чого стали?“ — гримнув він на них, — „не бачили з роду заводу? Надивитесь іще до схочу! Ступайте!“ Мов обліті холодною водою селяне схопились і кинулись слідком за своїм поводитарем. Два дозорці підскочили до него з низькими уклонами.

— Доброго здоровлячка, Петре Івановичу! Доброго ранку! — гомоніли вони надійшовши до управника.

— Здорові були! — відповідав їм останній, але руки не подавав. — Ну, що, все гаразд?

— Слава Богу! Все, як слід!

— Так! А п'яних нема?

— Боже борони! От тільки слабих так чимало! І що з ним робити, — просто не прибереш розуму, — так з ніг біля роботи й валять ся!

— Пусте! Не можуть працювати, то хай геть ідуть, що з ними говорити? Такої наволочі скільки хочете, можуть вам пристаčiti! Отже бачите! — показав він на приведених селян, що з тугою на серці вислухали невеликої для них розмови управника.

— Се все нові? — спитав один із дозорців.

— Все! Ото-ж візьміть і приткніть їх куди знаєте!

— Ну, ходім, ви! — обернувшись до селян і разом з ними посунув у саму глибину величезного заводського займища.

— А ми теж ходім! — що й як! — вдався управник до другого дозорця і посунув з ним розглядати лад і становище праці. Рух його по сахарні був рухом справжнього пана по своїх маєтках. Бундючно йшов він поміж рядами робочих, що низенько йому вклонялись і пильним оком задивлявся на кожну дрібницю виробу. Від його уваги не уникало ніщо: ні необережний виступ робітника, ні його повільність, ні навіть нещасливий якийсь вчинок, що робив шкоду тільки самому робочому. В такому разі він вибухав докірливим гриманням і постійними погрозами прогнати з місця всіх і кожного, що дійсно й робив часто-густо. Суворий до своїх служебників у доброму гуморі він підчас якогось незадоволення або сердитости робився просто страшним. Тоді на заводі тремтіло перед ним усяке. Кожний тримався надзвичайно обережно: дивився за своїми рухами, хапався виконати найменший наказ управника і найгіршу лайку від него зносив терпляче. Але й при такому захованню та пильності робочі не були зовсім безпечні від неприємності з боку управника: рідко обходилося без того, щоб сей не розбив комусь зубів або просто не надавав ляпасів. Звиклий до бійки за часи офіцирства управник робив се зовсім спокійно, а перелякані робітники мовчали завжди. Через се саме бешкету управника не кінчались для него нічим, а навпаки в самих робітниках виростала якась надзвичайна перед ним похливість. За теж робітники і дозорці, старші й нижші не

любили його страшно. Ріжниця була тільки та, що старші, як наприклад, дозорці, висловлювали свої почуття до управника голосно, а прості робітники більш мовчали; ненависть же у тих і других була однакова. Сам управник, звісно, знав хоч би через шпівнів почуття до него службівків, але йому було байдуже. „Хиба від таких собак можна ждати чогось доброго?“ — говорив він іноді в колі своїх знайомих. Сьогодні одначе управник не був роздратований нічим. Через те він обходив робочих спокійно і пріскинав ся за всяке ка-зна що досить стримано, але все таки пріскинавсь. „Як вони в вас помалу повертають ся, просто як ведмеді!“ — докоряв він дозорцеві.

— Се, бачте, вони для привитання вас на часинку спивняють ся, так воно й здається, що ніби повільно роблють.

— У вас на все виправдання знайдець ся! — незадовольнено буркнув управник і посунув мовчки далі. Розгляди його поки що були досить спокійними і лишились би може й на далі такими, коли-б справи не попусував несподіваний, хоч і пустий випадок. Підчас управникового руху по заводу налетів з боку робітник з відром і до болю зачепив ним управника по нозі. Сей зразу аж підскочив на місці. „Паршивцю! повилазило тобі, що ти не бачиш, куди преш?“ — загримав він на бідолаху, що миттю спивнив ся і щось прошамотів у своє оправданне.

— Та я тебе, падлюку, в три вирви прожену відсіля, щоб ти знав, як тут треба поводитись! У, голово-тяпе! Геть далі! — закінчив він свою лайку і хотів уже й сам рушати вперед, коли спивнив ся від раптового гуку. Робітник, чи переляканий словами управника, чи ніяково повернувшись, випустив із рук відро, що з грюком упало до долу і викинуло всю, що була в ньому, рідину. Побачивши се неохолодий ще управник розпалив ся зовсім і з кулаками накинув ся на робітника.

— Ах ти, животина! ах ти, розбійнику! Так ти бережеш господарське добро! На-ж тобі за се, на! — закричав він на него і відпустив йому декілька ляпасів. — Штрап з него, харциза! — гукнув він після сего і роздратований пішов далі.

— Се просто неможливо! — почав він тоді репетувати дорогою. — Беш ся з сими падлюками, гризеш ся з ними і ні диявола не виходить! Я нарешті з вас буду штрапи за те брати! — сердито кинув він останні слова дозорцеві.

— Чим-же ми винні, Петре Івановичу! Сеж просто випадок! — звиняв ся той.

— Тим винні, що не доглядаєте за ними, що розпускаєте їх падлюк! — гримнув знову роздратований управник і сердито дивлячись перейшов на другий поверх.

Андрія тимчасом приставлено до казана з гарячою рідиною: він мусів дивитись за нею та часами перемішувати. І Андрій пильно взяв ся за свою роботу, що її пояснив йому один із дозорців. Працюючи він одначе встиг і роздивитись навколо. Диким і непривітним здав ся йому весь вигляд заводу; але ще сумнійшим здавав ся замучений люд сахарні, підгонюваний без ушину нещадними дозорцями. Поглядаючи на нелюдські від утоми обличчя робітників, він чув, що якимсь ножем розкроюєть ся його чутливе серце, чув, що в таку ж запрацьовану пів-людину обернеть ся згодом і він. І вмівала його душа то від перечуття тяжкого горя, то від невпразної злобливості. Він стискав зуби і ще уважнійше віддавав ся своїй нудній роботі. Прибуте на другий поверх управника в гірких вражіннях Коржа поклало ще нову смугу журби. Управник, розлютувавшись в низу, провадив свій бешкет і тут. Когось, та ще й не одного, вилаяв; когось знов побив і навіть перед самим Андрієм, і взагалі наробив галасу повну господу. Гармідер, зроблений управником, перевернув зовсім Коржеву душу. Від учинків того господаря на заводі він просто остовпів і коли схаменув ся, то сам розлютував ся без краю. Ніколи не зазнавши такого нелюдського обертання, він займав ся страшним гнівом і аж тремтів, дивлячись на скаженого управника. Але разом з тим і якась полохливість охоплювала його затурбовану душу. „Невже-ж і мене посьміє він принизити таким чином?“

„З роду ні!“ — відповідав він сам собі, — „з роду! Я не аби-який! я не такої злиденної вдачі, як сі бідолахи!“ — порівнював він себе з иньшими робітниками,

але в душі його сплужувались непримітні сумніви. „А що-ж ти таке?“ — нашептував в нутрі його глузливий голос, — „що ти? Хиба не теж саме, що вони? Хиба не такий-же сливе старець, якому нагрожувало йти попідвіконням? Такий-же, такий самісінський!“ — в розпалі вимовляв сам Андрій. — „І все з тобою тепер можуть робити, все! І лаяти, і, чого доброго, бити! Дожились!“ — з гострою тугою закінчив свої міркування Корж і в розпущі махнувши рукою вдався до своєї роботи.

А управник переходив уже до третього поверху і з гори з коридору навіть доносились у низ його розлютовані покрики.

— Скажений! — вимовив глухо Андрій.

IV.

З того дня потяглись для Андрія сірі дні одноманітного робочого часу. Зпозаранку йшов він із слободи до заводу і лишався там до пізнього вечера. Цілий день пекельної праці до тла стомляв його не міцний уже організм, а постійна лайка дозорців та буйні наскоки управника вносили в його душу чистий содом. І се тим більше ось через що. До часу Корж чув біль на серці лише за других гноблених робітників, але прийшла доба — і вагу урядницького втиску він став почувати й на собі. Почалось від докорів, буцім-то за дурниці. Працював Корж взагалі пильно, але іноді замислить ся про щось, кине свій робочий прилад і встромить очі кудись у далечину, забувши, де він і що з ним. Се тяглося, звісно, недовго. Сторожкі очі дозорця хутко завважали недогляд Андрія і на останнього сипався град гострих доган.

— Ти що рота роззявив? га? — накидав ся дозорець на Андрія. — Мало мабуть лаяли?

— Се я так, на хвилинку! — вибагав ся приголомшений Корж. — Дух перевів!

— Говори! знаєм ми тебе! Тільки й бачиш, що ти стоїш без діла! Лежень чортовий! — лаяв ся дозорець і проходив далі. Коли-ж дозорець переходив іноді в лайці міру, то Андрій не втримував ся і на лайку від-

повідав дразливою гризнею. Очи його тоді займались, кудяки стискались і дозорець волів краще дати йому спокій. За те на дозвіллі, в розмові з другим дозорцем він уже давав волю своїм почуттям що до Коржа.

— Сей Корж просто якась потвора! — скаржився дозорець. — З ним навіть балакати неможливо! Ти йому п'ять слів, а він тобі десять! Ти на него загримаєш, а він чортом визьвірить ся! Так і стережи ся, щоб він тебе кідком по голові не свиснув!

— Та на що його й зачіпати? Адже не на нас він робить! — відповідав на скарги бесідник.

— Воно то так... Тільки-ж і розпускати його не слід! А то й иньші, дивлячись на него, заберуть собі в голову не знати що!

— Пусте! Не такого кодла! А сего гайдамаку раджу вам лишити! Хай йому хрін!

— Вірно, що гайдамака! Собачого походження! — закінчав розмову ображений Андрієм дозорець, але в душі дійсно покладав не зачіпати Андрія, щоб не надбати собі зайвого клопоту. І сего присуду він тримався досить міцно, іноді тільки ламаючи його для якогось легкого покрику на Андрія і то хиба в крайній, по його думці, потребі. „Щоб не копилів губи!“ — говорив він такими часами і був собою цілком задовольнений.

Один управник не мав у своїх почуттях жадного впливу. Як і перше, блискавкою облітаючи робітників та розсипаючи навкруги бешкет, він не робив винятку і для Андрія. Навіть більше: з усіх робітників найменше по душі був йому Корж, — і ясно через що. В иньших робочих управник бачив просто залякані прилади до праці, на які кричати не було йому ні крихти вдовільля. Навпаки, се останнє іменно малось у криках його на Андрія. На самім початку завважив управник в усій його постаті щось гордовите, непохильне і через те протилежне його управниківій вдачі. А байдуже, навіть з відтінком призирства становище Андрія при окриках на него зривало Петра Івановича зовсім. Через те кожного разу, як він ішов біля Коржа, хотів зробити йому якусь прикрість, сказати щось ущипливе.

— Ну, що, як поводить ся отся похмура пика? — питав він звичайно в такій формі в дозорця киваючи на Андрія.

— Нічого, так собі!

— А робить?

— Та так, помаленьку, як і всі!

— Гм, помаленьку! то-то воно й горе! Хиба-ж можна, щоб він робив помаленьку? Вп-ж знаєте, що се слобожанин, дукарь колишній! — додавав він глузливо.

— Так що? знаю! — зважував ся двуватись дозорець.

— Так сеж гультаї, пани минулі! Не вони, а на них колись люде робили, — значить, сили в них набралось досить, — чого-ж їх жаліти!

— Та він робить чимало, нема що правди ховати.

— Робить!... Він дивить ся он як! Що ти на мене, як на диво, очі впрячпв! А! — зарепетував управник вдаючись уже до Коржа. Сей відвернувшись тільки здвигнув плечима.

— Що се ти, падлець, здвигуєш плечима! — розлютував ся тоді Петро Іванович. — Ти розумієш, хто з тобою говорить? Кеп ти набитий!

— Пане, не займайте мене! — хвилюючись відказав Корж і весь аж затрусив ся.

— Не займати його! От особа яка! Князь, одно слово! Та ти знаєш, божевільцю, що я тебе зараз-же відсіля можу прогнати! Здохнеш, як собака, з голоду!

— Воля ваша! Ви тут пан! — спокійно вимовляв Корж і вдавав ся до роботи.

— Моя! Звісно, моя! — репетував управник і не знаючи що далі говорити, кінчав лайкою знову. — Телепень! Мурло! Навіть говорити з старшими не вміє! Ну, стій! я тобі покажу! — кричав він і щось мугикаючи під ніс бурею проносив ся далі.

Зовсім иньше почували до Коржа товариші його робочі, в душах яких він засвітив мимоволі промінь несподіваної самоповаги. Доси заводчане гадали, що перед усіма, хто їх тільки з уряду лаяв, вони мусіли мовчки схилати чоло. Доси вони мислили, що їх наставники можуть з ними зробити, коли не все, то вельми багато. Ясно, яке вели-

чезне вражіння мусіло зробити на робочих те вільне та самоповажне поводжіння, що виявляв Корж у суперечках з дозорцем, а особливо з Петром Івановичем. При погляді на суворе обличчя Андрія, що, на думку заводчан, виходив з таких суперек переможцем, самопочуття робочих переверталось зовсім. Якесь рідко кошоване тепло розливалось по всій їх істоті і щось немов давно забуте, невиразно гарне прокидалось у них на серці.

— Ну й молодець отсей Корж! — говорили вони зараз після відходу Петра Івановича. — Просто юнак! Нікого не боїть ся!

— Статочний чоловіча! Куди! — говорили другі.

— Вже не те, що ми! На ньому не поїдеш!

— А хто-ж винен? Самі! Більш ніхто! Що ми їм дивимось у зуби? Тримались би так, як Андрій, то й нас би шанували! — гостро забалакував хто-небудь.

— Е, де там уже нам! — махали в відповідь на сеньші, але в їх журбі далеко не було вже колишньої безнадійности. І дивуючись завзятости Андрія товариші почали шанувати його з того часу, як він вступив до цукроварні. І молодь і старі — всі дивились з глибоким спочутем на згорблену постать Андрія, всі пильнували зробити йому якусь послугу; закликали навіть на свої вбогі вечірки. Андрій за них дякував, але ходити не ходив.

— Що се ви так ображаєте нас, Андрію Григоровичу? — говорили йому не раз заводчане. — Ніколи з нами й погуляти не хочете? Мабуть нехтуєте?

— Е, паносе! Де вже там мені гребати вами? Такий-же, як і ви, гольтіпашний; горе нас прибило однаково!

— Так от і залити-б його, сибірне! Що-ж на те горе дивитись!

— Ні, братове! Вином його не заллеш, а ще більше роз'ятриш! Тай погано воно впивати ся!

— Ну, діло ваше, Григоровичу! А то ми для вас так раднійші! Кажете, не заллеш горя! Знаємо, що ні! Так хоч забуде ся на часину! Що-ж його робити, коли інших зарадників, крім вина, нема для нашої скрути! Так то, Григоровичу! Так не пристаєте до нас?

— Ні, спасибі! — рішучо промовив Андрій і від гуляння з робочими ухилив ся. Про те радість його від сеї шаноби товаришів була велика. Задля неї він забував багато неприємностей і з своїм тяжким горем відпочивав хоч на мить. Осередок заводчан став для него новою громадою, з якою він мав багато спільного і в радощах і в негодах; через те прихильність товаришів він став приймати до серця дуже. Але веселим він бути не міг. Якийсь хробак без упину точив йому серце. Його нападали часами нестерпна нудьга. Його самолюбє було глибоко порушене, він нидів очевидячки. Особливо будило ся в ньому те прикре почуттє, коли спекавшись роботи чимчикував до дому і часом стрівавсь зі своїми земляками. Сі дивились на Андрія зовсім не по давньому. На завод за ним не пішов ніхто. Навпаки супроти самого Андрія козаки почали держатись зовсім ворожо. Не розбираючи причин, що примусили Коржа зробити сей рішучий крок, вони бачили в ньому тільки пониження їх козацької гідности. От і почали відвертати ся від Коржа, як від переступця їх найдорожших думок. „Наймит, попихач!“ — з призирством прозивали його козаки в своїх розмовах. Осудивши Андрія в своїх думках, слобожане не ховали свого осуду і перед ним самим. Навпаки, ворожнєта їх до него показувала ся на-віч. Се особливо траплялось тоді, коли Андрій виходив у неділю на вулицю і стрівав ся там з кимсь із земляків. В таких випадках Корж шапкував першим і сам обзивав ся до зустрічного. Сей одначе відповівши на його привитаннє, хапав ся хутчій далі, одним уже суворим обличчєм виявляючи небажання з Коржем говорити. Останній сего з початку не запримичав.

— Куди-ж ти, почекай! — обертав ся він до него.

— А що таке? — не міняючи виразу перепитував його слобожанин.

— Як чого? Ми-ж коли бачились! Поговоримо про дещицю!

— Ніколи! — коротко відповідав на се земляк і без дальшої мови рушав наперед.

Вражений таким поводженнєм Андрій лишав ся на мить мов приголомшений. Сором, гнів і нарешті свідомість

своїї провини важко утискали його душу. Він сціплював зуби, насував шапку на очі і рушав далі. По дорозі йому стрівав ся гурток селян, що сиділи на присьбі та бавились жвавою розмовою. Андрій простував до них. Але наближаючись до гуртка, він запримітив, що бесідники глянули на него і мов зовсім перестали бесіду. Се зразу шпигало його в серце. Та про те він надходив до знайомих і витав їх з неділею.

— Спасибі! Здоров! — крізь зуби відповідали йому слобожане і втопляли очі в землю.

Корж бачив, що тут йому непереливки, але здаватись ще не хотів.

— Про що мова? Що гарного? — силкував ся він зняти розмову.

На се з початку не відповідав йому ніхто. Потім хтось забалакував, очевидно, нехотя.

— Хйба в тебе там мало доброго, що ще й нас прийшов питатись?

— Яке там добре! Горе одно тай тільки!

— Гм... он як! А ми думали, що вже Корж того... — почав тай не докінчив мови бесідник.

— Що-ж саме?

— Що вже тобі наші справи нецікаві!

— Чому-ж так? Хйба зо мною що сталось?

— А як-же! Ти вже тецер в гору пішов! Кумпанію собі знайшов на заводі!

— Ех, люде добрі, хйба-ж то кумпанія! Тож сіромахи нещасні!

— Ге-ге! То вже тобі й там погано? А на якого-ж гаспида пер ся? — не витримував спокійного тону бесідник Андрія.

— Та хйба-ж на те моя була воля? Чи що?

— Отаке! А чия-ж? — гомоніли тоді й иньші і в їх гомоні багато чулось ворожнети й глузу.

— Звісно, не моя! Злидні погнали! А ви думаєте, з жиру поліз? Як-же!

— То він ще й правим себе вважає! Се штука!

— А тож як! — змагав ся Андрій роздратований глузом земляків. Він, звісно, хоч і почував за собою про-

вину самозниження, але почував також і те, що в своїм вчинку не мало обов'язаний був недбалости земляків. Пізнаючи се все Андрій при своїй палкій та отвертій вдачі конче не міг не сказати односельцям, що до його скрути спричинились в чималій частині саме вони. — А то-ж як, — говорив він, — не з голоду-ж мені було вмирати?

— Чому вмирати? Обернув ся-б до нас, ми-б за-помогли!

— А я не обертався? Я не прохав? Охрине, а ти сам хиба не підніс мені дулі, коли я до тебе звернув ся? Кажи, не підніс?

— Та чого ти порекаєш! — гукнув у відповідь на се Охрим, що був при тім і вразив ся правдивим покриком Андрія.

— А хиба не правда? ні? — розпалив ся на сю нещирість Корж.

— Ну, правда, так що з того? Не було в самого, то й не дав!

— То-то-ж і є! Тай не ти один так зробив... Ех, що про се й говори!

— Де-ж пак нам з тобою говорити! Ти вже побув у бувальцях!

— Ех, люде добрі, бодай вам не довелось і бачити таких бувальців. а не те, що побувати!

— Звісно, не бачити-мем! Не такого кодла, — ще не наймитували!

— І не доведи Боже! — щиро зичив їм Корж.

— Та що ти нам тут патякаєш! І без тебе знаєм! — сердито вже завважали йому селяне. — Хвала долі, є ще за душею совість!

— А в мене-б то нема, чи що? — мов громом прибитий запитував Корж, — і відповідь земляків була для него ясною: він зразу збагнув, що в відносинах до него слободи міцно осадилась ворожнеча.

— Сам розміркуй, як ти мислиш? — відповідали йому похмуро слобожане.

— Так, значить, се справді те, про що я думав, — значить через те, що я найнявся до заводу, і ви зовсім зрікаєтесь від мене? Так-же?

— А хоч би й так!

— Ну, як так, то тоді вибачайте! Мені тут, дійсно, не місце! Тільки-ж я вам скажу одно — що в тім, що я тепер поневіряюсь на сахарні, винні ви-ж самі! Як колись у мене в калитці дещо брязчало, то нікому від мене не було відмови; а як прийшлось від вас шматок хліба попрохати, то всі мене відіпхнули! І ви після сего земляки! І вам не сором! Ех, сказав би я вам ще трохи дечого, та не варто! Прощайте!

— Іди з Богом! Так буде краще! — проводили його слобожане, видимо невдоволені, але вкупі з тим і присоромлені, і після його відходу починали бесіду на тему про людську невдячність та гордовитість. А зажурений Корж ішов тимчасом до дому. На душі йому було надто важко. З усіх таких розмов з земляками йому стало ясно одно, що вся слобода проти него обурена, що він у ній ставав геть відкинутим окрайцем... Неприхильність до него швидко досягла й до молодшого покоління. Дітвора, підслухавши в батьків огуду проти Андрія, теж захотіла поправлятися на ньому з своїми гострими словами і при зустрічі почала його дражнити „наймитом“.

Звісно, розлютований Андрій не одному з них наскуб чуба, та спустив їм не один струмок сліз, але треба сказати правду, що й самі слобожане ревно встояли за непопущність укладу шанування старших. Коли зарюмсані діти прийшли скаржитись на Коржа до своїх батьків і сі останні дізнались про причину їх сліз, то ще й самі всипали їм чимало гаряченьких. — Йч, каторжні, що вигадали! — гуторили вони потім між собою. — Над старим сьміяти ся узялись! І хто їм привід дав?

— Ніхто певно не давав, а наслухались, як ми чистимо Коржа, то й собі загадали теж саме стругнути... Сказано, дітвора!

— Не сьміють, сибірні, — їм зась!

— Звісно, зась; але-ж рота їм не зашиєш! Пожди, й самі згодом угамують ся! — вспокоював розмовець. Але діти не так то хутко вгамувались. Давши спокій самому Андрієви, діти обернули своє кепкування на його дітей і сі стали терпіти все те, чого Корж зазнавав від дорослих.

І справді, не було й дня, щоб між Коржевими дітьми та иньшими не виникало словесної баталії.

— А твій батько попихач, попихач! — гукала на Андрієвих дівчат дівтора.

— А його Жид бє!

— Скубе за чуба!

— Брежете, брежете! — з слізми на очах складала їм опір старша з дівчат, Мотря. — От я скажу батькови, то знати-мете!

— Еге-ж, брешем! Як раз! Мої тато й мама про се говорили, а я все підслухав!

— І мої!

— Й мої!

— От бачиш, усі чули! А ти до нас не прихось гуляти, — і ти не прихось! — гукали вони обом дочкам Коржа.

— І не прийдем! А ви брежете, чортяки! — додавала Мотря і з сестрою відходила від дитячої юрми, втираючи рукавом невпинні сльози.

В той-же час, як Коржеві діти входили в хату, вертав ся до дому і сам батько. Принижений і втомлений своїм стражданням він мовчки вступав у сьвітлицю і роздягши ся похмуро сїдав кінець стола.

— Що так мало ходив? Мабуть не дуже витали? — з смугою єхидства в голосі питала його тоді жінка.

— Як би кишені були повні, тоді-б і витали! — коротко відказував Андрій і віддавав ся глибокій задумі. Але тільки на хвилину. Того-ж часу підходила до него Мотря і своїми питаннями панахала серце батькове до дна.

— Тату, голубчику, за що тебе гудять у слободі? — скаржилась вона крізь сльози.

— Як гудять? Що ти кажеш, дочко? — з болем на серці питав ся Андрій.

— Хлопці тебе взивають попихачем! Говорять, що тебе бють! На що вони, тату, так кажуть?

— А ти не слухай, що там гавкають про нас! — сердито обзивалась тоді мати. — Ось я дам тобі, щоб не розказувала ка-зна чого!

Мотря від сих слів матери починала плакати, а Корж, прикликавши дочку до себе, заспокоював її.

— Не плач, серденько, то все навигадувано, що тобі кажуть, — так ти й не слухайсь їх!

— Але на що вони дразнють ся? І я дразнити-му їх!

— Не треба сего робити! Не роби так! Вони погані, так тобі нема чого брати з них прикладу!

— Відтіпарив би її добре, тоді-б знала, як треба поводитись! — гостро завважала мати і невдоволена своїм розпитуваннем дівчинка насуплена відходила від батька та на довго замовкала в кутку хати. Але від таких постійних вицитувань і самому Андрієви ставало на душі ще гірше. Думка, що неприхильність до него земляків відбивається навіть у власній його хаті, утискала його вельми; а коли до сих запітій дочки прилучились іще різкі докори жінки, то ся власна хата почала його поволі відвертати від себе.

— Що тут мені за радість? — нераз він гадав про себе. — Там, на сахарні, хоч і важко, та за те хоч є щирі душі, а тут... — безнадійно махав рукою Корж і з ненавистю дивив ся навколо себе. Таким чином злука його з заводчанами ставала все більша, а прихильність до своєї слободи все менша. Із сего не виникало одначе, щоб ураза на його серці закрилась.

Ні, ущипи самолюбства та зневага слобожан допікали його, як і ранійше. Він робив ся упертійшим, сердитійшим і в суперечках із заводським урядом виявляв уже нічим нестриману злобливість.

(Конець буде).

Перехресні стежки.

Повість

Івана Франка.

—*—

XXXIII. *)

Гумниска — мале, брудне, жидівське містечко. Вулиці повні вибоїв, тільки в головнім осередку вимощені різними кругляками, по яких селянські вози диркочуть, мов кепський грач по клявішах розстроєного фортепяна. Передмістя мають характер села; осередок виглядає мов збірка мурованих коршом. Тільки коло так званого ринку стоїть кільканацять одноповерхових кам'яниць. У одній із таких кам'яниць, розуміється, жидівській, міститься ц. к. повітовий суд — містився в ту пору, в якій іде наше оповідання. Суд у тім містечку заведено недавно, то й йому власного для него ще не було.

Ринок, при яким містився суд, се була широка квадратова площа, з калюжею на середині, з купами сміття тут і там, з теребовельськими тротуарами з двох боків, а з кругляковими хідниками з двох інших. З усіх боків до ринку виходили жидівські склепи, в сінях домів сиділи при своїх столах там булочниці, там крамарки з стяжками, іглами, шилами, каменями до острєня кіс, ремєнями і шапками, там шевці з угнівськими чобітьми або оліярниці

*) Гл. кн. VII, стор. 55—76.

з олієм, що ширив на сто кроків довкола душний, неприємний сопух. Бруд, занедбане — отсе було головне, що кидало ся в очі і у всі змісли в тім містечку і в тім ринку. Щось спирало груди, очі втомляли ся блукаючи по самих непринадних предметах, думки робили ся понурі. В торгові дні на тім ринку й на тісних вуличках та торговцях ішла пекельна гармонія: квичали поросята, ревли воли, скрипіли немазані колеса, кричали, гейкали та сварили ся селяне, шваркотали Жиди, викрикували свої товари перекуїні протискаючи ся поміж вози, а на возах то плакали, то проразливо свистали діти, взяті до міста на те тільки, аби було кого лишити при конях, поки старі поорудують на підсїнях, по склепах та по шпнотках, що їм треба й не треба. Вереск і гармідер, няні співи і за-взяті „торги“ рвали слух; щоб тут міг хтось весело, щиро сьміятися, чути себе свободним і вдоволенням, — се видавало ся чимсь диким і невідповідним до сего місця, не до лица його загальній фізіономії.

І гумніський суд своїм виглядом достроював ся до тої фізіономії. Камениця не стара ще, але обдрапана, об-бита дощами і сполоскана з гори до долу потоками дощівки, що текла з діравих ринів. Сіни широкі вели на вузьке, темне і брудне подвірє, завалене якимись старими бочками та поломаними возами. З сїней на право й на лїво йшли сходи на перший поверх, де находили ся канцелярії і саля розправ; і сходи і стїни і корідор на першім поверсі і саля — все було брудне, запорошене, заболочене, занедбане. Деревляна підлога на корідорі була попротирана ногами так, що в многих місцях крізь дошки видно було голу цеглу; поручє на сходах було слизьке від бруду; повітре всюди було сперте, затхле і нездорове, хоч у одинокім вікні, що з корідора визирало на якийсь поганий заулок, були вибиті дві чи три шибби.

Евгеній прибув до суду пів до девятої і застав корідор повний селян, міщан, Жидів, жінок і мужчин. Деякі сидїли на сходах, иньші стояли на корідорі держачи капелюхи в руках; Жиди шваркотали щось, жінки зітхали важко, хрестили ся та шептали молитви. Всїх очі від часу до часу позирали на двері салї розправ, відки мав поя-

вити ся „пан секретар“, щоб викликати справи, які сьогодні на деннім порядку.

Евгенійз клієнт, громадський радний із одного з поближких сіл, гарний, чорновусий мужчина яких 35 літ, побачивши свого адвоката протовнив ся до него, привитав ся з ним і відводячи його троха на бік, шепнув:

— Усе добре, прошу пана адуката.

— Що добре?

— Та з моєю справою.

— А що, відступив Жид від оскарження?

— Е, ні!

— Сьвідків маєте?

— Сьвідків? Яких сьвідків? Жид має сьвідків.

— Але-ж ви мали мати своїх.

— На що?

— Ну, щоб посьвідчили вашу невинність.

— Мою невинність? Але-ж я не потребую її посьвідчувати. Я таки набив Жида.

— І признаєте ся?

— А певно.

— Ну, то щож доброго вам трафило ся?

— Най лише пан адукат питають жидових сьвідків, за що я його набив.

— Ну, розумієть ся, що буду питати. Сам судия буде питати.

— Ні, прошу пана, судия не буде питати.

— А ви відки знаєте, що не буде?

— Побачуть пан.

— Ну, ну, не бійте ся, я своє зроблю.

В тій хвилі двері від салі отворили ся, в них появив ся возний прочищуючи дорогу, а за ним молодий панич, протоколянт пана судії Страхоцького, з аркушем наперу в руках. Увесь народ лавою повалив до него. Протоколянт серед загального гуркоту і шуму почав відчитувати лісту розправ.

— Абіхт Хаскель — нема. Анштелер Фроїм — нема. Бабій Митро — нема.

— Є, є, прошу пана! — запищав малий чоловічок із юрби.

— Добре, добре, Бабій Митро є.

І зачеркнувши оловцем назву присутного читав далі. Хто не відізвав ся в тій хвилі, не був моментально присутний, не дочув своєї назви серед шуму, того справа спадала з порядку денного.

— Але я тут! Ось де я, Абіхт Хаскель! — кричав пейсатий Жид, вбігаючи задиханий із сходів.

— Пропало. Було обізвати ся тоді, коли вас читано. Дістанете другий термін.

Се „філізоване“ тягло ся з пів години. Поминені зголушували ся, просили, сперечали ся, деякі починали лаятись; протоколянт грозив, що велить арештувати непокірних. Роззяви-селяне, що не обізвали ся в першій хвилині, чухали ся в потилицю і зітхали важко, але не відходили, мнучи в руках „форлядунки“ і ждучи таки ще якоїсь ласки божої. Із стопятьдесятьох справ, покладених на порядку деннім, скинено таким робом цілих вісімдесять. Коли вибила девята, викликуване скінчило ся, протоколянт вернув до салі, возний станув при дверех і почали ся так звані „пискові“ розправи.

Евгеній зараз при початку викликування ввійшов до салі, де вже сиділи судня Страхоцький і заступник прокуратора, ще молодий урядник, що з дуже неособливим успіхом силкував ся надати своєму дитяче-наївному і сьмішкуватому лицю вираз урядової поваги і строгости. Судня Страхоцький, то був маленький, худенький чоловік, з надзвичайно малою головою і ріденькою бородою. Хоча мав уже близько шістьдесять літ, то про те виглядав мов щось недозріле, неустатковане. Його голос був пискливий, вираз лиця заляканий, очі вохкі, мов ось-ось йому збираєть ся на плач; рухи нерівні, нерішучі, немов він ніколи не знав, що робити. В суді його знали всі як зовсім невжиточного судню. Надзвичайно тупий у науках він переходив у гімназії з класи до класи то просьбами, то протекціями, а одяноке, чого добре навчив ся підчас університетських студий, се була гра в білярд. За те коли прийшло до державних екзаменів, він був змушений перший раз у своїм життю напружити свій мозок. З тяжкою бідою він зробив судейський екзамен, але заплатив за него дорого, бо по екзамені

зійшов з ума. Його вилічили, але його духові здібности від того часу зробили ся, коли можна, ще менші, ніж були. Про те він вступив до суду, відбув приписану практику, авансував, замикав і судив людей не тямлячи ані законів, ані суджених справ і маючи собі тільки одно дуже просте правило: робити відповідно до сказівок прокуратора. Але раз трафилася йому неприємна пригода: чи то прокуратор хотів зажартувати собі з него, чи яко западений мисливець справді був розлючений на селянина, що нічю застрілив у своїй бараболі дика і не віддав його пану, але сам іззів, — досить, коли прийшло ся судити селянина за лісову крадіж, прокуратор приватно сказав Страхоцькому: „Я би такого злодія засудив на смерть, нехай би його повісили!“ І Страхоцький ні сіло ні впало засуджує хлописька на смерть і зараз пише до ката в Геломуці, щоб приїжджав вішати. Справа наробила скандалу і Страхоцького взяли знов до шпиталю. Але там сконстатували у него органічну хибу і випустили його по кількох тижнях. У него були широкі семейні звязки і йому вп'єднано те, що його знов узяли до суду, навіть авансували на радника, але не давали йому ніякої справи вести самостійно. Він у купі ще з кількома подібними інвалідами належав до постійних меблів при всяких розправах: се були так звані „неперемінні вотанти“. Страхоцький звичайно дрімав підчас розправи, або обернувши ся плечима до публіки писав пальцем по склі, писав усе одно-однісіньке слово „dobrze“, а коли прийшло ся голосувати, то завсїгди віддавав голос в дусі внесків прокуратора. Се по його думці була найліпша міра для виміру справедливости. Так він прослужив довгі літа і йому лишало ся вже не багато до вислуження повної пенсії. Але в судівництві повіяло троха иньшим духом, від совітників зажадали справжньої роботи, а не самого кивання головою на прокураторські внески і хоча інституція „неперемінних вотантів“ не перевела ся зовсім, то про те старших повисилано на пенсію, а Страхоцькому віддано управу повітового суду в Гумнісках. Бідний чоловік мало не плакав, одержавши такий несподіваний аванс, але президент потішив його. „Дам пану совітникови на разі дуже інтелігентного практиканта,

то він буде пану допомагати, а пан 'совітник будуть ласкаві держати ся у всьому його вказівок. Сей практикант — дуже здібний правник і не схоче робити собі жартів з пана совітника, то вже на него можна спустити ся."

Оттак підготовлений пан судия Страхоцький рушив до Гумниск і взяв ся робити справедливість у повіті. Практикант справді показав ся дуже здібним, так що людиність анї в тонї веденя розправ, анї в їх скорости, анї в сампх вирокх не бачила ніякої зміни. Судия був „острий“, се так, але такий самий був і його попередник і так мабуть і Бог приказав, щоб усі судії були острі, щоб лаяли обвинуваченого, веліли приставляти жандармами, грозили тюрмою і шибеницею. Які були їх вирокх, на скілько відповідали законови, про се селяне здавен-давна не знали й не думали: вони знали одно, що судового вирокх ніколи не можна зміркувати наперед так, як тяжко вгадати нумери, які вийдуть на лотерію.

XXXIV.

Евгеній знав Страхоцького ще з часів, як сей був „неперемінним вотантом“, але знаючи, що у пана судії память коротка, представив ся йому і заявив, що заступас справу Ілька Марусяка.

— А, пан меценас, пан меценас, — засуятив ся судия. — Прошу, прошу! Ось ваше місце. Аякже, аякже, Ілька Марусяка. Будемо його судити нинї. Добре, добре!

Евгеній представив ся заступникови прокуратора і заняв своє місце. Судия тимчасом приступив до вікна і почав своїм звичаєм писати пальцем по спітнілій шибі. Та ось увійшов практикант, що поводив ся тут зовсім як господарь дому. Він уклонив ся Евгенію, наблизив ся до него і спитав:

— Пан меценас заступають Ілька Марусяка?

— Так.

— Будемо старати ся, щоб як найшвидше прийшов на чергу. Прошу пана совітника!

Пан Страхоцький почувши сей голос покинув свою калїграфію і подроботів на своє місце.

— Ага-га, зачинаємо, зачинаємо! — пищав він сїдаючи.

— Возний, заклиште — хто там перший — ага, Митро Бабій і Олекса Чапля, — мовив практикант.

Возний отворив двері салі і крикнув до сїней:

— Митро Бабій і Олекса Чапля!

В сїнях залопотїли важкі чоботи і по хвилі вїйшли два селяне в латаних кожухах, поклонили ся низько і стали при дверех. При їх виді лице судні Страхоцького з добродушно заляканого зробило ся якимсь тупо-жорстоким.

— Близше сюди! — запищав він.

Селяне зробили два кроки і знов зупинили ся.

— Близше сюди! — знов запищав судня і почервонїв на лицї.

Селяне знов рушили несмїло наперед, аж возний узав їх за плечі і попихаючи поставив перед судейським столом.

— Чого вам треба? — запищав до них Страхоцький.

Селяне поклонили ся.

— Та проше ласки найяснїйшого трибуналу, нічого!

— Як то нічого? Адже маєте нинї термін!

— Так, так.

— За образу чести, — докинув практикант.

— Ага, за образу чести, — мовив судня.

— Та то, проше найяснїйшого трибуналу — яка то образа була? Він мене назвав злодїєм, я його назвав злодїєм, — ну, то вирівняло ся. Він менї, вибачайте, матїрь спаплюжив, я йому спаплюжив матїрь, ну, то жаднїй кривди нема!

— А за щож ти його заскаржив?

— Та бо, прошу пана, він мене назвав соціялїстом, а я того не міг стерпїти.

— То така тяжка образа?

— А так. Скавзував мене на цїле село.

— А щож тото значить?

— Та то ніби, що я десь церков обікрав.

— Та не брешїть бо, куме! — перервав йому другий селянин. — То лиш вам так наговорили! То зовсїм так не значить.

— А щож то значить? — запитав судня.

— Та то, прошу пана, значить, як хто в великий піст скоромне їсть.

Прокуратор, Євгеній і практикант засьміяли ся. Судия Страхоцький дуже не любив сьміху. Йому все здавало ся, що то з него сьміють ся, тож зирнувши гнівно по присутних, піднесеним голосом запищав до селян:

— І ви, драби, задля такої дурниці сьмієте трудити суд?

— Та ми вже перепросили ся, прошу пана судії.

— Перепросили ся? Коли?

— А от тепер, у сїнях.

— Тепер? А не могли ви перепросити ся вчора і не тратити дня на термін? Ну, коли вже тут прийшли, то мушу вам дати памятку. Посидите оба по добі в арешті, щоб знали на другий раз, як докучати судови.

Євгеній аж ахнув при таких несподіванім обороті справи, тим більше, що оречене судії не було ніяким впроком, бо-ж справа була залагоджена перед судом. Практикант і прокуратор ззирали ся і всьміхнулись. Практикант так само всьміхнув ся й до Євгенія; видно було, що вони привикли до таких концептів пана судії.

— Возний! — крикнув пан Страхоцький. — Поклич ординанса, нехай візьме отсих двох і заведе до арешту!

Селяне стояли як остовпілі, далі почали просити ся.

— Возний, виведіть їх! — мовив практикант і значучо моргнув возному. Сей приступив до селян, шепнув їм щось і вони зараз успокоїли ся і пішли — розумієть ся, не до арешту, а на вулицю.

Викликано другу справу — двох Жидів конкурентів. Румянець гніву від разу уступив з лица судії. Жидівські справи були звичайно замотані і він полишав ведене розправи прокураторови і практикантови, що любили розмовляти з Жидами жаргоном, для него майже зовсім незрозумілим. Бідний судия нудив ся і нараз, коли практикант випитував Жидів про справу, Страхоцький з плачливим видом обернув ся до него.

— Пане, але-ж я не урядую!

Практикант перервав індаґацію і глянув на судию.

— Дайте-ж мені хоч який акт, який папір, щоб я знав, що урядую.

Практикант схопив ся з місця, виняв із шафи перший-ліпший плік актів і тицьнув його під ніс судні, що зараз углубив ся в читанє якихсь зовсім незрозумілих для него зізнань, рекурсів і реплік і був зовсім заспокоєний. Проходячи по-при Євгенія, практикант сказав йому півголосом, коли має ще залагодити які справи, то може йти, бо перед Ільком Марусяком на порядку ще десять иньших справ, а в тім числі три жидівські, а се потріває в усякім разі зо дві години. Євгеній пригадав собі, що справді має поробити деякі виписки в реєстратурі і вийшов, наказавши Марусякови, щоб пильнував черги і не відходив нікуди. Через півтори години, поробивши виписки і поснідавши в поблизькій заїзді, він вернув. Марусяк сидів на коридорі під стіною.

— Ну, що? — запитав його Євгеній, — ще вас не кликали?

— Ні. Ще там якісь Жиди шваркочуть.

Марусяків противник, високий, сивобородий Жид, ходив по коридорі і зпід лоба позирав то на Марусяка, то на адвоката. Присутність адвоката видимо непокоїла його.

— От Юда! — гнівно шептав Марусяк до Євгенія, затискаючи кулаки. — Глядіть, як нас пасе очима. З'їв би, як би міг. Адже підплатив судню, щоб мене конче засудив, щоб я не міг бути вибраний до ради громадської.

— Як то підплатив? Хиба судня бере?

— Не судня, а судиїха. Адже його Рухля ще вчора голосила: ну, ну, піде Марусяк завтра на термін, а верне за місяць. Скажіть йому, щоб набрав досить футрашу, бо буде годувати не тільки себе, але й арештантські воши. А в раді громадській тоді буде, як на моїй долоні волосе виросте.

Марусяк ще щось хотів говорити, коли Жид підійшов до Євгенія і торкнувши його за плече мовив підіймаючи ярмурку на голові.

— Bittle Sie, Herr, auf ein Wort!

— Чого вам треба? — запитав його Євгеній.

— Я би хотів просити... Я би мав пану щось сказати...

— Говоріть.

— Але я би хотів у чотирь очи.

— Говоріть і в шість. Я з вами ніяких секретів не маю.

— То пан адукат? І пан хочуть боронити отсего-о?

— Так.

— А пан знають, що то за чоловік?

— Знаю.

— Та-а-ак? — протягнув Жид. — Ну, ну!

І він відвернувся, сподуючись надати своєму лицю згідний і байдужний вигляд. Євгеній знав сей жидівський маневр. Він знав, що Жид не має нічого особливого сказати йому, але рад би своїм секретним говоренем з адвокатом наподохати селянина, посіяти в його душі недовіре до адвоката, а се в усякім разі можна буде потім використати. Сего власне не хотілось Євгенію і для того він ніколи не піддавався на такі маневри.

Та ось нарешті викликано справу Лейби Хамайдеса против Ілька Марусяка. Євгеній, а за ним обі сторони ввійшли до салі. В ній було вже душно, чути було запах цибулі, хлопських кожухів і людського поту. Страхоцький сидів на своїм кріслі блідий, змучений і майже сонний. Прокуратор сидів також задуманий; у него була молода і гарна жінка, яку він дуже любив, але не менше підозрівав, що ошукує його з капітаном від уланів. Була власне одинацята — пора, коли його Міля одягається і коли — говорено йому — капітан заходив до неї кілька разів. Прокуратор кляв у душі отсей проклятий уряд і всі ті справи, що заставляють його сидіти тут і не дозволяють хоч на хвилину скочити до дому, поглянути, що там робить ся. І ще той дідьчий адвокат! Як би не він, можна-б було спокійно тепер зробити перерву хоч на пів години; а так Страхоцький упер ся конче перевести ще сю розправу і позбутися Євгенія і аж тоді зробити перерву. А тоді для него бігання до дому може бути зовсім безпредметове. Тільки один практикант держався бадьоро і свободно і був, бачилось, душею сеї салі. Він випитав обі сторони *quo ad generalia* і ткнувши Страхоцькому якийсь папір у руки взяв ся за перо, щоб протоколувати розправу.

— Ну, ти, Ілько — як там тебе? — Марусяк, признаєш себе винним? — зачитав судия.

— Ні, — відповів Ілько.

- Ні? Як то ні? Адже-ж ти бив Лейбу.
- Та бив.
- А знаєш, що бити не вільно?
- Та знаю.
- І як-же ти сьмів його бити?
- Бо мусів.
- Як то мусів?
- Бо він би був мене набив.
- Був би тебе набив? А ти як знаєш, що був би тебе набив?
- Бо кинув ся на мене з колом.
- То най би був бив, а ти-б його був заскаржив.
- Ні, дякую красенько. Волисть він мене скаржити.
- Ну, то тепер будеш сидіти за бійку. Пане Лейбо, правда то, що ви хотіли його бити?
- Не правда, прошу високого трибуналу, — мовив Лейба піднімаючи ярмурку на голові. — Відки він знає, що я хотів?
- А видиш! — мовив Страхоцький до Ілька. — Лейба каже, що то неправда. То він перший кинув ся на вас? — обернувся він знов до Лейби.
- Він перший ударив мене.
- А ви його вдарили?
- Ні, анї разу! То ще не все, прошу високого трибуналу. Він обікрав мене.
- Брешеш, Жиде! — крикнув Ілько.
- Я маю сьвідки. Він обікрав мене, а коли я упінувся за своє, він ще й набив мене. Я три неділі лежав хорий.
- Ти міг лежати й три роки, бо й так нічого не робиш, тільки кров ссеш із людей, — буркнув Ілько.
- Мовчи, хлопе! — завищав судня. — Ах ти поганине! Чи бач його, обікрав, ще й набив і ще й лаєть ся перед судом! Кличте сьвідків!
- Перепрашаю пана совітника, — відізвав ся Евгеній, — я хотів би запитати дещо у пана Лейби Хамайдеса.
- А, прошу, прошу! — поквавпив ся судня.
- Пане Лейбо, — мовив Евгеній обертаючись до Лейби, — ви ще доси не сказали нам, де то була та бійка?

— Де була? Де була, то була, а бити не вільно.

— Ну, се вже побачимо, а я просив би відповісти мені на моє питанє.

— Що я буду пану відповідати! — буркнув Жид і відвернув ся лицем до судні.

— Прошу занотувати в протоколї, що пан Лейба не хоче відповісти на моє питанє. Ну, то може ви, Ільку, скажете нам, де се було?

— В моїй хаті.

— А щож робив пан Лейба в вашій хаті?

— Видумав собі якусь крадіж і прийшов робити ревізію.

— Ну, то певно прийшов з війтом?

— Ні.

— З присяжним?

— Ні.

— З польовим або з ким будь із громади?

— Ні.

— Як то, сам?

— Ні, не сам. Узяв собі до помочи двох Жидів і ще трьох піяків, таких, що у него днюють і ночують. Влетіли нападом до моєї хати, перестрашили жінку і дітей, а коли я запитав їх, яким правом нападають мене, Лейба казав мене вязати, а потому кинув ся на мене з буком. Ну, я мусїв боронити ся.

— Правда се, пане Лейбо? — запитав Євгеній.

— Не правда!

— Ага, преці маємо відповідь.

— Нехай сьвідки скажуть, — мовив Ілько.

— Прошу високого трибуналу, я противлю ся його сьвідкам.

— Але-ж се ваші власні сьвідки, ті, яких ви привели, — мовив протоколянт.

Жид не знав, що на се сказати. Покликали першого сьвідка, Лейбового зятя Гершка.

— Скажіть нам, Гершку, що ви знаєте про сю справу? — запитав судня.

— Я те знаю про сю справу, — забалакав Гершко швидко, мов говорив вивчене на память, — що отсей Ілько вкрав у мойого тестя в ночі —

— Перепрашаю пана совітника, — перервав його бесіду Євгеній, — я би просив запрягти сего свідка.

— Що? Запрягти? — скрикнув Гершко і зирнув на адвоката ненависним оком.

— Ага, ага, запрягти, — похопився судня і нараз зупинився. — Але бо... А пан прокуратор мають який внесок?

— Згоджуюся з внеском пана оборонця.

— Ну, Гершку! Будеш присягати, — обернувся судня до свідка.

— Я? присягати? На таку дурницю?

— То не дурниця. Ви зачали говорити про крадіж, — замітив Євгеній.

— Про крадіж? Що то за крадіж? Ділетка кукурузи — хіба то крадіж? — змагався Жид.

— Принесіть тору! — мовив судня до возного.

Жид поблід, затремтів.

— Прошу високого трибуналу, я не буду присягати.

— Мусиш, лайдаку! — озвірився на него судня.

— Я не можу. Я не знаю сеї справи докладно. Я нічого не бачив. Я бачив, але не все. Я... Я... Я Лейбін свояк. Я зрікаюся свідництва.

— Прошу записати заяву свідка до протоколу, — спокійно мовив Євгеній.

Гершка пустили. Він сів на боці і почав хусткою обтирати піт з чола; був увесь мокрий, мов із лазні вихопився. Все тіло на ній дрожало.

Другий Жид таки мусів присягати, але був так змішаний, що з його зізнань ніхто не міг бути мудрий. Про крадіж він чув від Лейбі, бійку бачив — се було в Ільковій хаті, але чого він там зайшов і як прийшло до бійки, сего він не міг собі пригадати. Покликано хлопів. Ті присягали байдужно, але з їх зізнань стверджено зовсім не те, чого хотілося Лейбі. Виходило, що про крадіж кукурузи Лейба почав говорити аж того дня, коли счинилася пригода, що того дня мали бути вибори до ради громадської, що Лейба перед тим радився з деkim із громадян, як би не допустити Ілька до ради і ухвалено кинути на Ілька підозріне за крадіж, наробити йому сорому ревізією в його

хаті і так знеславити його в громаді. Лейба казав війтови йти на ревізію, але війт не хотів, то Лейба пішов сам, і так скінчила ся бійка.

— Чи у вас Лейба така велика власть у селі, що може розказувати війтови? — запитав Євгеній.

— О, так, у нас що Лейба скаже в селі, то мусить бути. Переслухи скінчили ся. Встав прокуратор.

— Справа про крадіж доси нев'яснена і що до неї ведесть ся слідство; в усякім разі на оскарженім тяжить підозріне. А справа побиття Лейби очевидна, оскаржений сам признав ся. Всі зізнання свідків у тім факті нічого не можуть змінити, бо про конечну оборону тут не може бути мови. Оттим то я піддержую оскаржене і прошу засудити оскарженого.

Євгеній почав в'яснювати справу, але бачив, що судня немов дрімає і майже не слухає його промови. Він говорив коротко, зводячи до купи зізнання свідків і виказуючи нестійність обвинувачення. Судня очевидно почав нетерпливити ся. Протоколянт пильно писав щось на карточці.

— Розправа скінчена. Слухайте вироку! — пискнув судня.

Всі повставали.

— В імені Єго Величества цісаря — зачав він дивлячись на вікно, та потім нараз глипнув на Ілька і його хопила за серце злість на сего мужика, що так багато часу мусів з ним згаяти, і він хапаючи ся жменею за живіт і корчачись пищав далі: — Ти злодію, розбишако, суд признає тебе винуватим і засуджує на чотири тижні арешту.

Він зупинив ся, щоб перевести дух. В тій хвилі протоколянт всунув йому в руки записану картку паперу. Судня перебіг її очима і на його лиці виступив плачливий вираз.

— Але пан прокуратор піддержує оскаржене! — мовив він майже крізь сльози, мов дитина невинно висічена, нахплюючи ся до протоколянта.

Сей устав і щось живо почав толкувати йому. На лиці судії, мов на лиці дитини, малювали ся за чергою зачудування, перестрах і тупа резигнація. Протоколянт сів на своє місце, а судня взяв картку до рук і почав читати;

— Однак-ж з огляду, що крадіж не доказана і що бійка була наслідком безправного нападу Лейби на дім Ілька, і в тім разі зовсім оправданим супротивленем, то суд увільнює оскарженого Ілька Марусяка від вини і кари.

— Ай вай! — зойкнув Лейба.

Прокуратор поклонився і сів переглядаючи дальшу справу. Євгеній і Марусяк поклонившись судови вийшли з салі.

— Я знав, що так буде, — радісно мовив Марусяк, перериваючи важкі Євгенієві думи при виході з сего захисту справедливості.

— Ви знали? А то відки?

— О, пан практикант у нас добрий паннич. І не дорогий. Тут давнійше пан адюнкт був, о, то до того з чим будь не можна було показати ся! — — —

XXXV.

Відбувши ще два терміни і залагодивши все, що мав залагодити в Гумнісках та пообідавши в жидівськім заїзді, Євгеній таки того самого дня рушив з поворотом, але иньшою дорогою, на Буркотин. Хоча ся дорога була дальша, то про те Євгеній не хотів ночувати в Гумнісках, надіючися таки бути коло півночі дома. Загорнувши ся добре в подорожню бунду він велів Беркови поганяти коней і оперши ся плечима о зад каритки віддав ся своїм невеселим думкам. Він був загалом не високої думки про наше судівництво, але те, що бачив у Гумнісках, могло-б було менше загартовану душу довести до розпуки. Той мертвий шаблон, та ремесницька буденність вимірювання справедливості, повна зневага до провідних ідей законодавства і панованє мертвої букви, та ще в сполученю з повною безцеремонністю людей отупілих або й зовсім хорих духом — тут доведені були до справжньої карикатури на всяке судівництво. До якої байдужности на закон і на людську кривду треба було дійти, щоб не тільки видавати подібні вирoki, як їх видає Страхоцький, але толерувати їх! Ну, та Страхоцький — на пів ідіот, йому й не диво.

Але щож ті, що знаючи його вислали його сюди „на вислугу“? Навіть хоч би прокуратор і практикант паралізували його ідіотичні присуди, то й тоді ще його спосіб ведення розправ мусить підкопувати повагу того „найвищого царського атрибута“, тої порфіри вложеної на блазня. Та чи паралізують же вони все? Практикант, як бачимо, бере, Страхоцький, хоч ідіот, а також свою користь нюхом чує, а прокуратор, молодий чоловік, обтяжений сімєю, дбає про аванс і певно не схоче для якоїсь там хлопської кривди заводити історій і робити скандалу, значить, псувати собі кондуїту в висших сферах. Певна річ, Страхоцький — виємок, але не нещастє, образ „малого суду“, який бачив Євгеній у Гумнисках — не виємок, а тип. На се складає ся багато причин: і само збюрократизованє судівництва, що заставляє людей з найменшою дрібницею волочити ся по судах, і величезне число справ, які мусить залагоджувати один судия і які навіть найздібнійшого і найсумліннійшого чоловіка в часом доводять до байдужности і отупіння; і саме жите в малих місточках, далеких від усякого духового і товариського життя, де урядникови поза кругом своєї сім'ї лишаєть ся тільки шинок і карти; і дуже невелика пенсія, що у людей обтяжених сімєю просто відчиняє двері перекупству, а особливо влазливому, цинічному жидівському перекупству; і в кінці сама тісна та невисока освіта наших судиїв, прокураторів та адвокатів, оте нещасне „Brotstudium“, що не дає такому функціонерови нічогоїсїнько крім знання параграфів, не торкаючи ані психології, ані суспільних відносин, ані історії, ані етики, присипляючи ще в університеті його душу і серце і випускаючи його в сьвіт машиною, яка й працює так, як її наведуть переможні обставини.

Якою-ж іронією супроти сего бренїли в Євгенієвих ухах пишні фрази про незалежність судівництва, про непідкупність судиїв, про строгу лєґальність їх поступованя і про високе почутє справедливости ріжних пресьвітлих трибуналів, до якого так часто в своїх промовах люблять відкликати ся адвокати. Адже-ж оте інстинктове у Страхоцького пильнованє, що скаже прокуратор, — се не одинцевий феномен, воно має свою довгу і міцну традицію!

Адже важніші слідства роблять ся скрізь по Галичині по вказівкам прокуратора, а через него звичайно по вказівкам політичної влади. Адже-ж кождий трибунал у Галичині має судіїв — вони не раз становлять більшість — що так само як Страхоцький ховають сумління у жменю, а за то наострюють ухо як найпильніше на те, що говорить прокуратор. Розділ між судівництвом і адміністрацією — перша основа справді незалежного судівництва — у нас існує тільки на папері, а на ділі се ідеал, до якого нам дуже далеко.

А коли Євгенієва думка від тих „висших сфер“ перейшла в низ, до народньої маси, до селянства, йому зробило ся страшно. Адже-ж те, що він бачив сьогодні — і чи тільки сьогодні! — ті погляди селян на суди і судівництво, ті їх чуття, з якими вони входять до судового будинка, сеж усе око в око те саме, що було перед 1848 роком. Змінили ся форми, але дух, суть патрімоніяльного судівництва живе й доси. Той сам, хто гнав хлопа на панщину, брав у рекрути, стягав з него податки, вигоняв його з хати за „лінивство“ і при кожній з тих нагод міг тисячними способами кривдити його, тай сам був і його судією, мав судити про його кривди. Закони, патенти та інтимати були надруковані в великих книгах, мовою чужою і незрозумілою для народа; але й судням вони були здалі тільки на те, щоб їх параграфами прикривати свою самоволю, городити собі з них пліт, що забезпечував би їм безкарність кривдження і впискування народа. „Завдати когось до суду“, се в народному понятю була страшна погроза, більша, як коли би хто похваляв ся: ось я розібю тобі каменем голову. „Хорони мене Боже від панської карности і людської ненависти“ — вийшло в народню поговорку. Хто йшов до суду, хоч би правда сто раз була по його боці, тремтів і вважав себе нещасливим, бо „панського суду ніхто не певен“. Виграти справу в суді значило таке саме щастє. як трафити на лотерію; чи справедливо, чи несправедливо виграна справа, про се питати нікому і в голову не приходило. І чи ж ті селяне, які нині судію Страхоцького вважають острим, а його практиканта добрим за те, що „дешево бере“, чи-ж ті селяне не стоять

в повні на становищі патрімоніального суду? І так роблять не тільки зовсім темні, загукані селяне, але й такі, як отсей Ілько Марусяк, що в своїм селі ведуть боротьбу з ріжними темними елементами і стоять на чолі поступовійшого молодого покоління. Роблять так, бо мусять. Ті самі непереможні обставини, що накручують суднів на лад патрімоніальної машини, пруть і їх, селян, мов безопірне зерно, в гирло тої машини.

Евгенію зробило ся страшно і душно в пудлі брички. Він велів відслонити її і визирнув на сьвіт. Дорога йшла простою як струна лінією, по мягкім піску. Довкола рівними, темно-зеленими стїнами тяг ся сосновий молодник, засаджений перед кількома роками коштом по часті краю і правительства, по часті кількох околичних дідичів при дармій праці селян. Давнійше тут стояв великий сосновий ліс, але ті пани вирубали його так чисто і рационально, що зруб висох і зпід здертого дерна виступив рідкий пісок. Цілій околиці грозило занесенє родючих піль тим піском, і ось почали ся заходи для ввєднаня субвенцій на залїсєнє сеї пустелї. Піскові поля спершу засївано якимсь коренастим та твердим зїлем, що росло на піску, а по кількох роках утворило на піску густу дернину, де можна було садити молоді сосни. Рівночасно уряд заборонив панам тої околиці на кілька дїт вирубувати решти великого старого ліса — і сїй заборонї завдячила своє вратованє також гарна діброва в Буркотинї, яку зрештою пан маршалок устиг тимчасом гарно обтяжити гіпотечними позичками.

Евгеній оглядав молодий лісок. Темно-зелені сосонки стояли густими, рівними лавами по оба боки дороги. Вони були посаджені рядами, так що їдучи дорогою око раз-за-разом вбігало поперек головної лави і продирало ся значний шмат у глїб ліса, але за хвилю віз рушав далї, око зісковзувалось із одної лїнії, вбігало на другу, щоб із неї знов зісковзнутись за хвилину. Евгеній зпрнув наперед себе: сосни, сосни, сосни рівним рядом потягли ся аж геть-геть далеко, де обї їх лїнії по обох боках дороги немов зливали ся з собою. Глипнув позад себе. — те саме. Кінця ліса нїде не видно; одинока каритка котила ся тихо,

мов загублена серед того темно-зеленого шпилькового моря. І скрізь воно рівне, мов пристрижене якоюсь величезною машиною; ніде ані висшого дерева, ані лісничівки, ані яру, ані закруту дороги. Тільки тут і там край шляху бовваніють біло-сині басаганисті мильові стовпи з понаписуваними на них числами.

Евгеній знов зирнув наперед себе. Його зір зупинився на однім стовпі, що стояв, як йому здавалося, не в такім місці, де його судячи по віддаленню слід було надіятися. В сірій мраці, що злегка налягала на ліс і закривала небо, сей стовп видавався зовсім чорним. Зрештою й його форма була якась не зовсім звичайна; скорше подавав на старий, обгорілий пеня, ніж на правильно обтесаний і „в краєві фарби“ помальований стовп.

— Слухайте, Берку, — запитав нарешті Евгеній, — що се там стоїть коло дороги? То якийсь стовп, не правда?

— Ні, прошу пана, то хлоп.

Наближалися по троха; Евгеній побачив, що мнимий стовп справді рухається і поступає супроти них. А коли надїхали ще ближше, Евгеній пізнав, що се був дійсно селянин високого росту, старий, сивоусий дід у чорній, довгій понизіше колін суконній гуні і в чорнім повстанім капелюсі. Він здалека кланявся їм, а коли позрівнялися з ним, простягнув обі руки і крикнув:

— Прошу пана!

Евгеній думав, що старий просить милостині, але Берко видно ліпше зрозумів сей поклик, бо зупинив коней. Евгеній пильно оглядав чоловіка, що кланяючись наближався до него.

— Прошу ласки панської, — мовив старий, — і перепрашаю за питанє: відки пан їдуть?

— Із Гумніск.

— А куди пан їдуть?

— До Буркотина.

— А Господи тобі слава! — мовив чоловік і перехрестився. — Так се ось туди до Буркотина?

— Так, — мовив Берко. — А на що вам того треба?

— Йой, таже говоріть мою біду! — мовив старий. — Адить, отсе вже від самісінського рана блуджу в тім лісі.

Десь нам ялівчина втекла в ліс ще вчора, то шукали хлопці цілу ніч, а я вийшов рано тай заблудив у поганий час. А то такий проклятий хаш, що ні стежки, ні прикмети жадної. Ходжу й ходжу, всюди однаково, а кінця нема. Вже й ніг собі не чую. Ледво-не-ледво виплентався на гостинець, а тут знов та сама біда. Сюди гляну — рівно і кінця не видно; туди гляну — знов рівно і кінця не видно. Куди йти. Пробував на вгад іти отсюди — і він показав у противний бік від Буркотина — йшов, ішов, усе одно, а кінця нема. І почало мені до голови таке йти, що се я не в той бік іду. Сїв, спочиваю, та бо холодно. А тут як на те ані душі живої. Вже чоловік не знав, що з собою робити, та ось Богу дякувати, що ви надїхали.

— А ви-ж відки?

— Та з Буркотина.

— Ну, то сідайте коло мене, підвеземо вас, — мовив Євгеній.

Щира радість малювала ся на лиці старого.

— А Бог би вам, паночку, радість дав, що ви мене старого не лишаєте в тім лісі! Бігме, я вже так ослаб, що не знаю, чи здужав би до вечера доволоктись до дому. Ну, чи не прислїве — тільки час блудити? Тай ще кому, мені старому, що тут за молоду знав кождий корчик, кожде дерево?

Старий балакаючи звільна влїз у каритку і сїв на низенькім сидженю напроти Євгенія. Сей просив його сідати поруч себе, але старий не захотїв.

— Ні, ні, буде з мене й тут! І за се вам велике спасибі! — мовив він ставлячи свою палицю між колїна, опираючи свої жиласті, спрацьовані долонї на її костурі, а бороду на долонях. Його сірі, розумні очі почали пильно вдивляти ся в Євгенія. Берко рушив.

Євгеній на разї мовчав. У його голові шибнуло дивне порівнанє. Отсей старий, що заблудив у близькім сусїдстві рідного села, що стоїть на серед гладкого, рівного шляху, і не знає, в який бік йому до дому, — чи-ж се не символ усього нашого народа? Змучений важкою долею він блукає не можучи втрапити на свій шлях і стоїть мов отсей заблуканий селянин серед шляху між минулим і бу-

душим, між широким, свободним розвоєм і нещасним ни́дінєм, і не знає, куди йому йти, не має сили ані надії дійти до ціли. Хто то вкаже тобі дорогу, хто підведе тебе, мій бідний народо? — зітхнув Євгеній.

XXXVI.

Лице старого селянина прояснило ся.

— А я пана знаю, — мовив він.

— Яким чином?

— Адже ви нас боронили там у суді. Ви пан адукат Рафалович, правда?

Євгеній придивив ся ближше старому і пізнав свого бувшого клієнта.

— А ви Демко Горішний.

— Бодай пан здорові були! Як пан собі затамили! А куди пан їдуть?

— Був у Гумнисках на терміні, а тепер вертаючи поїхав на Буркотин, хотів побачити ваше село.

— Ой, є що бачити! — сумовито відповів Демко. — Біда нас присідає, паночку, чим раз дужше тай дужше.

— А ви знаєте, на що Пан Біг біду сотворив? — запитав Євгеній.

— Та на що?

— Аби люде били ся з нею.

— Та то воно так. Але як той казав: *bijmy się chłopie, moja szabla, a twój kij*.

— Певно, що то нерівно, але то ще не рация, щоби й кій із рук кидати і йти голіруч. Ну, а як-же ваша справа з паном за пасовиско?

— Та не знаю. Щось наші преліпотенти на пана відказують.

— Ніби то на мене?

— А так. Кажуть — вибачайте паночку — що ви не хочете вести нашої справи, що ви радили їм відкупити у пана дідича те пасовиско.

— То неправда! Ну, та як собі хочуть. Не вірять мені, то я їм папери віддаю. Нехай собі шукають иньшого адвоката.

— Та вже знайшли, — пошепки, нахилиючи ся до Євгенія мовив Демко.

— А кого?

— Та пана Шнадельського.

— Що?

— Пан Шнадельський — пан певно знають його — він сам до нас зголосив ся, каже, що я вам усе зроблю, не давайте ся на підмову тамтому пану в місті, бо він підкуплений і запропастить вашу справу.

— І давно то було?

— О, вже пару тижнів тому. Пан Шнадельський часто буває у нас у селі — він їздить по селах і геть бере хлопські справи. Наші люде дуже до него горнуть ся, кажуть, що він дуже великий адукат і має доступ до самого цісаря.

— Бійте ся Бога, люди! — скрикнув Євгеній. — Але-ж се ошуканець! Се не жаден адвокат! Він не має права ніяких справ провадити.

— Що пан говорять! — з переляком скрикнув Демко.

— Можете мені вірити. Говорю вам як чесний чоловік, а не для того, що він риє підо мною.

— Ой Господи! А наші люде до него як до Бога молять ся! Та бо він уміє говорити з людьми! Так уміє придобрити ся, що думав би чоловік: отсе сьвятий із неба зійшов.

— Я вам говорю по правді. Зрештою можете піти чи до старости, чи до кого хочете і запитати його, чи пан Шнадельський — адвокат, чи ні?

— Та то правда.

— А тепер скажіть мені, ви знаєте, у вашого пана десть є дубовий ліс?

— А є.

— І красний?

— О, чудо, а не ліс. Там дуби оттакі грубі, а рівні як сьвічки.

— І багато їх?

— О, то великий шмат ліса, буде зо двісті моргів.

— А будемо ми їхати по-при него?

— Ні, з сего боку села ні. Аж як переїдете за село, та потім під гору, то там будете їхати через діброву. А на що пан про се питають?

— Та так. Мені цікаво, чи пан не думає її рубати.

— Е, вже би давно був вирубав, але заказали з намісництва. А иньші кажуть, що банк не позволяє рубати. Бо наш пан задовжений у банках, а на той ліс, то взяв більше як десять тисяч. І без банку не сьміє рушити.

Тимчасом бричка минула ліс і заїхала в село, що лежало в долині над рікою. Посеред села між високими липами і ясенями стояв двір пана маршалка Брикальського.

— У пана маршалка сьогодні польованє, — мовив Демко, показуючи очима на двір. — У діброві дики стадами ходять, шкоду страшенну роблять по полю. На самій бульбі люде тисячні шкоди понесли. А панови було байдуже. Аж як йому самому дики цілпй копець з бульбою розбили, то спросив польованє. Чуєте, як там трублять та гукають?

І справді, з широких сугорбів покритих високим дубовим лісом, що тепер під пожовклим листем виглядав мов лан велитенського спілого збіжя, чути було гомін стрілецьких труб, крики та верески нагінки і де-де цюканє рушниць.

Вїхали в село. Проїхавши крутою вуличкою між городами вибрали ся на широкий майдан, що розкинув ся перед коршмою. Велика мурована коршма з заїздом, своїми обдряпаними стїнами і своїм нехарним виглядом добре достроювала ся до болотистого майдану. Перед коршмою стояла досить велика купа селян; ще більше число їх тисло ся до сїней, а з шинку чути було глухий гамір і видно було крізь повідчинювані вікна густпй стиск голов.

— Ов, а се що за ярмарок? — мовив здивований Демко. — Може пан тут стануть трохи спочити?

— Треба буде коней попати, — обізвав ся з козла Берко. — Відси аж до міста не буде вже заїзду.

— Добре. Попасемо і поглянемо, що тут таке.

Бричка завершила до коршми. Селяне проступили ся в дві лави, а побачивши якогось пана в бричці познимали капелюхи. З гуркотом бричка вкотила ся в коршемні дильовані сїни.

XXXVII.

В коршмі було ціле віче. За столом сидів панок яких трицять літ, високий, статний, зі здоровими вусами і гладко виголеним, троха запитим лицем, а довкола него з усіх боків сиділи і стояли тиснучись до купи головами селяне. Перед паном стояла гальба пива; між селянами кружили дві квартові фляшки горілки; чарки і фляшки йшли з рук до рук. У коршмі стояла духота, запах горілки, мокрих кожухів, людського поту і міцного тютюну мішалися до купи. Пан за столом, внуривши очі в гальбу пива, говорив голосно:

— Остерігаю вас, братя хлопцї, не вірте нікому! Не вірте панам, не вірте попам, не вірте урядникам, не вірте адвокатам, не вірте професорам, бо всі брешуть. Усі до одного. Всі тільки на те дибають, аби хлопським добром поживити ся, з хлопа сїм шкір здерти, а потім сьміяти ся з него як із дурня.

— Ой правда, правда! — зітхали селяне. — Пють нашу кров, ще й сьміють ся з нас.

— Ні на кого не надійте ся! — говорив далі пан. — Анї у пана, анї у попа, анї у старости, анї в судї нема вашої правди. Там усюди купована правда, усюди фальшивство, всюди кривда. Тільки один цїсар наш тато, від него одного можна надїяти ся справедливости. Тільки він один дбає за нас, бо ми всі його діти.

— Так, так! — potwierдили ті, що сиділи за столом.

— Шукайте собі чоловіка, щоби був щира хлопська душа, хлопська кістка, і такого чоловіка шліть до цїсаря, щоб він переказав йому всю вашу біду і всю вашу кривду. Тільки він один може вам допомогти, може вкоротити руки і панам і попам і Жидам.

— Ой то, то! Аби Жидам укоротив. Жиди сьвіт з'уїмля, Жиди нам жити не дають! — зітхали селяне.

— Не вірте Жидам, не вірте нікому, бо всі вас дурять! Кождий аби лише своє горло залляти, аби свого мацька наповнити, а як хлоп бідує та гарує, про те йому байдуже.

— Ой бідує! Ой гарує, що й сьвіта божого не бачить! — залунав у один голос стогін по всій коршмі.

— А такий адукат що? Сидить собі в місті в пишних палацах, вигідно, ясно, тепло і чисто, пошкрабає в канцелярії пером, помеле в суді язиком, а ти хлопе плати йому, солоно плати!

— Тай коби то хоч поміг! — обізвав ся хтось із купи. — А то я три роки правував ся за свою дідизнину, тай що з того? Пропало моє поле, ще й кошти мусів платити.

— А видите. І то не одному таке дієть ся! Адже в кожній справі, яка є в суді, все бодай один мусить програти. А хто програє звичайно? Хто слабший, хто не вміє боронити ся, хто не має чим мастити. Ну, а хто-ж у нас найслабший, найбіднійший? Хлоп. Тому хлоп усе мусить програти. І тому кажу: не вірте панам, не вірте попам, не вірте адукатам — нікому не вірте.

— А особливо не вірте отсему пану, що видає себе за вашого приятеля, а дбає тільки про те, щоб обдурити, обдерти і вкпипти вас, — залунав різкий, сьмілий голос від дверей коршми.

Пан за столом підняв голову і встав із місця при тих словах.

— Що там за дурень рило рознімає? — крикнув він.

— Люде, — говорив Євгеній виступаючи на середину коршми, де йому зроблено місце, — знаєте мене, хоч не всі. Я адвокат Рафалович, той що боронив вас у суді. Остерігаю вас, що сей пан Шнадельський не є жаден адвокат, ані жаден оборонець, не має права провадити ніяких справ, а хто йому повірить яке діло, може бути певний, що пропаде його діло і ті гроші, які дасть йому. Мушу вам ще сказати, що пан Шнадельський служив у суді і відтам його прогнали за крадіжки і за фальшиві векслі.

— Брешеш, драбе! — ревнув Шнадельський підскачавши за столом.

— І мушу вам іще додати, — говорив Євгеній не звертаючи уваги на Шнадельського, — що сей пан повинен би ще нині дістатися до криміналу за ті ошуканства, яких допустив ся на людях і які, надіюсь, не уйдуть йому сухо.

— Безличнику! Падлюко! — казив ся Шнадельський, але Євгеній стояв обернений до него плечима і говорив далі:

— Остерігаю вас, люде. не давайте йому жадних справ, ані жадних грошей, бо будете жалувати, як буде за пізно.

— Бийте його! Бийте на мою відповідь! — репетував Шнадельський і вхопивши гальбу кинув нею що спли на Євгенія. Але замість Євгенія гальба вдарила в голову старого Демка, що стояв обік адвоката.

— Пане! Що робиш? За що беш? — крикнув Демко випростовуючись і підносячи свою окровавлену голову.

— Гов! Стійте! Що тут таке! — гукали одні чуючи брязк скла.

— Бийте його! Бийте павку людську! — ревів Шнадельський. — Я відповім за все!

— Коби міг за себе відповісти, ошуканче! — крикнув Євгеній.

— Як сьмієш бити ся? — ревів Демко і сунув ся до стола.

Счинив ся страшенний гармідер і заколот. Одні стояли за Шнадельським, другі за Євгенієм. Але закровавлена Демкова голова пуджала прихильників Шнадельського, а його нагла коменда „бийте!“ також зробила зовсім не таке вражіє, якого він бажав собі. В коршмі зняв ся крик. Одні тисли ся до стола, другі від стола. Євгенія попихали в стиску сюди і туди, поки в кінці якась сильна рука не взяла його за плечі і не випхала до сїней.

— Пане, бійте ся Бога, їдьте геть! шептав йому Демко. — Тут готово бути нещастє. Їдьте, поки час. Спасибі вам, що остерегли нас. Се протверезить людей, але не зараз. Їдьте, їдьте!

Євгеній сїв на бричку і поїхав. А в коршмі довго ще йшов гармідер і серед него розлягав ся паний вереск Шнадельського.

(Далі буде).

ОПОВІДАННЯ ІВАНА ЛІШІІ.

І. Прохожалий.

Не тихо й не швидко літня ніч опановує землю. Непомітно загортає вона в темряву великі шляхи, далекі села, увесь обрій і все ближче й ближче підступає до подорожнього. Уже він ледви розбирає, де стояв ліс, де чорніла ся оранка, де стелило ся поле. Ще дві-три хвилини — і все закутуєть ся у безпросвітну темряву. По землі на одну ступінь виднієть ся сама дорога; по небу де-не-де з-за хмар виглядають далекі зірки. Робить ся яковось сумно в дорозі одному, неначе темрява ся хмура проходить у саму душу.

В таку темну добу великим шляхом ішов самотній чоловік. Схиливши низько голову, він либонь і не помітив, як вечір змінив ся на темну ніч. Він чвалав стомленими ногами, постукуючи вряди-годи об дорогу своїм кійком.

Ось він проходить уже довгою вулицею, що лягла через усе село. По селі також темно й тихо, як і на степу. Стомлений люд уже снав кріпким першим сном і ніде по хатах не сьвітило ся.

Коли се враз на похилу голову прохожалоу упав цілий сніл проміння. Він сплыв ся. Подивив ся надокола і тепер тільки побачив, що він увійшов у село. З ліва від його стояла чимала хата, звідки падав сьвіт з вікна; з права ледви визначав ся на темному небозводі обрис церкви.

Прохожалий зараз же догадав ся, що в сій хаті ма-буть живе батюшка. Через його голову пройшла несподівана

думка і він подивився на хвіртку. Але-ж трохи постоявши, він пішов далі.

— На що? Я-ж їх добре знаю, тих служителів божих... Ся посередність завжди добре нагодована, всім задоволена... Ще важче буде душі моїй.

Про те другий голос, голос стомленої душі, несьміливо, неясно, але вперто навчав його: „Тобі потрібна людина, щоб ти вилив перед нею свою тугу. Однаково-ж, чи то буде піп, чи хто иньший... Ти підеш до його, до сього попа, як до людини, розповіш йому, як чоловікові. Він тебе послухає і може вже сим облекшить твою душу, може хоч трохи заспокоїть її.“

Прохожальний знову спинився й озирнувся. Позади його світло так привабливо кидало на дорогу проміння, а впереді стояла непроглядна, сумна темрява.

І він послухався голосу своєї хворої душі і повернувся назад.

Він зайшов у хвіртку, підійшов до того вікна, звідки падав світ на дорогу і злегка постукав.

Незабаром вийшов зо світлом батюшка.

Се був старенький піп, уже зовсім сивий, але ще бадьорий. Трохи вже лиса голова з тонкою білою косицею, вузенька срібна борідка, маленьке ще свіже обличчя з веселими блакитними очима — усе те робило його добрим дідусем. Коли прохожальний побачив сього сивого добродушного попика, йому стало ніяково, навіть соромно себе самого.

— Ну, на що я сюди зайшов? Що я йому скажу? Хиба-ж отсей дід, ся дитина може зрозуміти хоч одну соту з моїх мук? У його мабуть тільки й можна добре посповідати ся та причастити ся...

Батюшка стояв і ждав пильно дивлячи ся на прохожального. Прохожальний, спустивши очі до долу, мовчав.

— А що скажеш? — спитав нарешті батюшка.

— Що скажу? Та що-ж? Будем сповідати ся! — тихо промовив неждано для себе, на-пів свідомо прохожальний.

На обличчі в батюшки з'явилося здивування.

— Висповідати ся хочеш? — перепитав він і оглянувшись прохожального з голови до ніг, а відтак устроїв пронизуючий погляд у його очі.

Та очі прохожального були опущені до долу.

Батюшка тільки побачив, що він був ще молодий, одягнений у стару, грубу селянську одягу, що лице у його хоч і було загоріле, але на ньому була якась ознака інтелігентности, що на високому чолі між бровами залягли дві довгі й глибокі смуги, які робили його обличчя серйозним і сумним.

Батюшка трохи поміркувавши, сказав „я зараз“ і зник у хаті.

Прохожалий зістав ся знову в темряві. Він нервово, боляче всміхнувся, силкуючи ся з'ясувати собі своє становище, але думки його були закутані якимсь густим туманом.

Тимчасом батюшка знову вийшов побрязкуючи ключами і сказав: „Іди за мною!“

Вони перейшли дорогу і увійшли на цвинтарь. На цвинтарі, коло церковних дверей на східцях спали два сторожі. Коли батюшка почав відмикати церкву, сторожі раптом повскакували. Побачивши батюшку з чужою людиною, вони пильно приглядали ся до них сонними очима, аж ті зайшли в церкву і причинили за собою двері. Тоді сторожі враз почали кріпко калатати в свої калатала і луна несла ті згуки по тиші сонного села.

Батюшка засьвітив у церкві декільки сьвічок. Вони стяха блимали і своїм тусклим червоним сьвітом ледви осьвічували темні образи ікон.

З сьвічкою в руках батюшка зайшов у олтарь, зоставивши прохожального самого коло іконостасу.

Тимчасом прохожалий оглядав усе навкруги. Давно вже він був у церкві і отсе в його хаотичній голові метушили ся натовпом думки, одна одну попережуючи, хоч ні єдина з них виразно, у всій цілості, не виявляла ся. Про те під впливом усієї обстанови він якось трохи заспокоював ся. Якесь давно позабуте, приємне почуття виринало зі споду хворої душі і направляло його чорні думи в иньшій бік. Він, що завжди звик прислухати ся до свого почуття, аналізувати всі свої вражіння — силкував ся й тепер розібрати, що робить його душу м'яккішою, спокійнішою, що так опановує їм?

І ось на одну мить у него виплила на верх несподівана, але виразна думка: „Що се зо мною стало ся? Чи вже я так низько внав, що хочу звертати ся до Бога через сього старого адвоката?“

Але в сей час наблизив ся до його „старий адвокат“ і велів йому йти за собою.

Як слухняна дитина, без вагання, без боротьби він пішов за батюшкою, віддав себе на його волю. Він інстинктивно почував, що тут якась сьвятиня і що образити сьвятиню, яка-б вона не була, він не в силах.

Батюшка сів перед церковними вратами біля аналоя, де вже лежало євангеліє й хрест, прохожалий підійшов до аналоя і машинально, як звик у дитинстві, став на вколїшки.

— Який тяжкий гріх лежить на твоїй душі, що ти в такий надзвичайний час, у таку пізню добу прийшов сповідати ся? — задунали в порожній церкві тихі слова батюшки.

Прохожалий слухав сі тихі, ласкаві слова, але відразу не міг нічого відповісти. Він прислухав ся до звуків калатала і все перепитував себе в думці: „Який тяжкий гріх? Який-же гріх?“

— Як би вам сказати, батюшко, щоб ви мене зрозуміли? — почав він плутаючи ся. — Гріха якого небудь особливого не маю. Грішен-же тим, чим і всі люде, але особливого гріха не маю.

Батюшка здивував ся. Він наладив ся вже послухати про якийсь страшний злочин; він був певний, що перед ним стоїть навколїшках страшний злодій або душогуб, що хоче покаати ся в гріхах своїх. Він не поняв віри прохожалому.

— Кажи правду перед Богом, сьміливо кажи перед сьвятим хрестом і євангелієм, нічого не потай, коли справді хочеш очистити свою грішну душу.

— Не маю я, батюшко, ніякого тяжкого гріха. Мені просто важко жити на сьвіті... Просто хочеть ся руки наложити на себе...

Він казав се і почував у душі своїй, що йому не се хотїло ся сказати.

— Загубити свою душу — се найбільший гріх у Бога. Ще ти не впав у гріх, але стоїш на порозі сього найтяжшого гріха, по якому не має вже спасіння для душі. Душу безсмертну тобі Бог дав, а не сам ти її здобув. Він-же Святий знає, коли й узяти її до себе. Він-же один тільки й відає, на що він дав тобі душу. Ти-ж не знаєш Його сьвятої волі... Не знаєш, для якого, може сьвятого діла призначена Богом твоя душа...

— Батюшко! Ви мене не так зрозуміли. Я кажу, що мені легше наложити на себе руки, ніж жити з порожнім, розбитим серцем, жити без надії, без віри...

— Не кажи так, сину мій; не клевети даремно на себе: ти маєш віру. Хиба-ж не віра привела тебе сюди на сповідь у сей пізній час?

— Ні, батюшко, я не те, не те кажу! Хоч я й зайшов до вас несподівано для себе, під тягаром важких дум, що гнітять мій розум, а про те в Бога я вірую. Я вірую в Його безконечний і дивно-мудрий сьвіт; вірую в те, що людина з усіма її найвисшими бажаннями, найістотнішими думками менша перед Богом, ніж порошина на землі; вірую, що тих довічних законів, якими став і держить ся космос, ніколи не зрозуміє наш убогий розум; вірую, що проти законів того космосу людина ніколи й нічого не зможе зробити, або відмінити...

Прохожалий казав усе з глибокою вірою і з почуттем і вже не плував ся.

Батюшка з великою цікавістю прислухав ся до сих горячих слів. Він тепер зрозумів, що перед ним не селянин з темним розумом, ні душогуб, ні злодій, а людина з освітою і з великою душею, для якої не хрест і євангеліє потрібні, а щось иньше. І батюшка ясно почував у своїй душі, що сього иньшого він йому дати не зможе. Він тихо, несьміливо спитав:

— Ви не селянин?

— Я вчив ся в університеті.

— Так, значить, ви студент?

— Був колись студентом, а тепер міщанин.

— Були студентом... мабуть усякі ідеї... і жите вам розбили...

— Ні, не ідеї життя розбили, ні! а люде розбили ідею.

Батюшка з жалем похитав головою, але прохожальний сього не помічав. Він стояв навколїшках, забувши і про хрест і про євангелїє і про те, де він зараз.

— От я вам казав, батюшко, про віру... віру в правду, в людей — ось якої віри в мене нема. Чую, що душа моя ще жива, ще молода, прагне надії й віри в людей, але я вже людей добре знаю, вже не вірю в людей! Дуже груба, дуже материяльна їхня орґанізація. Вони більше наближують ся до звїрів, ніж до тих духовних істот, що мають душу безсмертну, дану самим Богом...

Прохожальний знову казав з почуттем, навіть з якимсь стражданнем.

— Сняу мій! Хоч я пастирь для убогих розумом овечок, про те над усіма нами сьвяте письмо, — почав батюшка стиха, — а там сказано: „Віруй в єдиного Бога... Йому поклоняй ся... і більше не сотвори собі ніякого кумира...“

— Кумира я собі не сотворив. ні! Я хочу вірпти тільки в народ, у добро, у правду нашого народу. Ви бачите, батюшка, мою грубу, подерту одежу. Подивіть ся на мої мозолисті руки — усе те я своєю охотою взяв на себе. Молода, безупинна енерґія рвала ся з утисків, у яких держала мене і сім'я і громада... Усі найкращі почуття душі моєї нарешті вибухли з такою силою, що я не зміг більше жити тим життям, яким живуть вони всі. Ідея — дати двацяти-мільйонному народови щастє, підняти його з духового рабства, увести його в сім'ю вільних народів, ся найвпсша в сьвітї ідея, яку мій розум і тепер ледви може осягнути, переповнила величністю духа всю мою істоту. Менї здавало ся, що якась могутня, велитеньська сила бушує в моїх грудях, пориваєть ся до живого діла, кидає мене між народ. Від тієї сили я зазнав найвисше щастє і від того щастя я сам себе не тямив. Я порвав без вагання всі ті ниточки, що звязували мене з ріднею, зі знайомими і пішов у народ... Я поніс народови найціннійший свій скарб — свою душу. Я поніс йому найвисший дар Творця — здобуток людського розуму. Я почав з ним жити, заробляти хлїб отсими руками... І що-ж?

День по дню в моє бідне серце встромляли ніж за ножом. Але я йшов, мов божевільний, усе наперед. Я мусів випити повну чашу з отрутою, мусів до краю розібрати, чим живе наш народ, що він знає про свою Україну, як він її цінує, на що він надіється? І ось після цього ви мене бачите зовсім хворого душею, нікчемного...

— Я з болем смертельним постерігав, що Україна, рідний край, — для народа се тільки той шматок землі, де стоїть його власна хата. Народ не пам'ятає вчорашнього дня, не відає й про завтрашній. Своїми власними руками він руйнує найславніші пам'ятники дідів своїх, немов навмисно так, щоб і сліду не zostавалося ніякого. Великі слова: правда, воля, ієній — незнайомі народови. Його правда — убити рідного небожа, аби синови в спадщину дістала ся десятина землі. Його воля — в шинку, коли він отрує собі мозок. Тоді він ладен розпочати звірську, криваву різню, не розбираючи, де його друг, а де ворог... Усе, що стоїть вище над ним, усе він знесе до тла. Коли-ж протверезить ся — се раб із рабів. Найвища істота між людьми — ієній, талант не можуть зробити того дива, щоб у народній, грубій душі забреніли відповідні струни: він солодко засипляє під згуки великих творителів людської думки. Самої примітивної любови в народі нема до свого ближнього. Скрізь кипить зло, скрізь сама звірська, кривава боротьба тільки за власне існування.

— Словом, нема нічого великого, нема навіть почуття до великого у нашого народа. Нема й не буде! Так усі й перемруть у неволі, в рабстві, усі загинуть, мов бурян при дорозі... Темна, безпросвітна маса, без віри в добро, в правду, в свою силу, без надії на кращу будущину, без жадних чистих поривань душі — такий народ жити не може.

— І коли-б стало ся знову велике чудо, коли-б з'явив ся Мойсей і натхнув поривання до волі, до обіцяної землі сим вічним рабам, сьому кущу що горить і не згарає, то довелось би сьому ієнію так само водити наших людей по пустинях сімдесят літ, поки-б народило ся третє ко-ліно, поки-б зросли, спізнали ся, збратали ся загартовані, сміливі й вільні люде, люде — брати. Але в наші часи

немає чудес, нема тієї обіцяної землі, що тече молоком і медом і народ наш умирає, духом умпрає не в пустині безводній, а серед розкошів нашої природи, кожен окремо в своїй власній хаті...

— Ся вмираюча темнота розбила моє житє, відняла в мене ціль мого істнування, попсувала мої колись кріпкі нерви; вони тепер болять, печуть мене і я не знаю, що тепер мені робити, де подіти ся? Вернути ся до прежнього життя після того, що я почував і думав — се гірше, ніж добровільна смерть... Жити-ж так без надії, без віри і при тому бути самотнім серед багатомільйонного народу — сил моїх не хватає... Бажання смерти, небуття глибоко заповзло в мою душу, частійше й частійше ворухить ся там і мов гадина та холодить мій мозок...

Прохожаний замовк.

Батюшка слухав сю довгу, горячу сповідь, болів душею і зовсім уже не знав, що йому казати? Він почував усю щирість слів, розумів усю добру, горячу душу прохожального, але не міг собі ясно уявити, через віщо так боліє ся душа?

Він усе шукав підходячих слів, щоб ними втішити прохожального, але таких слів не знаходило ся між його думками. В церкві зробило ся тихо-тихо, мов у могилі...

— Сину мій! — заговорив нарешті батюшка тихо й ласкаво. — Треба по всяк час держати у своїх мислях всемогучого Бога... щиро Йому молити ся. Молитва єдина облекшає душі наші...

Прохожаний підвів очі, кинув здивований погляд на батюшку і постеріг у його старечих очах страждання і якесь непорозуміння. Він швидко озирнув ся навколо і тепер тільки до його свідомости дійшло те, що він стоїть у церкві навколїшках перед аналоєм.

Кров ударила йому в голову від сорому перед самим собою, перед тими бездушними речами, що слухали його пекучу сповідь, що бачили його легкодушність. Він враз схопив ся на ноги. Його вид, червоний від палких слів, що виходили з самої глибини душі, враз облило ще червонішою фарбою, мов жаром.

— Спасибі вам, святий отче, за добре слово!

По сих словах він повернув ся і швидко пішов із церкви.

Батюшка схопив із аналоя хрест і побожно хрестив ним наздогін уходячого.

Прохожальний не обернув ся. Він швидко вийшов із церкви і зник у темряві під згуки калатала.

Старенький попик, вернувши ся до дому, довго й горячо молив ся за низпослання мира душі прохожалому, за просвітлення його розуму...

II. Море роз'єднало...

Я виїздив із рідного города в другий ще ріднійший. Ріднійший він мені тим, що тут душа моя прокинулася до нового, свідомого життя. Не даремне стільки літ моєю молодістю, юнацькою думкою була одна завітна мрія — як би швидше туди, в університет, де серце нашого життя, де осередок людської думки, де „люде“. Про все се мов далекою луною доносило ся до мене в маленький городок самими книгами. Я чув серцем, я вгадував думкою, що там щось роблять на благо людям. Я й сам без вагання пристав би враз до діла, не пожалів би ні сили молоді, ні волі, ні життя...

Але-ж я цілком тоді не знав, що саме треба робити?

Тепер, після чотирьох років студентського життя я не так уже палкий, але свідомий робітник, що хоче вжити свої сили на користь народню.

Я їду від батьків, від сестер на працю в рідне душі моїй університетське місто. Сама подорож мене не тішить — привичний шлях: з дому на пароходну пристань, з пристані на маленький парохід, що переправить усіх пасажирів на рейд, де дожидає вже парохід великий; сям великим через море до залізної дороги, а там уже й дома, проміж вірними товаришами. Звичайна, кажу, для мене подорож і не цікава.

Про те на сей раз я так помилив ся, як ще ніколи.

Була молода весна по великодних святах. Ранок був тихий, свіжий, напоєний пахощами. Легко й привільно

дихало ся. Тільки що викочувало ся з-за моря весняне сонечко. Над морем ще лежав біло-прозорий туман, що ледви закутував далекий морський краєвид.

Коли я вступив на маленький парохід, то зараз-же заримітив кілька невольників, що злегка побрязкували кайданами. Ся житєва картина для нас геть буденна: нераз кожному доводило ся бачити ті блідо-жовті невольничі обличчя, на яких лежить печать кам'яної байдужости до всього сьвіта. На сей раз мене здивувало те, що немов радість яка, щось живе було на виду в усіх невольників. Вони були ніби щасливі... Жалібно дивили ся їх очі в туманну далечину морську, повними грудьми вони вдихали в себе сьвіже морське повітря, навіть рухи були якісь жваві. Трохи згодом я зрозумів, що вони справді у сей час відчувають себе щасливими, але се щастє — хвилинка одна. Невольники на одну хвилину просто впили ся сьвіжим повітрям, зацікавили ся новою обстановкою, новими, вільними людьми, чого давно вже не бачили, пробуваючи в тюрмі-домовині.

Широке море, шум від коліс парохідних, човни, що сновигали скрізь, люде, що метушили ся навколо, словом, увесь сей колот і гармідер, а до того ще й весняний поранок зробили найбільше в сьвіті чудо — невольників зробили вільними. У сю хвилину вони не чули, що на ногах їх брязкають кайдани, хоч доси сього й у ві сні не забували... Отже-ж вони були щасливі.

Усіх невольників було п'ятеро; їх етапом перевозили на великий парохід. Усі вони були середнього віку, але один із них був старий старий дід, на якого мимоволі всі звертали увагу. І я дивив ся на сього діда і цілком не міг собі уявити, як він може бути злодієм, він, що ледви вже волочить кайдани? І на виду в його скільки я не придивляв ся, нічого не помітив злодійського. Се було звичайне старече обличчє, з погаслими вже трохи очима, з сивою невеличкою розкуйовданою борідкою. Коли сей дідусь усміхав ся, тоді обличчє робило ся у його дуже привабливе. Він був маленький на зріст, а до того й згорбив ся вже трохи.

У мене й доси така химерна вдача, що я завжди якось інстинктивно становлю ся на боці слабійшого або нещасного. Може се тим, що сам я ще змалку зазнав немало лиха, може тим, що мати оповіданнями про своє горе викликала в душі моїй почуття жалощів до всіх нещасних, може тим, що я плебей, що діди мої були втікачами від панщини в Херсонщину, батьки в Таврію. Увесь наш рід якийсь безщасний, рід безправних людей, що не знаходять собі місця на нашій широкій землі.

Чи так, чи инак, а мені дуже захотіло ся побалакати з сим дідом-злодієм, сказати йому хоч одно тепле та ласкаве слово, а коли випадє, то й розпитати його про його злодійський учинок. Конвойні, очевидячки, на сей раз були добрі і не боронили балакати з арештантами.

Слово по слову і ми розбалакали ся. Дід зі старечою словохіттю розповідав про себе весь час, аж ми прїїхали на рейд.

— Як бачите, — казав мені старий показуючи на свої кайдани, — за дурною головою та й ногам нема спокою. І тільки через отсю дурну голову я й загубив жите своє. Ні, ось ходіть сюди до борту, ось послухайте. Я розкажу вам своє жите, розкажу, як єсть усе

Ми підійшли до борту, обперли ся на його і поглядаючи на море дід оповідав:

— Була в мене колись і хата своя і ґрунт, хоч правда, невеличкий. Ще хлопцем поховав я і батька і матір. Сестра, що була старша за мене, одружила ся ще за життя матери, так що взяла чоловіка в прийм. Змалку ще я звик робити на свою сім'ю. Як-же померла мати, сестра у нас стала за господиню. Я так само роблю й на сестру, на її діти. Отто вже став я й парубком. Одного разу, в осени, кажу я сестрі: „Хочу старостів засилати“. А вже з дівчиною я кохав ся і ми поклали побрати ся сієї осени. Сестра все одно мені торочить: „Підожди та підожди ще з рік, ти ще молодий“. Бачу я, що каже вона так, бо не минеть ся нам поділяти батьківське добро, тай мені прийдесть ся робити вже на власну сім'ю. Звісно, не вирвеш з рота у своїх дітей та чужим не понесеш. Сестра все мене відговорює, а я все своє: „Засилати-му старостів

тай край". Коли осе сестра підвела під мене таку штуку, що моя дівчина сама мене відцурала ся, та тієї-ж осени пішла за другого. Гірко мені було та боляче, а надто те, що сестра рідна та рідному братови щасте зруйнувала.

— Не хоче, думаю, щоб у мене була власна сім'я, не зичить вона мені щастя. Чи така вже вона жадна, чи має мене за дурника?

Що-ж його тепера робити? Я довго думав, довго ходив, як у горячці. Сестрі не сказав ані єдиного словечка, але вона й сама запримітила, що я довідав ся про її каверзи. Хата власна мені остогидла, а на сестру так я й дивити ся не міг. Як тільки зведу очі на неї, так кров у голову мені й ударить. Бачу добре, що не буде мені тут уже житя і щоб гріха на душу не брати, виправив собі у волости пашпорт, махнув на все рукою і гайда шукати щастя на чужині.

— Вже, думаю, такий рід наш удав ся, що й дід і батько блукали по сьвітах, шукаючи свого талану, ну, й мені довело ся...

Так покинув я рідну оселю. Ні з ким не попрощав ся, сестрі навіть нічого не сказав. Покинув на до-овго!

Дід трохи перевів духа.

— Ось слухайте: тиняв ся я в наймах скрізь по чужих краях: був у Криму, був на Кавказі, а в кінці свого вільного житя опинив ся аж у Москві. Тут я й загинув, з вільним сьвітом на віки попрощав ся. А було так: грошей у мене не стало, роботи ніякої. Старцювати — сором бере, бо-ж молодий був та здоровий. Уже я й з одежі все зайве спродав і хожу вже аби в чім, аби тіло не сьвітло ся. Чи знаєте ви, паничу, в Москві „Хитрий ринок"? Оттут усе й склало ся так, що мені не стало вже звороту до людського житя. Слухайте-ж!

Дідусь бачив, що я його дуже уважливо слухаю і був тим очевидячки задоволений.

— Так от блукаючи по сьому „Хитрому ринку" я зайшов якомсь до трахтирю. У мене було ще два карбованці, що зістали ся від спроданої одежі. Беріг я їх як ока свого, але голод, мовляв, не тітка. Так мені схотіло ся горячого борщу, ну, просто мов перед смертю. Отто-ж захожу

в трактирь, сїдаю собі в куточку коло стола. Дали мені борщу. Трохи перегодом увійшли два якісь парубки і собі сїли коло мого стола. Взяли вони пляшку горілки й закуски. Поки я їв борщ, то ми поволі й розбалакали ся. Я їм по щирости і розказав про свою біду, про безроботицю.

— Та в Москві не легко роботу знайти, а ще як у кого нема пашпорта, — каже мені один.

— Та що там той пашпорт? Ось я і з пашпортом, а валандаю ся вже другий місяць без роботи і так прожив ся, що ні з чим і до дому вернути ся. Роботи що часу питаю, а її нема тай нема! Хиба-ж я таким старцем ходив? Се вже я тут так розкішно вбрав ся... Оттак, як бачите, пропадом і пропадаю.

— Так, так, — каже той самий. — Жаль мені й дивити ся на тебе. Ми-б тобі з охотою пособили, та що-ж ми зможемо? Ми, бачиш, різники, то в нас такої роботи й нема. Хиба от що: прихось завтра до різниць — на базарі — знаєш? — може ми тобі хоч сяку-таку роботу де небудь та знайдемо. А ке лишень свій пашпорт!

Я з радіщами дістав їм пашпорт; подаю.

— Еге, — каже знову все той-же, вертаючи мені пашпорт, — він у тебе не просрочений, жити по йому можна. Так прихось завтра до різниць. Ну, а зараз посувай ся ближче та запемо могорича. Не бій ся: ми самі тебе попоштуємо, а як заробиш грошей, ну, тоді вже і з тебе могорич.

Я попередю почав було відмовляти ся, а далі думаю: „Може й справді сї різники такі добрі; може справді роботу яку знайдуть?“

Випили ми ту пляшку. Я аж ні трохи не вшив ся. Вони почали проміж себе балакати, чи брати їм другу? А я сижу тай думаю: „Дай і собі поставлю одну, де вже наше не пропадало! Ачей Бог дасть роботу!“

Звелїв і я дати пляшку. Випили ми ще по чарці, по другій. Мені так щось весело стало на душі, мрії такі радісні та щасливі метушать ся у голові, самі різники здають ся мені такими добрими, що я трохи не кинув ся цілувати ся з ними. Далі пєтроху в голові почало туманіти, шуміти в ухах і я ледви вже дочував, що навкруги

балакають... Тільки як тепер пам'ятаю: спати мені дуже захотіло ся. Борю сон — і ніяк не можу побороти: сама голова хилить ся!

— Що за причта? — думаю. — Я-ж і випив небагато... Словом сказати, обпер ся я на стіл руками і заснув кріпко. Либонь і немало таки проспав, бо як хазяїн трахтиря розштовхав мене, то було вже над вечір, а я-ж заходив обідати.

— Тут, — каже трахтирник, — спати не можна; йди собі до дому.

Я розбурхав ся і раптом усе згадав. Дивлю ся — товаришів моїх уже нема. Поліз до кишені — гаманця дасть-Біг. Мені моторошно зробило ся. „Обікрали“ — думаю.

— А де-ж вони поділи ся? — питаю стиха у хазяїна. — Хто-ж се гроші витяг у мене?

— Які там гроші? — перепитує хазяїн. — А он то що з рук у тебе зараз випало?

Дивлю ся: справді на підлозі біля мене лежить мій гаманець. Як я його дістав — хотів, бачите, розплачувати ся — та з тим і заснув, сгиснувши його у жм'єні. Розіжмав кулак, то він непомітно і впав на підлогу.

Я звісно зрадів, хоч і був ще не зовсім при своїй пам'яті: мов чад якийсь стояв у голові.

— Скільки з мене треба? Получайте, — кажу хазяїнови.

— Десять копійок за борщ.

Але-ж про горілку мовчить. Дає мені здачі з карбованця дев'ятьдесять копійок. Я думаю: „Се він забув, що я потребував ще й пляшку горілки“. Мовчки беру я здачу, повіді перелічую, думаю, що він зараз ізгадає. Перелічив, поклав у гаманець, вихожу... Уже коло дверей питаю:

— Так вони за всю горілку заплатили?

— Еге, — каже трахтирник, — твої товариші за горілку заплатили. Нам чужого не треба.

— Чудасія! — подумав я виходячи. — Які тут усе гарні люде!

Але не так то вони й гарні були, як мені здало ся. Коли вже після по тюрмах я довідався про всякі злочинські штучки, то тепера добре знаю, що не одна моя дурна голова через них пропала. Ось слухайте далі.

Пішов я другого дня до різниць. Питав, шукав тих різників, та з тим і не знайшов. Хоч би тобі єдина душа знала їхні прізвища! А я ті прізвища добре замітив; не забув і не помилив ся. Про те я поклав навідати ся ще й на завтра: може якось їх самих де зустріну. Прихожу другого дня — нема їх, третього — нема.

— Ну, — думаю, — або вже таке моє щастє, як трястя, або мабуть вони мене обдурили.

Через який там час я постеріг, що в мене немає пашпорта. Загубити його я ні в яким разі не міг. Так он що! Отті-ж різники не даремне мене про пашпорт питали та горілкою поштували. Либонь мій пашпорт їм на щось та здав ся.

Питав я про різників і про свій пашпорт і в трахтірі тому. Хазяїн каже: „Різників не знаю, а пашпорта ніде не бачив“. Ну, думаю: „Кат його бери! Якось хоч трохи зароблю грошей і без пашпорта, тай будь вона проклята та Москва!“ Так я собі й жив. Ночував уже в нічліжному домі, бо вже стало холодно — осінь почала ся. Одно тільки я вже й носив у своїх думках: як би його швидче вибрати ся з сієї Москви? Але-ж скажіть мені, як вернути ся до дому таким обірванцем? Тай з чим його вийти? А роботи все нема тай нема. Та не довго вже я й прожив у Москві.

Однієї холодної ночі до нічліжного дому з'явила ся поліція. Усіх безпашпортних потягли в поліційний участок. Проміж нашими нічліжанами таких було трохи не половина. „Що-ж воно, думаю, тепер буде?“ питаю у бувалих людей. Кажуть, що всіх будуть розсилати до дому по етапу. Господи! мене такого обірванця до дому та ще й по етапу, мов злодія! Що скаже сестра? Що помислить та, яку я й доси ще кохаю? Ні, се вже через край великий сором! Не буде сього! Але що робити? Кого благати?

Тимчасом поки ми перебували в участку, то я вже й вихід знайшов і трохи заспокоїв ся. Я, бачите, тут якось відразу здружив ся з одним бродягою. Того чоловіка можна було пізнати всього враз. Видно було по всьому, що він не тільки нікому лиха не побажає, а й помислити не зможе. І справді, як воно вже там стало ся, а я й доси згадую

його завжди добрим словом. Яка се була добра душа! А до того ще й веселий, жартовливий: він усіх нас розважав своїми оповіданнями. Може було що й прибріхував трохи, але так до ладу в його все виходило, неначе на-віч усі бачили. Се був справжній бродяга. Знав він усі ходи й виходи, усі закони. От скільки літ я вже проміж ними проживаю, а таких мало зустрічав. Він отто мене й навчив, як потрапити ся до дому не по етапу, а вільним чоловіком. „Добра, думаю, вигадка!“ Я вельми їй зрадів і спокійно вже ждав своєї черги. Нарешті й мене спитали: хто я і звідкіль? Я відповів, що родом з Криму, а саме з Керчі. І погнали по сьому мене етапом з тюрми до тюрми, аж до самої Керчі. От ми вже прийшли і в керченську тюрму. Мій приятель-бродяга, що теж назвав ся керченським міщанином, питає мене:

— Чи не хочеш часом по городу прогуляти ся?

— Чому й ні?

От прийшли й начальники; питають нас — а ми собі все в парі ходимо, так здружили ся.

— Ми, — каже мій приятель, — хоч і керченські міщане, але не ті, що записані у вас по бумагах. Ось відішліть нас у міщанську управу, так там ми й виявимо свої дійсні фамілії і всіх своїх родичів.

Повели нас під конвоем у міщанську управу; приставили до старости.

— А де-ж сам староста міщанський? — питає мій приятель.

— На що він тобі? — обзиваєть ся йому у вічи староста. — Се я.

— А, ви тут? А я вас і не бачу. Здрастуйте, ваше благородіє! Привіз я вам поклін із Москви.

— Ти-ж хто такий сам будеш?

Він уже знає, що етапні.

— Та хиба-ж ви мене не пізнали? От лихо мені!

— Чи-ж я тебе де небудь хоч бачив?

— А як-же! Хиба-ж ви забули, як позаторік, коли ви в ранці увійшли в управу, то я стояв оттут, а ви сіли он там. От як зараз памятаю: ви тоді й цигарку таку-ж саму курили...

— Та ти язиком не плещи, а кажи, чого прийшов?

— Та просто схотіло ся нам з товаришем прогуляти ся по городу та побачити, який такий у Керчі міщанський староста та ще чи добрий він?

— Та кажи-ж до діла або йди собі з Богом!

— Та діло буде, як що ваша милость пожалує на чайок бідним бродягам.

Усі в управі засьміяли ся. Зібрали нам трохи грошей і пішли ми собі знову до тюрми.

— Так ти бродяга? — питають мене начальники у тюрмі.

— Бродяга, ваше благородіє.

Почали мене судити за бродяжество і присудили, як я й сподівався, на заслання в Сибір.

Я перехрестив ся. „Ну, думаю, нехай буде його сьвятая воля!“ Чи знаєте ви, паничу, що рідко який засланець зостаєть ся жити в Сибірі? Його щось усе тягне в рідний край. Не рідко буває й так: ранком приведуть засланця у те село, де йому призначено жити, припишуть до волости, а у вечері він уже мандрує сюди, в Росію. Спродасть зараз чалдонам*) половину з одежі, що дає йому казна, купить собі казанок для подорожі, чайник; накупить чаю та сухарів і гайда в далеку дорогу — де просто великим шляхом, а де тайгою.**)

Дорогою не без добрих людей: там заробить, а там випросить Христовим імям. А за те, як уже приспіє робоча пора по селах, то вже кожен бродяга робить у чалдонів на полі. Ді-б не застали його жнива, скрізь він бажаний робітник. Рідко хто з нас у жнива вештаєть ся без діла. Чалдони нас за се годують, здебільшого й гроші за роботу платять. Правда, бува й ламають умову, ну, тут уже жалітись тільки Богови єдиному.

Оттак і я думав зробити. Так і зробив.

Уже я мандрую з Сибіру до дому. Я був дуже обережний, бо знав, що як спіймають мене безпашпортного, то пропали всі мої заходи. Скрізь мені щастило і так

*) Бродяги звуть сибірських селян „чалдонами“.

**) Тайга — ліси сибірські.

гарно та весело було на душі. Перейшов я сибірську границю, в Шадринську навіть ночувати не зістався і далі, далі... Пройшов уже й Росію і ось я вже в Україні між своїми людьми. Ніхто не знає, де я пробував, що робив, бо навіть вірнішому товаришеви я не сказав своєї фамілії. Та він і не хотів, а навпаки остерігав мене: „Нікому в світі не кажи, хто ти й звідкіль. Ти ще мало знаєш нашого брата-бродягу: бува хто й уб'є, аби самому скористуватися твоїм „чистим місцем“. Прохожу вже по своїй губернії і всею істотою якимось відчуваю, що тепер я сам свій, не казенний, не арештант. Ось-ось іще трохи, й минеться лихо; минеться і хай собі пливе за водою!

Ви, паничу, не можете собі й уявити, який то був щасливий день у моєму житті, коли я проходив уже знайомі мені рідні села. Коли-ж я підійшов до свого села, то від щастя дух мені в грудях стискало і я ледви міг іти далі. Того дня я до смерті не забуду. З великого щастя я упав, цілував рідну землю, поливав її горячими сльозами, мов мала дитина. Справді, чим я був дотепер і що я зараз? Одяга на мені гарна, нова, ще й грошенят трохи єсть. Усе, про що мав, що три роки снилося — усе здійснилося. Тепер уже не повернуть мене назад у Сибір, не поженуть і до дому етапом — я вже дома! З утіхою вхожу я в рідне село. Стоїть воно, мов рай який, таке-ж пишне та хороше, яким я його покінював. Трохи не кожне дерево мені відоме, рідне мені. Іду селом, дивлюся навкруги — аж млію, а серце б'ється у грудях з радощів. Намірівся просто піти до сестри, забув уже минуле, простив їй усе...

По дорозі стояла волость і я туди завернув. Усі, що були біля волости, здивовано якимось дивилися на мене, мов на мару яку. Увійшов я у волость, оглядаю людей, пізнаю і жду, чи мене хто признає? Коли се підходить до мене писарь, витріщив на мене очі та аж скрикнув:

— Чи се ти, Миколо?

— Як бачите, Степане Петровичу, я самий.

— Так се ти втік із Сибіру?!

Коли-б серед зими ударив найстрашніший грім, то я-б так не здригнувся, як почувши отсі слова.

— Боже мій! — промайнуло мені в голові. — Звідки-ж вони все се знають? Адже-ж я нікому, ані єдиному, ані у ві сні на промовив своєї фамілії! Чи-ж се не сон, буває?

Як мрець прибитий до хреста стояв я нерухомо і не почував під собою ніг. Нічого не розумію і нічого не можу висловити. Зібрали ся люде, гомонять собі стиха, на мене дивлять ся.

— Е, треба тебе, голубчику, зараз по начальству приставити, — каже писарь.

Посадовили мене спершу в холодну, а звідти повели до станового.

Становий каже: — Ти з якимись там злодіями в Москві церкву обікрав і тебе-ж за се в Сибір заслали. Як-же ти звідти втік?

Я почав хрестити ся й присягати, що ніякої церкви ніколи не обкрадав, що весь час проживав у Москві.

Становий під арештом направив мене до слідувателя. Слідуватель показує мені бумаги.

— Ось, каже, питають, чи до вашого обчества ти приписаний? А отсе наш одвіт, що ти взяв з волости пашпорт і пішов десь по заробітках. А отсе знову повідомляють, щоб виписати тебе з обчества, бо тебе вже заслано в Сибір. Ну, як-же се?

Аж ось коли я розібрав, в чім діло.

— Та я кажу, пашпорт свій давно вже загубив.

— Та як-же ти жив без пашпорта? Де-ж ти пробував увесь сей час? Ну, кажи!

Та що мені було казати? Ніде я, Микола, не жив, ніде не пробував. Був бродяга „непомнящий“ свого роду, ходив по своїй волі в Сибір, заробляв собі на одержу у чадонів, а хиба таких „непомнящих“ мало?

Словом, ви, паничу, розумієте: хтось у Москві обікрав церкву, когось там судили по мойому пашпорту, хтось пішов у Сибір... Певне він уже знову так само обкрадає, а може живе дома в сім'ї, бо обчество й не знає про його злодійство і там його місце востало ся „чистим“. Я-ж невинно страждаю.

Розказав я вже про все слідувателеви, як і що і де було, а все-ж таки мене взяли в тюрму.

Щось коло двох років я там просидів: усе справки ходили про мене. Нарешті скінчило ся. Присудили мене до заслання в Сибір за те, що я звідти втік! І тепера вже з сердечним болем, не по своїй охоті попоміряв я знову великий сибірський шлях, та ще в додаток і канчуків скоштував.

Я слухав оповідання діда перехиливши ся боком через борт і підперши голову рукою. Мені здавало ся, що моя власна душа погроху всмоктує в себе се старече горе. Я вже не міг сказати йому того теплого слова, що хотів, бо почував, що тут усяка найтеплійша участь стане за образу. А чимчасом дід, подивившись на великий пароход, що був уже недалеко від нас, почав далі:

— З того часу отсе вже десятий і мабуть у останній раз мене женуть у Сибір. Не тільки свого села, а й повіту свого вже не бачу, а так скрізь по Вкраїні вештаю ся, поки де спіймають мене безпашпортного. Поки мандрую по Сибіру, то заробляю собі сяк-так шматок того насущника. Там лекше заробити тай у звичай увійшло з давніх-давен, що чалдони нашого брата-бродяги не цурають ся. Коли-ж роботи нема, то доводить ся „стріляти“*) по під вікнами, бо у чалдона вкрати і не думай. Гяати-меть ся за тобою, аж дожене. А як що вже дожене та побачить, що справді ти вкрав, то просто вбє тай усе тут. А вже в Росії заробити не можна, то тут або крадеш, або „стріляєш“.

Отсей останній раз тікав я з Сибіру і думав добити ся вже до рідного села. Прийду, думаю, у своє село, жити-му там у кого небудь за Христа-ради, однак тепера вже мене ніхто не пізнає, та мабуть і перемерли вже мої однолітки. У рідному краї мені хотіло ся умерти.

Уже я наближав ся до своєї губернії. В одному селі над вечір зустрів коло хати двох чоловіків. Прошу „Христа-ради“. Люде добрі, спасибі їм, винесли мені шматок хліба. Тільки що хотів було попросити ся переночувати,

*) Просити „Христа-ради“.

коли дивлюся — парою поуз нас проїздить якийсь дебелий мужик. Я на його дивлюся, а там і не бачу, що люде скидають йому шапки. Враз припинив той мужик свої коні та до мене.

— Ти хто такий? Ти чому мені шапки не скидаєш? Хибя тобі повилазило, що старшина їде? От я тебе старого чорта зараз та в холодну!

Розкричався на мене — страх як, аж почервонів з пересердя.

— Ах ти так, ах сакний! Візьміть його, старого дурня, та відведіть у холодну!

Взяли мене ті самі добрі люде в холодну. По тому, як старшина довідався, що я не тутешній, спитав у мене за паспорт. Ну, тут я вже знав, чим воно знову все скінчить ся.

І от замість того, щоб умерти в рідному краї, доведеться держати на своїх грудях чужу холодну землю... А то може де в тайгах сибірських закоцюбну мов собака і труп мій розтащуть ненажерливі вовки. Не вернути ся мені в десятій раз сюди, ох, не вернути ся! Серце моє чує. Старий уже я став і ветхий...

Згадка про минуле розбите життя, що впало на самий спід лукавого людського моря, розворушила старого. Він зітхнув глибоко й замовк.

Я слухав усе, затаївши духа. Але в кінці я почав пильнійше придивляти ся до старого. Щось дуже знайоме я часом постерігав у його старечих рисах, у його погасаючих очах, але я ніяк не міг пригадати, де саме я бачив уже ті риси?

Тимчасом наш маленький пароход причалив уже до великого. Подали сходню і всі потроху переходили на великий пароход. Конвойні вже пильнували арештантів, що мали йти після всіх. Ми з дідом стояли недалеко від сходні, куди до гурту зібрали ся усі невольники.

— Мені здається, дідусю, що я вас десь уже зустрічав, десь бачив?

— Може й бачили; про се не знаю, паничу.

— А звідкіля-ж ви самі родом?

— Звідкіля? Хибя вам цікаво се знати?

Дід підвів голову і пильно подивився на мене своїми погасаючими очима.

— Бачу, що у вас, паничу, душа добра...

Я мовчав.

— Родом я з Херсонщини.

Якась темна маса враз насунула ся на мій мозок. Я почув у душі щось страшне-страшне, але ще не міг ясно розібрати, що саме?

Невольники почали сходити вже по сходні на парохід, побрязкуючи кайданами.

— Дідусю! А з якого повіту? — з острахом якимсь спитав я і поглядом молив діда сказати правду.

— Тепер, паничу, вже однаково мені... Я з одеського повіту з села Ковалівки. Прощайте! Згадуйте часом про діда...

У мене стрілою пронесло ся в думках: — Моя баба теж родом з Херсонщини, з одеського повіту, з Ковалівки... Поминає раз-у-раз у граматці „за упокій“ свого брата Миколу, що десь умер на чужині... Що-ж се таке?!

Я враз увесь похолов, скамянів, нічого не бачив і не почував, що я живий...

— Діду... мій рідний... у кайданах! — вибухло на решті стогнання з моїх грудей.

Я прожогом кинув ся до сходні. Але сходню вже знято. Наш маленький парохід повертав до берега. Широке й глибоке море роз'єднало нас...

ЧЕЛКАШ.

Оповіданє М. Горького.

Голубе полуднєве небо потемніло і помутніло від куряви, збитої в пристани; гаряче сонце глядить у зеленкувате море тьмяно, неначе крізь тонкий сірий серпанок. Воно не може відбити ся в воді, розтинаній ударами весел та пароплавних шруб і острыми сподами турецьких фелюг*) та иньших вітрильних байдаків, що роздирають у всіх напрямх тісну пристань, в якій свободні морські філі заковані в іраніт, придавлені величезними тягарами, що сувають ся по їх хребтах, бють у краї човнів, у береги, розбивають ся і ремствують запінені від ударів, занечашчені усяким хламієм.

Дзвенькіт якірних ланцюгів, гуркіт злучників вагонів, що підвозять товари на кораблі, металічний бренькіт залізних блях, що падають звідкись на брук, глуховатий стукіт дерева, дренькіт тягарових возів, свист пароплавів, раз пронизливо острій, то знов глухо ревучий, верески носильників, матрозів і митових вояків — усі ті звуки зливають ся в оглушливу симфонію робучого дня і неспокійно колишучись, стоять у небі над пристаню, немов боять ся підплисти висше і щезнути в ньому. А до них піднімають ся з землі все нові і нові філі, то глуховаті, гуркітливі, що потрясають понуро все в округ, то різкі, грімкі, що проривають запилене, гаряче повітрє.

*) кораблів.

Іраніт, залізо, дерево, брук пристані, байдаки і люди — все віддихає сильними звуками скажено-пристрастного гимна Меркурієви. Та голоси людий ледви чутні в ньому, слабі і сьмішні. І самі люди, що були первістно причиною того шуму, сьмішні і жалісні: їх фігурки, запорошені, обірвані, вюякі, скорчені під тигаром товарів, що лежать на їх спинах, бігають метушливо то сюди, то туди в хмарах пороху, в морі спекоти і гамору. А які вони нікчемні, малі в порівнянню з залізними кольосами, що їх оточують, із купами товарів, гуркітливими вагонами і всім, що самі утворили! Власний твір уярмив і опанував їх.

Тяжкі гіганти-пароплави то свистали, то шипіли, то зітхали глибоко при повній парі, а при кождім породженім ними звуці чутно було насьмішливу ноту іронічної погорди до сїрих, запорошених фігурок людий, що сували ся по їх налубах і наповнювали їх глибокі черева продуктами своєї рабської праці. Сьмішні аж до сліз були довгі мотузи носильників, що переносили на своїх плечах тисячі пудів хліба до залізних животів корабельних лише тому, аби заробити кілька фунтів того-ж хліба для свого жолудка. Обідрані, спочені, отупілі з умученя, галасу і спеки люди та могутні, вилискуючі на сонці, огрядні і спокійні машини, сотворені тими людьми — машини, що кінець кінцем усе таки вправляли ся в рух не парю, але мускулами і кровю своїх творців... в отсїм зіставленю була ціла поема жорстокої і холодної іронії.

Галас оглушував, курява, дразнячи ніздрі, осліплювала очі, спека пражила тіло і знесилювала його, а все в округ здавало ся напружене, наспіле, зневірене, готове вибухнути якоюсь величавою катастрофою, по якій в осьвіженому повітрю буде віддихати ся свобідно і легко, на землі запанує тиша, а запылений, оглушуючий, дразливий галас, що доводить до тужливої лютости, щезне, і в гóроді, на морі, в небі стане тихо, ясно, розкішно... Та то лише здавало ся. Здавало ся тому, що чоловік не перестав іще надїяти ся на ліпше, а бажане — чути себе свобідним, не завмерло в ньому...

Залунало дванацять рівномірних і дзвінких ударів у дзвін. Коли завмер останній мідяний звук, дика музика

праці стала майже до половини тихшою. По мінуті перемінила ся вона в глухе, недовільне воркотанє. Тепер стали чутнійші голоси людей та плюскіт моря. Настала пора обіду.

I.

Коли носильники покинули роботу і розсипали ся по цілій пристані в галасливих громадках, та накупивши собі в перекупок усякої їди, стали обідати, появив ся нараз серед них на бруку, в затінених кутках, Грицько Челкаш, старий, вправний вовк, дуже добре знаний робітникам із пристані як невилічимий п'янюга та зручний, сьмілий злодій. Він був босий, у старих, витертих штанах, без шапки, в брудній перкалевій сорочці з розірваним ковнірем, що відкривав його рухливі, сухі і незграбні кости, покриті рудоватою шкірою. По збуреному, чорному, але припорошеному сивиною волосю і приплесканому, острому, хижому лицю було видно, що він лише що встав. У одному рудавому його усі стреміла соломка, друга соломка запутала ся в щітину лівої голеної щоки, а за ухо заткнув він собі маленьку, лише що зірвану гадузку липи. Довгий, костистий, трошки пригорблений, ступав звільна по каміню і рушаючи своїм горбатим, хижим носом, кидав круг себе острі погляди, поблискував холодними сірими очима і вишукував когось із серед носильників. Його бурі, густі і довгі вуса порушували ся, як у кота, лише що знак, а заложені за спину руки терли ся одна до другої, перекручуючи нервово довгі, криві і ціпкі пальці. Навіть тут, посеред соток таких, як і він, обірваних і грубих босяцьких фігур, звертав він відразу на себе увагу своєю схожістю до степового яструба, своєю худорлявістю та тим виміреним ходом, плавним і спокійним на вид, але зворушенням і зірким, як лет тої хижої птиці, яку він нагадував.

Коли він зрівнав ся з одною громадкою босяків - носильників, що розложили ся в тінь під купою кошів із вуглем, підніс ся йому на стрічу підсадковатий, невеличкий чоловік, з дурноватим, червоно - плямистим лицем

і подрапаною шиєю, очевидно недавно сильно побитий. Він устав і пішов обік Челкаша, говорячи цівголосом:

— Корабельники похопились Шукають. Чуєш, Грицьку?

— Ну? — спитав Челкаш, спокійно змиривши його очима.

— Чого — ну? Шукають, кажу. Більше нічого.

— Щож, просили мене, аби поміг відшукувати?

І Челкаш з острою усмішкою глянув туди, де стояв магазин Добровільної фльоти.

— Іди до чорта!

Товариш вернув назад.

— Ей, зачекай! Тебе хто так прикрасив? От попували фаціяту... Михайла не видав ти тут?

— Давно не видав! — крикнув той вертаючи до товаришів.

Челкаш пішов далше. Його стрічали всюди, як добре знайомого чоловіка. Та він, завжди веселий і ущипливий, був сьогодні очевидно не в гуморі і відповідав на запити коротко і різко.

Десь зпоза пачки товару висунувся митовий сторож, темно-зелений, обпорошений, випростований по військовому. Він заступив дорогу Челкашови, ставши перед ним у визиваючій позі і схопивши лівою рукою ручку шаблі, правою старався зловити Челкаша за ковнір.

— Стій! Куди йдеш?

Челкаш подався крок назад, підніс очі на сторожа і сухо засьміявся.

Червонаве, добродушно-хитре лице гайдука старалося показати грізну міну; воно надулось для того, стало кругле, червоне, рушало бровами, випулювало очі — словом, було незвичайно сьмішне.

— Сказано тобі — не сьмій ходити до пристані, бо ребра поломлю! А ти знов? — кричав грізно сторож.

— Здоров, Семеничу! Ми з тобою давно не видалися, — спокійно поздоровкався Челкаш і протяг до нього руку.

— Хоч би цілий вік тебе не видав! Іди, йди!...

Та все таки стиснув протягнену руку.

— От що скажи, — говорив далше Челкаш, не випускаючи із своїх ціпких пальців руки Семенича, потрясаючи нею по приятельськи, фаміліярно. — Ти не бачив Михайла?

— Якого Михайла? Ніякого Михайла не знаю! Забирай ся, бра', геть, бо ще маґазинєр увидить, він тєє...

— Рудого, що я з ним минулого разу робив на „Костромі“, — упирав ся при своєму Челкаш.

— Що з ним крадеш разом, от так скажи! У шпиталь його завезли, твого Михайла, ногу відсадила чавунна підойма. Забирай ся, бра', доки по доброму прошу, забирай ся, бо за карчило викину!...

— Ага, бачиш, а ти кажеш — не знаю Михайла... От і знаєш. Чого-ж ти такий сердитий, Семеничу?...

— Чуєш, Грицьку, ти мене не забалакуй, але забирай ся!...

Сторож почав сердити ся і оглядаючись на боки, старав ся вирвати свою руку з сильної руки Челкаша. Челкаш глядів спокійно на нього ізпід своїх густих брів, усьміхав ся під вусом і не випускаючи руки, говорив далше:

— Ти не гони мене. Я наговорю ся досить із тобою і сам піду. Ну, говори, як проживаєш?... жінка, діточки — здорові? — І поблискуючи злобно очима вискалив зуби усьміхаючись іронічно та додав: — Збираю ся до тебе в гості, та все нема часу — то, от і все...

— Ну... ну... дай-но спокій!... Та не шуткуй, дідьку костистий! Я, бра', в самій річі... Хиба ти вже збираєш ся розбивати по домах, по вулицях?

— Чого? На мій і твій вік вистане й того добра, що тут... Йй Богу, вистане, Семеничу! Ти, чую, знов дві паки мануфактури підчистив? Уважай, Семеничу, обережнійше, не попадись як небудь!...

Семенич, стрівожений нахабністю Челкаша, затряс ся увесь і прискаючи слпною, хотів щось сказати. Челкаш випустив його руку і віддалив ся спокійно довгими кроками до воріт пристані. Сторож, батькуючи несамовито, подав ся за ним.

Челкаш повеселів; він посвистував тихо крізь зуби і позакладавши руки в кишені штанів, ступав вільним кроком свobodного чоловіка, кидаючи на право і на ліво угризливі насмішки та жарти. Йому відплачували тим самим.

— Видиш, Грпцьку, як начальство тебе остерігає! — крикнув хтось із купи носильників, що вже пообідали і вилежувалися по землі відпочиваючи.

— Я — босий, тому Семенич слідить, аби мені ногу на що не наткнути, — відповів Челкаш.

Підійшли до воріт. Два вояки обмацали Челкаша і виштуркнули легко на вулицю.

— Не пускайте його! — крикнув Семенич, що лишився в середині пристані.

Челкаш перейшов через дорогу і сів на стовпку проти дверей шинку. Із брам пристані виїздила з грюкотом безконечна низка навантажених возів. Їм на стрічу котилися порожні вози з візниками, що все на них підскакували. Пристань виригувала виючи громи, їдку куряву і цотрясала землею.

Челкаш, привикши до того скаженого гармідеру, підбаторений сценою з Семеничем, був у дуже доброму настрою. Йому вже наперед усміхався порядний заробочок, що вимагав не багато праці, але багато зручності. Він був певний, що її знайдесться в нього досить і прижмурюючи очі думав про те, як погуляє завтра рано, коли все буде зроблене і в його кишені появляться банкнотки... Опісля прийшов йому на гадку товариш Михайло, що був би дуже придався йому сьогодні вночі, коли-б не був зломив ноги. Хто знає, як йому поведеться без Михайла і як упорається з тим усім, — думав Челкаш. Яка то буде ніч?... Він глянув на небо і в долину на вулицю.

На шість кроків від нього, при хіднику, на бруку, сидів молодий парубок, опертий спиною до стовпка; він був у синій пістрьовій сорочці, в таких самих штанах, у лпчаках і в подертім, рудавім кашкеті. Коло нього лежала невеличка торбинка і коса без кісяти, обвинена сіном і перевязана мотузочком. Парубок був широкоплечий, руса-

вий, з обгорілим лицем, із великими голубими очима, що гляділи на Челкаша довірливо і добродушно.

Челкаш вискалив зуби, висолопив язик і зробивши страшну міну, витріщив на нього свої баньки.

Парубок, не порозумівши з початку, здрігнув ся, але зараз же розсьміяв ся і крикнув серед сьміху: „Ей, сьміхун!“ І не встаючи майже з землі перекотив ся від свого стовпка до стовпка Челкаша, волочучи за собою по порозі торбинку та постукуючи ручкою коси до каміня.

— Що, бра', погуляв видно здорово!... — звернув ся він до Челкаша, сіпнувши його за шматку.

— Було щось, молокососику, було щось таке! — признав ся щиро Челкаш. Йому подобав ся відразу той здоровий, добродушний парубяга з діточими ясними очима. — З косовиці?

— Як-же-ж!... Косили верству — закосили гріш. Кепська справа! Нар-роду — гурма! Понасходило ся голодоморів... ціни зпали, хоч не берись. На Кубані платили по шість гривен. Чи не гаразд?... А перше, кажуть, платили три цілкові, чотири, п'ять!...

— Перше!... Перше то за самий погляд на Москаля платили там трійку.*) Літ з десять тому назад я з того й жив. Прийдеш, бувало, на станицю — я Москаль, мовиш. — Зараз тебе пообзирають, пообмацують, надивують ся — і дістанеш три рублі! І напоють, нагодують. Пий у них, кільки хочеш!

Парубок слухаючи Челкаша, розтворив із початку широко рот, показуючи на круглій фізіономії безмежний захват, але зрозумівши, що той обірванець бреше, плеснув губами і засьміяв ся. Челкаш заховував серйозну міну, скриваючи усьміх у своїх вусах.

— Ей, дядьку, ти говориш ніби правду, а я слухаю тай вірю... Ні, їй-Богу, перше там...

— Ну, а я про що? Таж і я говорю, що, мовляв, там перше...

— Іди ти!... — махнув рукою парубок. — Що ти, швець чи кравець?

*) три рублі.

— Я? — спитав Челкаш і подумавши додав: — Я рибак...

— Риба-ак! Ага! Щож, ловиш рибу?...

— Чого рибу? Тутешні рибакки ловлять не тільки рибу. Більше потопельників, старі якорі, затоплені кораблі — все. До того є такі вудочки...

— Бреши, бреши!... Певно ті рибакки, що співають про себе:

Ми закидуємо сіти
По сухеньких беріжках,
По повненьких комірках!...

— А ти видав таких? — запитав Челкаш, поглядаючи з усмішкою на нього і думаючи, що той славний парубок страшно дурний.

— Ні, де мені їх видати! Чував...

— Подобають ся?

— Вони? Як-же!... Нічого хлопці, вільні... свободні...

— А тобі що свобода?... Ти може любиш свободу?

— Та як-же? Сам собі господар, іди — куди хочеш, роби — що хочеш.. Чого-ж іще! Коли зможеш порядно держати себе, коли на шиї нема у тебе каміня — се перша річ — то гуляй, кільки хочеш, Бога тільки згадуй...

Челкаш сплюнув із погордою і перервав свої запити, відвернувшись від парубка.

— Тепер от моя справа... — додавав собі той дальше духу. — Як умер мені батько, господарство мале, мама стара, вся земля виссана, що маю робити? Треба жити. А як? Невідомо. Пристану зятєм до доброго дому. Красно. Коби відділили доньку!... Але де — тесть, бісів син, не відділпть. А я буду робити на нього... довго... літа. От які то речі! А як би мені так заробити з півтора сотки рублів, я скоро став би на ноги і Антипови — на тобі дулю під ніс! Хочеш відділювати Марту? Ні? Не треба! Слава Богу, дівок у селі досить, вона не одна. І я був би, значить, цілком свободний, сам про себе... От так! — Парубок зітхнув. — А тепер нічого не зробиш, хіба за зятя приставай. Думав я, було, піду на Кубань, цупну дві сотки рублів — шабаш, добродію!... А воно от куди!... не вда-

до ся. Ну і треба йти в зяті! У найми... Із своїм хозяйством потону не впораю ся... в ніякому разі! Гай, гай!...

Парубкови сильно не хотіло ся йти в зяті. У нього посумніло навіть лице, обгорнуло ся тугою. Він засуятив ся тяжко на землі і вирвав Челкаша з задуми в яку той затопив ся в часі його балаканки.

Челкаш удав, що йому не хочеть ся вже розмовляти, але все таки запитав іще:

— А тепер же ти куди?

— Та як куди? Звісно, домів.

— Ну, бра', для мене воно незвісно... може ти в Ту-реччину зібрав ся?...

— В Ту-реч-чину! — протягнув парубок. — А то хто ходить туди з православних? Також сказав!...

— Який ти дурень! — зітхнув Челкаш і відвернувся знов від свого розмівника, почувши цілковиту неохоту кинути йому хоч би одно слово. Той здоровий, сільський парубок будив у ньому щось...

Сумне, поволи назріваюче, докучливе чуте накопичилось десь там глибоко і не давало йому скупити ся і обдумати все те, що треба було зробити в ночі.

Знесмілений парубок буркотав щось півголосом, кидаючи від часу до часу на босяка скісні погляди. У нього надули ся лиця, відкопирсали ся губи, а звужені очі поморгували занадто часто і сьмішно. Він очевидно не надіяв ся, що його розмова з тим вусатим голодранцем скінчиться так швидко і образливо.

Обідранець не звертав більше на нього уваги. Він посвистував задумчиво, сидячи на стовпку і вибивав по ньому такти голою, брудною пятою. Парубкови хотіло ся поквітувати ся з ним.

— Ей ти, рибаче! Чи часто ти запиваєш ся? — почав він, але в тій же хвилі звернув до нього рибак бистро лице і спитав:

— Слухай, молокососе! Хочеш сьогодні в ночі робити зі мною, га? Говори скорше!

— Що робити? — спитав недовірливо парубок.

— Ну, що!... що скажу... Поїдемо рибу ловити. Будеш гребти...

— Так... Щож? Нічого. Робити можна. Лише коби не понасти в що з тобою. Ти страшно захмурений... ти темний...

Челкаш почув щось, немов його занекло в груди і з холодною злобою промовив півголосом:

— А ти не базікай, коли не розумієш. Як свисну тебе по головищу, то зараз тобі в ній прояснить ся...

Він скочив із стовика, потягнув лівою рукою свій вус, а праву затиснув у залізний, жилавий кулак і засьвітив очима.

Парубок налякав ся. Він оглянув ся швидко довкола і боязко кліпаючи підскочив теж із землі. Зміривши очима один одного, вони замовкли.

— Ну? — спитав остро Челкаш. Він київ і дрожав від зневаги нанесеної йому тим молодим телятком, яким він гордував за цілий час своєї розмови, а тепер зненавидів за те, що в нього такі чисті, голубі очі, здорове, обгоріле лице, короткі, сильні руки, за те, що воно має десь там село, а в ньому дім, за те, що його запрошує в зяті заможний мужик, за ціле його минуле і будуче життя, а особливо за те, що той дїтвак у порівнянню з ним, Челкашем, сьміє любити свободу, якій не знає цїни і яка йому не потрібна. Все неприємно дивити ся, коли чоловік, якого ти вважаєш гіршим і низшим від себе, любить або ненавидить те саме, що й ти, і таким чином стаєть ся подібним до тебе.

Парубок глядів на Челкаша і почував у ньому свого пана.

— Та я... — казав він, — не від того... Я рад. Я-ж шукаю роботи. Мені все одно в когобудь робити, чи в тебе, чи в иньшого. Я лише говорив до того, що ти неподібний на робітника... страшно вже теє... обдертий. Та я знаю, що то кождому може притрафити ся. Господи, або-ж я не видав п'яниць! Г'є, кілька!... та ще й не таких, як ти.

— Ну. добре, добре. Отже годиш ся? — спитав уже ласкавійше Челкаш.

— Я? Гайда!... з повним вдоволенєм. Кажи цїну.

— В мене ціна по роботі. Яка буде робота, який полов, значить... Пяточку можеш дістати. Зрозумів?

Тепер справа дотикала грошей, а тут хлібороб хотів бути точний і вимагав такої самої точності від свого наємця. В парубку зрушила ся знов недовірливість і підзорливість.

— То, бра, ніяка запорука для мене! Мені би спницю в руки...

Челкаш перервав:

— Не говори, почекай. Ходім до шинку!

І пішли вулицею разом обидва, Челкаш — із поважною міною господаря, підкручуючи вуси, парубок — із виразом повної готовності підпорядкувати ся йому, але все таки повний недовірливості і побоювання.

— А як тебе звати? — спитав Челкаш.

— Гаврилом! — відповів парубок.

Коли ввійшли в брудний і закоптілий шинок, Челкаш підійшовши до шинквасу, замовив фаміліярним тоном фляшку горівки, борщ, печеню, чай, а виговоривши все, що хотів, сказав коротко шинкареви: „Усе на борг“, на що той мовчки кивнув головою. Тепер набрав Гаврило відразу більше поважання до свого наємця, що хоч на вид босяк, користував ся такою повагою і довірем.

— От тепер ми перекусимо і побалакаємо на розум. Ти посидь тут хвилинку, а я заразїсько прийду.

Він вийшов. Гаврило оглянув ся довкола. Шинок був у пивниці; в ньому було вохко, темно; всюди розносив ся запах перегорілої горівки, тютюнового диму, смоли і ще чогось острого. Супроти Гаврила сидів за другим столом п'яний чоловік у матроській одіжжі, з рудою бородою, увесь обмазаний вуглем і смолою. Він бурчав, загикуючись, пісню, зложену з якихось поперериваних і полуманих слів, то страшно шипливих, то горлових. Він очевидно не був Москаль. Зараз за ним сиділи дві Молдаванки, обірвані, чорноволосі, обгорілі і також видавлювали з себе якусь пісню п'яними голосами. Дальше у тьмі видніли ся ще якісь фігури, розкуйовджені кумедно, всі на-пів п'яні, крикливі, неспокійні...

Гавриловн стало моторошно тут самому. Він бажав, аби його господар вернув як найскорше. А тимчасом шинковий гамір зливав ся в одну ноту так, що здавало ся, неначе ричить якась величезна звір'юка. Вона видає сотню найріжнійших голосів із себе, рветь ся роздратована геть із тої кам'яної ями, але не знаходить виходу на волю... Гаврило чув, як у його тіло впивало ся щось одурливе, важке, від чого крутила ся йому голова і туманіли очі, що цікаво і з острахом бігали по шинку...

Прийшов Челкаш і вони стали їсти та пити побалакуючи. По третій чарці Гаврило оп'янів. Йому стало весело і хотіло ся сказати щось приємне своєму господареві, котрий — славний хлоп! — нічого не бачучи, так смачно вгостив його. Та слова, що цілими хвилями тисли ся йому до горла, чогось не сходили з язика, отяжілого нечайно. Челкаш глядів на нього і посмішкуючись іронічно говорив:

— Налигав ся!... Е-ех, палуба!... від пяти чарок!... як то ти робити будеш?...

— Друже!... — лепетів Гаврило. — Не бій ся! Я тебе поважаю! от що!... Позволь, най поцілую тебе!... га?...

— Ну, ну!... На, проковтни ще!

Гаврило пив і дійшов вкінці до того, що в його очах стало все колисати ся рівними, як хвилі, рухами. Йому ставало неприємно, починало нудити. Його лице робило ся глупо-радісне. Бажаючи сказати щобудь, він сьмішно мамляв губами і белендів. Челкаш позирав пильно на нього, розгадував щось, крутив свої вуси і все підсьміхав ся, тепер уже похмуро і злобно.

А шинок ревів п'яним галасом. Рудий матроз спав, обпершись ліктями на стіл.

— Ну, йдемо! — сказав Челкаш встаючи.

Гаврило спробував підняти ся, але не потрафив і вилаявши себе погано, засьміяв ся ідіотичним сьміхом п'яного.

— Підкосило! — мовив Челкаш сїдаючи знов проти нього на стільці.

Гаврило все реготав ся, позираючи тупими очима на господаря. І той дивив ся на нього пильно, уважливо і задумливо. Він бачив перед собою чоловіка, котрого жите попало в його вовчі лаби. Він, Челкаш, почував себе

в силі повернути його сак або так. Він міг розломити його, як карту. і міг допомогти йому стати на сильній основі. Чуючи себе паном другого, він тішився і думав про те, що той парубок не вип'є ніколи такої чаші, яку доля призначила випити йому, Челкашу... Він зазирив і спочував тому молодому життю, насміхався над ним і навіть огірчувався на думку, що воно може ще раз потрапити в такі руки, як його... І всі почуття злилися в один кінець у Челкаша в одно — ніби вітцівське, господарське. Жалкував малого і потребував його. Вкінці взяв Гаврила по під пахи і поштуркуючи легенько з заду, випровадив на шинкове подвір'я, положив на землю в тіні стоса дров, а сам сів коло нього і закупив папіроску. Гаврило поводитився трохи, побегендів тай заснув.

II.

— Ну, готовий? — спитав Челкаш півголосом Гаврила, що морочився коло весел.

— Зараз! Кочеті хитаються, — можна з раз ударити веслом?

— Ні, ні! Жадного шелесту! Подави їх сильнішими руками, то вони увійдуть на своє місце.

Вони поралися оба тихцем коло човна, прив'язаного до керми одного з цілої флотилії вітрильних байдаків, наповнених дубовими клепками, та великих турецьких фелюг, в половині вже випорожнених, в половині закиданих іще пальмою, бразолією та грубими відземками кинариса.

Ніч була темна, по небі сунули товсті пласти мохнатих хмар, а море було спокійне, чорне і густе, як олій. Воно дихало вохким, солоним запахом і лагідно гучало, плюскаючись об краї кораблів, об береги, та лише що знак посувало човен Челкаша. В далекій віддалі від берега моря зарисовувалися темні кістяки кораблів, вистрілюючи в небо остроми маштами з різнобарвними ліхтарнями на вершках. Море відбивало світло ліхтарень, засіявшись масою жовтих плямок. Вони тріпотіли дуже красно на його

оксамітній м'якій, матово-чорній і так рівно та сильно видутій груді. Море спало здоровим, сильним сном робітника що сильно за дня умучився.

— Ідемо! — сказав Гаврило спускаючи весла на воду.

— Гаразд! — Сильним ударом кормила витрутив Челкаш човен у водяну течію між байдаками; він поплив блискуче по ховзкій воді, що під ударами весел набирала голубоватого фосфоричного поліску. Довга борозна такого поліску, мигляючи злегка вила за кермою човна.

— Ну, що голова? болить? — лагідно спитав Челкаш.

— Страх!... гудить як чавун. Зараз змочу її водою.

— По що? Ти на от, помочи середину, може скорше відчуєшся, — і протяг до Гаврила фляшку.

— Щож? Господи благослови!...

Далося чути тихе булькання.

— Ей ти! радий?.. буде! — стримав його Челкаш. Човен помчався знов тихцем, просмикуючись легенько між кораблями... Нараз вирвавсь він із їх юрби і море — безконечне, могутнє, блискуче розляглося перед ними, закінчуючись буцям у віддали, де із його вод піднімалась в небо гори хмар — лілієво-сизих, із жовтими, пуховими рубцями по краях, зеленкуватих, барви морської води і тих нудних олов'яних хмар, що кидують від себе такі сумні і важкі тіні, аж придавлюють і ум і душу. Вони повзли звільна, то зливаючись, то поминаючи одна одну, мішали свої краски і форми, проковтували самі себе і знов появлялись в нових обрисах, величаві, понурі... І щось страшне показувалося в тім повільнім руху бездушних мас. Здавалося, що там, на краю моря, їх безконечно багато, та що вони будуть завжди так рівнодушно вповзати на небо, виткнувши собі сю зловню ціль, не дозволяючи йому ніколи більше яскіти над сонним морем мільйонами своїх золотих очей — різнобарвних зьвізд, що мов живі мрійно сяють, та розбуджують високі бажання в людях, котрим дорогий їх сьвятий і чистий поліск.

— Гарне море? — спитав Челкаш.

— Нічого! Тільки боязко на ньому, — відповів Гаврило, вдаряючи рівно і сильно веслами по воді. Вода ледви чути звеніла і хлюпотіла під ударом довгих весел,

плюскотіла і ясніла без перестанку теплим, голубим світлом фосфору.

— Боязко! Який цимбал!... — воркнув іронічно Челкаш.

Він, злодій і цинік, любив море. Його горяча, нервова натура, жадна́ вражінь, не могла ніколи наситити ся оглядуванем тої темної, безкрайної, свободної, могутньої ширини. Для того було образливо йому чути таку відповідь на свій запит про красу того, що він любив. Сидячи на кермі, він різав своїм веслом воду і глядів спокійно вперед, бажаючи їхати довго і далеко по тій оксамітній ровени.

На морі розбуджувало ся завсїгди в ньому глибоке, тепле чутє, що опановувало цілу його душу і очищувало її по трохи від житевої погані. Він цїнив се і любив видіти себе лїпшим тут, серед води і повітря, де думки про жите і саме жите все тратять — перші — остроту, друге — цїну. По ночах уносить ся над морем легенький шепіт його сонного віддиху; той невловимий звук вливає в душу чоловіка спокій і умиряючи лагідно її злі пориви, зроджує в ній могутні мрії...

— А прилади наші де? Ге? — спитав нараз Гаврило, оглядаючи неспокійно човен.

Челкаш дрогнув.

— Прилади? Вони в мене при кермі.

— Які-ж то прилади? — відозвав ся знов Гаврило з підозрінєм у голосі.

— Які?... підфатка і... Але Челкашеви стало соромно брехати перед парубчаком і укривати свої справдішні завадчі; крім того йому було жаль тих думок і почувань, які знищив парубок своїм запитом. Він розсердив ся. Його запік знань йому острий огонь у груди та в горлі і він твердо та суворо відповів Гаврилови:

— Коли сидиш там, то сиди. В не своє діло носа не пхай. Наймили тебе гребти, то греби. А як будеш молоти язиком, буде кепсько. Зрозумів?...

На хвилю здрігнув ся човен і зупинив ся. Весла лишили ся в воді, співаючи її, а Гаврило засуятив ся неспокійно на лавці.

— Греби!

Погана лайка затрясла повітрям. Гаврило махнув веслами. Човен немов налякав ся і посунув ся бистро, нервово, з шумом розрізуючи воду.

— Рівнійше!...

Челкаш припідняв ся з керми, не випускаючи весла з рук і ушпилив свої холодні очі в бліде, з дряжачими губами Гаврилове лице. Зігнутий, нахилений вперед, він подавав на ката, готового скочити. Чути було зловбий скрегіт зубів і страшливе кленцанє якимись кісточками.

— Хто тут? — залунав з моря суворий оклик.

— Ну, чорте, греби!... тихше веслами!... убю, як собаку!... Ну, греби-ж!... Раз, два! Ну! Пікни тільки!... Р-розірву!... — сичав Челкаш.

— Богородице... діво... — шептав Гаврило дряжачи і упадаючи з сил від страху і напруження.

Човен повернув ся плавно і посунув ся назад до пристані, де збили ся огні ліхтарень у різнобарвну групу; видно було стовбурі мачт.

— Гей, хто рипить? — долетіли слова.

Тепер голос був дальший, як перше. Челкаш успокоїв ся.

— Ти сам, друже, рипиш! — сказав він у напрямі криків, а потім звернув ся до Гаврила, що все ще шептав молитву. — Ну, бра', щастє твоє! Як би ті дияволи були пігнади ся за нами, — кінець тобі. Чуєш? Я би тебе відразу... до риб!...

Тепер, коли Челкаш говорив спокійно і навіть добродушно, Гаврило, що все ще тряс ся від страху, почав просити:

— Слухай, пусти ти мене! Христом прошу, пусти! Висади де небудь! Ай-ай-ай! Про-опав я цілком!... Ну, згадай Бога, пусти! Що я тобі? Я не можу того!... Я не бував у таких справах... Перший раз.. Господи! Пропаду я! Як ти, бра', підійшов мене, га? Гріх тобі!... Таж душу загубиш!... Ну, діла-а...

— Які діла? — суворо спитав Челкаш. — Га? Ну, які діла?

Його бавив страх парубка і він тішив ся і страхом Гаврила і тим, що от який він, Челкаш, грізний чоловік.

— Темні діла, бра!... Пусти, на Бога!... Що я тобі?... га? Любчику...

— Ну, ну, мовчи! Як би ти не був потрібний, то я не брав би тебе. Зрозумів? Ну, мовчи-ж!

— Господи! — ридуючи зітхнув Гаврило.

— Ну, ну!... тели ся коло мене! — перервав Челкаш. Гаврило не міг уже тепер здержати ся і хлипаючи тихо, плакав, шльохав, сунув ся по лавці, але гріб сильно, розпучливо. Човен мчав ся стрілою. На дорозі показали ся знов темні тулуби кораблів і знов човен пропав між ними, увиваючись дзигою в вузьких загонах води між їх берегами.

— Гей, ти! чуєш! Як буде хто питати про що, — мовчи, коли хочеш бути живий! Зрозумів?

— Ет!... — зітхнув безнадійно Гаврило в відповідь на суворий приказ і гірко додав: — Доле моя нещаслива!...

— Не рюмсай! — гримнув різко Челкаш.

Гаврило стратив від того викрику всяку здібність думати щобудь і омертвів, огорнений холодним прочутєм біди. Він машинально опускав весла в воду, відгинав ся назад, виймав їх, спускав знов і цілий час глядів уперто на свої личаки.

Сонний шум хвиль гудів понуро і був страшний. От пристань... За її гранітовою стіною чути людські голоси, плюскіт води, пісні і тонкі свисти...

— Стій! — шепнув Челкаш. — Кидай весла! Упирай ся руками в стіну! Тихше, чорте!...

Гаврило чіпаючись руками за слизький камінь, повів човен долі стіною. Човен ніс ся без шелесту, посуваючись краєм по нарослій на каміню слизи.

— Стій! Дай весла! дай сюди! А паспорт твій де? в торбині? Дай торбину! Ну, давай скорше. То на те, милий друже, аби ти не смикнув... Тепер не втечеш. Без весел міг би якось утекти, а без паспорта будеш боятися. Чекай! А уважай, як пікнеш — на дні моря найду!...

Ухопивши нараз за щось руками, Челкаш підніс ся в повітря і щез на стіні.

Гаврило здригнув... То стало ся так скоро! Він почував, як із нього спадає, зсувається сей проклятий тягар і страх, який він мав при тім вусатім худім злодієви...

Втікати тепер!... І він свobodно зітхнув, оглянувшись навкруги. На ліво від нього стреміло чорне тулубище без маштів, якась величезна, безлюдна і пуста могила... Кожний удар філі в її бок викликував у ній придавлений, гучний відгомін, подібний до важкого зітхання. Праворуч тягнула ся понад водою вохка, камяна стіна, немов холодна, велитенська змня. По заду видніли теж якісь чорні скелети, а з переду в отворі між стіною і берегом тої могили видно було мовчазне, пусте море, з чорними над ним хмарами. Величезні, важкі, вони сунули ся повільно, виділювали із своєї тьми пострах, готові були роздавити чоловіка своїм тягаром. Усе було холодне, темне, зловіще. Гаврилови стало страшно. Страх сей був більший від страху, навіяного Челкашем. Він обхопив грудь Гаврила тугими обіймами, стиснув його в боязку грудочку і прикував до лавки човна...

А кругом усе мовчало. Ані звука, крім зітхань моря; здавало ся, що та мовчанка вибухне туй-туй чимсь страшним, скажено-гомінким, чимсь таким, що стрясе все море до дна, пірве важкі громади хмар на небі і розкидає по пустині моря всі ті чорні кораблі. Хмари все ще сунули ся по небі повільно і нудно, як перше, та їх впринало з моря щораз більше і можна було думати, дивлячись на небо, що й воно — море, лише розбурхане і розпростерте над другим сонним, спокійним, гладким. Хмари подавали на філі, що ринули на землю в діл кучерявими, синими хребтами і на пропасти, з яких вирвані ті філі вітром і на зародки валів, не покритих іще зеленковатою піною лютої гніву.

Гаврилови видавало ся, немов його роздавляє та понура пишна окраса; він чув, що хоче бачити як найшвидше свого господаря. А як він там лишиться?... Час минав повільно, повільнійше, ніж повзли ті хмари по небі... І тишина ставала щораз більше зловіщою... За стіною розляг ся плюскіт, шелест і щось подібне до шепоту. Гаврилови здавало ся, що він заразівськи вмере...

— Гей! Сипи? Тримай!... обережно!... — розляг ся глухий голос Челкаша.

Із стїни спускало ся щось кубїчне, важке. Гаврило забрав його в човен. Спустило ся ще одно таке саме. По сьому витягнула ся в поперек стїни довга фігура Челкаша, появили ся звідкись весла, на ноги Гаврила упала його торбинка, а тяжко задиханий Челкаш усїв на кермі.

Гаврило усьміхав ся боязко і радісно, споглядаючи на нього.

— Змучив ся? — спитав він.

— А вже-ж не без того, йолупе! Ану, гребни добре! Тисни цілою силою!... Гарно ти, бра', заробив! Половина праці зроблена. Тепер проплисти лише поміж очн чортам, а потім — забирай гроші і махай до своєї Мариськи. Мариська є в тебе? Ге, дитинко?

— Н... нема! — Гаврило напружував ся цілою силою, роблячи грудьми, як міхами і руками, як сталевими пружинами. Вода брєїла під човном, а голуба борозна за кермою була тепер ширша. Гаврило облив ся відразу потом, але не переставав гребти з цілою силою. Переживши двічі сеї ночі такий страх, він тепер бояв ся переживати його в третє і бажав лишень одного: як найскорше покінчити ту прокляту роботу, вийти на землю і втікати від того чоловіка, доки він його в самій річці не вбив або не завів у тюрму. Він постановив не говорити з ним ні про що, не спротивляти ся йому, робити все, що прикаже, а як удасть ся щасливо розв'язати ся з ним, зараз завтра відслужити молебєн Миколі Чудотворцеві. З його груди готова була вилляти ся огненна молитва... Та він стримував ся, сопів як паровик і мовчав, кидаючи зпід лоба погляди на Челкаша.

А той сухий, довгий, вигнений вперед, подібний до птаха, що готов кудись летіти, глядїв своїми яструблячими очима в тьму наперед човна і рушаючи хижим, горбатим носом, тримав одною рукою цупко ручку керми, а другою торгав свій вус, що потрясав ся від усьмішок, які тільки що викривлювали його тонкі губи. Челкаш був задоволений тим, що йому пощастило ся, надто собою і парубком, так сильно перестрашеним і переверненим ним у невірника. Він смакував наперед широку завтрішню гульню, а тимчасом тішив ся своєю силою і поневоленєм того молодого,

здорового парубка. Він глядів, як той напружував ся і йому зробило ся жаль, він захотів підбадьорити його.

— Гей! — підсміхуючись тихо заговорив він. — А що, добре ти перестрашив ся? га?

— Н...нічого!... — відіхнув Гаврило і кашельнув.

— Ну, тепер ти не дуже налягай на весла. Тепер шабаш. От іще тільки одно місце пройти-б... Віддихни трохи...

Гаврило послухав припинив ся, обтер рукавом сорочки піт із лиця і опустив знов весла в воду.

— Ну, гребти тихше, аби вода не плюскотіла. Мусимо одні ворітці обминуті. Тихше, тихше... бо тут, бра', народи серйозні... Як раз із стрільбою жартують, то таку гульку набють на лобі, що й не охнеш.

Човен перекрадав ся тепер на воді майже беззвучно. Лише з весел капали голубі краплі, а коли впадали в море, на тих місцях появлялись на коротко такі-ж голубі плямки. Ніч робила ся щораз темнішою і мовчазливішою. Небо не подавало вже тепер на розбурхане море — хмари розплили ся по ньому і покрили його рівним, тяжким покривцем, низько опущеним понад воду, непорушним. А море стало ще спокійніше, чорніше, сильніше пахло теплим, солоним запахом і вже не видавало ся таким широким, як перше.

— Ей, коби дощ унав! — прошепотів Челкаш. — Ми проїхали би так, як за заслоною.

Ліворуч і праворуч човна підняли ся з чорної води якісь будівлі — байдаки, непорушні, понурі і також чорні. На однім із них мигав огонь, хтось ходив із ліхтарнею. Море, лоскочучи їх боки, звучало прохально і глухо, а вони відповідали йому голосним і холодним відгомоном, немов сварили ся, не бажаючи йому в чомусь уступати.

— Кордони!... — ледви чутно шепнув Челкаш.

Від хвилі, коли він казав Гаврилови гребти тихше, Гаврила опанувало знов острє, вижидаюче напруженє. Він подав ся ввесь наперед, у п'їтму, йому здавало ся, що він росте, — кости і жили витягали ся в ньому з тупим болем, голова, набита одною гадкою, боліла, шкіра на спині дрожала, а в ноги впили ся маленькі, острі і холодні

іголки. Очі ломило від напруженого розглядування тьми, з котрої, як здавалося йому, туй-туй встане щось і гаркне на них: „Стій, злодії“!...

Тепер, коли Челкаш шепнув: „кордони!“, Гаврило здригнувся: остра, пекуча думка перейшла по ньому, перейшла і зачіпила туго натягнені нерви, — він хотів крикнути, гукнути людей собі на поміч... Він отворив уже рот і підняв ся трошки на лавці, випняв грудь, втягнув у неї повітря... та нараз, вражений страхом, що вдарив його, як нагайка, закрив очі і впав із лавки.

...Поперед човна, далеко на горизонті підняв ся з чорної води моря велитенський огнисто-голубий меч, підняв ся, розтяв пітьму ночі, сковзнув ся вістрем по хмарах на небі і ляг на грудь моря широкою, голубою смугою. Він ляг, а на смугу його подиску виплили невидані до сеї пори кораблі, чорні, мовчазні, обвішані пишною, нічною мракою. Здавалося, що вони лежали довго на дні моря, затагнені туди могутньою силою бурі, а тепер вийшли звідти на приказ огнистого меча, породженого морем, — вийшли, щоби подивити ся на небо і на все, що поверх води... Їх лаштунки обнимали собою машини і подавали на сильні водорости, що підняли ся з дна разом із тими чорними гігантами, обпутаними їх сіткою. І він знов підняв ся в гору з моря, той дивний голубий меч, підняв ся, блискаючи, розсік знову ніч і ляг у-друге вже в иньшому напрямі. А там, де він ляг, виплили знов із мраки скелети кораблів, невидимих до його появи.

Човен Челкаша зупинив ся і колисав ся на воді, немов дивуючись. Гаврило лежав на дні, закривши лице руками, а Челкаш штуркав його веслом і шипів скажено, хоч тихо:

— Дурню, таж то митовий кружляк... То електрична ліхтарня!... Вставай, бовдуре! Таж то на нас отсе кидають світлом!... Загубиш, чорте, і себе й мене! Ну!...

І вкінці, коли один із ударів острим кінцем весла осів сильнішє від иньших на спині Гаврила, він зірвав ся, все боячись іще отворити очі, сів на лавці і захопивши на помацки весла, рушив човен.

— Тихше! бо убю! Ну, тихше!... Дурню, чорт би тебе взяв!... Чого ти настрашив ся? Ну, мацапуро! Ліхтарня і зеркало — тільки й усього. Тихше веслами, кислий дідьку!... Нахидляють так зеркало і осьвічують море, аби видіти, чи не пливуть де такі, як ми з тобою. Слідять за контрабандою. Нас не займуть — вони за далеко відплили. Не бій ся, парубче, не займуть. Тепер ми... Челкаш радісно оглянув ся довкола — очевидно вийшли!... Фі-і!... Н-ну, маєш щастє, ти бовдуре дурноватий!...

Гаврило мовчав, гріб і тяжко віддихаючи, глядів зизом туди, де все підносив ся і опадав той огнистий меч. Він ніяк не міг повірити Челкашеви, що се лише ліхтарня з рефлексом. Холодне, голубе сяєво, що розірвало нітьму і наказало морю сьвітити ся срібним полиском, мало в собі щось невнясне і Гаврило попав на ново в гіпнозу тужливого перестрашу. Прочутє обтяжило на ново його груди. Він гріб, як машина і все стулював ся, немов очікуючи удару зверху; в ньому не було вже ніякого бажання — він був пустий, бездушний. Трівога сеї ночі виглодала вкінці з нього все чоловіче.

А Челкаш знов тішив ся: цілковита вдача!... Його привиклі до потрясень нерви вже успокоїли ся. У нього пристрасно здрігали вуси, а в очах розпалював ся жадний огонь. Він почував себе знаменито, посвистував крізь зуби, втягав глибоко в себе вохке морське повітре, оглядав ся довкола і усміхав ся добродушно, коли його очи затримували ся на Гаврилови.

Вітер проніс ся і розбудив море, що знов заграло новими філями. Хмари ставали ніби тонші і більше прозорі, але небо все було обложене ними. Та хоч вітер, правда, легенький, свобідно носив ся над морем, хмари стояли непорушно, буцім то думали якусь буденну, наприкрену думку.

— Ну, бра', очухрай ся! вже пора! Виглядаєш, немов із твоєї шкіри видавили весь дух, а самий мішок костей лишив ся! Любчику!.. Вже кінець усеї. Гей!...

Гаврилови все таки мило було чути людський голос, хоч то і Челкаш говорив.

— Чую, — сказав він тихо.

— Те-те! Мякушка... Ану, сідай на керму, а я до весел; ти змучив ся, йди!

Гаврило машинально перемінив місце. Коли Челкаш, обмінюючись із ним місцем, поглянув йому в лице і зауважав, що він хитається на дрожачих ногах, йому ще більше стало жаль парубка. Він поплескав його по плечі.

— Ну, ну, не бій ся! Ти заробив за те гарно. Я тебе, бра', нагороджу багато. Чверть паю хочеш дістати, га?

— Мені... нічого не треба. Коби лише на беріг...

Челкаш махнув рукою, плюнув і почав гребти, закидаючи далеко назад весла своїми довгими руками.

Море розбуркало ся. Воно грало маленькими філями: родило їх, прикрашувало перлами піни, зводило до купи і розбивало на дрібні атоми. Піна шипіла, зітхала — і все довкола було заповнене музикальним шумом і плюскотом. Пітьма стала немов яснійшою.

— Ну, скажи мені... — заговорив Челкаш, — прийдеши ти в село, ожениш ся, зачнеши орати землю, сіяти хліб, жінка народить дітий, поживи не буде ставати; ну, будеш ти ціле своє життя лізти із шкури... Ну і що? Багато в тім смаку?

— Та який смак! — боязко і здригаючи відповів Гаврило, — що тут..

Декуди вітер проривав хмари і з розривів виглядали голубі куснички неба з одною — двома зірками. Відбиті в розігранім морі ті зірки скакали по філях: то щезали, то знов ясніли.

— Держи на право! — сказав Челкаш. — Вже небавки приїдемо. Н-ну!... Скінчили. Важка робота! От видиш як?... Одна ніч — і пів тисячки я хапнув! Га, як то?

— Пів тисячки?! — недовірливо протягнув Гаврило, але зараз же налякав ся і спитав скоро, торкаючи ногою пачки в човні: — А щож то за річ?

— То шовк. Дорога річ. Як би те все продав по ціні, то й тисячку перейде. Ну, я не дорожу ся... Хіба варто?...

— Т-так?... — питаючи протягнув Гаврило.

— Коби то так мені! — зітхнув він, згадавши відразу село, своє вбоге господарство, недостатки, своєю матір

і все те далеке, рідне, з-за чого ходив на роботу, з-за чого так мучився сеї ночі. В його голові роїлися тисячі думок про рідне село, розкинене на крутій горі по річку, сховану в лісі берез, верб, рябини, черемшини... Ті спомини навіяли на нього якогось тепла і трохи підбадьорили його. — Ей, добре би... — журливо зітхнув він.

— Т-так!... Я думаю, що ти би зараз по залізниці домів... Вже й полюбили би тебе дівки дома, ще й як!... Яку хочеш, бери! Хату збудував би собі... ну, на хату може грошей за мало...

— То правда... на хату не стало би. В нас дорогий ліс.

— Ну, щож? Старий додав би. Коня, що? маєш?

— Кінь? Є, та дуже старий... чорт.

— Купив би, значить, коня. Красного коня! корову... Вівці... Ріжну птицю... Га?

— Не говори! Як би то так! Ох, Господи! ото пожив би!...

— Так, бра', житечко було би нічого собі... Я також розуміюся на тім. Було колись своє гніздечко... Батько був першим багатирем у селі...

Челкаш гріб поволі. Човен колесався на філях, що шалено вдарили в його береги; він ледви рушався по темному морю, а воно грало все жвавійше, моторнійше. Оба чоловіки мріяли, посуваючись по воді і задумливо споглядали довкола себе. Челкаш почав наводити думку Гаврила на село, бажаючи його трошки підбадьорити і успокоїти. З початку він говорив, підсміхуючись скептично під вусом, але потім реплікуючи бесідникови і згадуючи йому про приємності сільського життя, в яких сам розчарувався давно, про які забув і лише тепер почав згадувати — він розпалився поволі і замість розпитувати парубка про село і сільські справи, незаметно для себе став йому сам оповідати:

— Головне в сільському життю — се, бра', свобода! Ти господар сам для себе. В тебе свій дім — най він копійку стоїть — та все він твій. У тебе своя земля — най буде її жменя — та все вона твоя. Курка в тебе своя, яйце своє, яблуко своє! Ти король на своїй землі!...

І потому порядок... Рано встав — робота... на весну одна, в літі друга, в осени, в зпмі знов иньша. Куди не підеш, вернеш ся до свого дому. Тепло!... Спокій!... Король! Чи не так? — закінчив одушевлено Челкаш довгий реєстр селянських привилеїв і прав, забувши чомусь згадати про обовязки.

Гаврило глядів на нього цікаво і також одушевляв ся. Він забув за час розмови, з ким має діло і видів перед собою такого-ж селянина, як сам, привязаного на віки до землі потом багатьох поколінь, звязаного з нею спогадами з дитинства, що відлучив ся від неї і від жури про неї самовільно, але потерпів за ту відлуку відповідну кару.

— То, братчику рідненький, правда. Гей, яка правда! От диви ся на себе, що ти таки тепер без землі, га? Землі, бра', як матери, не забудеш довго.

Челкаш прочував ся... Він почував той дратуючий огонь у груди, що з'являв ся все, коли його самолюбство — самолюбство паливоди — було заціплене ким будь, а особливо тим, що не мав ціни в його очах.

— Намолов!... — сказав він люто: — Ти може думав, що я все те на правду... Чорта з два!

— От, чудний чоловік!... — знов налякав ся Гаврило. — Або-ж я про тебе говорю? Таж таких, як ти, багато! Га-га! кілька нещасного народу на сьвіті!... Зблуканих...

— Сідай, незграбо, до весел! — коротко скомандував Челкаш, задержавши чомусь у собі цілу ріку поганої лайки, що тисла ся йому до горла.

Вони на ново поміняли ся місцями, при чім Челкаш перелізаючи до керми через пачки, почув у собі горяче бажанє дати Гаврилови стусана, аби він злетів у воду, але рівночасно не найшов сили глянути йому в лице.

Коротка розмова затихла, але тепер навіть від мовчанки Гаврила віяло на Челкаша селом... Він згадував минуле, забувши кермувати човном, що повернений филею плив кудись на море. Фялї ніби розуміли, що човен утратив свою ціль, і підкидуючи його щораз висше, грали ся з ним легенько, та палахкотіли під веслами своїм ласкавим голубим огнем. А перед Челкашем зносили ся бистро

образки минувшини, далекої минувшини, відділеної від теперішності цілою стіною із одинацяти літ босяцького життя. Він видів себе дитиною, своє село, свою матір, краснюлицю, товсту жінку, з добрими, сірими очима, батька — рудобородого велетня, з суворим лицем; видів себе женихом і видів жінку, чорнооку Аяфісу, з довгою косою, кругленьку, пухку, веселу... і знов себе красунцем, івардиським салдатом; знов батька, вже сивого, прибитого роботою, і матір, поморщену, придавлену до землі; увидів також образ зустрічі його з селом, коли він вернув ся зі служби; видів і те, як гордив ся батько перед цілим селом своїм Грицьком, вусатим, здоровим салдатом, хватським красунцем... Память, той бич нещасних, оживляє навіть каміне минувшини, а деколи в випиті отруту підливає краплі меду... і все лиш тому, аби добити чоловіка свідомістю похибок, і наказавши йому полюбити минувшину, лишити надію на будуще.

Челкаш чув себе овіяним погідною, ласкавою струєю рідного повітря, що донесло до його ух і ласкаві слова матери і поважні бесіди правдивого селянина батька, багато забутих звуків і багато соковитого запаху мамин-землі, лише що розмерзлої, лише що з'ораної і лише що покритої смарагдовим шовком озимини... І він чув себе прибитим, упалим, бідолашним і самотнім, вирваним і викиненим раз на все із того порядку життя, в котрім виробила ся отта кров, що пливе в його жилах.

— Ей! а куди-ж ми пливемо? — спитав нараз Гаврило.

Челкаш дрігнув ся і оглянув ся тривожним поглядом хижака.

— А, чорт заніс!... Нічого... Гребни сильнійше... зараз приплинемо.

— Задумав ся? — усміхаючись спитав Гаврило.

Челкаш пильно глянув на нього. Малий прийшов до себе цілком; він був спокійний, веселий, а навіть буцім триюмфував. Він був дуже молодий, ціле життя в його руках. І нічого він не знає. То зле! Чи ж земля утримає його?... Челкашеви стало ще більше досадно, коли в голові

мелькнули йому отсі думки і на запит Гаврила він буркнув вовкувато:

— Я змучив ся... Тай хитає...

— Похитує, то правда... То ми тепер, значить, не попадемо ся з тим? — Гаврило показав ногою пачки.

— Ні... Будь спокійний. От зараз передам і дістану гроші... Так!...

— Пять соток?

— Не менше, мабуть...

— Ото се... гроші! Як би так мені, бідоласі!... Ей, загравав би я пісеньки з ними!...

— По селянству?

— А вже-ж. Я би зараз...

І Гаврило поніс ся на крилах фантазії. Челкаш видавав ся пригнобленим. Вуси в нього обвисли, правий бік, захлюпаний філями, був мокрий, очі запали ся і втратили полиск. Він був страшно бідолашний, нещасливий. Усе хижє в його фігурі щезло під пригнобленою задумою, що визирала навіть із складів його брудної сорочки.

— Але змучив ся я сильно... Змахав ся.

— Зараз приїдемо... Он де...

Челкаш повернув круто човен і поправцював до чогось чорного, що висунуло ся з води.

Ціле небо покрило ся знов хмарами і пілляв ся дощ, дрібний, теплий; він цяпав весело, падаючи на хребти филь.

— Стій! помалійше! — скомандував Челкаш.

Човен ударив носом у тулубище байдака.

— Сплять, чорти, чи що!... — воркнув Челкаш, зачіпаючи гак за якісь шнури, що опадали з країв байдака. Сходи не спущені... Ще й дощ пішов... не міг скорше! Гей ви, губки!... Гей-гей!...

— То Селкаш? — розлягло ся зверха ласкаве мурликанє.

— Ну, спускай сходи!

— Калімера, Селкаш!

— Спускай сходи, дідьку вуджений! — заревів Челкаш.

— О, сердитий прийшов сьогодні... Єлоу!

— Лізь, Гаврило! — обернув ся Челкаш до товариша.

За хвилю вони були на палубі, де три темні бородаті фігури, балакаючи оживлено одна з одною на чужій, неприємній мові, дивилися в човен Челкаша. Четверта, загорнена в довгу хламиду, підійшла до нього і мовчки стиснула йому руку, потім підозрено глипнула на Гаврила.

— Прилагодь на завтра гроші, — сказав коротко їй Челкаш. — А тепер я йду спати. Ходім, Гаврило! Хочеш їсти?

— Спати... — відповів Гаврило і за п'ять хвиль храпів у байдаку, а Челкаш, сидячи побіч нього, примірював на свою ногу чийсь чобіт, і спльовуючи задумано на бік, свистав через зуби злобно і тужливо. Потім він розтягнув ся коло Гаврила і не здоймаючи з ноги обутий чобіт, заложив руки під голову і став уважно дивитися в стелю, рушаючи вусами.

Байдак хвилював легенько на граючій воді, де-не-де поскрипувало жалібним звуком дерево; дощ лляв ся мягенько на палубу, а хвилі хлюпотіли бючи в береги байдака... Все те було тужливе і звучало, як колискова пісня матері, що не має надії на щастя свого сина...

Челкаш, вискаливши зуби, підоймив голову, оглянув ся довкола... і шепнувши щось, ляг знов, розкинувши ноги. Він став подібний до великих ножиць.

III.

Він прокинувся перший, оглянув ся боязко довкола, успокоїв ся і поглянув на Гаврила, що ще спав. Той храпав солодко і усьміхав ся чогось через сон цілим своїм дитинячим, здоровим, обпаленим лицем. Челкаш зітхнув і поліз у гору по вузькій шнурковій драбинці. На дно байдака спозирав олов'яний кусник неба. Був день, але по осінньому скучний і сірий.

По двох годинах Челкаш вернув ся. Лице його було червоне, вуси бутно закручені в гору, на губах сияла добродушно-весела усьмішка. Він був убраний в довгі, міцні чоботи, куртку, шкіряні штани і подавав на стрільця. Цілий його костюм був витертий, але міцний і дуже під-

ходив до нього: робив його фігуру ширшою, укривав худорлявість і надавав йому вояцький вид.

— Гей, бичку, вставай!... — штуркнув він ногою Гаврила.

Той підскочив і не пізнавши його зі сну, видивився на нього мутними очима. Челкаш зареготався.

— А диви який!... — засміявся вкінці Гаврило. — Паном став!

— У нас се скоро. Але й боязливий ти! Га-га! Кілько ти разів збирався вчора в ночі вмирати, га? Скажи-но!

— Та, бачиш, я перший раз у такій справі. Кілько то разів можна було загубити душу на ціле життя!

— Ну, а ще раз поїхав би, га?

— Ще? Та знаєш... як то тобі... сказати? Задля якої користі?... от що!

— Ну, а як би так дві перісті?*)

— Двіста рублів? Нічого... Можна би...

— Стій! А як душу загубиш?...

— Та знаєш, може... і не загублю! — усміхнувся Гаврило. — Не загублю, а зроблюся чоловіком на ціле життя!

Челкаш реготався весело.

— Ну, гаразд! Годі жартувати. Їдьмо на беріг... Збирайся!

— Та мені що? Я готовий...

Сіли знов обидва до човна. Челкаш при кермі, Гаврило при веслах. Над ними небо, сіре, рівно закрите хмарами; з їх човном грається мутно-зелене море і підкидає його на хвилях, на разі дрібних, що весело кидають в нього ясні, солоні краплі. Далеко проти носа човна видніється жовта пасмуга пісковатого берега, а за кермою втікає в віддаль свобідне, жартливе море, покрите ціле перелетними громадами филь, прикрашених уже декуди пишними, білими перлами піни. Так-же в віддали видно багато кораблів, що хитаються на груди моря, а на ліво — цілий ліс маштів і білі громади міських домів. Звідти

*) Російський сторублевий банкнот має три коліри.

розливається по морі глухий гомін; він гуркотить і разом із плюскотом філь творить гарну, сильну музику... А на те все накинена тонка опона попелястої мряки, що віддаляє предмети один від одного...

— Гей, розгуляється над вечір добре! — кивнув Челкаш головою на море.

— Буря? — спитав Гаврило, розрізуючи сильно філі веслами. Він був мокрий від голови до ніг; його змочили ті краплі, розкидувані вітром по морю.

— Еге!... — потакнув Челкаш.

Гаврило поглянув цікаво на нього...

— Ну, кілько-ж тобі дали? — спитав він вкінці, бачучи, що Челкаш не збирається розпочинати розмову.

— А-от! — сказав Челкаш, показуючи щось Гаврилові, витягнене з кишені.

Гаврило побачив банкноти, які приймили в його очах яркі, радісні відтінки.

— Ей ти! А я думав, що ти брехав мені!... То... кілько?

— Пятьсот сорок! Гарно?

— Гар-рно!... — шепнув Гаврило, проводжуючи ласими очима пятьсот сорок рублів, схованих знов у кишеню. — Гей, гей!... Коби то мені такі гроші!... — і він зітхнув боляче.

— Погуляєм з тобою, парубче! — радісно крикнув Челкаш. — Гей, випємо!... Не гадай, я тобі, бра', дам... Сорок дам! га? Вдоволений? Хочеш, зараз дам?

— Коли... не кривдно тобі... щож? Я візьму!

Гаврило трясся ввесь від вичікування і ще від чогось острого, що ссало його груди.

— Ха-ха-ха!... Ах ти, чортова ляльочко! Візьму! Візьми, бра', прошу! Я дуже тебе прошу, візьми! Я не знаю, де мені таку купу грошей подіти! Висвободи ти мене, візьми, на!...

Челкаш наставив Гаврилові кілька банкнотів. Той узяв дрожачою рукою, кинув весла і став ховати їх кудись за пазуху; очі прищурих захланно і сильно втягав у себе повітря, немов пив щось пекуче. Челкаш глядів на нього з іронічною усьмішкою. А Гаврило спіймав знов

уже весла і гріб нервово, сквапно, боязко, спустивши очі в долину. У нього дрожали плечі і уха.

— Але ти ласий!... То не красно... Зрештою щож?... Селянин... — задумливо сказав Челкаш.

— Ба, з грішми чого не можна зробити!... — відмовив Гаврило, спалахнувши нараз увесь пристрасним зворушенем. І він уривчасто, жахливо, немов догонюючи свої думки і в леті хапаючи слова, заговорив про сільське жите з грішми і без гроший. Поважанє, вдоволенє, свобода, радощі!...

Челкаш слухав його уважно, з поважним лицем і з очима навіяними якоюсь думкою. Від часу до часу він усміхався вдоволенням усміхом.

— Приїхали! — перервав вкінці Челкаш Гаврилові слова.

Филя підхопила човен і спритно вбила його в пісок.

— Ну, бра', тепер кінець. Човен треба витягти далше, аби не взяла вода. Прийдуть за ним. А ми з тобою — прощай! Звідси до міста вісім верстов. Ти вернешся назад у місто, га?

На Челкашовім лиці все сияв добродушно-хитрий усміх і весь він мав вид чоловіка, що задумав щось дуже приємне і неочікуване для Гаврила. Заложивши руку в кишеню, він шелестів там банкнотами.

— Ні... я... не піду... Я... — Гаврило задихався і давився чимось. В ньому грала ціла тьма бажань, слів, чуття, що взаємно проковтували себе і палили його, як огнем. Челкаш глянув на нього здивований.

— Що тебе так корчить? — спитав він.

— Ет, то... — Гаврилове лице то червоніло, то блідніло, він м'явся на місці, чи то бажаючи кинутись на Челкаша, чи то розриваний иньшим бажанем, яке приходило йому трудно сповнити. Челкашеви зробилося маркітно на вид такого парубкового зворушення. Він чекав, як воно вибухне.

Гаврило почав якось дивно сьміятися сьміхом подібним до плачу. Голова його похилилася; виразу його лиця Челкаш не бачив; були видні неспокійні уха, що червоніли, то блідли.

— Ну, до чорта! — махнув рукою Челкаш. — Залюбив ся ти в мині, чи що? Мнеть ся, як дівчина!... Може прикро зі мною розставати ся? Гей, молокососе! Говори, що тобі! А ні, то я йду!...

— Йдеш?! — крикнув голосно Гаврило.

Пісковатий і пустий беріг дрігнув від його крику, а жовті гори піску, буцім сколинали ся. Дрігнув і Челкаш. Нараз зірвав ся Гаврило зі свого місця, кинув ся до ніг Челкаша, обіймив їх своїми руками і притяг до себе. Челкаш захитав ся, гримнув важко на пісок і заскреготавши зубами, махнув сильно в повітря своєю довгою рукою, затисненою в кулак. Але він не встиг ударити Гаврила, затриманий стидливим і благаючим його шепотом:

— Голубе!... Дай ти мені... ті гроші! Дай, на Христа!... Що вони тобі? Лише на одну ніч... одну ніч... А мені на довгі літа потрібні... Дай... молити ся за тебе буду! Вічно... у трьох церквах... за спасенє душі твоєї!... Ти їх на вітер... а я би їх у землю... Ах, дай мені їх! Що тобі по них?... Чи вони тобі дорогі? Одна ніч... тай богач! Зроби добре діло! Ти й так пропащий... Тобі не вийти... А я би... ах, дай ти їх мені!

Челкаш наляканий, здивований і озлоблений сидів на піску, подавшись назад і впершись у нього руками; сидів, мовчав і вивалював страшно очи на парубка, що запхав голову між його коліна та шептав, задихуючись, свої просьби. Він відтрутив його вкінці, зірвав ся на ноги, і вложивши руку в кишеню, кинув у Гаврила банкнотами.

— На, собако! Жери!... — крикнув він, дрожачи від зворушення, острого жалю і ненависти до того ласого раба. Кинувши гроші, він почув себе героєм. Юнацтво сьвітило ся в його очах, у цілій фігурі.

— Я сам хотів тобі більше дати. Я розжалобив ся вчора... згадавши село... Подумав: чекай, поможу парубкови. Я чекав, що ти зробиш, чи попросиш, чи ні. А ти... Гей, торбарю! Жебраку!... Чиж можна себе із-за гроший так мучити? Цимбале! Ненажерливі чорти!... Самі себе не тямлять... За лятака себе продаєте, га?...

— Голубе! Нехай Христос спасе тебе! Таж тепер у мене що?... тисячі!... я тепер.. богач!... — вищав Гав-

рило радісно, дрожачи весь і ховаючи гроші за пазуху. — Ах, любчику!... На віки не забуду!... Ніколи! І жінці і дітям прикажу... молити ся!

Челкаш слухав його радісного лементу, глядів на сияюче, змінене надміром жадоби лице і почував, що він — злодій, гуляка, відірваний від усього рідного — ніколи не буде такий ненажерливий, низький, не буде не тямити себе. Ніколи не стане таким!... І та гадка, те почуття, наповнюючи його свідомістю своєї свободи і юнацтва, затримували його коло Гаврила на пустім, морських березі.

— Ущасливив ти мене! — кричав Гаврило і схопивши Челкашову руку, тулив її до свого лица. Челкаш мовчав і по вочому вискалював зуби. Гаврило все виливав ся:

— Та я що думав? Ідемо ми сюди... я гроші... видів... гадаю... спійму його... тебе... веслом р-раз! гроші собі, його в море... тебе буцім то. Хто, мовляв, його дістане? А найдуть, не будуть допитувати ся — як та хто його тее... убив! Не такий він, мовляв, чоловік, щоби з-за нього здійсмати гадас!... Непотрібний він на землі! Кому за ним уймати ся? От видиш що, га?...

— Дай сюди гроші!... — ревнув Челкаш, хапаючи Гаврила за горло.

Гаврило сіпнув ся раз, два... друга Челкашова рука обвила ся гадюкою довкола нього... тріск роздираної сорочки — і Гаврило лежав на піску з гупо вибалушеними очима, лапаючи пальцями рук повітря і махаючи ногами. Челкаш випростований, сухий, хижий, вискаливши злобно зуби, сьміяв ся дрібним, їдким сьміхом, а його вуси дрожали нервово на вайлуватім, острім виду. Ніколи, за ціле жите не били його так болюче і ніколи не був він такий лютнй.

— А що, щасливий ти? — запитав він іронічно Гаврила і обернувшись до нього плечима, відійшов у напрямі до міста. Та ще не зробив двох кроків, як Гаврило зігнув ся по котячому, прикляк на одно коліно і замахнувшись широко в повітря, шпурнув на нього круглим каменем, крикнувши злобно:

— Р-раз!...

Челкаш йойкнув, схопився руками за потилицю, подався наперед, повернувся до Гаврила і впав лицем у пісок. Гаврило завмер позираючи на нього. Він ворухнувся ногою, спробував піднести голову і здригнувшись, витягнувся, як струна. Гаврило кинувся втікати в віддаль, де над мрачним степом звисала мохната чорна хмара і було темно. Филі шемрали залітаючи на пісок, перемішувалися з ним і знов відпливали. Піна шипіла, а краплі води літали по воздуху.

Люнув дощ. Зразу рідкий, він швидко перейшов у сильний, уливний, що цюрів з неба тонкими струями. Вони силітали цілу сітку з ниток води, сітку, що відразу закрила віддаль степу і віддаль моря. Гаврило щез у ній. Довго не було видно нічого, крім дощу і довгого чоловіка, що лежав у піску над морем. Та нараз зпосеред дощу знов з'явився Гаврило; він летів, як куля; добігши до Челкаша, упав перед ним і став повертати його на землі. Його рука обабрала його в теплу, червону слизь... Він здригнувся і захитався; його лице було божевільне, бліде.

— Бра, встань-но! — шептав він під плюскіт дощу Челкашеви в ухо.

Челкаш очунав і третив від себе Гаврила, промовивши охрипло:

— Йди... геть!...

— Бра! Прости... то диявол мене... — дрожачи шептав Гаврило і цілував Челкашову руку.

— Іди... Забирайся.. — хрипів той.

— Здійми гріх із душі!... Рідненький! Прости!...

— Про... іди ти!... Іди до дідька! — крикнув нараз Челкаш і сів на піску. Лице в нього було бліде, люте, очі мутні і все жмурились, немов би йому дуже хотіло спати. — Чого тобі... ще? Зробив... своє діло... і йди! Забирайся! — і він хотів прибитого горем Гаврила трюнути ногою, але не зміг і знов був би перевернувся, як би Гаврило не підтримав його, обіймивши за плечі. Лице Челкашове стояло тепер на рівні з лицем Гаврила. Обидва були бліді, збіджені, страшні.

— Тьфу! — плюнув Челкаш у широко отворені очі свого помічника.

Той покірно обтер ся рукавом і прошепотів :

— Роби, що хочеш... Не відповім ні словечком. Прости ради-Христа!

— Паскуда!... Навіть підлестити ся не вмієш!... — промовив згіржливо Челкаш. Він витяг із-під своєї куртки сорочку і мовчки, закусуючи зуби, почав обв'язувати собі голову. — Гроші взяв? — процідив він через зуби.

— Не брав я їх, бра'! Не треба мені!... біда від них!...

Челкаш засунув руку в кишеню своєї куртки, витягнув пачку банкнотів, один поклав назад у кишеню, а решту кинув Гаврилови.

— Візьми і забирай ся!

— Не возьму, бра'... Не можу! Прости!

— Бер-ри, кажу! — заревів Челкаш, завертаючи страшно очима.

— Прости!... Тоді возьму... — боязко сказав Гаврило і впав у ноги Челкашови на вохкий пісок, поливаний щедро дощем.

— Брешеш, візьмеш, палубо! — з переконанєм сказав Челкаш і піднявши з натугою його голову за волосся, пхнув йому гроші в лице.

— Бери, бери! Чей-же не дармо робив! Бери, не бій ся! Не стидай ся, що мало не вбив чоловіка! За такими людьми, як я, ніхто не буде шукати. Іще спасибі скажуть, як довідаються. На, бери! Ніхто не довідається нічого про твоє діло, а нагороди воно не варте. Ну, от!...

Гаврило видів, що Челкаш сьміється і йому стало легше. Він стис сильно гроші в руці.

— Бра'! а простиш мені? Не хочеш, га? — слізно спитав він.

— Рідний!... — відповів Челкаш під його лад, підіймаючись на ноги і похитуючись. — За що? Ні за що! Нині ти мене, завтра я тебе...

— Ех, бра', бра'!... — жалісно зітхнув Гаврило, повертаючи головою.

Челкаш стояв перед ним і дивно усміхав ся, а шмата на його голові, зачервонена потрохи, подабала на турецьку фезку.

Дощ лив, як із відра. Море ревіло глухо, а фплі, тепер уже гнівно і несамоплито, били об береги.

Оба чоловіки замовкли.

— Ну, прощай! — насмішливо і холодно сказав Челкаш, пускаючись у дорогу.

Він заточував ся, ноги трясли ся, а голову тримав так чудно, як би бояв ся загубити її.

— Прости, бра'!... — іще раз попросив Гаврило.

— Нічого! — холодно відповів Челкаш, пустившись у дорогу.

Він пішов, хитаючись і піддержуючи долонею лівої руки голову, правою торгав лагідно свій бурий вус.

Гаврило довго глядів у слід за ним, доки не щез у дощи, що все густійше лив ся із хмар у тонких, безко-
нечних струях та ослонював степ непроникнувою мракою сталеві барви.

Потім Гаврило здоймив свій мокрий кашкет, перехрестив ся, глянув на гроші, затиснені в долоні, зітхнув свободно і глибоко, сховав їх за пазуху і широкими, твердими кроками пішов понад беріг у противну сторону від тої, куди завернув Челкаш.

Море вило, викидало величезні, важкі филі на надбережний пісок і розбивало їх на краплі і піну. Дощ сів густо і воду і землю... вітер ревів... Усе довкола наповняло ся витєм, ревом, гуком. Із-за дощу не видно було ні моря, ні неба.

Незабавки дощ і краплі филь змили червону пляму на тім місці, де лежав Челкаш, змили сліди Челкаша і сліди молодого парубка на надбережнім піску... На пустому березі не лишило ся нічого на спомин маленької драми, що розіграла ся між двома людьми.

З роспійської мови переклав

Володимир Єнатюк.

ІЗ ФРАНЦУЗЬКИХ ПОЕТІВ.

І. ІЗ МАНЮЕЛЯ.

Сьмілі майстри нової будови,
Прямуювання нового борці;
Ви, що волі, знаття і любови
Сьвітлич держите міцно в руці!
Ви, що твердо за правду стояли,
Не боявшись її з ким боротьби;
Ви, що голови вік свій ламали
Над знищенням людської журби!
Я єднав ся в думках моїх з вами,
Ваша праця й мене затигла;
Я до всіх поривав ся з словами:
„Де те джерело кривди і зла?
„Із якої сумної причини,
Занехавши і розум і лад,
Кожен тратить обличчя людини,
Хижим звівом зробити ся рад?...“
„Але що се? Зоря впливає,
Чорні хмари потроху зганя,
Нас промінням рожевим зливає,
Обсипа поцілунками дня.
„Ото ваша зоря засняла,
Ви на душу звиваєте мир...
Поробім же з мечів наших рала,
Не вживаймо на брата сокир!
„Царство боже уже зародилось
На руїнах старого життя:
Не катам вікувати судилось,
Не гнобителям ждати пуття.“
Прислухаюсь — ревнуло з гармати,
Ясне небо сховалось в диму,
Гук за гуком почав долітати,
Розбудивши і пекло і тьму.

Переклав Павло Грабовський.

СТЕФАН КОВАЛІВ.

Коли торік львівська „Видавнича спілка“ видала два збірники оповідань Стефана Ковальова, разом шіснацять оповідань, то мені доводило ся чути від людей, доволі добре ознайомлених з нашою літературою: „А дивно! Ми й не знали, що він пише такі гарні оповідання та що вже й написав їх стільки!“ З оповіданнями Ковальова склала ся така сама пригода, як і з писаннями багатьох наших письменників: фейлетони часописей „з'їли“ їх; хто їх у пору не прочитав, той уже опісля міг найти їх тільки в більших бібліотеках, а що не всякому, наприклад із провінції, легко бувати у бібліотеках, то й не дивно, що люди забувають письменника та що для них треба видобувати його твори з забуття. „Видавнича спілка“ видобула шіснацять оповідань Ковальова і спасибі їй за те, бо оповідання справді гідні того, щоб їх не забувати. Треба-ж сказати, що се далеко не всі праці Ковальова, котрий працює на літературній ниві вже близько двадцять літ; се тільки частина його праць. Поміж тими, яких Видавнича спілка не видала, найдеть ся певно ще доволі оповідань, що також не заслужили собі на те, щоб їх лишати для самих істориків літератури по бібліотеках; добре було би, щоб їх пізнав і ширший круг читачів. Та на се вже тепер можна мати більшу надію, бо маємо заповідливу Видавничу спілку, — отже почекаймо; мабуть не довго прийдесть ся і ждати. Тепер, коли тільки я добре бачу, видко і в австрійській і в російській Україні заходи коло відгрібування старших письменників, нехай молодше покоління не гадає собі, що тільки від нього починаєть ся історія! Отсі заходи варті всякого признання.

До оцінки обох збірників оповідань Стефана Ковальова — вони вийшли під заголовками перших новел у обох книжках: *Дезертир* і *Громадські промисловці* — нестає мені багато: не маю докладної життєписи письменника і не маю хронологічного показника його писань. Ще ніде про жите і літературну діяльність Ковальова не писано; сам він так безнастанно зайнятий, що йому ніколи й пригадувати собі, що коли написав і де воно було печатане; до того-ж він о стільки несамолюбний, що й про своє жите — коли його спитати — скаже мало що. Сидить собі у „галицькій Каліфорнії“, в Бориславі, працює в школі і „на сьвіт“ не показуєть ся: в кружках львівських літератів довгі літа ніхто його й не бачив і не знає, чи він старий чи молодий; довго не знали й того, що псевдоніми: Дроздишин, Дрозд, Плескачка, Стефан Пятка і иньші — се прибрані прізвища Стефана Ковальова. Треба-ж уже раз хоч те сказати про нього, що можна було розвідати.

Стефан Ковалів уродив ся в селі Брониці в дрогобицькім повіті дня 25 грудня 1848. Батько його Михайло і мати Анна з Лісковиків були бідні селяне; мали тільки хату-ліпанку і дві „прилуди“*) па два півкірці висіву. До народної школи ходив Стефан у Дрогобичи у оо. Василян; потім учив ся в низшій реальній школі в Перемишлі. Заки вступив до учительської семінарії, був дякоучителем у Сарнах, Торгановичах і учителем у Городищі і у своїм ріднім селі Брониці. Всюди любили його і всюди лишив по собі гарну память. По скінченю учительської семінарії у Львові Ковалів вернув на ново до рідного села Брониці в р. 1875 і тут працював чотири роки. Його заходами поставлено там гарний будинок шкільний, але в ній Ковалів довго не побув, мусів 1879 р. покинути рідне село і та школа лишила ся пустою. (В Галичині багато шкіл стоїть від часу до часу пустою: ніби нема учителів; а в краю ще тепер 60% неписьменних людей!). Того року 1879 перенесли його на посаду в Борислав і тут він живе й доси управителем величезної народної школи. В році 1881 став він писати до *Приятеля дітей* повістки і педагогічні статі, — на приклад повістку „Гірська дитина“, статю про „Дорогоцінні камені“, — а потім уже писав до різних часописей, звичайно під згаданими висше псевдонімами, буквами С. К., зі своїм підписом

*) Півзагін, що притикає до межі. — *І. Ф.*

або й зовсім без підпису. Що раз написав, про се вже не дбав, бо бориславське житє все подавало йому нові теми, а до того й занятє в школі не позволяло йому застановляти ся широко над тим, що вже написав. Часу мав мало; фреквенция дітей у школі більшала, треба було по девять годин денно займати ся самою школою; і ті відносини не змінiali ся, але ставали щораз труднїйшими: на приклад, у році шкільнім 1898/99 ходило до школи в Бориславі 1200 дітей. Треба-ж знати, що в Галичині на полі народного шкільництва невідрадни відносини: учителї дуже зле винагороджувані за свою працю, службові відносини невільничі, учителїв усе за мало, а між ними, які є, значне число учительок — в самім Бориславі було їх торік вісім під управою Ковальова — і не завсїди вони приготовані відповідно, бо жіночих учительських семінарий дуже мало, або знов не годні дати собі раду в таких величезних школах з 1200 дітьми! Де тут найти просто вільну годину на літературну роботу?

Про самого управителя школи С. Ковальова галицька краєва рада шкільна також не дуже журила ся: цілих дванацять лїт за веденє такої великої народної школи платила йому всего по 500 зр. річно, хоч закон признавав йому платню 700 зр. річно. Ковалїв процесував ся з радою шкільною за свої гірко зароблені гроші (разом 2400 зр.), але програв процес, ще й кошти процесу мусїв заплатити. Очевидно галицька шкільна рада мала на те якісь свої оправданя, але як сказати, що управитель великої народної школи в місцевости, де є копальні нафти і земного воску, череа що й дорожнеча більша, діставав по 40 зр. на місяць за свою тяжку роботу, — то й не треба мабуть більше додавати до характеристики галицьких шкільних відносин... Така каторга на посадї управителя школи не зломить хіба такого чоловіка, що любить цілою душею своє занятє; Ковалїв високо цїнив і цїнить завданє школи і се пересвїдченє та горяча любов до дітей дають йому відряду в тяжкій роботі. Злиднів зазнав він багато, але добра дружина, така сама прихильна до мужицької стріхи і хліборобів, як і він, піддержувала його в житю, так що він не запропастив ся в тім гнізді розпусти і гниді, яким є Борислав. Коли тільки мав яку вільну годину, то писав, прихапцем писав, що бачили очі, що відчувала душа. Писав і посилав до часописий і нераз аж по літах довідував ся припадком, що се або те його оповіданє надруковане. В Галичині й таке бувало... Редакциям здавало ся, що

ласку чинили автори, напечатавши його працю, і навіть одного примірника напечатаної праці не послали йому...

Живучи між народом, Ковалів мав нагоду придивити ся добре житю хліборобів і робітників. Особливо в Бориславі було що бачити! Українцям треба сказати, що Борислав — се місцевість з копальнями нафти і земного воску (озокеріта). Великий капітал заграничних підприємців і велика захланність місцевих Жидів, що людським житєм і працею дорабляли ся і дорабляють ся капіталів, витворили в Бориславі суспільне багно з усіма лихими боками капіталістичної продукції, а без ніяких добрих боків її. На се суспільне багно звертав увагу від року 1877-ого Іван Франко в своїх оповіданнях: Ріпник, На роботі, Навернений грішник, Boa constrictor, Борислав сьміє ся, Яць Зелецуга, і в поезіях. Ковалів, котрому прийшло ся довгі літа так жити в Бориславі і день у день бачити те жите ріпників і ямарів або чути про нього, пішов слідом Франка в тім, що в багатьох оповіданнях писав також про бориславське жите; але тому, що в нього власних безпосередних спостережень очевидно більше, як у Франка, і спосіб писання у нього инший, та про його бориславські оповідання у відношеню до Франкових можна тільки те сказати, що теми їх — у нашій літературі не новина.

Франко своїм звичаєм поробив із тих тем культурно-історичні образки з теоретичним засновком від початку і з психологічним поглибленем у розвою події. Він рішав оповіданнями робітничу справу: „бориславська цивілізація“ псує людей, обдирає робітників, нівечить родинне жите, витворює змійв-удавів, а руському селянинові не приносить материяльної користи, тому що він або за бідний, щоб витримати супірництво з великим капіталом, або за дурний, щоб не дати себе обдурити хитрому Жидові. Соціялістичні теорії, приложені до руських бориславських робітників, наводили читача Франкових оповідань на думку, що ані з такими капіталістами, як бориславські, ані з такими робітниками, як руські поки-що нічого не вдієш, бо в одних нема сумління, у других нема розуму. Сумний се був засуд на руських робітників, котрих саме в Бориславі було найбільше. Не було й мови про організацію темних робітників, вони погубили марно в руках безсовісних людей у страшній, небезпечній роботі.

Не дійшов і Ковалів у своїх бориславських оповіданнях до иньшого висновку, як Франко; тільки не осьвічував він подій

у своїх оповіданнях соціялістичними теоріями і в глибоку психологію не вдавав ся (се очевидно не виходить йому на похвалу, але не все може бути й доганою), — писав просто реалістичні образки, лишаючи читачеві доповняти їх собі всілякими замітками на тему робітничої справи. З бориславських оповідань Ковальова подано в обох збірниках п'ять: Дрогобицький Найда, Безконечний швіндель, Ройтів шиб, Наслідки непорядности і Деsertир. Кого-ж він нам описує у сих оповіданнях?

Стефан Ковалів.

Описує, двома словами сказавши, визискувачів і визискуваних. Визискувачі — Жиди, визискувані — руські господарі і робітники. На справу антисемітизму загалом можна всіляко дивитися, але про відносини Жидів до руського народу в Галичині мабуть у нікого з галицьких Русинів нема двох думок; є тільки одна — а вона така і в Ковальова, — що Жиди поруйнували руські села і руйнують далі і селян і робітників. Безсумнісні Жиди і їх посіпаки з одного боку, — темні, головню темні се-

ляне з другого боку, отсе „герої“ майже всіх оповідань Ковальова, не тільки бориславських. Одна сумна пісня, все повторювана, тільки з иньшим змістом, повна ненависти до ріжнородних визискувачів руських селян, повна жалю до тих селян за їх темноту і непорадність і милосердя над ними. Про свої чуття Ковалів, правда, майже ніколи і слова не каже, але се такий настрій у його всіх оповіданнях. Такий він і в бориславських.

Дрогобицький Найда зіпсований бориславськими нелюдами, довго був помічником Мотя Хуни, наганяв людей до його шинку, поміг йому доробити ся великого маєтку, а потім Мотьо Хуна, викинув Найду за двері. Він пімстив ся страшно: сокирою порубав цілу родину, і є доси у пам'яті дрогобицьких і бориславських жидів (Дрогобич у сусідстві Борислава), котрі всякого християнина лають: „Ти сокирке з Михайлевич“ — се натяк на сокиру Найди. Найда і обдурені ним сотки людей — се один ряд жертв Мотя Хуни.

Арендар Сруль закупив у Бідного Микити Сиренького право копати ями на його землі і дав йому за се сотку і обіцяв дати ще по 50 зр. від кожної вежі. Се право продав він Борухови за тисячу зр. і вісім процентів від доходу. Борух продав се право Мошкови Уншульдови за 25.000 зр., бо в землі Микити була певна нафта. Банкова спілка, котрої Мошко Уншульд був вірником, стала копати ями, бухнула кипячка з шибів, спілка заробила мільйони, а Сиренький усього дві сотки... Його ґрунт пропав, він став робітником у помпї на своїй власній землі і погіб. Разом з родиною Сиренького знов цілий ряд жертв „безконечного швіндлю“, себ-то обманьства.

Мардохей Ройт дуринчкою і обманьством доробив ся маєтку на ґрунті Микити Рила, купив собі потім село у Стрийщині, став польським патріотом, а людям на памятку лишив незасипаний шиб, Ройтів шиб. У той шиб падали довгий час і люде і скотина і погибали. Власть про те не дбала, Ройта не чіпали, бо бояли ся. Вкінці яма завалила ся — трохи не похіб учитель з родиною, що мешкав близько, а кількоро людей при сій нагоді таки погинуло, — аж тоді прийшла власть і найшла „все в порядку“. Все в порядку?!... У ямі погіб і Микита Рило. Знов цілий ряд жертв.

Гринь Лень хотів сам копати яму, але не мав багато гроший. Закопав, що мав, стратив і мусїв пустити Дувиди Цукра до своєї хати. Дувид Цукер — злодій і душегуб. Він позичив Ле-

євови п'ятдесятку, ошукав його і з його ями добув потім великі гроші. Леня хтось убив (очевидно Дувид), а багатий Дувид справляє гірничій старшині бенкет з шампанями, бо старшина йому потрібна, щоб не вела слідства. Вона й справді не дбає, що загинув там якийсь Леня і його родина. Нові жертви!...

Подібне оповідання і в „Деєртирі“ — і всюди ті самі нелюдські обставини, всюди та сама бориславська цивілізація... Ковалів не має жалю до Німців-капіталістів; вони у Бориславі поставили дома для робітників і європейські гостиниці; вони завели лад у своїх копальнях, але галицькі промисловці... О! славні промисловці! Іменно самі Моті Хуни, Срулі, Дувиди і Мордохей Ройти, що знають тільки ошукати і байдуже їм потім про цілий світ. Ні, не байдуже, вони потім польські патріоти, „роблять вибори“ і цілим гуртам підніжків і посіпаків наставляють руки до ціловання... бо в них гроші!...

Спосіб, яким Ковалів описує бориславські відносини, зовсім об'єктивний. В описі його видко змагання писати передовсім правду, хоч буває часом, що дечому не хочемо вірити, добачуємо прибільшене, як ось у тім, що з усякої ями Мордохай або Дувид добуває скоренько мільйони, або що п'яний господар закурює собі люльку банкнотами. Воно можливе, та таке якесь незвичайне, що треба би його мотивувати дуже докладно, аби можна повірити. Але загалом, правда оповіджена звичайно просто і ясно, стилем таким, як би автор тільки з де-грубшого обтїсав свій матеріал, — отсе головне вражіння, яке викликають його оповідання. За такий спосіб описування не можна авторови докорити — сих героїв грубих і неотесаних, сих обставин нелюдських і не змалюєш часом краще иньшим способом: сама тема приносить з собою спосіб, яким можна її обробити. Душевне життя Дрогобицького Найдиди або Дувиди Цукра можна, звісно, і способом Франка розібрати на поодинокі душевні зворушення, можна в описі, як кажуть, поглибити; але і се мабуть буде також правда, що душевне життя у Дрогобицьких Найдиди або Дувидів не складає ся з таких виразних почувань і свідомих консеквентних гадок, які нераз автори вкладають у душу описуваних ними осіб; се душевне життя буває часом таке невиразне, що описувати його виразно, подавати психологічну студию, то значить: не подавати дійсної правди, тільки якусь психологічну спекуляцію. Ми і по діла ню Дрогобицького Найдиди можемо пізнати сих кілька головних зворушень його не дуже вложеної душі.

А Ковалів і не вживає звичайно до зображення дієвих осіб у своїх оповіданнях иньшого способу, як їх фізичного ділання.

Крім сих оповідань з бориславського життя є ще у згаданих збірниках Ковальова сім оповідань з селянського життя, одно з життя ходачкової шляхти, одно з життя Жидів, одно з військового життя і поетичний образок п. з. „Китайська яблінка“. Не маю наміру переповідати всі ті оповідання; хочу тільки показати бажання автора, що він хотів досягнути сими оповіданнями, і якими способами.

Є між сими оповіданнями два веселішого змісту: „Моя перша їзда силою пари“ і „Рішуча хвиля“. В першій дуже гарно змальований дідусь Яць Серденько, що ніколи ще не їздив залізницею, а перший раз заїхав з унуком зовсім не туди, куди йому було треба. Як він вертає з прощі і очима знавця-господаря дивить ся то на вижате поле, то на скошений луг, то на худобу — се справді стоїть прочитати. В „Рішучій хвилі“ є кілька гарних сцен з життя селян у Дрогобиччині: вечерниці, сьвято Андрія, повіря і т. и. — і все те погідне та веселе, не навіває смутку. Сюди можна би ще зачислити оповідання „В зимівці“ (про двох молодих промисловців-Жидів) і „Завіщанє“, але в них уже відзначається авторів жаль до галицьких „порядків“. Стефан Ковалів скупий на гумор в оповіданнях, бодай у тих, які подані в обох збірниках. Коли що й скаже веселе — і воно справді весело, то зараз заморозить чоловіка такою подією, що усмішка зовсім щезає з лица.

Зовсім не веселі історії читаємо в оповіданнях: Крашена господа, Безжурність, Олекса Щупак, Кого сеї неділі вибють і Громадські промисловці. Се беллетристичні докази на те, що у нашого народу в Галичині, бодай у декотрих сторонах ще велика темнота. Як не стане коршми в селі, самі селяне-шляхтичі ставлять собі коршму на своє нещастє. Коли не потребують журити ся зарібками на житє, заводять сварки і бійки (гл. прекрасне оповіданє Безжурність). Бійки кінчать ся дуже часто смертю. Старшина громадська — се громадські „промисловці“, що не згірш Жида обдирають своїх селян. Коли-ж до того долучить ся ще старшина зпоза села, з повітового міста, то селянинови приходить ся погибати. Учитель і сьвященик у таких обставинах мають так мало впливу на селян, що Ковалів не важить ся висувати їх наперед; вони також терплять разом з цілим селом. Ковалів не жалує красок, щоб сі обставини змалювати як найяскравіше. Він не лякає ся описати,

на приклад. таку сцену, як ліцитація нечистої одежі у „Громадських промисловцях“, — сцену дуже прикру, тим прикрійшу, що дуже пластична. У всіх оповіданнях його багато цікавих подробиць, що разом складають ся на великий та не веселий образ занепаду селян. І тут він безпощадний: не всяку недолю селян звалить на обставини; як на те прийде, не жалує і нашого селянина, каже про нього правду, гірку правду.

Прягляньмо ся, на приклад, оповіданню „Безжурність“. Бідний господар Гриник мав трьох синів, але з них тільки найстарший вдався терпеливим і невміру роботящим; він працював на цілу свою родину дармоїдів, возив каміне на гостинець і заробляв гроші. „Мученики Христові! Що він того каміня протягом десятих літ надвигав ся нецками семейними на телігу, що він тих куп насапив на цісарську дорогу! Нацлавські верхи можна було безпечно з того усипати, сотки монастирів на них побудувати, а преці ніколи не „застрекував“ своєму хлібодателеви, своєму принципалови і гуртівникови Юді Каналайникови, ніколи не застогнав, що Юда платить мало за його роботу“.*) Таким сином і доробив ся старий Гриник маєтку, правда: невеликого, та все-ж такого, що не потребував журити ся разом з двома иньшими синами-дармоїдами. Що-ж він робить у своїй безжурности? Коїть усякі сьмішні і дурні пакости своєму сусідови Василю Носатому, починає сварки і бійки, і доводить до того, що вкінці син Носатого убиває невинного сина Гриника. І так сей нещасний, тихий, працюватий парубок виростає в наших очах на героя, перед котрим тільки чолом ударити.

Що-ж хотів автор сказати сим оповіданєм? Та вже ж ніщо иньше, тільки те, що даремна річ подавати темним селянам лише самий добробут, — їм треба ще до того осьвіти. Без осьвіти вони сами собі вороги. Особливо мужчини. Ковалів описує мало селянок, а там, де їх описує, каже про них далеко частійше добре слово, як про мужчин. Сему можна й вірити, що деморалізація сїл іде від мужчин; вони „бувалі“, а що мали нагоду пізнати тільки гниль і заразу, то й ширять се лихо проміж людей. Усі оповідання Ковальова одним великим голосом кричать: „Пробі! ратуйте нарід! Дивіть ся, як погибає марно!“ Отся загальна провідна думка безпечно не маловажна, та тільки не легко її виконати. Кілько-кілько

*) Збірка п. з. Дезертир, стор. 17.

то отаких добрих гацок порушувано вже в нашій беллетристиці і публіцистиці, а кілько з них виконано? Вже-ж, посту є, та ще довго будуть погибати всякі Грині і Микити, так довго, поки теперішніх 60% галицьких анальфабетів зовсім не щезнуть.

Стефана Ковальова я причислив ся до групи галицьких письменників, у котрій бачу Івана Франка, Василя Стефаника, Олексу Мартовича, Тимофія Бордуляка і пок. Михайла Петрушевича. Як артист, Франко може з кождим з названих письменників стати до супірництва, але знанєм селянського життя вже перевисшили його ті письменники. Крім того кождий з них — майстер у своїм роді, бо кождий дивить ся на селян своїми очима. Дивне діло, що між ними тільки Бордуляк — оптиміст, що і в крайних селянських злиднях добачує ще деяке „щастє“, а не саме тільки горе; всі-ж иньші — то менші то більші песімісти. Змальовані ними селяне, хоч буває і не злі люде, та вже такі нещасні з причини своєї темноти і варварських обставин, що тільки сядь та плач, коли се на що придасть ся. Якже-ж то инакше читало ся колись романтично-етнографічні образки з життя селян, писані перед десятками років! А тепер і в російській і австрійській Україні коли заговорить молодший письменник про наших селян — дивись, куди й дів ся чар сільського життя, який так довго бачив, на приклад, Куліш, поки йому „потомки гайдамаків“ не спалили хутора. Нема вже й Федьковича, що позолочував гуцульське житє — остали ся молоді письменники, не-романтики, і ті засьпівали такої, що аж сум збирає. І то саме в пору, коли все ж панщини вже нема, селяне вміють уже проливати і кров підчас виборів, 40% у Галичині а 30% на Буковині вміє вже читати і писати, читалень по селах багато — проте такий песимізм! Що сему за причини? Письменники — говорю про галицьких — подають сі причини. Житє в конституційній Галичині зовсім змінило ся після знесеня панщини, а під польським і жидівським панованєм воно виродило ся в декотрих сторонах у таку карикатуру, що годі доброму чоловікови не кричати на увесь сьвіт: „Ратуйте!“ Що вже завело ся доброго і приняло ся, про се нема що більше балакати, а от є ще се але і те не добре — давай же людям душу мучити, щоби могли піднести народ! І оттут сповняє галицька беллетристика свою гарну задачу, сповняє так, що й Українцям, які перемогали звичайно своїх заграничних земляків артизмом, можна би дечому доповчити ся...

Подумати тільки: живе у малім містечку, у правдивій Содомі, учитель; у нього і свої клопоти і страшенна праця в школі; він на власній шкурі зазнав нещасних галицьких „порядків“ — і той чоловік ще знаходить у собі стільки сили, щоби в оповіданнях — а він написав їх кількадесять! — звернути увагу і інших людей на те, що він побачив і що його заболіло! Праця — справді гідна найвищої похвали, бо хоч вона авторови не принесла ніякої матеріальної користи, за те в читачах збудила неодну благородну думку. У сім і найбільша заслуга таких оповідань.

З артистичного боку оповідання Ковальова по-при всю свою пластичність, мають на собі сліди скорої роботи, може з недостатчі часу — авторови ніколи було переробляти оповідання по кілька разів; фабула у них богата і звичайно має всі прикмети правди; оброблене їх ясне і просте і воно в оповіданнях з сірого життя зовсім на своїм місці. Але буває часом, що потрібно більше зложеного стилістичного апарату, і тут автор уже не може подлати. Коли він, наприклад, захотів обробити екзотичну тему про китайську яблінку, що виросла з зерна на горах проміж смереками, то очевидно томив себе, щоби стиль його вийшов скільки можна делікатним і гнучким. А се йому не зовсім удало ся, хоч сама тема прегарна. Придалось би авторови звернути більшу увагу і на стиль і мову, в котрій стрічають ся церковні, польські або російські слова, як ось мятежник замість бунтівник, дворянин замість шляхтич, любомятежний, чувствовати, нелапшивий, цьвічити, оббамбурити, вторично. Але і те треба сказати, що деякі звороти і слова, хоч незвичайні, дають місцеву закраску оповіданням, потрібну для них.

Події більшої частини оповідань Ковальова відбуваються в околицях Дрогобича і Самбора. Отсі нещасні сторони описані вже в нашій літературі Франком Ковальовим, Цеглинським і Чайковським так, що будучі покоління будуть мати доволі „людських документів“ з 19-ого століття, щоб на їх основі виробити собі поняття, як то жило ся їх предкам.

Осип Маковей

Народній театр.

II.*)

Театр мусить бути загально-народнім.

Казати, яку велику освітню вагу має театр взагалі, се значило-б переказувати знову багато дечого гарного й розумного, що вже досі було про се казано і що читачі і без того знають. Та мабуть я не помилю ся, коли скажу, що велика більшість публки, свідомої літератури, кажучи про вагу театру, має на оці самі так звані освічені стапи громадянства, зовсім не беручи на увагу всієї иньшої, без порівняння більшої маси людности. Більшість думає, що драма є вінцем літературної творчости, і розуміти її може тільки невелике, як що рівняти до всієї маси народу, коло освічених людей.

По величезних театрах старої Греції у в сь грецький варід, починаючи з найвисшого достойника державного і аж до найбіднішого робітника чи хлібороба зазнавав утіхи з драм Есхіля, Софокля та Евріпіда. Сї твори були зрозумілі грецькому простолюдо і вкупі з тим були такими високо-артистичними зразками літератури, що всі освічені люде й досі їх студіюють.

Уже сей один факт показує, що не зовсім певна думка, мов би то високо-артистична драма може бути власностию тільки верхів громадянства.

Краще розглянувши річ, ми дійдемо до зовсім иньших виводів.

*) Гл. кн. VII. ст. 23—46.

Досліди літератури первісних народів показують нам, що сценічні вистави суть найулюбленішою формою літературних творів у первісній громаді. Сьпів, музика й мімічний танець — нерозділені елементи таких вистав. Де далі такі вистави пошалу зростають до поважної драми. Відомий французький учений Шарль Летурно в своєму висліді „Літературний розвиток народів“ доводить сей факт на певне, і таким робом скрізь поширена думка, мов би то драматична література є вінцем літературної еволюції, мусить упасти.

Де далі, як підносить ся культурний рівень певного народу, підносить ся і поважність його проб драматичної й сценічної творчости. І коли високо-талановитий нарід, розвиваючись як треба, доходить до такої високости культурного життя, як старі Греки, то він — казано вже — буває таким щасливим, що сотворює драму, яка своєю красою чарувати не найрозвиненіші розуми людськості дальших часів і вкупі з тим є придбанням усього народу, а не самих тільки вищих станів з найделікатнішою культурою.

На жаль дальший розвиток європейської драми не відповідав такому гарному початкові. З занепадом грецького сьвіта занепадала й властиво-грецька драма, а Рим не стояв так високо своїм артистичним розвитком, щоб міг далі посувати діло грецького генія. Навпаки, в грубому імператорському Римі театр розвивав найгрубіші, найнегуманніші інстинкти некультурних мас. Досить згадати, що, напр., у трагедії І-го віку по Р. Х. „Геркулес на Етні“ ролю Геркулесову мусів грати присуджений на смерть злочинець і його палили живцем перед глядачами. Такі вистави хоч зрозумілі були всій народній масі, але були тільки брудною пародією драматичної вмілості, — такі речі могли тільки вбивати саму сю вмілість і впливали цілком негативно на артистичний (не кажучи вже про моральний) розвиток мас.

Зрозуміло через те, що римський театр не виявив добродійного впливу на розвиток середньовічних сценічних вистав: вони були такої невисокої артистичної вартости, який невисокий був тоді розвиток народній. Але сі містерії, міраклі та *sotties* мали ту спланатичну рясу, що були творами цілком демократичного характеру, зрозумілими всій масі.

Але чим далі європейські сценічні твори зростали до поважної і артистично обробленої драми, тим складнішою вона ставала,

чим більшого й більшого знання, освітніх відомостей вимагала вона від того, хто хотів її розуміти, то все більше ставала вона власністю тільки освічених, вищих станів, бо тільки вони, далеко випередивши на дорозі освіти темну народню масу, мали того стільки, скільки його було на се треба. А як класичний напрямок у драматургії сповнив сцену цілком невідомими народови особами й образами, то се вже зовсім одрізало нарід від поважного театру і він став ся власністю тільки привілейованих станів.

Та вже згадувано, що серед самих народніх мас існує жива потреба на сценічні вистави. Через те паралельно з театром вищих станів, серед народу не перестав жити свій власний театр у формі всяких святкових сцен і вистав, вертепу, ярмаркових фарсів і т. п. Тут стало ся саме те, що й у загальї з літературою: перейшовши з уст до рукопису, а далі й до друкованої книги, література на який час стала ся власністю самих освічених станів; але-ж словесна народня творчість не вмирала: словесна література жила, розвивала ся під усякими впливами (між иньшим, з великим впливом від писаної літератури) і давала твори, що тепер, понадруковувані по товстих томах фольклорного материялу, дивують читача своєю артистичністю, а вченому дають добрий материял до поважних і детальних вислідів.

Але-ж як писана література перестає тепер бути власністю самих тільки привілейованих станів, переходить у народні маси і де далі все більше нахпляєть ся до того, щоб зробитись літературою спільною і панови і мужикови, — так і сценічні вистави зо сцени теарів, призначених задля панської публки, починають проходити в нарід. Там є вже їм приготований ґрунт і через те — ми вже се бачили — їх там витають дуже щиро.

Нормальне становище літератури й умілости мусять бути такі, щоб вони були зрозумілі і користні всьому народови, задовольняли потреби всієї маси якого там народу, а не самих тільки не багатьох вибраних.

Але-ж величезна більшість творів нової літератури й умілости творила ся задля самих привілейованих станів, а між ними станами й народньою масою є велика різниця в освіті, в поглядах та в смаках; через те й стала ся така ненормальна річ, що чоловікови з народу вельми важко зрозуміти деякі з тих творів. Запобігти лихови можна тут тим, щоб дальша творчість чинила ся з увагою на всю масу народу; а разом — підносити в гору

артистичний розвиток неосвічених тепер має до того, щоб вони стали розуміти кращі речі світових майстрів.

Доведеться деякий час писати твори, сказав би, дочасної ваги, що булиб мостом, яким народні маси могли би перейти від сьогочасного свого естетичного розвитку до того, якого вимагають зразки світової літератури. З сих останніх є чимало таких, що й тепер уже зрозумілі народowi і треба якомога більше їх поширити серед народу, додержуючи одначе, щоб ліпше досягти мети, певного добору і певної черги: тобто пускати попереду таке, яке легше народowi зрозуміти і яке поспособить йому перейти до важчого.

А добре добір такий зробити і чергу упорядкувати можна тільки тоді, коли ми брати мемо до ваги смак і вимагання народної маси. Через те й важні досліді — як наріз читач книгу та розуміє твір умілости. І творець нових загально-народних творів, і популяризатор того, що вже є, мають з таких дослідів за для себе добру науку.

На жаль ці відомости про сільські театрові вистави, що в отсій розвідці пощастило зібрати, занадто випадкові, уривкові й нечисленні, то й не можна на підставі їх дійти до яких більш-менш певних думок. Та все-ж, у купі з дечим иньшим, вони показують деякі цікаві речі, їх я й хочу тут подати читачеві до ваги.

Форма й обробка в творах для народнього театру.

Спершу я хочу сказати трохи про те, якої форми й обробки треба в гарних творах народнього театру.

Булоб чудно в українському журналі вияснити, що народній театр може вживати тільки мову народню, тобто на Україні такий театр може бути тільки український, і поки Шекспір, Шіллер не будуть перекладені по українському, доти вони не можуть з'явитися на народній, а ще більше сільській сцені — се зрозуміло. Але опріч усього треба ще дбати про те, щоб мова в драмах народнього репертуару була добре зрозуміла народowi, тобто — щоб у їх не було чужоземних слів і по зможі щоб вона була проста.

Тоді вона буде близькою до народньої української, а через се буде тільки ліпша і довговічнійша.*)

Треба берегти ся вживати форм жаргонових. Д. Руденко каже з поводу своїх вистав, що мішаний жаргон Возного („Натадка Полтавка“), Голохвостого („За двома зайцями“) та інших таких осіб важко зрозуміти селянинові. У нас же останніми часами жаргонова мова в побутових драмах дуже запанувала. Спершу вживати її подекуди вимагала реальність у писанню і було се річею дотепною. Але де далі почали автори вживати сієї мови вже тільки на те, щоб сьмішити глядачів та ще й користували ся з неї занадто часто й багато: з'явили ся твори, писані жаргоном мало не цілком (напр. „За двома зайцями“), надто ще таким жаргоном, що ніхто і ніде в життю його не вживає, а є він вигадкою самого автора, який дбає, аби реготала ся звісна частина публики. Ще дуже добре, коли нарід не розуміє такої мови, а от лихо, як він її зрозуміє: тоді він її переймає. Одно він переймає через те, що воно йому здаєть ся гарне: адже той може розуміти, що сей жаргон є жаргон, хто добре знає ті дві мови, з яких сей жаргон склав ся: українську і московську; нарід знає свою мову, але не знає московської і чуючи жаргонові форми, часом думає, що так і треба говорити „по панському“, і такий добродій, що нахвильний до „панської розмови“, зараз і перейме ту мовну каліч. Друге переймають через те, що воно здаєть ся кумедне: спершу переймуть жартом, а там, звикши, і зовсім почнуть уживати — я такі речі сам не одного разу бачив. Через те такі жаргонові драми є злом задля народнього театру.**)

*) Народні форми живуть і жити муть, а наші сььогочасні неологізми та барбаризми через які 30—50 років здебільшого здавати муть ся чимсь велим чудним та недотепним. Звісно, децю з нашої спеціально літературної мови вдержить ся в ній і тоді, але можна дуже бояти ся, що наші потомки через пів віку не могли муть нас читати вже через одну мову, бо вона здавати меть ся їм такою саме перістою та макаронічною, як нам тепер здають ся писання наших письменників XVII та XVIII віку. Ми їх тепер не можемо читати, а народні пісні й казки, поскладані геть по переду, читасмо й утіху з їх мови маємо. От через те ліпше буде нам яко мога народньої мови держати ся: вона нам віку додасть і зробить нас ближчими й зрозумілими народowi.

**) Вони є злом ще й з другого погляду. Як що в драмах панує жаргонова мова, то се врешті несе, вульгаризує мову сцени — хоч сільської. Врешті се погано й самим авторам: жаргон, як аномалія, не розвиваєть ся, а тільки

Що до обробки теми, то я багато разів помічав, що нарід у книжках не любить вихоплених окремо, епізодичних малюночків: він любить сюжети, де поступово розвивається і викінчується інтрига, докладно виложена. Читачеві з народу легше пізнати ідею (а через те й право на існування (такого цілком викінченого твору, ніж ідею уривкової сценки з натури, хочби й дуже артистично виконаної. Селянин часом зовсім не може зрозуміти, нащо пишуться, або в театрі виставляються такі сценки: нащо й до чого це? питає він, не можучи згадати й зв'язати між собою всю ту суму обставин та умов, що породила змальований факт, все те, про що в творі не говорить, але про що треба догадатися, додуматися. То й не має селянин через те змоги зрозуміти твір, зробити з його логічний висновок, дорозумоватись, через віщо сей твір має право існувати. Взагалі ескізний спосіб писання задля народу зовсім не здатний. Щоб твір мав найбільше шансів бути зрозумілим народові, в йому все, починаючи з мови і аж до змалювання характерів, мусить бути виразне, вироблене так, щоб не було ніякої змоги зрозуміти його двозначно. Дуже часто навіть не добре стилізована фраза може дати привід до зовсім неправдивого розуміння твору. Ніяких натяків, бо їх можуть або не зрозуміти, або зрозуміти не так, як треба. Виразність і докладність, навіть може підкреслена виразність висловів, ситуацій, типів мусить бути прикметою народного сценічного твору.

Сюжети драм народного театру.

З якого життя треба брати сюжети задля драм народного театру? Мені здається, що на це вже висловлено відповідь, як казано, щоб за для всіх клас народності була одна література.

Все, що варто змалювати в драматичній літературі взагалі, може бути матеріалом і для твору „простолюдної“ сцени. Та на лихо, просвіта народних мас стоїть дуже низько, з усіх боків силкують її не пускати в нарід тих та тих ідей, таких та таких відомостей. А багато творів написано так, що читач, щоб їх зро-

відміняє відповідно обставинам, моді. Через те твори, де багато жаргону, будуть неможливі ні до читання, ні до вистав, як зникне жаргон, який уживають їх персонажі. Про вигаданий жаргон Голохвостових та Пронь шкода вже й говорити.

міти, мусить знати саме те все, чого до народу не пускають і чого нарід не знає. З тим треба рахувати ся.

Дуже поширена думка, що в народньому театрі драми мусять бути неминуче з народнього життя. З сьм згодити ся ніяк не можна. Ще й надто: суть такі драми (і то добрі на нашу думку) з народнього життя, що вони зроблять на нарід погане вражіння, чи навіть пошкодять.

Інтелігенція, живучи дуже відмінним від народу своїм власним життям, бажає знати як живе сей нарід. Вона вивчає його життя з усяких поглядів робом науковим, або змальовує його в творах красного письменства. Цілком натурально, що в сих творах мальовано ті риси народнього життя, якими воно більш-менш виразно відріжняється від життя інтелігенції: з одного боку ці риси були помітніші, швидче й легше міг їх добачити чоловік з інтелігенції, а з другого — вони абуджували й найбільше цікавості як щось нове, з власного життя інтелігенції невідоме. Але-ж народови такі риси, звісно, не можуть бути ані нові, ані цікаві в такій мірі, як інтелігенції. Дуже часто, напр., змальовують у сценічних творах народні обряди та звичаї задля їх самих, і ці речі приваблюють глядачів з інтелігенції. Але-ж народови се може здати ся зовсім не цікаве, яко цілком йому відоме, або й чудне — в тих випадках, як через сценічні умови — народній обряд виставляється на сцені неминуче відмінним, утятим (таким, напр., буває дуже часто на сцені українське сільське весілля). Про такі речі селяне, потрапивши в городі на виставу якої доброї української трупи, казали: „Де-ж таке видано, щоб так робило ся? Узяли та й звели сватання з весіллям ув один день!“ А через се селянин може втратити віру в театр*).

Але бувають випадки, коли твір з народнього життя може наробити шкоди цілком реальним і правдивим змалюванням народнього життя. Згадаймо про виставу „По ревізії“. Д. Кропивницький у сво-

*) Але є один випадок, коли можна й треба виводити на сцені народнього театру якийсь народній обряд — се саме тоді, коли мати мету підтримати життя сього обряду серед народу (через його артистичну вартість, напр.). Тоді треба так змалювати його, щоб він був повний, не покатічений купюрами чи відмінами, щоб варіанти взято найліпші і т. п. В такому випадку обряд сей в гарному виконанню може стати перед народом в новій силі й красі, нарід побачить єго красу, побачить, що освічені люди інтересують ся сьм. і сам возьме річ до більшої уваги.

ну прегарному етюдї дає Риндичці казати, що як заєць перебіжить дорогу, то неминуче лихо складеть ся. Се артистичне місце примушує освічену публіку дуже сьміяти ся, а на рожнівських жінок воно зробило зовсім иньше вражіннє: вони взяли його просто яко серйозну правду, і драма підтримала забобони.*)

Часом комічне змалюваннє народнього життя ображує глядача з народу. Згадайте, як образились селяне з Сидорівки за невинну властиво сценку в жарті „Як ковбаса та чарка, то мпнеть ся й сварка“. Подорожні їдять у шинку й розмовляють про продаж свій на базарі — типова, ляконїчна розмова. В сценці тій нема ніякого шаржу, вона реальна, і чуючи сю розмову міський глядач добродушно сьмієть ся. Але-ж сільська публіка иньшим оком на се глянула:

— Яке вам діло, — казала вона, — що ми їмо печівку і продаємо хліб? Хиба ми його у вас однімаємо? Чогож ви з нас сьмієте ся?

Таким побитом задля народньої сцени треба добирати драми з сюжетами з народнього життя трохи обережно. В таких драмах народнє житє змальовано з погляду інтелїгентного глядача; а в драмах за для народньої сцени його треба малювати трохи

*) З сього powodu я згадую такий випадок. Один мій сільський кореспондент, учитель, постачав мені фольклорні записи і через те мав у себе моє виданє „Етнографическіє матеріали“. Піповнивши з дому, він покинув у себе на столі другий том єєї книги, де видруковано оповідання про відьом, замовляння і т. и. Випадком зайшов до його тоді знайомий селянин, що брав у його поперед сього читати книги, та й узяв тепер до читання „Етнографическіє матеріали“. Почитав і цілком упевнив ся, що справді є на сьвіті всяке чортівиннє, відьми, що справді замовляння й шептання мають силу і т. и. „Уже коли й по книжках про се пишуть, то виходить, що правда. Тепер нікому не повірю, коли казати муть мені, що се брехня“. Поперед сього сей селянин, під впливом учительової науки, схилив ся до єєї думки, що все те — бабські вигадки, тепер хоч як його впевнювано і розказувано, на що саме видають ся книжки з етнографічними записками, він усеж не покидав свого. Сей факт досить виразно показує, як то дуже обережно треба поводити ся там, де книга займає народні забобони. Я сам не один раз помічав, що твори, як от Квітчин „Конотопська відьма“, „Мертвецький великдень“, фантастичні Гоголеві оповідання чинять такий вплив на сільського читача, як отой том „Етнографических матеріалов“. (Такий саме вплив мають деякі з фантастичних народніх оповідань Л. Толстого). Доти, поки містично-забобонна основа селяньського сьвітлогляду мати ме силу, такі твори не зовсім безпечно ширити серед народніх мас.

з иньшого погляду — з погляду інтересу глядача з народу. Тим то в таких драмах не треба давати багато місця рисам народнього життя дуже щоденним, а через те й нецікавим народови. Забобонів або зовсім не треба займати, або малювати їх такими виразними задля глядача з народу рисами, щоб селянин не міг не бути певним, що автор дивить ся на сей факт народнього життя цілком негативно. Треба бути дуже обережним, малюючи і ті риси народнього життя, що нам, з нашого погляду і через наші звички й звичаї, вони можуть здавати ся комічними, але народови зовсім не здають ся такими. Коли сї риси не суть самі собою негативні, що бажано, щоб вони зникли (а через те гаразд буде й осьміяти їх), то ліпше буде зовсім їх не займати.

Вимагання від народніх драм.

Але опріч сих вимогів негативного характеру суть і позитивні вимагання від народніх творів. Се вже торкати меть ся не до самих драм з сюжетами з народнього життя, але взагалі до всяких драм народнього репертуару; але щоб зручнійше було говорити, я згадаю про їх тут.

Живши на селі та дававши сільським читачам книжки до читання, я часто чув отакі о питання:

„А скажіть же, чого ся книжка навчає? Як доброго чого, то візьму, а то так не хочу й брати“.

Читач з народу не признає так званої „умілости задля вмілости“. У його всі книжки ділять ся на сї відділи: такі, що з їх він може здобути собі користних, чи цікавих йому відомостей, — се книги утілітарного або наукового змісту; такі, що з їх він довідуєть ся про віру та її догми, і врешті такі, що навчають його „як треба жити“ — тоб то подають йому приклади доброго людського життя, вясняють ті чи иньші моральні прінципи. До сього відділу можуть належати усякі моральні науки, житєписи симпатичних народови людей і ті твори красиого письменства, що в їх читач із народу признає серіозну ідею, яка дає змогу вивести з твору добру моральну науку.*) Все-ж иньше, що до сїх відділів

*) Хай не дивуєть ся наш читач, що тут єднаєть ся в одному відділі житєписи й поетичні вигадки. Коли сільському читачеви поетичний твір подобаєть

не можна порахувати, сільський читач зве просто „казками“. Сяки „казками“ де хто, переважно молодіж, звісно теж цікавить ся, але поважний дорослий селянин хоч і вислухає таку „казку“ і навіть як коли, то може й залюбки, але все-ж поглядає на таку літературу трохи згорда.

Ото-ж ідея, тенденція твору народови здається найголовнішою річю. Її він насамперед і шукає в творі, і розглядає його з того погляду — чи симпатична, чи ні тенденція в йому, а все пильше здається селянинові другорядним. Через те читачеві з народу дуже часто може не сподобати ся твір найартистичніше оброблений, але такий, що його ідея — через те або инше — селянинові несимпатична або незрозуміла. І навпаки: йому часом може сподобати ся твір з нашого погляду мало артистичний, але такий, що в йому гостро висловлена і до вподоби такому читачеві тенденція. Натурально отже, що сільському читачеві або глядачеві найбільше припадати муть до смаку такі твори, де він знайде позитивні типи, що своїми вчинками більше менше відповідають на питання: „як треба жити“. Таких типів треба в драмі ще й через те, щоб легше було глядачам зрозуміти її. Коли глядач бачить, як гарні люди твору відносять ся до всяких фактів та людей, то він зрозуміє авторові погляди, се вияснить йому ідею драми, а без сього вона може зостати ся незрозумілою (див. напр. про те, як сільські глядачі не зрозуміли ідею драми „За двома зайцями“).

Сказаного, здається, досить буде, щоб вияснити, через віщо прегарно написана драма д. Кропивницького „По ревізії“, не сподобалась ні в Сидорівці, ні в Кропивному, ні в Рожнівці, а зовсім не високої ціни жартик „Гласний“ зробив велике і дуже бажане вражіння на тих же таки рожнівських глядачів.

І справді „По ревізії“ могла завдати мороки сільському глядачеві йому було загадкою, як він мусить відносити ся до того, що бачить на сцені. Драма починається прегарним, жваво й ре-

ся, коли він уважає його за серйозний та вартий уваги, то здебільшого він думає, що се описано справжні події, змальовано людей, які дійсно жили на світі. Бувало, оповідаєш селянинові про якого Лінкольна чи Вашингтона, — просить він показати йому їх портрети, подивить ся, подякує, а тоді й питає, чи нема в мене й портретів Тараса Бульби, або Квітчиної Марусі, та ще й допитується, як саме звала ся та слобода чи хутір, де жила Маруся, і т. н.

ально написаним сторожевим монологом. Слухаючи цього монолога, ми собі посміємося (чи маємо ми право тут сьміятися — сеп'яша річ) з некультурності сторожевої. Алеж селянинові с'я некультурність здається зовсім звичайною, ні трохи не дивною річею: адже на селі, пересічно, мало не всі стоять на такому рівні культури, і с'ей рівень культури задля села є, можна сказати, нормальним і через те не вражає глядача. Тим то селянин зовсім тут сьміяти с'я не буде: задля його сторож такий саме нічим нецікавий дядько, як і всі иньші; те, що він каже, з селянського погляду не є нічим комічним, так усі говорять, і нема ніякої рації дивити с'я на його міркування нег'ативно. Так саме й деякі иньші міркування персонажів (напр. Риндиччині слова про нещаст'я від зайця) хоч і здаються нам кумедними, але глядачеві з народу показують с'я нормальними.

Та сила в тім, що драма подає всі с'ї нормальні з селянського погляду факти цілком у такому ж тоні, як і зовсім ненормальні річи: п'яцтво, бабські сварки, продажність волосного суду і т. п. Нам с'е цілком зрозуміло: нам *усе* в драмі кумедне, бо до всього там змалюваного ми відносимо с'я нег'ативно; але селянин може відносити с'я нег'ативно, скажемо, до бабських сварок та до п'яцтва, але не може так відносити с'я до сторожевого монолога та до Риндиччиного зайця. То глядач з народу й не знає, на яку йому ступити: коли до всього, що він бачить, треба відносити с'я нег'ативно, то щож тоді робити з сторожем та з зайцем? Колиж на зайця та на сторожа глянути позитивно, то доведеть с'я так саме дивити с'я й на все иньше, а с'еж неможливо. Коли ще додати, що в драмі зовсім нема позитивних типів, які своїми відносинами до того, що діється с'я перед глядачем, пособлялиб йому порозбирати, що воно й до чого, то зрозуміємо, через віщо селян мало вдовольняє „По ревізії“.

Тепер візьмемо водевіль „Гласний“. В йому так саме осьміюють с'я людські вади: автор глузує з селянина Лагоди, що як потрапив у земські гласні, то зараз почав вилазити в пани, вб'ирати свою дочку в городські вбрання, щоб віддати її за панича — якогось пройдисьвіта-канцеляриста.

Але через те, що авторів погляд на с'ї факти добре селянинові впдко, а позитивні типи драми (мати, дочка та її молодий селянин) показують п'яшій ідеал життя, ідеал симпатичний і глядачеві, — то сьому нема чого не розуміти, і драма йому подо-

баєть ся і робить на його бажане — і з авторового і з загального погляду — вражіннє.

Здаєть ся, що яко висновок з усього сказаного, можна так формулювати вимагання від сценічного твору народнього репертуару: він може, а часом і мусить малювати неґативне в житю, але се малювання повинно бути таким, щоб глядач цілком розумів, що до таких фактів тільки й можна неґативно відносити ся; в купі з тим такий твір мусить неминуче містити в собі позитивні типи, що відповідають на ті чи иньші розумові й моральні запитання народні („як треба жити“).

Та певне, що сього ще не досить. Нарід через свою малу культурність може й не знати, що є така чи така ідея, такий чи такий факт, через те в його може й не народити ся запитання, яке займалоб ті річи. Маючи на меті поширювати розумовий обрій народній, треба чинити нарід свідомим тих фактів та ідей, яких він досі свідомий не був, тоб то давати йому твори з сюжетами не з його власного життя.

І поперед усього, звісно, з життя інтеліґенції. Інтеліґенції треба знати нарід, але так саме й народови треба знати інтеліґенцію. Тільки тоді, коли се буде, можлива стане продуктивна робота всіх станів громадянства задля розвитку країни. Чим більше інтеліґенція і нарід знати муть один одного, чим більше будуть одне одного розуміти, тим швидче зникне та сумна проміж їх невіра, яка так страшно гальмує тепер поступ народнього розвитку. Через те чим більше буде зрозумілих народови творів, які вияснялиб йому життя інтеліґенції, тим буде ліпше.

Герої й факти минулого, радісні і сумні події рідного краю також повинні бути на сцені народнього театру. Свідомість, що рідний нарід має історію, більше-менше славетне минуле, що він боров ся за дорогі йому ясні ідеали і виявив у тій боротьбі свою силу, — ся свідомість підносить нашого духа в гору, зосьмілює, надає сили й зважливости і окремії людині і масі. Тут народність убачає, чим вона була й що мала, навчаєть ся, чим їй треба бути й чого ще придбати; тут вона довідуєть ся про своє місце й призначіннє в загально людському житю і про те, яким шляхом вона мусить іти далі. На сцену-ж наше минуле і наших героїв! У нас є герої і є славетне минуле, хоч ми досить довгий час силкувались довести, що в нашій історії не було нічого, опріч дикого

кровавого буяння, опріч панування еґоїстичних інстинктів! Хай і на далі живе й папує історична критика, але правда про достойні хвали вчинки хай не ховається перед сією критикою, а подає народови науку з книги, зо сцени, з малювання!

Але-ж обсяг ідей, що посувають наперед людськість, не вичерпується ся межами минулого й сьогочасного життя рідного народу. То неминуче треба спізнавати минуле й сьогочасне життя иньших народів. Через те твори на сюжети всієї культурної людськості мають таке-ж право на місце в народньому театрі, як і всі вже згадані твори.

(Конець буде.)

Б. Грінченко

З російської України.

Новини нашої штуки.

Надайте, надайте перепони, що відокремлюють різні роди поезії! Нехай перед поетом розстиляється великий горизонт, нехай його геній не відчуває більшого тісного загорода, у яких замикається, послаблюється штука. *Себастян Мерсіє.*

Усюди і в усі часи чоловік, не дочекавшись, поки вироблять ся оруддя, способи промислу, творив те, що ми односимо тепер до красивих штук — о стільки необхідною з'являється ся задля людини ота роскіш. *Шербіюле.*

Руйнування естетики взагалі і яскравого її представника, штуки — річ відома ще з давніх давен. Ще, як знаємо, Платон, обдумуючи свою ідеальну державу, вигнав відотіль Гомера, якого зводителя народних звичаїв; Платон же казав про малярів, що вони роблять пусте діло вже після одного того, що всі земні об'єкти — лише погані копії совершенних типів, незграбні переймання нетлінних вічних ідей. Варт згадати тільки його печерю, закованих в кайдани рабів, що бачуть на стінах своєї в'язниці рухливі типи і приймають їх за живі істоти — і питання про даремне копіювання реального в природі розрішається само собою. І в усі часи, скільки не живе мир, не переривалась плеяда індивідів, одарених єдиним лише інстинктом — інстинктом існування, щоб там не було по за ним існуванням; вони касували ідею прекрасного тільки за те, що вона не давала їм чобіт. Межа, що віддаляє безапеляційні заяви від прагматичної аргументації, не переступалась ніколи, і тільки найбільше впливові з нищителів згодні були і за штукою при-

знати де-яку вигоду: вона теж може де-чому учити, і її можна зробити школою премудрости та добродітелі, казали вони.

Фахові ригористи „борби за існуванє“, псевдоекономісти, а за ними і вся „нища братія“ духова казали: „Проста, без усякої архітектури халупчина також добре боронить від негоди, як і чудовий палац. Спаліть усі картини і поетичні твори, розбийте всі статуї — і запас хліба від сього не зменшить ся ні на одне зерно, а звівечите хоч один виділ індустрії — і мир зараз же почує захитанє в своїому добробуті. Штука — се чиста розкіш“! Але гарні утілітаристи чомусь завжди були поганими психологами: вони забували, що, хоча штука й розкіш, але розкіш так дивно і незрозуміло звязана з чоловічою істотою, що чоловік, котрий обходить ся без неї, є варваром, може й гідним по частині на добрі поривання, але диким душею. Може серед нас і є типи, що ніби-то перечать сьому, але не треба забувати того, що ми все-ж таки, так сказати-б, класично виховались за помічю штуки і вона вже влила нам у кров де-що з своїх позиточних соків. І почім знати: може тоді, коли наука, релігія і штука віддадуть нам усе, може тоді вони і стануть нам непотрібними, але тепер естетичні задоволення ще о стільки далекі від денних турбот і від деяких жолудкових ідей, що утворюють цілий свій особний мир, мир не підлягаючий законам соціальної общини, в якій так погано відчуває себе чоловік. Дивлючись на твір геніяльного маляра, слухаючи музику, чоловік не відчуває ні задоволеної користолюбности аві гордошів, у кишені у нього не прибавляється ні однієї золоті монети і після читання поезії йому не менше хочеть ся їсти, ніж перед нею; але тоді всі душевні емоції знаходять таке широке натуральне задоволенє, чоловік в ті хвилини о стільки ідеальне змаганє созерцання ставить вище бажання „мати, утілізувати“, що справді, здається можливим достиженє тут, на землі пізнання Слова Істини, представника совершенних форм, втілених тепер істиєм у форми індивідуальні, чуттєві. І той мир, в котрому звучащі тіла балакають до нас язиком чуття, риси і контури роз'яснюють нам таємні відносини між природою і доступними нам формами її; той мир, що яскраво малює нам всі дивні процеси нашої душі, зародженє і гибель почувань, і боротьбу, і торжество, і міць, і безсильність: той мир — є кращим з усіх!

Язик його — не схожий з нашим, але ми розумієм його: коли хвиля, неперестанно плещучись о беріг, стогне, радіє, при-

літає і знов уносить ся кудись у блакитну далечінь — нам зрозумілими стають неземні змагання великої душі, змагання, що несли духа над бездонними стрімкими ярами, над необсяжними океанами, несли кудись далеко, в незрозумілу височінь неба. Коли згуки оркестра, то жартовливо пробігаючи в верх та в низ, то гармонійно несучись повними акордами доходять нашого вуха — наш розум ясно бачить тоді, чому-то лїс отой такий смутний завжди; про віщо листє його так тихо шепоче поміж собою, і чому вітер так непевно і несміливо цілує лїлію перед заходом сонця. Коли з рам золотих гляне на нас усе сяйвом облите широкеє поле та почуєть ся відотіль і пісня жайворонка і дякуюча молитва косяря — як легко, вільно зітхнеть ся тим повітрям, що хвилями і цілими потоками лє на нас далекий худог. І він, що десь і колись жив одним життям з природою, що плакав над згуками та фарбами — примушує тепер і нас тремтіти перед розкритими тайнами життя, вслухуватись у розкішну пісню соловія і в журне туркотїне горлиці...

Відомо все се і не є аксіомою лише двом категоріям людей: розумам абстрактним, що витають в царствах холодних ідей, і людцям, що пірнули цілком у турботи про омарів, про відсотки та акційні дивіденди. Крім сих, що може й мають змогу розуміти та не мають до того снаги і охоти, є ще мільйони людей, котрі може й хотіли-б пізнання, та суворі умовини житєві кинули їх в таку сумішку суспільних розумінь, в такий конгломерат непорішених питань, що їм не стає цілого життя на те, щоб і малу долю їх порішити, бо увесь час їх, сих людей, іде на добування васущника, на випрямленє зігнутого горба. І може в тому, щоби дати змогу сим обездоленим бачити прекрасне, і є найбільше симпатичне завданє штуки.

Досї малярі, музиканти, скульптори, архітектори, взагалі представники штуки були якимись узурпаторами: вони думали що тільки вони самі можуть достойно оцінити той або инший художний твір, що тільки вони самі є „своїм найвищим судом“ і через се з якимсь призирством пропускали мимо вуха „шум товпи“. Правда, худог бачить те, що недоступне другим очам; його душа більше чутлива і сколихнеть ся до глибини тоді, коли друга істота зо-станець ся зовсім спокійною — але що такий аристократизм не є природним станом, за се свідчить уже само те, що худог все-ж таки творять задля публіки, а не задля самих себе.

Досі здобутки штуки, правда, були розкішю. В той час, коли поет з огненим словом уже став по часті доступним сірій масі, маляр, скульптор і музикант живуть ще на особних умовах: твори їх, яко наслідки богодухновенних ідей, цінять ся нами трохи що не на вагу золота, через що вони зовсім недосяжні і, виходить, незрозумілі ширшим верствам. Можна сказати-б, що продукування взагалі задля більшого числа людей уже само породжує ремісництво, ділетантизм і профанацію, але то буде неправда, бо наколи і бувало так досі у нас, то се лише наслідок нашого неуміння. Фідій і Пракситель не стали ремісниками через те, що статуї їх стояли на вулицях; Есхіль та Софокль не були репрезентантами індустрії, хоча цінителями їх трагедій був увесь наріз. І почім знати: може тоді, коли світ штуки і науки осяє темну масу, коли стануть зрозумілими твори гегеля „єдиному от малих сих“ — може тоді і справді земля буде найкращою з планет! От тим то і треба радіти, коли роблять ся в сьому напрямі хоч які малі кроки, хоч який поступ.

Є видання і вийшов уже у світ тепер альбом „Из Украинской Старины“, споружений д. Васильковським. Альбом сей має на меті, перше: дати материяли з української старовини — історичні сцени, звичаї, типи, одіж, клейноди і т. и. Як каже проф. Яворницький в тексті до альбома: „В наші часи ніхто вже не стане заперечувати великому просвітному значіню науки археології чи то науки про стародавности... Тому в теперішні часи і державні заклади і приватні особи показують великі заходи і не мало покладають кошту на збиранє всіляких стародавностей, наповняючи рідкостями не тільки метропольні, а і провіційальні музеї. Тому і всяка проба видання старовини не тільки не буде зайвою, а навпаки — необхідною і бажаною, яко підручник задля археології і яко добра книжка всякому читаючому. Державні заклади і окремі особи вже не мало видали різних альбомів старовини і тим принесли велику поміч російській археології... Але в усіх тих і подібних виданнях ми бачимо або дуже мало або й зовсім не бачимо української старовини і власне старовини козацького періоду історії України. Досі відомі тільки два видання козацької старовини: одно зроблене в Москві „Обществом историк и древностей“, що видало де-кілька типів козаків, міщан та селян та і то яко додаток до „Лѣтописнаго повѣствованія о Малой Руси“ Рігельманового; друге видання було зроблено в Київі приватною

особою В. В. Тарновським, котрий видав де-кілька портретів українських гетьманів, яко ілюстрації до праці Антоновича і Беца: „Историческіе дѣятели юго-западной Россіи“.

Першою метою альбома було зарадити сьому і заповнити собою той пропуск. Друга мета — зробити сей альбом дешевим і сим дати змогу розповсюдитись художньому виданю поміж ширшим загалом, але ся друга мета не була виконаною з причини зовсім незалежних від автора. І хоч сей альбом і не тієї ціни, якої бувають у нас взагалі художні видання, розраховані на товсті гамани, але ціна його все-ж не о стільки і низька, щоби ширші верстви мали доступність його набувати.

Сергій Іванович Васильковський — відомий маляр-пейзажист, „классный художникъ І-й степени“. Родив ся він в 54 році, а в 85-му скінчив Петербурську Академію Штук, одержавши велику золоту медаль за програму пейзажного малярства. Тоді він був посланий за кордон, яко стипендіят Академії Штук з речинцем в 4 роки. В 85-му році д. Васильковським намальована була „Весна“ (програма на 2 зол. мед.); далі в 86-му році „Пейзаж“ (що був удостоєним 1 зол. мед.); в 88 р. „Окрестности Хелоса в Испаніи“ (власність Государині); в 89-му „Запорожець на розвѣдкахъ“ (власність Академії Штук), „Утро“, „Два хутора в Малороссіи“, „Посли дождя“ і т. д. і т. д. Взагалі в усіх своїх малярках д. Вас. виступає яко талановитий пейзажист: світлий, вірний погляд на природу дає йому змогу одразу орієнтуватись в досить сложних композиціях і користуватись розумною та рішучою свободою в фарбах. В його мотивах завжди чутно потік поезії, гармонію фарб, а чудові тони, виборність в рисах та релефах, м'яке, спокійне і тонке спароване тонів падають привабливаючу свіжість усім його працям. Що найкраще ж йому дають ся ефекти горячого, ясного полудневого сонця, що напало вже атмосферу і спекою дише темер з полотна; або блакитна далечінь, синій ранковий туман, що стелить ся по-над стеном та, мов воалем прозорим, мов серпанком, накриває і журавель далекий над колодязем і он того козака, що на коня мостить ся сідати. Взагалі на малярках д. Вас. чується, що між глядачем і картиною є ціла верства повітря, котрим так і хочеть ся дихнути.

Ще одним не малим достоїнством малюнків д. Вас. треба лічити неприсутність в них підкрашування природи: худож нам малює

її такою, якою вона єсть, хиба може трошки, яко поет, ідеалізуючи оригінали — а се досить великої ваги річ, коли взяти на увагу, що не так ще давно пейзаж взагалі не студіював ся і може Калама (німецький маляр) лише можна було лічити першим, що показав на необхідність студіювання природи, знання рисунка, що умів, не ідеалізуючи і не топчучи натури, скупити в картині ідею зі строгою вірністю природі. До того-ж часу кожний більш-менш знаний маляр утворював свою систему, доводив своїх ідей, часто хитливих після першого вже погляду. Так, напр., німецький художник Андрій Ахенбах показує ніби-то цілий новий шлях пейзажного малярства, але той новий шлях — просто технічний спосіб, що надавав штуці вид ремісничої продукції. Після його системи треба було накидати поперед малюнок яким-небудь вишнім тоном, підготовлювати його в світлих та густих тонах, потім, як висохне, лєсувати, легко прописуючи зверху, в кінці-ж ножем проскоблювати по лєсованому все, що тільки можна. Правда, таким робом виходили на малюнках і зморщкн води, і старість одежі на фігурах, і туманні тони на березі моря, і пори в землі та в каміні, але те, що ще сяк-так давалось самому Андрієви та по часті його братови Освальдови, виродилось у дальших репрезентантів того напрямку в саме найжальче ремісництво, а такі мисли Ахенбаха, як напр.: „дерево не більше, як пляма на картині, і не має змісту старатись передавати характерні риси дерева — аби було дерево“ — такі кажу, мисли, звичайно могли дати лише самі скорботні наслідки.

Курбе, відомий французький маляр, малював усе — і повітря, і воду, і фігури шпательом, не доторкуючись з-за пустої оригінальності, *roug le chique* пензлем навіть там, де то доконче було потрібне. Корб'є малював без рисунка, кажучи, що в натурі рисунка нема, що там усе лише загальне, стушоване. Були засади — збирати світло в середину картини або держати два, а в середину тінь; потім казали про три, навіть чотири світла (*Spring-Zicht* німецький) і т. д. і т. д. без кінця. Кожний з малярів, маючи свій характер малювання, думав, що він є єдиним можливим, ставив свій спосіб в край вугла і будував на тому камені архітектоніку малярства. Одні з них казали, що головне в штуці ідея, мотив; другі-ж доводили, що можна лише самим точним копіюванєм натури дійти мети, але, як справедливо каже проф. Орловський: „кожен з сих напрямків крайність, кожен з них помп'яється, стежучи лише за половиною ви-

хідної мети. Завданє маляра — змалюванєм річий і ефектів, існуючих в природі, передати свою мысль, свій настрій. Інакше він стає лише фотографічним об'єктивом, не більше. Але треба зауважити і те, що ідею можна передати в легкому ескізі, в десятках рисах — особисто уява глядача доповнить останнє. Але тоді навіщо-ж малярство, навіщо штука?... Коли ми дивимось на природу, напр., на схід сонця, на рухливу тінь від хмари — то тут уже нема місця роботі уяви, розума; момент є цілком готовий, його бачиш, як він є — і тільки. Думаю, що се вихідний пункт і в штуці; наколи художам удасть ся коли-небудь передати свою мысль шляхом вірного змалювання предметів, позичених з природи, не насплюючи ні форми ні колірів їх — то думаю, що се було-б висшим ступенем штуки“.

І от сі ідеї — вкладуванє душі живої в мертву природу при можливо точному її змалюваню, проблискують в творах д. Васильковського. Він сам каже: „Можна прекрасно написати малюнок, гарно положити вірні фарби, все зробити, як слід... Але як немає у картині того „щось“ — немає і самої картини“.

В своєму альбомі „Изъ украинской старины“ д. Вас. виступає вже не яко пейзажист, а вже швидче яко історичний маляр, котрий де в чому уступає пейзажистови. Альбом сей має ХХ малюнків українських типів з доданими до них чудовими вінетками пером, легко виконаними після акварелів самого д. Вас. таким майстром пера, як акад. Самокіш. Маючи і де-яку чисто історичну консеквентність, альбом починаєть ся гетьманом Петром Конашевичем Сагайдачним, котрий

Много з неволи христіан свободыл,
За што Бог з воинством его благословил,
Бо за найбільшую нех соби надгороду
Почитаєт рыцер, кгда кого на свободу
Вызволит, за што грѣхов собѣ отпущене
Одержит, а по смерти в небѣ вмѣщене.

Твердо держить гетьман в руках свою булаву: видно, що в достойних руках вона знаходить ся, в руках, звикших володіти хаотичною масою і направляти її, бездушну, куди слід. На голові у нього висока боброва шапка з жовтим верхом, відкрила високе чисте чоло, і з нього спокійно, певно дивлять ся розумні очі... Чи вмів він та не хотів брати на хосен добрих обставин, котрі зовсім могли-б змінити становище України; чи може він був діяч

недалекосяглий, хоч і багато обдарований, що йшов своїм рутинним, хоч і певним шляхом?

Вінетка до малюнка — один із моментів нещасної задля Поляків битви під Хотином. Гордо підноситься у гору високі кріпостні мури та башти; на першому плані — їздець верблюдовий, спішно щось лаштує в своїй справі, далі самий розгал битви, а задній план, ледве накиданий штрихами — густий натовп війська, що виступає з брам кріпостних. Щоб тільки і сталось з Річчю Посполитою, як би не той „гетман-простак“, що своєю диктатурою над сіромахами та несамохвальним талантом здержав 600.000 війська Османового?

II. Далі іде Богдан Хмельницький „Александр Македонський українських літописей, Герострат польсько-руської культури“, як його узиває Куліш. Старий Хмель (малюнок зроблений після гравюри Hondiusa, *Naga Batavorum* 1651) у розкішному парчевому гетманському уборі, в червоних чоботах-сап'янцях, в правій руці держить розкішну, з дорогоцінним камінем булаву; на голові відома традиційна шапка з двома перами. Колір обличчя загорілий, темний.

Вінетка — козачий загін на поході. Попереді ватажок у панцирі, торбаниста з торбаном, козак з бунчуком, ще далі козаки в розмаїтих убраннях, мисюрках, кольчугах — усі з інтернаціональними фізіономіями, нічого не виявляючими. Чомусь увійшло в звичай у наших малярів перед козаками завжди малювати граючого та співачого бандуриста. Але бандура о стільки тихий після своєї природи інструмент, що навряд козак міг би на ньому підгравати тоді, коли округ стоїть шумлява, іржане коний та скрики товаришів.

III. Воевода Адам Григорович Кисіль (з сучасного портрета), „кість від костий українських“ і в купі польський шляхтич і сенатор. І не дивно, що така подвоєнність стаповища могла породжувати в ті часи моральну дволичність людей, служення Богу і мамоні. Польським „обичаєм“ закручені вуса, якийсь несталий вираз обличчя — і при тому типічно-український склад і обрис голови, обстриженої по козацькому.

Вінетка — церква замок в Сутковцях Волинської губ. і Крестний ход. Ідуть братчики з усіма „окрестами“ — хорогвами, хрестами, ліхтарями; батюшки у двох несуть образ, диякон кадить до нього... Найкраще удалась фігура козака, що, відклавши у бік рушницю та шапку, сів на коліна і уклоняється до процесії,

смирляючи перед сьвятиннею своє козацьке достоїнство. Дивно тільки одно: чому-то д. Вас. надав такі чисто великоросійські типи сьвященнослужителям; ті окладисті бороди „лопатою“ якимось ріжуть око обіч з здоровим козаком запорожцем, що несе „сьвяту хорогов“, не кидаючи й шаблі своєї; обіч з типовим селянином, що щільно придивляється собі під ноги — як би то „овону“ Спасителя не впустити.

IV. Полковник реєстрових козаків (після малюнків на знаменах); в високій шапці та в зграбному козацькому полковничому убранні. Вінетка — атака на козацький обоз польських панцирних гусар.

Дійсно велике вражінє і розрух робила мабуть ся важка кавалерія, коли неслась невпинною валкою, вся закована в блискучі панцирі, з своїми страшними крилами за сшиною! Вінетка малює нам самий розпал битви: на передньому пляші лежить збитий гусарин; крила його поламались, шлем з наїршеними сторонами одлетів у бік, обличчє мертвецько-серйозне і права нога з острогою так ненатурально вивернулася; а кінь його живий, він тільки звалений, збитий дужчим ворогом — і натужується всім своїм тілом, усіма мускулами встати... Далі-ж — бій кипить! Там козак рубається з гусарином, і непереливки, здається козакови, бо гусарин високо на коні сидить — з біса його там закованого шаблею достанеш — спасибі другий товариш з пістолем підбігає. Там закинув козак аркана на шию Ляхови — і, широко розмахнувши крестом руки, валить ся з коня пишний лицар... Козарлюга, прихилившись до гармати, лаштує свою рушницю довжезну; кінь устрелений вишкряв зуби, рветь ся вперед — а там, далі все зм'шалося, укрилось димом, гуркотом, вибухами...

V. Хоружний (після сучасного портрета). Грубий, відпасений лисий козак, одягнений у рожевий контуш і підперезаний білим поясом. Вінетка — елегантно, добірно скомпоновані козацькі рушницї, келепи, шаблі, копія, пістолї, ятагани, порохівницї (з колекцій Г. П. Алексєєва в Петербурзі та А. Н. Поля в Єкатеринославі).

VI. Гонта Іван, сотник уманський (після сучасного портрета). Яскраво і хижо якимось блищать нахмурені очі, щетинисті вуса стирчать в сторони, постать кремезна, міцна: наперед можна сказати, що сей не скривить ся, коли кати у нього з спини „пояси“ драти-муть та посипати-муть сіллю „сьвіже“ місце. Так і залишив

сотник Гонта кроваву загадку історії, що його пхнуло на страшний крок: чи Мелхіседекова Золота грамота, чи може власна образа від Младановича, бо не первина-ж була Україні покладати головами своїх синів за образи окремих осіб. Як би там не було, а тільки сей сотник, про якого сама полька Кребе казала, що його „і в сі часи (1827) р. можна було б лічити за шляхтича“, віддав ся на волю бурхливій течії власних інстинктів, забув свою культуру і плавав у крові, як і кождий в ті часи, відзначені єднанем в людях самих найпротилежнійших поривань.

Вінетка малює нам один із епізодів взяття Умані. Гонта похмурый, з вічною думою на чолі: „ой, не розінемо ми, братця, того пива, що наварили“, стоїть „обіпершись на шаблю, і показує лівою рукою на якогось вязня, що привели сплутаним двоє козаків. Облича у козаків засмалені, п'яні чоловічою кровю, зі збившиися на потилицю шапками; найбільше вдатна постать вояка, що стоїть з ліворуч: високий, зі здоровими вусами, а лице виявляє якусь сумішку байдужного призи́рства до зв'язаного і послу́ху стоячому в переді начальникови. Тут же якась дівчина, може жидівка, розпатлана, клячучи, простягає руки до Гонти, її підтримує козак зі списом; другий молодий ще хлопець, мабуть дурний, як пень, з грубими звірячими інстинктами, стоїть в пів зворота, обіпершись на рушницю: він привів мабуть отого зв'язаного, що ніби пручається з пут. Там далі горять будинки; козак конем наганяє жида і жидівку, намірившись на них списом; з темних брам костела виривається полум'я, тягнуть в вузлах награбоване добро, і східці храмові обливують ся кровю молодого юнака, учня Базиліянської школи, на якого без жалю замірив ся козак. Сьвятині потоптані, на землі валяють ся паникадило і євангелія, стурбоване птаство піднялось з дзвіниць і криш і — мабуть саме небо почервоніло і почорніло від людських лютих страстей...

VII. Писар (після Калинського). От стоїть він з пером своїм нерозлучним за вухом і щільно щось придивляється до паперу: очі дивлять ся серіозно і зашпелено, а губи ніби трошки-трошки іронічно та з призи́рством звичним усміхають ся. І читає і вже мабуть думає, як-то він на той папір відповідати буде; а може обмірковує, що з того документа викинути, а що додавати, коли доведеть ся читати його перед громадою. Та й не гаразд же бути писарем, та до того ще й розумним: і чує і бачить, що справив ся б незгірше отамана неграмотного, та ніж, мовчи та диш.. І ніхто

то про тебе не знає і не згадає!... Вінетка — писарські причадали (з колекції Г. П. Алексєєва): каламар з довгим срібним держалком, що затикав ся писарем за пояса на військових радах; печать, фоліянти, папери, універсал гетьманський з підписом Богдана Хмельницького та з круглою привішеною печатю, хрести і т. и.

VIII. Пушкар часів гетьмана Івана Мазепи, і мортира, що була одлитою після приказу гетьманського (зараз вона знаходиться в Артилерійському музеї в Петербурзі). Вінетка — козачі окопи та ретраншементи. Тут найбільшу увагу звертає на себе старий пушкар переднього пляна, що сидить на ляфеті. Навколо стогони, стрільба, горе чужою радістю і радість чужим горем, а він спокійний, флегматичний сидить, оточений пушкарськими причадалами та смочче люльку-бурунку, обіпершись ногою на ядро. Ефектне освітлення, світляні контрасти надають великої краси сій фігурі.

IX. Вартовий. Козак з відгодованим ситим обличчям, показуючим, що „на пільгу“ пішло йому вільне козацьке житє, що і „щукою-рибиною та саламахою з водою“ можна бути ситеньким та гладким. На ньому темно-жовтий жупан, синій пояс, за поясом pistolі, шабля телішається і обпер ся він на довгу свою рушницю. Вінетка — середина козацького обозу. Кріпкий, хоч і не ладний віз, що не боїть ся ніяких степових переходів, знамена, літаври (з поміткою Е. II.); тут же валяється сідло, казанок кипить і сокира, зацеплена в дровитню.

X. Тип запорожця. Здоровий сивий уже козак, повернув ся майже спиною. Він без чимарки, в блакитних штанах, перетягнутах жовтим поясом, за спиною рушниця; закинув назад руки і щось віби роздивляється ся. На вінетці повинен був бути намальований бій козаків з Татарами, але він був викинений, бо трапилась чудова художня комбінація (з колекції клейнодів у Преображенському соборі в Петербурзі, А. Н. Поля в Єкатеринославі і Краківського музея): бердиш піднесений Богданови Хмельницькому, бунчуки, списи, лук і сагайдак зі стрілами. З битви залишилась тільки одна сцена: міцно і одразу спинив свого розбігшого ся коня козак, нагнавши свого ворога Татарина, що не міг втекти на своїй змученій коняці; нагнав, списом коле і... ще пильно придивляється ся: як би то не схибити. А той, проколений, судорожно запустив пальці у гриву свого коня, а друга рука аж спис ламле... Страшенно вирячені очі, розкритий рот від передсмертного нечуваного болю...

XI. Тип запорожця. Оклецькуватий „дядько“, кармазинник. Обличчє засмалене сонцем, обвіяне вітром, аж блищить, ніби дьогтем вимазане. За зеленим поясом стирчать пістолі, ріг з порохом висить, гаманець з тютюном, люлька; на голові здорова біла шапка, а сам він, закинувши рушницю за спину, самонадійно стоїть, притулив ся усім своїм здоровим тілом до якоїсь цегельної стіпи. Вінетка — виконанє присуду — забить кіями. До гармати прив'язаний винуватець і, ще один з козаків не встиг його добренько примотувати до гарматного колеса, а другий уже замахнувся кієм, за який ухопив ся обома руками; тільки взяв ся він, на жаль, так, як ніколи ніхто за кія не береть ся, та й попаде він не по козакови прив'язаному, а по стовпу. Перед гарматою довбиш торохтить у свої літаври і пильно до них придивляється, щоб дріботіне згучніш виходило, щоб не чути було, як кії свистять... Обіч стоять козаки і з певним, виробленим обставинами рівнодушєм дивлять ся на те, як перед їх очима зараз може убють чоловіка; джура, що веде пару коний напувати, теж зупинив ся, дивується своєю молодого душею, а он один козак тільки що мабуть приїхав, збирається злізти з коня і пильно-пильно придивляється до засудженого: може то побратим його вірний... Найкращі фігури — се довбиша і сього козака.

XII. Тип запорожця. Кремезний дід з суворо-насупленими бровами, чуприна на бік звисає. Здоровою мускулистою рукою держить він широкий ремінь від рушниці, а друга рука впала на ложу; вся конфігурація виявляє силу, спартанську звичку, аскетичний, односторонній погляд на мир. Мабуть дивлячись на таких молодців і казав пін Іван Лукянов, що хоч „вал земляной, по виду не крѣпок добре, да сидѣльцами крѣпок; люди в нем, что звѣри... Страшны звѣд, черны что арапы, лихи, что собаки — из рук рвут. Они на нас, стоя, дивлят ся, а мы пш и втрое, что таких уродов отроду не видали“. Вінетка — кресало, порохівниця, набойка і янш, знайдені проф. Яворницьким на місці Чортомлицької Січи, і сам острівко січовий після нариса д. Васильковського (був друкований колись у „Зорі“). Маленька купка землі, що виткнулась із Дніпрових хвиль, бурян здоровий по острову та декілька дерев — от і усе, що залишилось нам від того найгучнішого колись місця на Україні, відкіля розливалась навколо козацька воля. Тут, на сих берегах, купою енергічних і невпинних людей зав'язувались такі діла, що далеко потім виходили за межі

українські, розплутуючись і в північній суворій Москві, і в Варшаві пишній, і в далекому турецькому Царгороді; сюди лисцею Хмель прибігав шукати поради у січових братчиків та помсти за образу, а тепер... Тепер тут лише вітер иноді зашепоче високим буряном та рибалка, пристаючи у спеку до тінистої сторони, замурмоче сумну пісню...

Подивись на кладовище
Де лежать мої сини...
Іх могили розмиває
Повінь жодної весни.

Всім до тих могил байдуже —
І нема тії руки,
Щоб як сьвято поховала
Черепи і кістяки...

XIII. Задунайський запорожець (після Theodor Valegio, з альбому Наполеона III. в Парижі). Закинуті далеко від усього українського православного миру, примушені займати якесь подвоєне становище серед тих же самих Турків, бити яких возводилось в релігійну тезу, козаки довго не могли звикнути з усім новим задля них, незвичайним. Вони берегли, яко ока, свою старовину, свої національні традиції, звичаї, одіж, а тим часом інші умовини накладали на них інші обов'язки, примушували вносити нові елементи в усі сторони життя. І от перед нами стоїть один із тих викинутих за борт російською централізацією вояк; він ще зберіг українське убранє, широкі штани, постолі-шкарбани, сорочку зі стяжкою, але поверх неї він надів уже не то турецьку не то молдаванську куртку. За спиною у нього рушниця, за поясом асортимент усякої зброї — кожну хвилину готовий він стати до бою за свою свободу.

Вінетка — чудово зроблений малюнок Дунавецької Січи (після нариса Хв. Вовка). Так і дихає розкішю, вільними багатствами дунайських гірл: тихо-тихо тече Дунай-річенька глибокая, відбиваючи і переломлюючи в своїх хвилях з травами береговими; поміж оситнягом та кугою курликають тисячі нирок, диких качок, чирків; там лїниво піднялась з місця дика гуска, що відпасла ся та ожиріла на вільних травах; високо у гору по-піднімались жайворонки, кабан шелестить поміж очеретом та дика коза вибіжить на сугорок і знов миттю сховаєть ся, стрибнувши у низ. А поміж усім сим незрівняним багатством блудить вільний чоловік, запорожець: і важко йому, сердешному, уклонятись якому-небудь турецькому азї, а ще важче, ще болячіше — схилити буйну голову під вічне ярмо московське...

Ой Москалю, ой Москалю!
 Ой, на що-ж ти худо робиш,
 А що наше славне Запороже
 Та в кінець переводиш?...

XIV. Старий дід запорожський (абшидований). Не пішов він ні до Спаса Межигорського в келію одиноку спасати ся, не викопав собі і печерки малої серед пущі, а осів ся десь зімовничком та посмоктує люльку, згадуючи минуле буйне житє. „Голы, что бубны, нагіе, страшны аѣло... все голудба безпорточная — на ином и клока рубахи нѣт“ — малював його товаришів московський піп; ну, і на сьому дідови не важна одежа — та і навіщо вона на українському сонці: драна сорочка, старенькі штанці та пояс-мотузочка, от і все. Та і сам він старенький, хоч молоді ще дивлять ся його очі... Він — відживаючий представник минулих кривавих епох; він непомітний перехід від безмежних свавольців до тихих робітників культури; від вічного, хоч би й патріархального, опісля образу древне-грецького, піячення до важкої праці і в хаті, і серед поля, і у лісі та до родинних ідеалів; від нахабного захвату та рабівництва до кривавого заробітку хребтом... Вінетка — сідло, чапрак, порохівниці, кресало і — загнузданий журливий кістяк конячої голови. Може се й кінь тогож абшидованого запорожця? Лежить він десь під дощем та під вітром у далекому степу Буджацькому, кістки його хиже звіре порозтягало — а його пая колишній посиджує у ясний ранок на пасіці, задумав ся і тихо про себе промовляє: „То не кінь був — а братік рідний“!...

XV. Міщанин (після Рігельмана). А от скінчив ся козацький кровавий період; інші змагання виступили на сцену, інші інтереси панують серед суспільности. Віджив нарід буйні часи своєї молодости, розкидав злишок енергії, з'явились інші пани часу, інші типи — став торговельник на сцені. Типічне хитре обличчє Українця-сутужки; він посивів уже на торговельних підприємствах, нажив усячини чималенько, дочку добре заміж віддав, а бовкни хто при ньому про його добробут — як він зітхне і як він журно про свою недолю запечалуєть ся!... Вінетка — ярмарок. Стоять коні, вози, цимбалистий та скрипаль грають; Жид дивить ся на людей, байдужно стоячи під повіткою — не первина; чоловік з ярмарку гарбою поїхав, а там далеким сугорком другий куповані волики погнав.

XVI. Посполитий. Кріпкенький підстаркуватий уже чоловік, тихий, „плохий“, як кажуть. Немає в ньому диких інстинктів його товаришів, бо він і поле своє кохає, і пасіку, домівочку і в ті часи, коли невпинні січовики серед буйних оргій хвастовливо згадують криваві події, він стоїть з косою серед поля та набиваючи люльку з мошонки, відпочиває від тихої праці. Жовте поле відбивається на його сорочці, на обличчі; вільно йому та спокійно дихається серед необсяжного простору — і тільки чингалик біля пояса нагадує, що живе він в ту добу, коли непорушність особи обумовлюється не статутом та карним правом, а силою мускулів, коли не затихли ще сплески людських пристрастей... Вінетка — плугатир з волами, зімовник козачий, закинутий вільнолюбивим Українцем аж у саму середину степу; колодязь з журавлем і тут же зараз пооране поле, по якому слідом за плугатирем летить-підлітає гайворонє за червою.

XVII. Козачка (після Калинського) в щиро-національному вбранні. Вінетка — в останній раз напуває дівчина коня козацького на прощанє... Яка стара, більш-менш заїзджена тема, а тим часом яка вона вічно прекрасна! Скільки поезії вклав наш нарід у змалюванє сих хвилин і скільки дійсно чудових пісень з євангельською простотою малюють нам той момент і всю його психологію! Виїхав козак за околицю — вже зовсім готовий до походу: і з рушницею, шаблею, списом і з усією козацькою зброєю; виїхав і мов ненароком — дівчину біля колодязя зустрів. Вона йому ніби коня напуває, мішаючи сльози з росицею, а він, знявши шапку в сю врочисту хвилину, дивиться і не надивиться на своє сонечко яснее... „Далекі походи, трудні шляхи, дикі бої зі страшними ворогами робили те, що козаки далеко не завжди вертались до милої України, в холодок кучерявих вишень та під рясні кущі червоної калини. Багато з них трагічно гинули в диких степах від міткої вражої кулі або від шабель-яничарок — і наколи товариші не встигали вихопити тіла з вражих рук, залишалось тоді тіло, „козацькеє біле“ кинутим у безмежному степу, облите дощем, обвіяне вітром. І лежало воно там доти, доки з очей козацьких не виростав високий ковиль, а проміж ребер виповзала тирса-трава, що прикривала собою лицарські кістки замість червоної китайки... Надаремне тоді дівчина дожидала свого милого; не один день весною стояла вона в садочку під калиною та, замислившись, дивила ся в далечінь; не один раз вона садила любисток та хре-

щатий барвінок на щастє свого милого козаченька, не одну хустку вишила вона задля свого коханого... Уже вернув ся з походу один козак, вернув ся другий і третій, а її милого як нема та й нема".

Ждала дівка козаченька
Та й ждять перестала...
Пішла-ж вона до Київа —
Черницею стала...

XVIII. Полковниця (з сучасного портрета) в пишному парадному убранні з молитовником у руках після польського звичаю. Вінетка — багата прочанка їде на богомилє у Київ до печерських угодників. Міцно злагоджений Ноїв ковчег на колесах, що тягнуть його аж четверо коний; з фургона висунулась пані, дає гроші сліпцеві з поводитирем; один узброєний козак їде біля візка, а другий далеко вперед проїхав шукати броду через річку. Спека. Ліниво піднімаєть ся курява з-під копит, собака плентаєть ся за візком і піший странник, обігнаний панею, зняв шапку та витирає піт з чола.

XIX. Григорій Савич Сковорода (після сучасного портрета). А от уже і провозвістник нової культури, чи найдаальший нащадок, чи може навіть антипод вояки-запорожця. Надії: „Будем дроти, пани-брати, з китайки онучі“ змінили ся иншими гадками:

А миѣ одна только в свѣтѣ дума,
Как бы умерти миѣ не без ума.

Козацьке войовницьке грімуче гасло:

Ей козаки, діти-друзі, молодці!

Прошу я вас — добре дбайте,

Од сна уставайте,

Руський Отче-наш читайте,

На лядські табури наїжджайте,

Лядські табури на три части розбивайте,

Кров їх лядську у полі з жовтим піском мішайте,

Віри своєї християнської у поругу вічні часи не подайте —

замінило ся філософією: „Не ищи Творца за Индом, не ищи у верховій Нила, не будь ни вельможей, ни ростовщиком, ни Алкидом, ни пигмеем. Будь только человеком, слышишь?“ Все змінилось — і шабля та рушниця в мозолястих руках перетворились у книжку, обложену зеленим сап'яном та у „сладкозвучную свирѣль“ — сопілку.

Се він, Вар-Савва, що з проповідю раціональної моралі з'явився тоді, коли ще не уляглася курява з-під копит козацьких загонів; що промовляв цитатами „от Платона и от Сенеки“ до тих сьвіжо-спечених дворян, обсажених павинним пірєм, що хапалися скорійше за всілякі способи вилізти на вишу ступінь єрархічну, ніж за суворі і строгі засади філософської етики. Вінетка — фоліанти, твори Сковороди і де кілька розмаїтих чернильних плям під назвою: „Український пейзаж“.

ХХ. Остатній з Могікан — кобзар-сліпець з малим хлопчиком поводитарем. Згуками своєї розсохлої бандури він проводить, мов сумним похоронним співом, усе минуле; дорікає своїм предкам, що не виробили собі засад розумного сіяння доброго зерна не для свого власного лише вжитку, а і для тих нащадків, що може жити-муть у інших умовах; дорікає їм за те, що з усіх багатств вони залишили нам лише дивну поезію в піснях та оту розсохлу бандуру. І сам він, співець волі, виразитель національних страстей, виродився в безщасного, іноді хамуватого жебрака.

Невидючий і убогий,
З бідним гралом за плечем,
Він чвалає похливно
За малим поводитарем.

Із двора у двір заходить,
На бандурі виграва,
І під дзикі струни то псалму,
То про Лазаря співа.

„А заграй мені, кобзарю,
Про Підкову та Сомка,
Про Хмеля, про Дорошенка,
Ще й про грізного Сірка!“

Ні, не знаю! Може грати
Попадевої біди,
Про Хому та про Ярему,
Та хіба Сковороди?

Як Чичіточка ходила
Гостювати до зятів?
Чи Міщанки, чи Дворянки —
Сих так, я-б тобі зумів!

Грай що хоч — бо й те ізгине,
Гей, ізгине, як туман...
Грай, мій лірник невидючий!
Грай, остатній з Могікан!

Вінетка — група кобзарів та лірників біля ярмаркових яток, бубон, торбан і бандура — розрізнені останки... історична спадщина!...

На передній обложці альбома — степом під хмарами летить козак. Вільно несесться він по широкому, маючи своєю запорожською киреєю та держачи спис на поготові; мало йому бігу конячого, хотілось би вітер перегнати! Закінчаючи вінетка — природний кінець: бундючий сваволі утихомиренє, невпинним бажанням смерть. Лежить кінь козацький з стрілою стирчачою, що аж до половини у бік влетіла; порвалася зброя, пасокою напоїв він

траву степову, витяглись напружено жили — і гайворонє, почувши багату здобич, з краканєм сїдає на теплий ще труп...

Альбом закінчений. До нього додано ще текст проф. Яворницького на мовах російській та французькій. Чому-ж немає нашої мови — і альбом же „Из украинской старины“? Найкращими з типів, котрі, треба зауважити, не завжди видержані, можна лічити писаря, міщанина, типи запорожців, посполитого; найбільше вдатні з історичних портретів: Гонта, Сагайдачний, Кисіль. Віньетки, чудові після виконання і замислу, майже всі хорують на невитревалість задніх плянів; де в яких із них вбачається спішвість праці. Найкращі з них: Дунавецька Січа, прощанє козака з дівчиною, рабуванє Умані, атака панцирних гусар, козацькі окопи та ретраншементи, виїзд на богомилє.

Д. Васильковський має на меті видати ще другий подібний альбом і тоді порушена тепер історична праґматичність буде загладженою. Нам треба і треба як найбільше таких видань.

Харків, 29 цвітня 1900 р.

Гнат Хоткевич.

ЕВГЕН БОРИСІВ.

Посмертна згадка.

6-го мая сього року помер у Херсоні один із щирих трудівників на народній українській ниві Е. Борисів — добре відомий в тих місцях і поміж тими людьми, де і з ким власне доводилось йому працювати, та, на жаль, мало відомий в ширших кругах. Обставини його життя склали ся дуже тяжко: лиха доля раз-у-раз туряла його з одного місця на друге, з одного становища у друге, не давала йому осістись і віддатись любій роботі, до котрої він прихплював ся цілою душею, то й не диво, що здобутки сієї роботи далеко не відповідають тому, чого можна було сподівати ся від небіжчика, знаючи його здатність, широку освітність і любов до праці на користь рідного краю. Свої літературні праці він мусів часом лишати невикінченими і за того хибав лиш деяка частина побачила світ, та й то через інших людей, а що сам подавав він до печатні, то мусів підписуватись скорочено: Е. Б—овъ або ріжними псевдонімами, як от: Е. Черный, Е. Ч—пий і иншими, здебільшогож то й просто без ніякого підпису, через що літературні праці його відомі лиш сотrudникам або приятелям його. Низше підписаний мав честь бути добре знайомим з небіжчиком і заходившись коло збирання знадобів до української бібліографії, обертав ся і до небіжчика, але і сам він не міг достоту пригадати всього, що було надруковано ним по різних виданнях. Нехай же отся коротенька згадка виявить хоч частину тої праці, яку він подав на користь рідного краю.

Е. Борисів був родом з сем'ї сьвященника Київської губернії. Вчив ся він спершу в Київській духовній школі потім, у се-

мінарії, але не добувши курсу, здав іспит в університет і вступив на юридичний виділ Новоросійського університету, котрий і скінчив в 1877 році кандидатом прав. Молодий кандидат не пішов протоптаною стежкою, на яку звичайно ступають молоді юристи, він не пішов на службу, а весь цілком віддав ся любій роботі. Ще до свого вступу до університету Б. зацікавив ся українською етнографією і дуже пильно займав ся збиранням знадобів до етнографії і до звичайового права на Україні. Мені доводило ся чувати, що небіщком зібрано було багато етнографічних знадобів, навіть розпочав він порядкування їх, думаючи видати окремим збірником, та лиха доля, як побачимо далі, стала на перешкоді тим замірам. Але не все, зібране Б—вим, загинуло. Дещо з того увійшло в останні томи збірника П. Чубинського (Труды этнографич. статистич. експедиції въ Юго-запад. край), де що розійшлося по інших виданнях. Так мені відомо, що в збірнику М. Драгоманова „Малорусскія народныя преданія и рассказы“ (К. 1876 р.) надруковані два оповідання: „Царь Соломон“ і „Орда татарська“, записані Б—вим в с. Кастановці Звенигородського повіту Київ. губ.; декілька народніх пісень, записаних ним в с. Вербовій того-ж повіту, увійшли в збірку М. Драгоманова: „Нові українські пісні про громадські справи“ (Ж. 1881 р.) і „Політичні пісні українського народа“ (Ж. 1882 і 1885 р.), а чимало з його материялів передано до рук Ястребова і надруковано в його збірнику „Матеріялы по этнографіи Новороссійскаго края“ (Од. 1894 р.) і в ст. „Новыя данныя о союзахъ неженатой молодежи на Югѣ Россіи“ (Кіевск. Ст. 1896 р.). Збирання етнографічних знадобів привело Б—ва до близького пізнання українського народа. Питання сучасного народнього життя, моральні і материяльні потреби сільської маси, просвіта народа, діяльність аемства та інтелігенції на користь народної маси — от що найголовнійше цікавило щирого і одголосного до всього доброго небіжчика і він, залишивши судову службу, весь віддав ся публіцистиці. Цілий ряд статій його по тим питанням, надрукованих в тодішній Одеській часописі „Одесскій Вѣстникъ“, зразу звернув увагу на молодого публіциста і він став постійним співробітником сієї часописі, подаючи тим часом свої більші роботи і в столичні журнали, як от напр. в жур. „Слово“ (1879 р. кн. 1) була надрукована його стаття „Малорусское сельское Общество“, в котрій вмілою рукою і з докладним знаттем українського села намалював він картину сучасного народнього життя. Разом з тим

він подавав свої праці і в українські періодичні видання і збірники. Так от в часописі „Громадський друг“ (1878 р. кн. 1, ст. 5—10) надрукована його ст. „Про релігійні секти на Україні“, а в „Громаді“ (1879 ч. 4): „Кілька слів про І. Ковальського“. Та доля лукава не довго сприяла йому. То був час дуже смутний, коли ніхто не міг почувати себе безпечним. В 1879 році Б—ова без пояснення причин, так званим адміністративним порядком, заслано на Сибір аж у Якутську країну, де він прожив невольницьким життям цілих три роки. Вернувшись він відтіля вже з надломаними силами, з сивиною на молодій ще голові, але все-ж таки бадьорий духом і знову взяв ся до любої праці. Він оселив ся в Києві і став постійним сотрудником тодішньої київської часописі „Заря“, до котрої раз-у-раз подавав цікаві статі про тіж питання, що з молодих літ займали його. В той саме час розпочались у Києві українські спектаклі драматичної дружини, згуртованої Ашкаренком під орудою М. Кропивницького, і не дивно, що вони зворушили симпатії Б—ва, як і всіх щирих Українців. В тій же київській часописі друкував він свої рецензії на українські спектаклі, а разом у столичних журналах містив і довші статі про українську драму, як от в жур. „Заграничный Вѣстникъ“ (1883 ч. 2, ст. 527—535) ст. його: „Малорусская драматическая литература“ або в жур. „Искусство“ (1883 Сентябрь) ст. його під заг. „Малорусская драма“.

Одже-ж і в Києві довелось йому пожити не довго. Знову знайшлась якась причіпка від уряду і Б—ову заказано було жити в Києві і велено було оселитись де-інде, окрім обох столиць, Києва і Одеси. Навмання поїхав він у Варшаву і оселив ся там. Відтіля він став слати свої дописи до Петербурської часописі „Недѣля“ і до Київської ч. „Зари“, в котрих завше чув ся безсторонній голос про польські справи, що так рідко трапляється в російських часописах. Тільки-ж жити самими дописями, не маючи нічого заробітку, було дуже трудно; набідував ся він там чимало, став енергичніше добувати ся скасування заборони, а в кінці 1887 року мав уже змогу виїхати з Варшави і оселив ся в Одесі. Він знову став постійним сотрудником „Одесского Вѣстника“, але ся часопись в той час почала вже маріти і незабаром перейшла від прежнього властителя П. Зеленого в другі і потім у треті непевні руки. Б—ва запросили до редагування, та уряд не затвер-

див його; поки що зостав ся він фактичним редактором, але на його звалили всю роботу, бо часопис не мала досить сотрудників, треба було самому скрізь про все дбати і не дивно, що надломані сили і розхитані нерви не витримали, він перепрацював ся, занедужав і мусів клянути се діло. Треба було відпочити і шукати якої иньшої служби, менше морочливої, більше спокійної. Щоб відпочити, поїхав він до Царгорода, перебув там скільки місяців, троха відпочив і поправив ся, а вернувшись звідти, в 1891 році добув собі посаду секретаря елисаветградської земської управи. Земське діло він знав добре і був дуже корисним для земства. Окрім звичайної секретарської роботи заходив ся він коло перегляду усеї діяльності земства від засновання його і незабаром в 1895 році з'явилась його книжка: „Систематическій сводъ постановленій елисаветградскаго земскаго Собранія“ (величезний том до 900 сторін великої вісімки), де зібрані всі постанови земства за 30 років від 1865 — 1895, вельми корисна і потрібна для земських діячів книжка, цікава і для історії інституції земства. До речі нагадаймо, що на ст. 501 в відділі „Мѣстный языкъ въ земскихъ училищахъ“ наведено дві постанови Херсонського губерняського і елисаветського повітового земських зборів за 1881 рік: прохати міністерство народної просвіти о дозвіл вживання краєвої мови в іногородчеських і українських школах. З пояснення Б—ова до сих постанов видно, що міністер Н. П. доручив Попечителю Одес. учеб. Ок. по згоді з Херсонським губернатором визначити, де саме, в яких селах і на яких умовах можна буде дозволити в початкових земських школах уживання краєвих мов (мѣстных нарѣчій), яко підмогу до вивчення російської, але яка була на се відповідь земству і чи була вона про се, не має ніякої звістки; певне, що се „ходатайство, як і всі такі заходи иньших земств, пішло, як кажуть у нас, „під сукно“ або по галицькому „до коша“. Ся книжка ще більше виявила в Б—ові доброго знавця земського діла і його закликано до редагування „Херсонскаго земскаго Сборника“. Він оселив ся в Херсоні і з любовю взяв ся за добре відоме йому діло.

Одже всі ті тяжкі пригоди, яких довелось йому зазнати за молодих літ, не проминули дарма, розбите здоровля підупадало з кожним роком, на решті виявив ся нервовий параліж, котрий і звів його в домовину. Тяжко подумати, що така многонадійна сила була

так тяжко повівечена з молоду лихими пригодами життя і завчасу покинула сей світ, не встигнувши зробити може й десятої частини того, до чого поривала ся душа сього талановитого і щирого трудівника.

Нехай же над ним земля пером, нехай буде йому вічна пам'ять!

М. Жомарь.

Додаю ще кілька слів і від себе. Е. Борисова я пізнав у 1878 р., коли він — не тямно, з якою метою — пробував кілька тижнів у Львові. Тоді я разом з д. Павликом редагував „Громадський Друг“, якого кожда книжка була конфіскована і який наслідком того в гругій половині року виходив у формі альманахів „Дзвін“ і „Молот“. Е. Борисов дуже зацікавив ся нашим ділом, написав для нашого видання статтю про чумацтво і кореспонденцію про секти і частенько розмовляв з нами про галицькі і українські діла. Він був чоловік веселий, держав себе свobodно, але коли розмова заходила на дорогі йому теми, оживлював ся і говорив поважно, з сильним переконанням. Швидко по його повероті на Україну його постигла відома катастрофа; його арештували і погнали до Якутська. Нам оповідали, що пройшовши подалу сю далеку дорогу, щось 11.000 верстов, він застав уже в Якутську напір, яким велено вернути його назад на Україну і йому довело ся таким самим робом вертати шлях із Якутська. Ся „піша прогулька до Якутська“ там і назад разом з часом, який його держано в тюрмі, украла у Борисова три роки часу і підкопала його здоров'я.

З часу побуту Борисова у Варшаві у мене є його лист, писаний до мене. Я був тоді співробітником варшавської „Prawdy“ і петербурського „Краю“; се й пригадало мене пок. Борисову і він писав мені про свої суперечки з „Ляхами“ за українське питання. Виступаючи в обороні Поляків від нападів обрусительних рептілій, покійник змагав ся з Поляками за те, щоб і вони з свого боку признали права Українцям на новий розвій своєї національності. Треба додати, що становище Борисова в Варшаві було дуже одіозне; він для заробітка був співробітником „Варшавскаго дневника“, що незвичайно утруднювало йому зносити з кращою частиною польської інтелігенції.

Згодом, у 1896 чи 1897 р. мені довелося ще раз бачити Борисова. Він вертав із якихсь заграпичних купелів і зупинився у Львові лиш на один день. Я відвідав його в готелю. Він сильно постарів, посивів і зробився якийсь апатичний, мовчазливий. Давньої веселости не було ані сліду. Тільки в розмові він оживився, коли почав мені оповідати про заходи земств, а головне елисаветського, коло скасування тілесної кари на селян. Зацікавлений справою хліборобських спілок, які в тій самій губернії засновував М. Левитський, я запитав пок. Борисова про цю справу. Відповів нерado, з якоюсь гіркістю в голосі. „Се чиста фікція д. Левитського. Ніяких таких спілок нема. Спілки засновують на папері, щоб узяти позичку з фонду, який вистарав д. Левитський; діставши гроші люде ділять ся ними і сплачують свій пай кожний окремо“. Мене здивувало таке освітлене сеї справи; пізнійше я довідався, що такі самі погляди покійник провадив і в своїх рефератах земству і що ті його реферати були причиною неприхильної постави земства супроти спілок. Знаючи його безумовно чесний характер я ані хвилі не сумнівав ся, що в тій справі він кермував ся не жадними низькими або верожими селянству поглядами, а радше тим надмірним скептицизмом і певною антипатією до всякого нового руху, тяжких особистих пригод. Зрештою булоб пожаданим, щоб люде ближші до него і до спілкової справи вияснили докладнійше се питанє.

Ів. Франко.

Хроніка і бібліографія.

I. Літературні вісти і уваги.

Комісія конкурсова для оцінки руських сценічних творів відбула дня 8. липня під проводом члена красового віділу дра Верещинського і в присутности дра Савчака своє засіданє, на котрім переведно дискусію над вартістю 13-ти надісланих творів.

Комісія узнала одноголосно 10 з надісланих творів за цілком невідповідні ані під зглядом літературним ані сценічним. Одноактову комедию «Поводати р» узнано для сценічного представлення за відповідну, одначе не предложено їй до преміювання, бо вона не відповідає вимогам конкурсу. Про те передано їй «Руській Бесіді» до евентуального закупна. З уваги, що про вартість штуки «Пристрасти» різнили ся погляди членів комісії, прочитано їй перед комісією, потім орекла вона одноголосно що драма «Пристрасти» як історично-побутова картина, відносин Молдаван до Українців вправді цінна задля своїх літературних прикмет і до читання дуже нагодить ся, одначе умовам конкурсу не відповідає. Вкінці переведено ширшу дискусію над драмою «В народі» і згоджено ся, що хоч вона заслугує на більшу увагу, одначе з причини значних хиб не мож і їй признати премії. Наслідком того орекла комісія, що не може жадному зо сценічних творів надісланих на конкурс признати якої небудь премії, а рівночасно ухвалила розписати новий конкурс з речинцем до кінця серпня 1901 року. З нагоди сього конкурсу пише Др. Коцовський, член конкурсової комісії, ось що в 77 ч. черновецької Буковини:

«Отже суд конкурсний не признав сим разом ні одної премії! — А вплинули на се рішенє не лиш самі надіслані твори, але в великій часті й досвід літ попередних: преміювані за попередних конкурсів твори якось не здобули чи не могли здобути собі належного відгуку серед ширшої громади, а вчасті стрілись навіть з острим осудом. Хто з ним не стрів ся? Шекспіра мали сучасні критики за артистичного партача (?); Міцкевича — були такі, що осміювали, Байрон остро спер ся з критиками, а Шевченка оцінили — на щастє — любителі, такі як Мартос, а не які конкурсні судні. І справді положенє конкурсового суду важке, а відповідь велика: сей твір за обширний, другий за малий, — у сему думка гарна та переведенє не домагає, подія двоїть ся, дробить ся, розтягаєсь, черти лиць не виразні і т. и.; а ні то — хоч твір і сценічний, і мова уїде, то знов думка ні до чого, зміст плохий, банальний. Буде вартість літературна — то не буде драматичної, або на впаки. Тож комісія сим разом була і знеохочена і обережна...

«Помимо сего не можу уважати послідного конкурсу драматичного вповні вже невдатним. Вправді на 13 творів ледви 5 відповідало сяк-так вимогам чи драматичним чи літературним. Але й на плохих було часто видно чимало старанної праці — лише на жаль позем сих творів був надто вже низький, а в змісті се, що найшлось хоч трохи живійшого — се було перемелюванєм річий знаних уже до сята. Найшлись і дивогляди, як на

пр. що в с'їм же самім акті чоловік і вмирає і — хоронять його, або що суджена хрестом з могили добутий убиває убийника свого судженого. Авторам творів слабих треба-б шире порадити, познайомити ся добре хоч з нашою українсько-руською новітньою та давнішою письменністю, коли вже не з визначними творами інших літератур; треба-б порадити рішучо закинути страшні ефекти, а звернутись до спокійної обсервації життя й важних житєвих обставин і питань, бо інакше шкода їх широго зусилля і праці. Що кому з балачки або діточих сплетень?

З пяти ліпших творів два — маленькі, один український, другий галицький. Один — «Поводатир» (зн. такий, що водив або водять діда кобзаря) дає доволі гарний однодієвий образок народного обходу «Мпланки», себто Маланки — перед новим роком, має й малий завязок драматичний, обстає за шанованєм народних обрядів, надаєсь до закупна на вставки, в роді «Вечернищ» Ніщинського. Другий, твір галицький — «Присяжного Галя» подає в трех маленьких «діях» образок сучасного сільського життя (заходи лихого віїта наспів з арендарем; — правда, заступлювана жвавим жіноцтвом, побіджає) і надаєсь на вистави для читалень та діточих театрів. Мова трохи негладка.

З трех більших — один, «Пристрасти» — се здраматизоване оповіданє історичне (щось як «Чернигівка»), про непорозуміння жиючих обік себе молдавських і українських селян, з часів Петра В. Мова гарна, але промови й розмови надто розтягнені, завязок драматичний — випадковий (Молдаванка хоче загарбати гроші багатого українського селянина), також і розвязка (напад Татар), а притім засновок не досить ясний. Доволі гарну й складну мову і ясний зміст — хоч надто карикатурну розвязку і взагалі за багато карикатурності має четвертий твір — «Щпрпй народолобець». Се прямо як бп особисті обрахунки якихсь ворожих собі (українських) письменників, і так задля сего, як і задля згаданої вже карикатурності сего твору (пригадує він потрохи «Кандидата») годі було думати про премію для него: зміст за мало поважний, надто неглибокий, хоч тема актуальна, розмови в багатьох замітні і цікаві.

«Одинокий гарний і поважний твір надісланий на сей конкурс, се твір п. з.

— «В народі». Так щож — появилсь сумнівн що до його сценічності та поводження на сцені, як задля сго розміру, так і задля слабшого подекуди малюнка характерів. Конкурс буде розписаний ще раз, а автор буде міг його — може в де-чім змінивши (а особливо скоротивши) — знов надіслати. Була мова й про се, щоб сей твір приготувати для неприлюдної вистави, щоб перевірити його вражінє на сцені. Пригадує він потрохи «Учителя» Франка: На учительку наводять сільський писар жандармів, а бачимо крім неї і селян (сільський сход) і сільську інтелігенцію, взагалі боротьбу прихильників і неприхильників народного діла».

Шевченкове товариство в Петербурзі за минувшу зиму працювало з одного боку над побільшенєм своєї каси, з другого — над допомогою українській молодіжї, що зверталась до товариства в прикрих матеріяльних обставинах. На користь товариства уряджено два вечери — один з українським спектаклем «Чорноморці», який поставила від себе група Суєлова, а другий — звичайний «Шевченківський вечір». На обох вечерах було дуже багато публіки, особливо молодіжї, яка після виконання програми довго веселилась, танцювала та співала рідних пісень. Коли додати, що за сей академічний рік якось незвичайно повелись у Петербурзі українські спектаклі та концерти, що уряджують ся найбільше з добродійними метами, і що всі вони кінчать ся звичайно танцями та співками, то якось надходить невільно думка, що чи не за багато у нас гопака та метелиці і чи не треба-б побажати трохи більше внутрішнього змісту... Але такі думки набігають уже потім, а поки дивиш ся на ясну, яскраву картину красних народних уборів, що плывуть хвилею, переплітають ся, миготять, як періста мозаїка, тоді цілком захоплюєш ся почутєм якоїсь стихійної сили, відваги, якогось духу степової волі, якось наче чуєш ніби відгук далекої минувшини... Сю далеку минувшість з великою артистичною силою нагадав слухачам на Шевченковому вечері д. Хоткевич, який навмисне прїїхав із Харкова, щоб виступити як віртуоз на бандурі; він просьпївав одну думу і кілька пісень жартливого змісту, зробивши сильне вражінє своїм глибоким розумінєм народного духу. Матеріальний успіх обох вечерів був досить значний і тепер товариство має вже над 4000 карб. скарбу. Товариство видає грошеві

запомоги, за якими все більше і більше до нього звертається студентська бідота.

Невдовзі після Шевченкового вечера відбулися уряджені товариством дві лекції проф. Єварницького — про Запорозжців і про Уманську різню. Була думка уладити цілий ряд викладів з цікавим для петербурзьких Українців змістом, але здобуте дозволу взяло так багато часу, що перші лекції прийшли уже на таку пору, коли найбільше чулі в таких випадках слухачі — молодіж — уже почали готуватися до своїх іспитів і через те відгукнулись не в такому числі, як би було бажано. Дальша серія викладів, можна сподіватися, буде уряджена в осені, в більш слушний для таких вчинків час.

Якою мовою написана Наталка Полтавка? Це надзвичайне питання прийшлося розбирати одному повітовому исправнику Владимирської губернії, коли в м. Шуй тієї губернії артисти хотіли дати українську виставу й вибравши для цього Наталку-Полтавку, вдалися за дозволом до нього. Исправник не довго вагаючись, заборонив виставу, мотивуючи це тим, що Наталка-Полтавка написана «чужосторонною» мовою, а він має циркуляр від губернатора, що забороняє дозволяти по повітових містах вистави на чужих мовах. Так Шуйці й лишилися змоги побачити Наталку-Полтавку й були дуже здивовані, коли прийшли в театр і їм там предложили якусь иншу виставу.

Факт заборони вистави Наталки-Полтавки дуже характерний. Він свідчить з одного боку про широту освіти російських урядників, які кермують культурним життям у Росії, а з другого зайвий раз показує тип «общероса», що не бачить ніякої різниці між великою й мало-руською мовою як вони дуже помиляються й як чужі одна другій ці дві руські мови для безтенденційного, хоч би й неосвіченого чоловіка.

Нове українське драматичне товариство. Видатні сили українського театру знову злучилися до купи: організовано товариство, яке складають М. Л. Кропивницький, М. К. Заньковецька, О. К. Саксаганський, М. К. Садovsky, і К. Карпенко-Карий та чимало інших менш відомих артистів. Репертуар товариства складати-меться з кращих українських драматичних творів. Нове товариство почало свої вистави в Полтаві з 29 червня, а зимовий сезон грати-ме в Києві. Можна сподіватися, що нове

товариство, в яке увійшли найкращі сили української сцени, високо держати-ме прапор рідного театру і здобуде йому нових прихильників.

С. Є.

До відомости Д. Чикаленка. Приїждить до мене в Харків земляк-хуторянин. Те та се ми з ним, а нарешті він мені й каже:

— Дякую вам за книжки, що ви мені прислали, дуже дякую.

— За які? — спитався я його.

— Та за «Розмови про сільське господарство», за 1-ву і 2-гу.

— А що? Гарні книжочки?

— Гарні, дуже гарні, тільки-ж що я й обсоромився-ж з ними!

Та аж головою покрутив мій земляк, та зморщився, зморщився так неначе чого кислого, дуже кислого покуснував.

— Як то так?! — Звичайно я здивувався.

— Та так! Перед учнями своїми облизня з'їв. На глум такий дався, що не знав куди вже мені з своєю наукою перед тим меншим братом і подіти ся.

Одержав ото я книжочки, прочитав їх, а тут саме у мене і люцерна до кісьби настигла. А нумо, погадав я, зроблю я так, як п. Чикаленко ото каже, та прикладом поповчу і своїх сохліборобів, усіх селян сусідів.

— Ось, — кажу я їм — книжка є в мене, дуже гарна, про господарство. Там про все є. Колись швидко я вам прочитаю її всю. Зараз же то ось той пан, що ту книжку написав, радить збирати люцерну не сухою вже, як звичайне сіно, а складати її сьвіжою.

— Та вона-ж загіреться! — каже Грицько.

— Ні, — кажу я йому — не загіреться, бо спосіб до того є, та ще й такий спосіб, що корму через його вдвічі збільшиться ся.

— А який саме спосіб? Повчіть і нас.

— Добре! З великою хіттю повчу. Ото-ж скажіть усім на хуторі, щоб хто хоче вчити ся, то приходили-б завтра вранці, та й будемо люцерну і косити і zarazом складати.

На завтра зійшлися і Грицько і Стецько, Петро і Ничипір, був і Мусій дід з Юрком дядьком, а всіх назбиралося душ з п'ятнадцятеро.

— От добре — кажу я їм сьміючи ся — що поприходили мені помагати.

— А вже-ж — відповіли вони мені — поможемо вже, бо-ж повчите нас

новини, а за науку за кожду, мовляв, відплачують ся, то ми вам за допомогою своєю і заплатимо, бач.

— Добре! Ну, Господи помози! Давайте класти! Ось пан пише, що треба класти шар соломи, а шар люцерни, знов шар соломи й шар люцерни, та так і до кінця. От вона і не зогрієть ся. Користь же та з того, що солома пройде соком люцерни, а через те придбає собі і смак її, та й смачною, поживною задля худоби буде сляве однаково як і люцерна.

— О! Се добре! Коли так, то се і собі так треба робити. Тільки чи правда воно тому, що той ваш пан от у тій книжці пише? Воно звісно, що книга книгою, але не кождому слову в ній можливо вірити, — сказав дід Мусій.

— Е ні, діду, се ви вже даремне так кажете. Моя книга така, в якій кождому слову треба вжити віри. Сю книгу не такий пан писав, щоб на вітер слова було кидати йому.

— А ви хіба знаєте того пана?

— А знаю-ж!

— Ну, хіба що так.

Тим часом підїхали вози з люцерною і з соломою.

— Ну, складаймо-ж!

— А як-же класти? То-б то, який завтовшки шар соломи, а який люцерни? — запитав ся Петро.

— А ось я подивлю ся зараз у книжку.

Туди-сюди я... Про те нічого не сказано.

— Не має тут — кажу я їм — про те нічого.

— Ца! кешське діло! — сказав Петро.

— Та на мій погляд, коли таке діло, то гаразд мабуть буде, коли однакові завтовшки шари класти. Що соломи, що люцерни, — обізвав ся дід Мусій.

— А то-ж! і по мойому так! — сказав і Петро.

— А ви? А ви? А ви як гадаєте? — запитав ся я у всіх.

— Та мабуть що, дід Мусій добре кажуть, — згодили ся й усі.

— Ну, коли так, то так і кладемо!

Покласти. Чималеньку скірту наложили. Розійшли ся. Минуло де-кілька часу. Встав мій чередник Омелько, як і звичайно, дуже рано вранці до скотини, та й уздрів, що з люцерни стовбом пара йде. Він так об поли руками і вдарив ся, та до мене. Ледви не на смерть мене перелякав. Грюкотить і в двері і в вікна.

— Вставайте! — гвалтус.

— Та що там таке?! Чого-бо ти Омельку?! Пожежа, не дай Боже, яка, чи що?!

— Пожежа, не пожежа, а люцерна наша загоріла ся!

— Як загоріла ся?!

— Ось ідїть, та й дивіть ся!

Вийшов я, глянув — так, горить! Сто копиць люцерни і сто копиць соломи знівечило ся, а не за понюх табаки пропало! Така пригода миттю-ж по всьому хуторови рознесла ся. Зійшли ся мої сусіди.

— А що?! Хіба-ж я вам не казав, як то воно по книжках жити на сьвітї? — сказав дід Мусій, та немов аж радіючи.

— Та ну, мовчіть бо вже! Тут і так на душі гірко, а ви ще жару піддасте, — сказав я йому, та й пішов від них мершій геть, та й сховав ся в хату.

Еге, гарна книжка, а ось через такий випадок, як ось у мене з люцерною, а там у кого небудь ще, дивись, і з иньшим чим от так, то й лиха богацько через те взагалї. Адже знаєте наших людей! Адже знаєте, яка то густа темрява їх обгортає. Така густа, що не кождому сьвітлу її й пронизать. А ось через таке, то темрява та ще дужче густїшає, та й аж зовсім непоборною робить ся.

Отже чи не поповнив би пан Чикаленко у своїх книжках де об чому, щоб воно виразнїйше було і щоб не було от таких помилок нї з ким нї в чому, як отсе у мене з люцерною?

— Добре! — сказав я йому — як що дозволите, то про вашу пригиду і про ваше бажанє я напишу у Л.-Н. В., то може й справді п. Чикаленко зверне увагу і де що виправить, а де чого добавить.

— Та пишїть, бо воно-ж буде на користь спільну і менї здасть ся, що пан Чикаленко і не розгнїваєть ся за те, а навпаки ще, може і спасибі скаже, — дозволив менї мій земляк, а я взяв, та й сфотографував отсю фотографію.

О. Китренко.

Петербурзьке видавничє тов. В лютім с. р. відбули ся річні загальні збори петербурзького «благотворительнаго общества изданія общепольныхъ и дешевыхъ книгъ». Товариство за перший рік свого істнуваня видало лиш три брошури: «Користні звірятка» і «Про городину» О. Степовика, та «Молодича боротьба» Г. Барвінок; друкують ся дрібні твори Кулїша «Ориєся», та чимала популярна бро-

шура д-ра Немоловського «Бжільництво» (вже вийшли — Ред.). Кілька рукописів, які товариство подавало до цензури, було заборонено. Товариство зустрічає чимале співчуття серед Українців, які з різних сторін надсилають по трохи свої членські вкладки, висловлюючи в листах бажання

розвою видавничької діяльності товариства. Замість вилісованих членів вибрано до ради товариства дд. Пелехину і Шликевича, а після нових виборів уряду вибрано головою д. Мордовця, скарбником д. Ігнатовича, секретарем д. Стебницького.

II. Нові книжки.

Розвідки Михайла Драгоманова про укр. нар. словесність і письменство, том II. (Збірник філologicheчної секції Наук. Тов. ім. Шевченка, т. III.). У Львові 1900. Стор. 238. Містить: 1) Байка Богдана Хмельницького; 2) Українські пісні про волю селян; 3) Два українські «фабльо» та їх жерела, нарис із історії загальної порівняної літератури; 4) Шолудивий Буняк в українських народніх оповіданнях; 5) До оповідань про Шолудивого Буняку; 6) Українські народні оповідання у французькій мові; 7) Інше про укр. нар. оповідання у французькій мові; 8) Фатальна вдова, карно-психологічна тема в укр. нар. піснях; 9) Песоване українських нар. пісень; 10, Показчик до тт. I і II. Отсим томом, що враз із першим творить одну цілість, обняту спільним показником, закінчено цикл праць М. Драгоманова, друкованих у Росії. Далі підуть праці друковані на західноєвропейських мовах і на болгарській.

Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка у Львові 1900, січень-цвітень Ч. 2. З друк. Наук. Тов. ім. Шевч. Ст. 30, вел. 8^а. Зміст: Загальні збори. Засідання Відділу. Засідання секцій (М. Грушевський — Ковтки київського типа у сучасних кавказців. Д. Коренець — Зносини І. Виговського з Польщею в рр. 1657—8. Ф. Вовк — Знахідки в могилах коло Веремя і Трипілья. О. Маковей — Причинки до жерел Гундулічевого Османа. І. Франко — Карпаторуська література XVII—XVIII в. І. Франко — Апокрифічне євангеліє Псевдо-Матвія і слід його в українсько-руській літературі. К. Студинський — Хто був автором *Artifortis*?). Засідання комісій. Нові видання.

Орест Авдікович. Нетлі. Львів. Накладом А. Хойнацького. З друк. В. А. Шийковського. 1900. Ст. 150, 16. Ціна оправного прим. 2 кор. Зміст: Хмари, До місяця, Перший сніг, Нерви, Ялинка,

Requiescat, Марева, Акорди, Хрести, Nocturno.

Виданє Р. У. П. Ч. 2. Дядько Дмитро. Оповідання, Ціна 30 сот. Львів 1900. Видає Е. Косевч. З «Друкарні Уділової». Ст. 5, 16.

Бібліотека «Молодої України». Книжка II. Вернер Сомбарт: Соціалізм і соціальний рух у XIX-ому столітті. Переклав Леонгін Цегельський. У Львові. Накладом української молодіж. «Друкарня Уділова». 1900. Ст. 197, 16. Ціна 1 к. 40 сот. Зміст: I. Звідки й кудю? — II. Дещо про утопійний соціалізм. — III. Дещо з первісної історії соціального руху. — IV. Розвиток національних відмін. — V. Карло Маркс. — VI. Змаганє до єдності. — VII. Сучасні напрямки. — VIII. Науки. — Додаток: Літописє суспільного руху.

Домашній писар, збірка примірів, як укладати різні письма: I. Родинні листи, II. Ділові письма, III. Приватні грамоти, IV. Урядові подання. Видав Др. Теодот Галіп. Власним накладом. Чернівці 1900. З друк. «Руської Ради». Ст. 147, 8^а. Ціна оправн. прим. 1 кор. 60 сот.

Винь (1798—1898). Київ. Друкарня С. В. Кульженко. Ново-Едисан. ул., д. № 4. 1900. Ст. 464, великої вісімки, ціна 2 рублі, на веліновім папері з руб. Сеєя перша в Україні антологія українсько-руських поетів, містить в собі портрети, коротенькі життєписи і вибір творів отсих авторів: Котляревський, Гулак-Артемовський, Боровиковський, Гребінка, М. Шашкевич, Головацький, Костомаров, Петренко, В. Забіла, Метлинський, Атанасієв, Шевченко, Кудіш, Щоголів, Глібів, П. Морачевський, Кониський, Кузьменко, Руданський, Кулик, Чубинський, М. А. Вербицький, В. Шашкевич, Федькович, В. Моєа, С. Воробкевич, В. Александров, К. Устиянович, Старинський, П. Ніщинський, О. Пчілка, І. Манжура, Ц. Білиловський, І. Франко, Б. Грін-

ченко, Ю. Швайдер, Бобенко, М. Кононенко, В. Самійленко, Дніпрова Чайка, Л. Старицька, О. Маковей, Кримський, М. Славинський, В. Щурат, Грабовський, І. Стещенко, М. Вороний, М. Чернявський і Леся Українка.

Иванъ Левицький. Повисти й оповдання. Томъ II. Старосвітські Батюшки та Матушки. З портретом автора. Київ, Типографія С. В. Кульженко. 1900, Ст. 453, великої вісімки. Ціна 1 руб. 50 к. Докладнійше про сю книжку поговоримо в одній із найближчих книжок Л. Н. Вістника.

Хвиля за хвилею. Вприси й проза. Выдавъ Б. Гріяченко. У Чернигові, 1900. Ст. 434, 8°. Ціна 1 карб. Зміст: Бордюляк: Перший разъ. Оповідання. Гринченко: 3 поезій. I—IV. Серед бурі. Драма. Дніпрова Чайка: Морські малюнки. Зиньківський: Кудю йти. Риздвяна повістка. Кримський: Самотою на чужині. Вириси. Маковей: Вуйко Дорко. Оповідання. Самійленко: 3 поезій I—III. Драма без горилки. Жарт. Франко: 3 поезій. I—IV. Лесина челядь. Оповідання.

Твори О. Я. Конисского-Перебенди Томъ третій. Ялта. Друкарня Н. В. Вахтина, 1900. Ст. 421, вел. 8°. Ціна 1 руб. Зміст: 1. Гришнык. 2. Спокуслива ныва. 3. Сестра жалібнуща. 4. Пригоди въ дорозі. 5. Смерть предателя. 6. Ранком в алуці. 7. Радощи и скорботи великого скрипника. 8. Питання. 9. Зъ ранку до ночы. 10. Поетка. 11. Стари люде. 12. Протестантъ. 13. Иванъ непом'ящий родства. 14. Наймычка. 15. То йому за чужі грушы. 16. Хоча-бъ була постати дожала. 17. Въ селя. 18. Пимста. 19. Спафаріева Рудка.

Катерина. Опера у трехъ діяхъ. Музыка Н. Аркаса, либрето по Т. Г. Шевченку. Склавъ Н. Аркасъ. Ціна 3

руб. 50 к. Ст. 137, вел. 8°. Головний склад у г. Николасві у Л. П. Ортенберга.

Із днів журби, поезії Ів. Франка. Львів, 1900. З друкарні В. Шийковського. Накладом автора, 127 стор. малої 8-ки. Ціна опрацьованого примірника 2 кор. Зміст: Із днів журби (I—XII); Спомини (I—XII); В пласі-ері (I—X); Іван Вишенський, поема (присвячена А. Кримському); На Святотурській горі д. 30 жовтня 1655, поема, присвячена Миколі В. Лисенкови.

Ukraińska rytmika ludowa w poezjach Bohdana Zaleskiego, napisał Aleksander Kolessa. Lwów, nakładem autora 1900. Стор. 1—78 4-ки. Відбитка з пам'яткової книги, виданої львівським університетом на 500-літній ювілей краківського університету.

Справозданє дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за рік шкільний 1899—1900. У Львові 1900. З друк. Н. т. ім. Шевченка, стор. XXI+57. Зміст: Наукова часть: Ілля Кокорудз, Ягайлонський університет, его засновок, розвиток і значінє, відчит виголошений в салі «Народного Дому» для гімназійної молодежи в день обходу 500-літнього ювілею тогож університету; Урядова часть — Директор. Із сєї урядової части виймаємо ось які дані: учителів мала гімназія 23, з тих 2 були на урльопі: за те вчив рисунків один учитель з поза гімназійного учительського тіла. Клас було 14 (тоб-то 6 класе, в тім числі й 8-ма, мали по 2 відділи); учеників вписало ся з початком року 562, при кінці року було 503 публ. і 5 прив. З тих промововано з добрим поступом 431: поправки одержало 40. Оплати шкільної в першім півроці зложено 5.320 к., у другім півр. 5.080, вступних такс 680 к., а датків на прибори наукові 1.152 к. Стипендії побиравло лише 18 учеників у сумі 4.330 к.

III. З газет і журналів.

«Крутыка». В 6 ч. краківського місячника «Крутыка» органа краківських модерністів, появилася рецензія на український театр, що протягом червня гостив у Кракові. «Українці — пише д. В. Й. — се справжній паріяс поміж європейськими народами. Фактом є, що деякі народи сумнівають ся, чи Українці існу-

ють в загалі. Вони горнуть ся від століть до цивілізаційного життя (Енеїда Котляревського), від віка зачали історію своєї новітної культури, але слабе їх вегетованє приголомнюють сусіди, що розбуяли ся широко. Українська драма — така молода і наївна, як молода ще цивілізація сього народу, — в останніх

лише роках вискочила поза межі мірності. Говорю тут про Франка, котрого драм однак годі було діждати ся в репертуарі українського театру в Парку. І не діждано ся. Дирекція числила ся з мнимою ненавистю нашої публіки до Франка, бояла ся неповодження і заховала Франка на самім дні своїх мандрівних пакунків.

Старицький, Тобилевич, Янчук, Манько і — Котляревський доставили шук на ряд вистав. Шукки наївні — не кажесть ся вже про Котляревського), сценізації нема ніякої, монологів сила — все те волочить ся по сцені без ясної цілі, без потреби. Епізоди, що мають виключно етнологічну вартість, робили з театру рід етнологічного музею. Часом сильні, справді драматичні сцени, а потім цілий акт мелодраматичний і то непотрібний. («Нещасне кохання» Манька).

Груні здав би ся режисер, що перейшов би з олівцем у руці ті шукки і пообкрюював те, чого не треба, а зміцнив сильніший річи.

Публіка не ходила до театру на драму. Ходила побачити українського мужика, а головню хотіла почути музику. Українська драма так поперецлігана співами і танцями що можна слухати її як оперетки... коли в додатку не розумієть ся нічого. Кинено перед нашу публіку цілу каскаду найоригінальніших українських пісень, чисто народніх, лише що вирваних мужикови із уст — і ті найліпші. Українська народня пісня займає по сербській перше місце між славянськими. Витворювали її віки і обставини, не треба було для її розвою субвенції галицького союму — і вона розвила ся світло.

Спомини козацької слави і бісноватий козак у мешканців Дніпрового басейна, лірика голодного жолудка і жалібна а сумна коломийка у мешканців Дністрового басейна — мають українського мужика так точно, що досить послухати тих пісень, а уявимо собі ясно його розпучну резигнацію з одного — а шалену радість, уносис забутом лихого долі з другого боку.

І се найліпше в українській штуці.

Сильно відбивали чудовою гармонізацією і оригінальністю мотивів «Вечерниці» Ніщинського, але — не робили враження виїмки з опери. Була то собі збірка — дуже гарних зрештою хорів, зіставлених коло себе без суцільної звязи, де годі було доглянути якийсь оперовий

завязок. З більших хорів робили вражінє «Вулиця» і «Завіщання» (Лисенка).

Що тикаєть ся акторів, то бачить ся артисти міського театру ходили учить ся там грати мужиків. Музична части має в силах українського театру світлих виконавців. Такий хор бодай чи виступав коли в Парку, а зі сольових голосів — д. Лопатинська (сопран) і д. Рубчак (баритон) могли би збирати оплески на столичних сценах.

Лише либонь є люди мають страшно мало грошей... Союм дає їм якихсь кілька тисячів річно, а других стільки вони докладають, аби обігнати кошти перевозу по Галичині».

«Діло». Рідкий приклад несумлінності дав перемиський рецензент сеї часописи, помістивши в ній (ч. 138) простору рецензію на виставлену в Перемислі драму Ів. Франка «Украдене щастє». Рецензентови захотіло ся знівечити драму — щож, се йому вільно, коли драма справді не подобалась йому. Але чого не вільно рецензентови і чого не дозволить собі ніякий чесний чоловік, се — нівечити і зогиджувати твір при помочи брехні. А таких брехень нагородив рецензент на «Украдене щастє» більше ніж треба. Поперед усього він причепив ся до фігури героя, що в драмі є жандармом, а тільки на сцені з волі театральної цензури виступає в костюмі сільського почтаря. Рецензент удає, що не знає сего; а коли й справді не знає, то се тільки доказ, що не знає драми, про яку взяв ся писати і яка давно надрукована і всякому доступна. Для рецензента незрозуміле й поступуване Анни, хоча воно було зрозуміле такому тямущому критикови, як др. Олесніцкий і иньшим також. І про Гурмана каже рецензент, що «брав ся з різних боків до того темного лицаря, щоби його зрозуміти, але не зміг». Можемо від себе сказати рецензентови, що нам відомі такі люди, котрі брали ся з різних боків зрозуміти тайники правила трюх, але не змогли. Але вони не пишуть рецензій на твори, яких не розуміють. Бреше рецензент пишучи, що Анна «цілими годинами висиджує на сцені з заложеними руками і ходить із кута в кут у розпучі»; бреше, коли пише, що «від початку до кінця драми не переводить ся горівка на сцені; сила її там випивають, не зраховати, бо згадує ся виразно навіть про барплки горівки»; бреше, коли твердить, що в драмі виведено війта п'яницю, що виведені

в драмі баби-цокотухи »плетуть про сільські сплетні широко-широко а зовсім злішно«, що »в драмі недуживає ся кілька разів того самого *deus ex machina* — паперу із суду«, і т. д. Ті брехні, се фактичний скелет рецензії; вони обсипані і приперчені густо кпинами, які показують, що у рецензента є справжній та-

лант на фігуру звану в німецьких цирках »*der dumme August*«. Цікаво ще одно. »Дѣло« друкувало колпесь розбори »Украденого щастя« пера дра Олесницького і пок. Струсевича. Чи драма змінилася від того часу, чи змінило ся »Дѣло«, чи тільки змінили ся часи, що місце тих рецензентів заняла почесна циркова фігура?

IV. Персоналія.

Гостина Ніштрема у Львові. Д. 29 червня заїхав до Львова звісний шведський писатель і діяч на освітнім полі, А. Ніштрем, звісний широко своєю працею коло ширення людських університетів у своїм ріднім краю. Щирий прихильник усіх поневолених і покривджених соціально і національно, він від довгих літ працює над книгою про упадок і відродження дрібних народностей. Здавна звернувши увагу на Польщу, її упадок і національне подвигнене, він вибрав ся сего літа в дорогу, щоб відвідати сей край і переконати ся доочне про його стан. Був довший час у Познані, де познайомив ся з тамошнім польським людським рухом, був у Кракові, а в кінці заїхав до Львова, прийнятий членами тутешнього людського університету ім. Міцкевича. Наткнувши ся там також на членів української молодіжи він забажав познайомити ся також з Русинами, був 30 червня в бібліотеці тов. ім. Шевченка і випитував присутніх там членів про руські відносини. Бачучи його щире зацікавлене руськими справами, руські товариства, головні заходами проф. Шухевича, устроїли на його прийняте вечерок у салі »Руської Бесіди«. Шановного гостя повитав

горячою промовою голова Бесіди проф. В. Шухевич, по чім хор відспівав популярні з руських нар. пісень укладу Ф. Колесси. Д. Ніштрем подякував сердечно за прийняте заявляючи, що відкриті Русинів, 30-мільйонного народу незвісного Європі, було для него правдивою несподіванкою. Кермою його змагань — справедливість і повноправність усіх націй і всіх кляс; тільки сям шляхом можна здійснити ідеали »вічного мира«, проклямовані торік у Газі фарисейськими устами явних і маскованих деспотів. Потім др. Франко в просторій, майже двогодинній промові подав шведському гостеві образ упадку і відродження українсько руської нації на полі національно-політичній, економічній, просвітній, літературній та артистичній. Др. Ніштрем пильно нотував собі важніші факти, а по скінченню промови доповнював свої нотатки розмовляючи з поодинокими із зібраних про різні теми, порушені дром Франком. Д. 5 липня приймав проф. Шухевич шведського гостя у своїм домі, і тут знов із уст шан. господаря, дд. Романчука, Барвінського і дра Франка д. Ніштрем мав нагоду почути не мало цікавих подробиць про життя і стан Русинів по оба боки кордону.

V. З науки і штуки.

Нововіднайдений фотографічний портрет Шевченка. Художник Сласт'юн у Петербурзі віднайшов негатив фотографії Шевченка, доси мало кому відомої. »Се колись — пише нам д. С. — знімав Шевченка художник Досса, що вже літ з 20 як помер. Після того Досса вдова його продала все те, що лишилось із його фотографічного ателіє, його бувшому ученикові Здобнову. Сей давно вже має

своє ателіє, та купивши спадщину Досса не знав, що між усіма старими причадами Досса знаходить ся й негатив Шевченкового портрета. Я, більше 20 літ назад, якось побачивши у вітрині небіжчика Досса портрет Шевченка, купив його і з того часу знав, що Т. Г. знімав ся у него: вони як обидва художники були між собою знайомі — се я чув від самого Досса. Я ходив до вдови, аби ку-

пити негатив, але се мені не вдалось, а далі, коли учень Досса купив його фотографічну спадщину, я обернув ся до него і отієї останні роки так надіїв йому, що він розшукав таки загублений негатив і тепер друкує з него добрі портрети». Одержавши знімок сего портрета, наша редакція не залишить репродувати його і в Л. Н. Вістнику.

Засідання секцій і комісій Наук. Товариства ім. Шевченка. *А. Світлі засідання секцій* I. засідання дня 31. січня. Проф. М. Грушевський відчитав проєкт регуляміну секцій і комісій; по подрібній дискусії прийнято його з деякими поправками.

II. засідання дня 14. лютого. Переведено ревізію складу поодиноких комісій Товариства і доповнено їх новими членами. Повний склад комісій представляє ся тепер так:

1) Археологічна комісія: Володимир Антонович, Дмитро Багалій, Михайло Грушевський, І. Каманіц, Володимир Коцовський, Олександр Колесса, Ор. Левицький, Олександр Маркевич, Стефан Смаль-Стоцький, Кирило Студинський, Стефан Томашівський, Іван Франко. Комісія уконституувала ся, вибравши головою проф. М. Грушевського, заступником др. Ів. Франка, секретарем Ст. Томашівського.

2) Правнича комісія: Остап Весоловський, Станіслав Дністрянський, Філіп Евиц, Мирослав Здерковський, Яр. Ільницький, Олександр Кулачковський, Євген Левицький, Кость Левицький, Володимир Охримович, Тит Ревакович, Олекса Танячків, Остап Терлешський, Микола Шухевич. Комісія порішила уконституувати ся на окремім засіданню.

3) Етнографічна комісія: Олександр Барвінський, М. Біляшевський, Валеріян Боржковський, Федір Вовк, Володимир Гнатюк, Борис Грінченко, Юрій Жаткович, Олександр Колесса, Філарет Колесса, Агатагел Кримський, Данило Лепкий, Микола Лисенко, Волод. Охримович, Осип Роздольський, Іван Франко, Володимир Шухевич. Комісія уконституувала ся вибравши головою О. Барвінського, заступником Ф. Вовка, секретарем В. Гнатюка.

4) Язикова комісія, завязана тогож дня відповідно до висловленого давнійше внесення д. М. Павлика; до неї увійшли: Олександр Барвінський, Володимир Гнатюк, Михайло Грушевський, Ілля Кокорудз, Олександр Колесса, Михайло Комар, Олександр Кониський, Во-

лодимир Коцовський, Агатагел Кримський, Кость Левицький, Володимир Науменко, Іларій Огоновський, Володимир Охримович, Михайло Павлик, Михайло Пачовський, Стефан Смаль-Стоцький, Кирило Студинський, Євген Тимченко, Іван Франко. Комісія уконституувала ся вибравши головою дра О. Колессу, заступником голови М. Павлика, секретарем дра М. Пачовського.

5) Лікарська комісія: Євген Бурачинський, Мирон Вахнянин, Гриць Гарматій, Олекса Грабовський, др. Василь Гукевич, др. Лев Косак, др. Євген Озаркевич, Стефан Петрицький, др. Л. Петровський, др. Щасний Сельський, др. Антіп Хомин. Комісія уконституувала ся вибравши головою дра Щасного Сельського, заступником голови дра Євгена Озаркевича, секретарем д. Гриця Гарматія.

III. засідання дня 1. цвітня, нарада над вибором нових дійсних членів.

IV. засідання дня 4. цвітня. Др. Дністрянський зreferував гадку комісії, вибраної *ad hoc*, про приступлене Австрії до бернської конвенції в справі авторських прав у літературі та мистецтві і постановив резолюцію: Наукове Товариство ім. Шевченка висказує ся проти приступлення до конвенції з огляду на культурні потреби нашого народу. Референта упрощено виготовити докладну відповідь міністерству в сій справі.

V. засідання дня 16. мая. 1) Проф. М. Грушевський заявив від Видлу бажання, щоби супроти недавнього порушення дискреції нарад секцій, члени секцій на будуще не оголошували деталів нарад, особливо в справах персональних. 2) Дискутовано справу участі товариства в зїзді істориків у Кракові; порішено вкінці відложити її на найблизше засідання.

VI. засідання дня 23. мая. Ухвалено більшістю голосів взяти участь у зїзді істориків у Кракові. Делегатом на зїзд вибрано дра Олександра Колессу.

Б. Засідання історично-філософської секції. I. засідання дня 24 січня. 1) М. Грушевський відчитав реферат п. н. »Ковтки київського типа у сучасних Кавказців«, який ухвалено друкувати в Записках. 2) На дальші томи »Історичної Бібліотеки«, призначено праці Новицького, Антоновича і Лазаревського, опісля Владимирського-Буданова, Єфименкової і Любомірського про селянство, дальше підуть розвідки про міщанство; про боярство і шляхту, правний устрій і т. н. 3) Проф. М. Грушевський повідомив, що друга

половина рефератів, призначених на київський археологічний з'їзд, вийде в подвійнім томі «Записок» XXXV—XXXVI. 4) Др. Стан. Дністрянський повідомив про бажанє Правничої Комісії, аби відділ відніс ся до сойму і міністерства за підмогою на розширене «Правничої Часописи» і на збиранє материялу для аграрних відносин у східній Галичині, до чого він приготує вже відповідний квестіонар; заразом повідомляє, що з X томом др. К. Левицький складає редакцію Правничої Часописи; секція поручає перейняти її дру Дністрянському. 5) Д. Мих. Павлик порушив справу неодностайности мови у виданнях Товариства і поставив внесенє на вибір мовної комісії, що мала-б уложити в першій мірі певні загальні мовні норми. По ширшій дискусії порішено відложити справу на пізнійше.

Зміст реферата проф. М. Грушевського: Референт переконав ся, що у сучасних гірників в околицях Владикавказа досі уживають ся ковтки в руській археології звані київськими, і азійські золотники Владикавказа досі виробляють такі ковтки; пару таких ажурових ковтків, куплену ним в 1899 р., він демонстрував присутнім і звернув увагу їх на те, що деталі ковтків повторяють ся в інших виробках місцевого золотництва. На його гадку сей факт розповсюдження київських ковтків на Кавказі миг би промовляти за тим, що сей тип ковтків взагалі, а й спеціально ковтки ажурові — прийшли до нас зі сходу.

II. засіданє дня 14 лютого. Директор секції, проф. Грушевський, повідомив членів про письмо міністерства з бажаннем, аби Т-во висловило гадку що до приступлення Австрії до бернської конвенції для авторських прав у всяких галузях літератури, штуки і фотографії. Справу віддано комісії зложеної з дра Ів. Франка, дра К. Студинського і референта правничої комісії з обовязком предложення відповідної резолюції на сільне засіданє усіх секцій.

III. засіданє дня 7 марта. 1) Секретар Ст. Томашівський зreferував розвідку Дениса Корінця п. н. «Зносини Ів. Виговського з Польщею в рр. 1657—1658». 2) Він же подав знайдений ним лист гетьмана Мазени до львівських міщан, виказавши його дату і поробивши свої уваги до нього. Порішено надрукувати в «Записках» у відділі «Miscellanea». 3) При евентуальнім виборі нових дійсних чле-

нів порішено не творити спеціальних комісій, але полишити вибір самим секціям.

Зміст реферата Д. Корінця: Автор займає ся зносинами І. Виговського з королем Яном Казиміром від смерті Б. Хмельницького до уложення умови гадяцької, як Казимір намагавсь ще Богдана намовити до повороту під польське пануванє і в тій цілі вислав до него секретаря свого Станіслава Бенювского. Сей війшов в переговори з гетьманом, але перервала їх смерть сього останнього. Посол звернувся проте до його наступника Івана Виговського. Місія його закінчилась певним успіхом. Виговський потребує спокою для того, щоб зміцнитися на новім уряді, уложив з Бенювским тимчасову умову: козаки зобовязувались не посуватись за ріку Случ, а Поляки поза Горинь. Територія між обома ріками мала бути нейтральною. Умова склалась з початком жовтня 1657 р. Одначе не було ширости по обох сторонах. Між Поляками були такі, головнє гетьмани, що воліли-б були силою примусити козаків до злуки з Польщею, а знов Виговський, не говорячи про цілу масу українського народу, не вірив Польщі і бажав сею перервою покористуватись для розширення території козацького панування. Інтересував його головнє Пінськ, що ще за життя Хмельницького піддався козакам, але звідки — вже за Виговського — війська литовські прогнали козаків. Виговський тим обурений жадає сатисфакції і грозить посилкою війська, а тим часом займає значну часть пінського повіту і території між Горинєю й Случею, заслоняючись тим, що робить се на просьбу тамашиньї шляхти. Се знов викликає погрози гетьмана Павла Сапіги і зближенє його до Горині. Бенювський ледво тільки з трудом може сипшити війну. В січні 1658 р. ситуація стає дуже напруженою, сам Бенювський трапить віру в успіх своїх заходів. Польща побільшує сили свої на Волині, сам гетьман кор. Стан. Потоцький їде до Сокаля (лютий 1658 р.), аби пізнати наміри козаків і забезпечити від них границі.

Одначе серед того настає певний відворот у зносинах польсько-козацьких в напрямі зближення Виговського до Польщі. В середині лютого приїздить до Польщі посол Виговського Теодозий Томкевич, міщанин і купець львівський, повірник Виговського, а при тім син Бенювского. Мав він приготувати справу польсько-

козацької згоди, а головню вивідати ся від короля і сенаторів, чи козаки можуть полагати на інструкції даній Беніовському до устних переговорів і чи Польща щиро бажає згоди з козацтвом. Се друге особливо вказує, що Виговський починає ширіше думати про згоду з Польщею.

Причини сего шукає автор у внутрішніх відносинах України і в відносинах її до Москви.

В початках гетьманованя Виговського проявляє ся антагонізм, що вже від давна був між низинними верствами козацтва і Запорожем та між старшиною городовою і звертає ся головню против репрезентанта тої старшини, її впливом і заходом вибраного гетьмана Виговського. Рух зразу придушений Виговським зростає, коли на чолі його стає полтавський полковник Мартин Пушкар. Противники Виговського звертають ся до Москви, представляють вибір його нелегальним, обжаловують його, ніби він зрадив царя, і жадають нового вибору. Виговський знов жадає придушення ворожого йому руху. Москва не перехилиє ся нікуди рішучо, обі сторони завзяває до згоди і обіцяє для полагожденя сварні зібрати козацьку раду. Виговський бачив, що не може бути певним прихильности Москви, що він зовсім позбавлений власних сил, а навіть міг підозрівати Москву в прихильности до своїх ворогів. Се примушувало його шукати собі опори де инде. До Москви зразила його ще й справа воєвод. З початком 1658 р. цар заповідає Виговському, що пішле на Україну своїх воєвод з військом для оборони її від ворогів. Виговський добре розумів, як небезпечними для автономії України могли бути царські воєводи розміщені по важніших містах, однак не міг противитись царській волі представлений як ласка, старав ся тільки справу відсунути і для того пословив царському, що жадає визначеня міст для воєвод, обіцяє се зробити за особистим порозумінням з царем; він чув однак, що Москва від свого не відступить, мусів проте поважно призадуматись над дальшими відносинами до неї. Се вже зближає його до Польщі.

Ще певніш ніж місяця Томкевича вказує на се припорученє дане Виговським П. Тетері — вивести залоги козацькі з Кореччини і полагодити пограничні непорозуміння між військами козацькими і польськими. Тетеря вже в марті стоїть на границі в Межибожжю, відновлює і потверджує умову Вигов-

ського з Беніовським та умокляє ся з Беніовським, що польські війська мають стояти на кватирах перед Горинею, а козаки мають повідомити, коли їх наперед посупутн. Остання точка стала ся причиною нового нерозуміння.

Сенат польський і значніші мужі з цілої Польщі і Литви зібрані королем на нараду в справі відносин Польщі до козацтва прирадили вислати для веденя пересправ з Виговським обох П. Сапігу і Ст. Потоцького і каштелянів Євлашевського і Беніовського. Весною мали вони зібратися в Дубні і тут з Виговським або його повномічником пересправляти. Під покривкою тих пересправ Сапіга збирає військо під Дубно. Се викликає у Виговського підозрінє, що Польща хоче почати війну, він проте звертає ся до Беніовського і Потоцького, аби подбали про додержанє умови, то грозачи війною, то покликуючись на се, що вже положено підставу, яка дає надію, що злука України з Польщею наступить. Виговський не бажає тепер зірвання з Польщею, противно стремить до тіснішого зближеня з нею і для того знов посилав до короля Томкевича з жадаєм веденя дальших переговорів і закінченя справи мотивуючи се догідною порою, яка може проминути на все. З початком червня Томкевич був у Беніовського, в дорозі до короля. Не довго по нїм (з кінцем червня) приїздить до Межирічя Тетеря, з необмеженим порученєм від Виговського до веденя переговорів. На його диво прибувають до него Беніовський і Євлашевський, обговорюють справу злуки України з Польщею і їдуть до короля для представленя йому справи. Незабаром, бо вже з кінцем серпня Беніовський є в таборі Виговського, на Липовій долині під Гадячем і тут уже 16 вересня умова уложена і записана, а 19 вересня посла Виговського П. Тетеря і І. Ковалевський їдуть до короля з точками умови, на які він і достойники коронні мали зложити присягу. Так отже складалась гадяцька умова.

Остаточного мотиву, який прихилив Виговського до неї, шукає автор знов у внутрішніх відносинах України і її відносинах до Москви. Виговський не можучи діждатись від Москви помочи против ворожого йому руху, сам за помочию Татар, против виразного заказу послів царських, побив своїх ворогів (май — червень), міг отже боятись підсти Москви. Тому то їдучи в похід і в часі самого походу він горячо дбає про те,

щоб переговори з Польщею довести до кінця.

Однак Польща не дала йому відповідної помочі, він не міг удержатись против Москви і ворожого руху на Україні, що за помочю Москви по проголошенню гадяцької угоди знов віджив. Сама угода не могла йому придбати серед української маси прихильників, бо у неї була від віків закорінена ворожнеча і недовіра до Польщі, а сама угода не мала для неї притягаючої сили. Угода була ділом Виговського і його прихильників і подбала головню про інтерес незначної частини українського народу: козацтва, полишаючи знов масу його давним злидням.

IV засідання 14 марта. Проф. М. Грушевський реферує статтю Ф. Вонка: «Знахідки у могилах між Веремем і Стретівкою і біля Трипілья», призначену для III т. Матеріялів до укр. етнології; ухвалена до друку.

Автор подає дзевник розкопок зроблених д. Хвойкою 1897. Могили коло Веремя (розкопано 5, визначають ся великою різнородністю, з них найбільш цікава могила ч. 4, з трома верствами (поверхами) похоронів. Могили коло Трипілья (розкопано 3) всі містили похоронні комори; найбільше багатим змістом визначається мог. 1, з електровими і бронзовими окрасами й статуєткою — як думає референт — фалічного божка.

V. Засідання дня 1 цвітня. 1) Вибрано дійсними членами Олександра Лотоцького в Кіїві і дра Евгена Оленицького в Стрию. 2) Уконституовано на ново секцію, вибравши головою проф. М. Грушевського, заступ. голови дра Ст. Дністрянського, секретарем Степ. Томашівського, заступником секретаря дра Волод. Охримовича. 3) Принято до відомости, що Правнича комісія уконституувала ся вибравши головою дра Стан. Дністрянського, заст. голови дра Костя Левицького, секретарем Остапа Весоловського.

B. Засідання фільологічної секції I. засідання дня 24 січня. 1) Др. Кирило Студинський зреферував працю д. Осина Маковея п. н. «Причинки до жерел Гундулічевого Османа». Працю ухвалено друкувати в «Записках». 2) Той сам зреферував працю д. І. Стешенка п. н. «Станко Враз, його поезія і значіне в історії національного відродження південно-західних Славян». 3) Др. Іван Франко предложив свою працю, призна-

чеву на археологічний зїзд у Кіїві, п. н. «Карпато-руська література в XVII—XVIII в.» — Працю увалено друкувати в «Записках».

Зміст реферата Ос. Маковея: В статі своїй подає автор коротку історію походів одного героя поеми, Корецького, його утечі з неволі і смерті і вказує особливо на його побут у Дубровишці (Рагузі) і Лїорето 1618 р.; з того часу походять на думку автора відомости Гундуліча про Корецького. Далі автор доказує, що королевич Володислав, князь Радивил і Пац, про котрих мова у поемі, були 13. грудня 1624 в Анконі в домі Гундулічів у гостях. Сими відвідинами поясняє автор прихильність Гундуліча до Поляків і деякі його відомости про них. Сучасні польські жерела про Хотинську війну 1621 мабуть зовсім не були звісні Гундулічеві. Вкінці на основі показаного розвою відомостей Гундуліча про Корецького і королевича автор не годить ся з думкою Павича, що «Осман» — се дві поеми: лише годить ся з думкою Марковича, що се одна поема, вже недалека викінчення. Здогадує ся, що остатні дві пісні поеми Гундуліч думав доповнити між иньшими утечею Корецького, а не смертю його, як се зробив Мажуранич.

Зміст реферата дра І. Франка: Референт висловлює з разу деякі загальні уваги про потребу географічного розкладу при студиях над історією літератури, підносять заслуги новітших дослідників на полі української літературної історії і згадує про прогалини в нашій знаню літератури XVII, а особливо XVIII в., викликану головню тим, що про письменську діяльність по різних територіях України-Руси знаємо мало, особливо коли продукти тої діяльності задля неприхильних обставин не були друковані, а тільки ходили з рук до рук у рукописах. Карпато-руська територія, що тягне ся здовж Карпат і їх обобічного підгір'я від Спіжу на заході аж до румунської границі на сході, належить до тих територій, яких письменство доси було найменше звісне, хоча по думці референта і з погляду на мову, як і з погляду на стиль воно творить осібний тип у цілому розвою літератури українського народу. На основі значного числа рукописів, недавнім часом повіднаходжених ріжними дослідниками, пробує референт дати коротку характеристику сего Карпато-руського письменства в XVII—XVIII в. По перед усього він підносить його популярність: духовні те-

ми, казаня, легенди, апокріфи, церковні пісні, далі також більше світські оповідання, притчі, повісті (Александрія), чародійські і ворожбитські писання — були перекладані на мову близьку до місцевих говорів, а власнито перероблювані з наданем їм більш або менше виразного місцевого кольориту. Референт підносить і те, що в тих писаннях проявляє себе часто почуте національної або бодай церковної єдності всієї України; особливо радо згадує ся про Київ навіть у пам'ятках писаних на північній Угорщині або в західних Карпатах. Вкінці показує референт упадок сего письменства, що при кінці XVIII в. в Галичині було виперте заводженою по школах мертвою і незугарною церковницною, так що при пізнійшій відродженню народного письменства воно не мало майже ніякого виднішого впливу. В додатку подає референт описи 20 рукописів або рукописних уривків, що були основою його характеристики та наводить із них виписки і проби їх мови.

II. засідання дня 7 марта. 1) Порішено просити д. Кониського, аби поробив конечні зміни в своїй праці про Шевченка і використав нові матеріали, які появили ся від часу, як він зладив працю, а друк її розпочнеть ся зараз і вийде як IV т. Збірника філол. секції. 2) Поручено д. Павличкові зладити дальний том праць Драгоманова, що міг би поволи складати ся, хоч зараз не вийшов би. 3) Др. Іван Франко відчитав свою працю п. н. «Апокріфічне євангеліє Псевдо-Матвія і його сліди в українсько-руській літературі». — Працю ухвалено друкувати в збірнику рефератів археологічного з'їзду.

Зміст реферата дра І. Франка: Референт звертає увагу на важність апокріфів, а спеціально апокріфічного єв. Псевдо-Матвія для пізнання початків національних літератур у західній Європі, характеризує далі взаємні відносини трьох найважливіших євангелій дитства (Інжового Первоеквангелія, єв. Псевдо-Матвія і єв. *De nativitate Beatae Virginis*) і обговорює середньовікову латинську поему «*Vita B. Virginis et Salvatoris rhythmica*», що виплила з двох остатніх з додатком ще якихсь інших жерел. Переходячи на поле словянських літератур розбирає реф. детально, порівняним методом три староческі поеми про вродженіс і молодість Марії, а також видану ним сербо-руську поему, знайдену в рукописі в Ке-

рестурі на півдні Угорщини. З того розбору показує ся, що із староческих поем ані одна не опираєть ся безпосередно на латинських апокріфах, але одна з них близька до Псевдо-Матвія, а дві до сванг. *De nativitate*. Керестурська поема, хоч в основі також оперта на західній, латинській традиції (не на Первоеквангелію, звичним у православних з давна, але незвичним у західній Європі), виявляє в своїй змісті такі відміни, що склонюють референта шукати її безпосередного жерела в тій версії апокріфічних оповідань, яка виробила ся в крузі українських письменників XVIII в. з мішанини західньої і православної традиції і знайшла свій найвидатніший і для пізніших часів закінчений вислов у Четях Минєях Дмитрія Ростовського. Се доводить референта до відповіді на питанє: де, коли і ким могла бути написана Керестурська поема? Не зважаючи на невеличку примішку русько-словацької мови поема зложена мовою церковно-словянською з примішкою сербізмів, при тім сербізми показують ся належними до оригіналу, а рутенізми пізнішою примішкою копістів, що часто пеє віршову форму. Се доводить референта до думки, що поема була витвором тої сербословенської або іліро-словянської школи, яка заснована коло 1720 р. тревала довгий час особливо в Новім Саді, якої першими учителями були київські Українці, якої найздібніші ученики (Іован Раїч) вчили ся потім у Києві. Ся школа запровадила власне до сербського письменства ту сербо-церковницну, що остаточно була усунена аж реформою Вука і новішим науковим розслідом сербо-хорватської мови. Ся школа дала однак перший почин до поважних студій над сербською історією і зробила багато для народньої просвіти. Референт звертає увагу з посеред писателів належних до тої школи на невеличку групу, що при кінці XVIII і в початку XIX в. була діяльною в Бачці (в Новім Саді і Земуні) і визначувала ся охотою до поетичного перероблювання старих духовних легенд, і схиляєть ся до думки, що в тім крузі повстала мабуть і Керестурська поема.

III засідання 14 марта. Др. К. Студинський реферує свою розвідку: Хто був автором «*Αντίρρησις-α*» (ухвалено до друку в Записках. В р. 1599 появила ся в мові руській, а рік пізніше в польській перекладі книжка п. н. «*Αντίρρησις*», звернена против твору «Апокрізіс»,

виданого - в р. 1597 в польській мові, а в р. 1598 в руській перекладі, а писаного в обороні православної церкви протестантом, Христофором Філялетом (Бронським). »*Antirrhesis*« виїшла без імені автора. Стебельський у своїй монографії »*Dwa wielkie światła*« думає, що автором »*Antirrhesis*-а« був Петро Аркудій, причім додає, що згадана книжка виїшла первісно в р. 1598 в латинській мові. Гадку Стебельського прийняли всі дальші учені. Дперва проф. Скабланович у своїй звітній студії над »Апокрізісом« виступив против гадки Стебельського і доказав, що автором »*Antirrhesis*-а« був не Аркудій, лише еп. Потій. Скабланович зазначив при тім, що Стебельський невірно думає, коли подає, що книжка була видана в латинській мові, коли в доступних нам примірниках лише передмова списана в латинській мові. Против погляду проф. Скаблановича виступив проф. Голубєв у своїй статі »Библиографическія замѣчанія« (1876 і рішив питанє, хто був автором »*Antirrhesis*-а« знов в користь Аркудія. Але виводи проф. Голубєва не переконали учених, бо ще й опісля багато з них уважало автором »*Antirrhesis*-а« Потія. В останнім часі виступив Ем. Лєгран (*Bibliographie Hellenique* III. Париж 1895) в обороні авторства Аркудія, причім додав, що мав під рукою латинську рукопись, з початку XVІІ в. п. н. »*Petri Arcudii Coreyraei Apologia adversus Christophorum Philaletem*«.

Невважаючи на се стараєся К. Студинський довести, що автором »*Antirrhesis*-а« був Потій. Заміти Голубєва против погляду Скаблановича ослаблює К. С. цитатами з самої »*Antirrhesis*«. Дальше замічає К. С., що ані Скабланович ані Голубєв не знали ще брошури Потія п. з. »Унія« 1595, з якої автор »*Antirrhesis*-а« дословно передає цілі уступи. Се міг зробити лише один і той самий автор. Те саме робить Потій в своїх пізнійших творах. На підставі ідентичности поглядів »*Antirrhesis*-а« і інших творів Потія, на основі тону, в яким писана книжка, на підставі загальної характеристики творів Потія і Аркудія виказує С. що автором »*Antirrhesis*-а« був Потій, а не Аркудій.

Що до заголовка латинської рукописи, яку найшов Лєгран і в якій ієтро Аркудій виразно означений автором, замічає С., що сей заголовок не доказує нічого, бо Потій видавав значну часть

своїх творів анонімно, або навіть під чужим іменем, як се стало ся з »*Obron-oju Florentyjskiego Synod-u*«, що виїшла під іменем Теодоровича, про що згадує Потій у своїх листах до кн. Сапіги.

На підставі одного листу Потія стверджує С., що полемічний твір, уложений в латинській мові против »Апокрізіса« справді існував. Коли сей твір стояв в таких відносинах до руського і польського видання »*Antirrhesis*-а«, в яких стоїть оригінал до перекладів, то і тоді не можна сумнівати ся, що автором латинського тексту був Потій, а не Аркудій.

IV засіданє дня 1 цвітня. 1) Вибрано дійсним членом д. Михайла Павлика. 2) Секція уконституувала ся на ново, вибравши головою дра Ів. Франка, заст. голови дра Олек Колєссу, секретарем Волод. Гнатюка.

Г. Засіданя математично-природописко-лікарської секції. І засіданє дня 4 цвітня. 1) Секція уконституувала ся на ново вибравши головою проф. Івана Верхратського, заст. голови дра Щасного Сельського, секретарем дра Евгєна Озаркевича, заступ. секретаря проф. Петра Огоновського. 2) Вибрано дійсним членом Володимира Шухевича.

II засіданє дня 16 мая. Дискутовано справу участі в зїзді натуралістів і лікарів у Кракові і ухвалено заштити президію зїзду, чи буде допущений реферат в українсько-руській мові, чи ні.

Д. Засіданя комісії. Археографічна комісія. (Засіданє дня 4 цвітня). 1) Проф. М. Грушевський подав до відомости, що III т. »Жерел до історії України-Руси« небавом покінчить ся і виїде ще перед вакаціями; V тому, згаданого Ст. Томашівським, надруковано вже 7 аркушів; на разі перервано друк, але він небавки зачне знов продовжати ся. Дальший том »Апокріфів« почне також в недовгій часі друкувати ся. 2) Др. Студинський подав звітку про два рукописи творів Мел. Смотрицького, один у бібліотеці Оссолінських, другий в царській публичній бібліотеці в Петербурзі, та запропонував видати їх зі вступною розвідкою. Рішено, аби др. Студинський подав на найближшій засіданю плян збірки, до якої увійшлиб і згадані рукописи.

Язикова комісія. (Засіданє 30 марта). 1) Признано потребу практичних словарів німецько-руського і польсько-руського. Принято до відомости, що перший словар виготовляє вже С. Смаль-

Стоцький в Чернівцях, другий М. Пачовський у Львові. 2) Признано потребу великого академічного словаря нашої мови та спеціальних словарів до Котляревського і до Шевченка. Ухвалено порозуміти ся з ріжними людьми, що вже прибірували словарні материяли і розпочати працю над уложенем згаданих словарів.

Етнографічна комісія. (Засіданє 24 марта). 1) В. Гнатюк повідомив, що на VIII том «Етнограф. Збірника» підуть галицькі народні новелі, зібрані д. Осипом Роздольським, а на IX материяли записані ним, В. Гнатюком, у Пряшівській єпархії та пісні і весіле з Бачки (Угорщина). 2) Д. Олек. Барвінський повідомив, що д. Волод. Шухевич дістав нові материяли з Гуцулячини і як тільки упорядкує їх, віддасть другу частину своєї праці про Гуцулів до друку. 3) Др. Олек. Колесса предложив збірник пісень з нотами, зібраний його пок. братом Іваном у Стрийщині. Ухвалено його надрукувати в однім із найблизших томів «Етногр. Збірника» враз із біографією покійника. 4) Порішено віднести ся до о. Остапа Ніжанковського, аби передав пісні, передані йому для згармонізованя, комісії, яка буде старати ся їх відповідно видати. 5) Порішено увійти в обмін з ріжними фольклорними товариствами. 6) Ухвалено на висесенє д. М. Павлика удати ся до Видлу, аби вистарав ся від сойму підмогу на етнографічну експедицію в ріжні сторони нашого краю.

Звістки про український театр. 1) З Кавказу. З газети «Казбекъ» довідуємо ся, що з часів Великодних свят по 8 мая у Владикавказі давала вистави нова українська трупа Глазуненка. Виставляли між иньшими оті твори: «Глитай або-ж павук», «По ревізії», «Кум мірошник», «Царщинні черевички», «Шельменко денщик», «Мазепа». З Владикавказу трупа ся відїхала до Пятигорська, а звідти до Георгієвського.

2) З Херсону. З початку Великодних свят, на протязі одного місяця, тут давала вистави українська трупа Мови-між иньшими творами, переважно Ста-

рицького та Кропивницького, відіграно двічі «Богдана Хмельницького». Успіху трупа взагалі не мала, бо склад її був не так то вже добрий, а де в чім навіть злий. Наприклад у «Богдані» дієві особи, Тетеря, Богун, Виговський були у збросні звичайними шаблями, що позичили певно в поліціянтів. Досить доброю грою визначалась одна Липицька. Гр. Кол.

3) Черкаси. В кінці мая Черкаси вперше впитали високоталановиту нашу артистку М. К. Заньковецьку. Перебула М. К. в Черкасах не довго, дала тільки 6 вистав, але й сього було досить, щоб розворушити черкаських мешканців і заставити глянути на сьвіт не сонними очима. Шановна артистка грала в місті з невеличкою трупою д. Василенка, що ось уже два місяці дає вистави в Черкасах. Певно, ся трупа не мала сили дати повного ансамбля, за те вона давала фон, на котрому так ярко і так велично виявлялась високохудожницька гра М. К. Вибір пес був досить гарний. Ставили: «Циганку Азу», «Безталанну», «Глитай», «Доки сонце зійде, роса очи виїсть», «Нещасне кохання», «Лидівка вихрестка». З Черкас Заньковецьку закликали у Золотоношу аматори, що вже третій рік дають вистави у міському літньому театрі при «Народній чайній». Ставили: «Лимерівну» і «Нещасне кохання».

Як в Черкасах, також і в Золотоноші кожна вистава шан. артистки збирала велику силу народу, — театри кожен раз були повнісенькі і кожен раз артистку зустрічали і провожали з великим ентузіазмом. Сей факт уже сам по собі свідчить, який великий вплив може зробити талановитий артист на наше провінціальне суспільство, котре, треба додати, взагалі не охочо кидає те болото, у якому жде і спершу навіть ворожо відносить ся до тих, хто його розбуркан. Тим більш бажано було-б, щоб видатніші українські артисти хоч иноді, роблячи свої артистичні подорожі, звертали увагу і на такі місця, де розбурканий ними нарід дивить ся на них, як на божих посланців.

А. Я.

VI. Із суспільного життя.

Освіта в Херсонському повіті. В справозданю Херсонського повітового зем-

ства про шкільництво в тому повіті за рік 1899 читаємо, що на 1 січня 1900 р.

в Херсонському повіті було земських шкіл 130, а в них учнів 11.039 (8.140 хлопців і 2.787 дівчат), в порівнянню з роком 98 більш на 702 (406 хл. і 184 дівч.). Скінчило школи в тім році 496 (415 хл. і 81 дівч.), більш проти попереднього року всього лишень на 14. Вчителів і вчительок на 130 шкіл було 200 (перших 103 а остатніх 97.; на одного вчителя випадало учнів 21). Нових шкіл засновано в році 1899 тільки 8. З тих цифер бачимо, що Херсонське пов. земство зробило за рік 1899 не так то великий поступ в справі народньої освіти. А коли візьмемо ще під розвагу майже 500-тисячне населення того повіту, та неприхильність народу до церковних шкіл, то стане цілком зрозуміло, що просвітна справа стоїть тут і зовсім зле. Про недостачу шкіл свідчить і той факт, що в тім же році за шкільним порогом (звичайно, земських шкіл) лишилось 1.080 дітей. (Про те Херсонський повіт, що до просвітних справ взагалі, належить до найліпших в губернії. («Юг» ч. 669). Гр. Ков.

Українські переселенці на Кавказі. В ч. 737 газети «Казбек» уміщено допис із Моздоку, повітового міста на північному Кавказі, п. з «Злодольні переселенці». Подаємо її в перекладі: «Останніми часами по Моздоцьких вулицях стали появлятися цілі ватаги із сім'ями селян, що шукають собі тут якоїсь роботи. На запитанні, відки вони і яка konieczність привела їх сюди, вони оповідають ось що: Вони селяне Київської губ., в числі тисяча чоловіка купили за посередництвом

якогось Савченка та Моздоцького купця Христофора Гавжумова у княгині Бекович 1600 дес. ґрунту по 66 р. за десятину і виплатили тим посередникам 17.600 р. завдатку. По умові вони повинні були вступити до володіння набутою землею 1 марця с. р., алеж виявилось, що продана їм земля заставлена Посипу Ахвердову (відомий в Росії нафтяр) за 30 т. руб. і їм тепер не дають дозволу селитись на ній. Становище селян гірко тяжке: з нового року вони мусять виплачувати всі податки і залежати, а час оранки ухливає. Никають по місту вишукуючи якоїсь роботи і продаючи останні гроші. «Не знаємо, що й робити і що буде з нами далі», закінчують вони зітхаючи свої оповідання. Гр. Ков.

Земські начальники на правобережній Україні. Чутка про заведення земства в Київщині, на Поділля та Волині не справдилась («оказалась преждевременно», як характерно завважають російські часописи); замість земства правобережна Україна діждалась... земських начальників. І 1901 року ся не вельми популярна інституція буде заведена скрізь по правобережній Україні, а разом з тим скасовано посади мирових суддів та посередників. Варто зауважити, що удержання земських начальників на правобережній Україні значно побільшено в порівнянню з тим, як ся справа стоїть у центральних губерніях Росії. Причиною цьому — крайня потреба (!?) призначати на ці посади «русских» з центральних губерній. Діждались!... С. Є.

Від редакції.

Наші заграничні предплатники дуже часто нарікають на адміністрацію Л.-в. Вістника, коли не дістане котрийсь якої книжки або дістане пізнійше. Супроти того ще раз поясняємо, що ці не порядки не залежать від адміністрації Вістника, винні тут иньші причини, котрих не можемо тут пояснити, а котрі лежать по за нашими впливами. Також через ці причини мусимо від тепер експедицію для заграничних передплатників робити о два тижні пізнійше, ніж для галицьких.

НАШ АЛЬБОМ.

ІЗ ПОЕЗИЙ СЕРГІЯ ПАВЛЕНКА.

1. Убогий.

Дош холодний хлюпотить,
Лист пожовклий шелестить,
Вітер виє в димарі,
Сині хмари у горі...
Літо швидко пролетіло,
Холод, тяжко мерзне тіло,
Нічим печи прокурити,
Думай, чим дітей укрити.

Вже два роки недорід:
Ні з чого зварить обід,
Де не кинеш ся — біда,
Скрізь убожество, нужда!
Де не віносили ноги —
Ніде взяти заемоги!
А не кидає надія,
Що ще сонечко пригріє!

2.

Хмарами чорними небо застлало,
І холодно й сумно зробилось...
Сонце проглянуло з хмар, заблищало —
І радістю серце забилося!
Сонце зогріло усе, осьвітило,
Надію посіяло спіхом,
Те, що ранійше лякало, гнітило,
Неначе вітало усьміхом.

— — — — —
Буває людина похиюпа та хира,
Смутна, не вродлива на тварі...
Душа-ж її гарна, і добра, і щира,
Як сонечко тепле у хмарі.

3. На що?

На віщо те робить на сьвітї,
Господь чого не создавав,
Чого Премудрий у завітї
На втіху людям не давав?!
На що знущать ся над братами
І кривдять те, що в їх сьвяте,
На що-ж, на що?!...

Ганебними корить словами
І нищить як не се, то те?!
На що, на що?! Коли кохання,
Життя і згоду Бог послав,
Коли братерське зазіхання
Сьвятий над Каїном прокляв!
На що-ж, на що?!...

4.

Не зазнав я, що то значить
Зір лукавий, хврий,
Все туди я йшов, де бачить
Правду розум ширій.
Я не знав розчарування
В замірах глибоких:

Сьмілих думок поривання
До напрям широких
Ще не зрадило віколи!
Тим-то я щасливий
І міркую: у недолї
Той, хто полохливий.

5. Захід весною в лузі.

Спустилось сонце
За обрій спочить,
Неначе віконце
Край неба горить.
Насунуло хмару
На ясну блакить,
Немов від пожару
Дим сивий стоїть.
Над лугом підняв ся
Ріденький туман
І пахощів стлав ся
Густий океан.
Деркач голоснійше
В траві закричав,
І крижень частійше
Летіти почав.

Співа на калині
Гучнійш соловей,
Пастух по долині
Скликає гусей.
Де сонце спочило —
Огонь погаса...
З озер посьвіжило —
Блиснула роса.
Дим хмар повернув ся
На низ і любий
Край неба всьміхнув ся
Очком голубим.
І хмара спустилась
Кудись за моря...
Царівна з'явилась —
Вечірня зоря!

6. В осени.

Дні похмурі, тяжкі,
Ніч холодна, сумна,
Вітри буйні, шпаркі,
І сира тишина...
Мов знесилилось все,
Наче смерть надійшла

І сконання несе,
Де з косою зайшла...
Серце мліє, болять,
Мов злякалась пільма,
Тільки гай гомонить,
Що не страшна їй зима!

Знесильная праця важка!...
 На віки мов сонце зайшло,
 Осіння негода тяжка —
 І зерно ніде не зійшло...
 А сіялось щиро воно
 І думав я: праця отта
 Порадує серце давно
 І справдить ся думка сьвята...
 Я знаю, що прийде весна,
 Веселії дні прилетять,
 Надія воскресне ясна,
 Про щастя пташки возвістять...
 Та тяжко зиму пережить:
 Вік дуже короткий у нас,
 Не счуєш ся — смерть набіжить,
 Надіяв ся, ждав і погас!...
 І тим іще сумно мені:
 А що, як загине зерно,
 Як вивіють вітри буйні,
 В негоду й замерзне воно?!
 А що, як важкий переліг,
 Де сіяв насіння просте,
 Неждано, що й думать не міг,
 Густим буряном поросте?!
 Вгамуйсь! Не загине засів,
 Бо добре ти землю орав,
 І виросте все, що хотів,
 Бо гарне зерно добирав.
 В природі є сили такі,
 Що хто їх подужа з'єднать,
 Поможуть у праці тяжкій
 І мусять тому слугувать.
 Але, наклучило ся, глянь!
 Не збавить негода всього,
 Який би не виріс бурян —
 Не знищить засіву твого!
 Настане весна і тепло
 Породить ще більше надій,

7.

Як вижене з зерна стебло:
 Вгамуйсь, не жури ся, радій!
 Умреш ти — другий пєборак
 Збере колоски золоті,
 Скористує ними у смак,
 Знов висіє зерна сьвяті...
 Йому буде легше орать
 І сіяти дбане добро,
 Зуміє він швидко набрать
 З зерна твого зерен цебро
 Будь певен — тебе він згада,
 І внуки, і діти, й брати!...
 Добро твоє знищить шкода —
 В добрі твоїм жити-меш ти!
 Невдячними стануть — нехай!
 Але-ж то твоє будуть жать
 І жити-муть ним. Не зітхай —
 В землі буде легко лежать!
 Так ласкаве слово — зерно,
 Посіане в душі дітей,
 Плід гарний приносить воно,
 Добром утішає людей.
 Так правда і щира душа
 Всім добру показують путь,
 Їх звязку ніщо не вменша,
 Засіви їх вічно живуть!
 Так дужа ідея жива
 Ніколи ніде не вмира:
 Росте — чи стара, чи нова,
 До праці людей добира.
 Так думка сьвята, провідна
 До сьвітла і щастя веде...
 І праця не гине й одна:
 Що людям на добре іде.
 І кожному з нас на роду
 Даєть ся безсмертна душа,
 А кожному суд по сліду,
 Який по собі хто лиша.

 ІЗ СПІВІВ І ПЕРЕСПІВІВ ОЛ. ГАВРИША.

1. Нічю.

Затихла дня пуста тривога,
 Обняла землю тишина,

Але дарма просю я в Бога
 Собі і оддыха і сна.

Мов олово на мізку хворім,
Отрута душу наповня...
А ніч дивлячись зпід покрива,
Тоску ще більшу наганя.
Неначе жде вона, що знову,
Людьми принижений у прах
Я після боротьби денної,
Впаду в молитвах і сльозах.

Доволі! Бився я об плити
В сльозах і цілим морем сліз
З душі недужої не змити
Сліди тих бурь, що час наніс,
Сліди зневаги і порока,
Сліди неправди і обид,
Всього, що в серці так глибоко,
Так страшно мучить і болить.

2. Олесі.

Віддаю я, голубко, тобі,
Все життя своє, всю свою долю,
Усі мрії, надії і щастя моє
І могутню, буйну волю...
Без вагання віддам тобі все,
Все віддам я за слово привіта, —
Тільки дяку та буйну волю мою
Жаль ще більше, ніж цілого світа.
Все віддам я охотно тобі,
Все життя своє й гірку долю,
Не віддам я тобі тільки волі дарма,
Заплати ти кохання за волю.

3. Щасливий.

„Ти в сорочці народився!“
Так малому ще шептала
Хвора мати. Я ріс голим
Як її уже не стало.
Тепер старий я. Між народом
Біднота рубище вділила,
Кравцем моїм була природа:
На світ в сорочці породила.

Дарунок сей — прикмета щастя,
Але трицята вже зима,
Як у морози і в негоду
Сорочки на мені нема.
Голодніший від собаки
На людину я не схожий...
У сорочці я родився, —
Ну, завидуй же, прохожий!

4. Скарга дитятка.

На що сповили ви мене?
На що звязали мені руки,
І з перших днів мого життя
Вже обрікаєте на муки?
Ще кайданів в душі й на тілі
Носить багато доведеться,

І ще багато гадин лютих
Докола серця обіветься.
Так дайте-ж волю хоч дитині,
Свобідно дайте відітхнути,
Щоб міг я в тяжку годину
Добром хоч дитство помянути.

5.

В оповіданнях, менший брате,
Про долю ми твою кричали,

О, скільки в честь твою поем
В богатих салях ми складали!

А там, між бідними хатами,
В ярмі мужицького життя,
І стогни ті-ж, що рапше чулись,
І туга-пісня всеж ще та.
Все так-же в лютії морози
Ідуть на ярмарки вози

У ніч глуху, під вовчі співи...
Терпець все той-же, ті-ж і сльози,
Все та-ж біднота мужиків,
Ніщо туман там не розвіє:
Хліб не росте від оповідань,
І від поем не дешевіє.

6. Перли-сльози.

Колос спілої пшениці
Сипле зерна золотії. —
Знід шовкових вій красуні
Сльози падають живії.
В чулім серці сльози горя
Притаїлись, як перлини,
Що на дні широкім моря
Заховались невидимі.
Повинаючи ся силі
У негоду море злить ся, —
Та на дні його перлинам
І спокійно й тихо спить ся.

А плавцevi не новинка
Їх виносить мовчазливо —
Сльози моря, що дали ся
Сьвіту цілому на диво.
Моя люба! Над тобою,
Як над морем сунуть грози,
І в душі твоїй сховались
Десь далеко перли-сльози.
Як плавці у хвилях моря,
Єсть слова, що в серце вбють ся —
І від них то сльози горя
З твоїх ясних очей ллють ся.

7. Закинена.

Як билинка в чистім полі
Я під сонечком піднялась —
І до неба високого
З його промінем я рвалась...
А жартуючи прохожий
З корнем вирвав і в чужий
Город кинув геть далеко
На гарячій мостовій.

Пожалій краси моєї:
Де квітки, трава у полі,
Запеси мене туди —
Оживу я знов на волі!
Де щебечуть пташки в небі,
Там в останній хвилини
Я почую кругом себе
Шепіт ласкавий билини.

8.

Мораліста раз речивий
Про старців нам говорив,
І правдивими речами
Помогати їм учив.
Говорив, на що живем ми,
Говорив все про людей,
Дуже грізно говорив ще
Проти роскоші дітей...

Притаїли аж дихання,
Усі слухали так жадно:
Дуже він речистий був
І слова лились так складино.
А щоб слухать не мішали, —
Одігнали від огради
Двох обірваних жінок,
Що прохали Христа-ради.

Дорогому землякови П. А. Грабовському.

Любий мій козаче, друже!
 Дobre ти на кобзі граєш,
 Голосна і пісня дуже,
 Що під неї ти співаєш.
 Голос, кобзу ту співецьку,
 Щиру вдачу молодецьку
 Небо знать тобі дало,
 Щоб співав нам, що було!...
 Грай-же, брате, вигравай —
 Споконвіку кобза грає
 Про наш рідний любий край, —
 І вона багато знає:
 Щиро хто його кохав
 І хто зрадник був лукавий,
 Хто катюгам помагав
 Катувати край коханий!
 Хто нарід наш закував,
 Сліз людських моря розлив,

Сум і тугу хто наслав, —
 А з людей старців зробив!...
 Хай всі люде наші визнають:
 Хто вони і де вони
 І кого вони кохають,
 Хто погані їх пани!...
 На всі струни ударяй, —
 Аж до неба щоб брентіло!
 Та словами домовляй,
 Щоб навкруги все тремтіло!...
 З неба Бог нехай побаче,
 Сьвіт сьвятий увесь почує, —
 Як Вкраїна стогне-плаче,
 Ворог лютий як катує!
 Щоб розпались гробовища,
 З домовин мерці щоб встали, —
 Мов на праведне судище
 Купою за правду стали...

ІЗ ПОЕЗИЙ ЄВГЕНА МАНДИЧЕВСЬКОГО.

1. У бій!

У бій, у бій, брати мої,
 У бій за нашу долю!
 Беріть назад своє собі,
 Та здобуйте волю!
 Не ждiть, не ждiть, аж час мине,
 Молодости і сили!
 Не ждiть, бо ворог підросте
 Та вічно будем гнили!
 За край, за край, за вітчину,
 Ідiть боротись сміло,

Хотай прийшлось би на пляцу
 За волю дати тіло!
 Спішіть, спішіть, у той танок,
 Великою юрбою,
 Бо слави тільки тим вінок,
 Котрі за вітчиною!
 У бій, у бій, брати мої,
 У бій, за нашу долю!
 Беріть назад своє собі
 Та здобуйте волю!

2. Чому?

О мати, мати, чом на сьвіт
 Прийшли ми сиротами?
 Нема де діти ся як слід
 Із нашими сльозами?

Чому всі мають вітчину,
 А нам до гробу давонять?
 Та ще у хвилю ту сумну
 І плакати боронять?

ПІД ГОЛИМ НЕБОМ.

НАРИС

Ольги Кобилянської.

Глибока зима.

Небо закуталось в однобарвну сірину; неформні снігові хмари збились під него, і злившись з ним, творили смутну копулу над широкою білою рівниною піль. Неначе з неба висипалась, так снувала ся нечувана маса чорних кавок довгими рядами по білих межах, і величаючись рухливо, радились над чимсь поважно. По годині розділились на три табори, знялись один по другім журливо в гору і поплили чорним хрестом поважно в далечінь. Летіли звільна ритмічними рухами чим раз висше, звертали ся кілька разів назад. Кружали сумовито, жаліючи над полем, пустили ся лагідно в сторону міста, що далеко від піль визирає з мраки на згірю стрункими вежами, — завернули знов назад і зникли, мов розпледись здрібнілими точками в мрачній далечині.

Біла рівнина лишила ся пуста.

Безмежна, широка як степ, прибралась у грубу верству снігу і гляділа тупо в сіру, небесну копулу.

Нею далеко вила ся дорога і губилась чим раз далі в білості. Око так і вяло від посрібленої поверхні.

В гладку рівнину прямували одні малі сани.

Глибоку тишину, що стелилась над широким тим мертвим морем, перебивали напрямком дороги годоси дріб-

них, дитячо зренячих дзвінків і мов кропили її тоненькими, одностайними крапельками звуків.

Малі сани тягнула рудава конина.

Не була гарна; сама собою незграбна. Довга шерсть її не знала греблиці і щітки, а грива росла як хотіла. Лиш ноги в неї були тонкі і сильні мов струни, а груди і ніздрі широкі — знак витревалости в потягу і бігу. Йшла пильно; по важности, з якою ступала, знати було, що була інтелігентна і вдячна, і що належала до тих, що радше з утоми пануть, чим залишають свій тяжкий обов'язок. І вона любила обов'язок. Прийшла з тим потягом — сповняти все, що наклав хто небудь на неї — вже на сьвіт і він ніколи не давав їй супочинку.

Батога ненавиділа.

Знакомство з ним уважала за грубу ганьбу, а коли лучалось їй кілька разів, що вдарено її ним — вона складала уражено вуха в зад і валила скажено задніми копитами. Ломила дишель або орчки, або рвала посторонки. З того часу не брали вже до неї батога, а грозили їй лише кулаком.

І дивно! Хоч її пан сидів звичайно позад неї і вона не все могла бачити, що діється там — усе таки відчувала, коли він здоймав кулак над нею і до своїх грубих напминаючих окликів — махав ним грізно. Тоді летіла як шалена широкою рівниною, гнана диким почутєм страху, що на неї туй-туй спадуть якісь здоганяючі її в повітрі чорні пошматовані хоругви і убють її на місці мов грім.

Упряжена в старанно пов'язані і поштуковані посторонки і шнурки, йшла скореньким і пильним кроком, схиливши стріпату голову в низ, неначе-б добре знала свої обов'язки. Раз — заїхати завчасу до дому, щоб не остатись в ночі на тім білім морі, не стрінутись на нім з заверюхою, що страх як грізно і самовільно шаліла на безкрайности — а по друге — що знала, кого везе.

Тягнула родину ідіотів.

Почала їх тягнути — коли ще ранок був притемнений бурим серпанком задуманої ночі — і мала ще перебристи отсе ціле мертве море до вечера. Чи успіє?

Не знала. Сніг лежав грубо, дорога не була добре уїхана, а у повітрі ген високо роїлись, майже клубились білі, дрібосенькі рої і віщували недобре. Лише ще не знати було, в котрій хвилині розібють ся і нечутним летом заповнять повітре і засиплють і без того білу рівнину.

Вітер почав злегка глузувати собі. Змішав ся в острою мов огонь пекучою студенею і розпочав гульню. Зразу легким танцем на поодиноких місцях, а опісля в змінінї tempo. Зривав ся і утихав раптом. Прилягав до землі і затаював віддих. Потім зривав ся шалено і знявшись широким крилом у гору, рвав білі хмари ніжних сніжин в свої обійми і розжалівшись з ними, мчав ся дико помертвілим морем. В полеті спиняв ся від часу до часу, кружав у дикій несамопитій пустоті вихром на однім місці і кидав високо клубами снігу стовпом у гору...

Краплі звука дрібних дзвінків розплакали ся...

— — — — —

На переді санок сидів він і держав віжки.

Одягнений у старий почорнілий кожух, сидів як голова на малім підвисшеню, що уходило за сиджене.

Голова прикрита мізерною шапчиною — неначе без шиї вибігала вся в бороду. Борода з малою як у кози чорною рідкою борідкою, становила найбільшу і найвиднійшу часть лиця. Кирпатий ніс, малі мов перець очі дивили ся в тупій а zarazом ідіотично-задумчивій плоскій журбі зпід низького чола перед себе.

У делкім віддаленю за ним — на лабузі — низше від него сиділа вона. Обвита темною хусткою голова була ще раз вузенькою білою хусточкою понад чолом перевязана; знак, що дорога їх була далека.

І в неї голова сиділа на карку мов без шиї. Але її лице — Боже, те її лице! Заокруглене, плоске, було майже в гору звернене. Грубі і широкі губи пишали ся погано на лиці, ніс круглий, а великі мов небо сині очі перенялись на віки безвиразним поглядом.

Значно було: ніколи в житю не морщила думка її брови. Ніколи не зазнавала зворушуючих почувань; в її душі погода. Вічна, до розпуки приводяча, одностайна,

тупа, глуха погода! Вічна бездумна погода! Сиділа так за ним, що знати було: він був кермуючою силою і головою всего, а вона лише в спокійнім вижидачім послузі приймала все, не застановляючи ся ніколи над тим, що походило від него. Він знав, що робить.

— Як найшов саме її — і де надібала вона його?

Між ними проходило і пересувалось стільки людей — вони родились кожде в иньшій місцевості — а однак — ждали десь обопільно несвідомо на себе. Його не хотів ніхто, аж доки вона не стрінула ся із ним, а з неї глузували всі, доки він не порозумів ся з нею.

Опісля і вийшла якась на причуд дивна, на пів дика, на пів сьмішна гармонія. І який був він — а все таки навіть і він устроїв собі свій власний сьвіт, де був у себе сам один паном, рядив і мав усе під своєю опікою і де все виходило як хотів, де був самовладцем і був ним з цілою своєю ідіотичною повагою.

Сидів тепер у напруженій задумі і мав свою хатину перед душею. Малу, схилену, соломою вкрпту хатину, зі скісними віконцями — коло неї низька шопка і стіг соломи... Хата під лісом, майже обведена ним, у глибокій затиші, мов старий, спорохнявілий, ніким не тканий гриб.

В ній лишив конаючу матір. Далеко, широко від ліса жадної душі, лише бліда, німа рівнина.

Вони вчора з ранку виїхали з дому. Треба було в місто. Отсе вертали...

Між ними обома сиділо воно. Носило сліди його й її на собі і було осередком одинокої іскри Божої в убогих їх душах, осередком їх любови. Вязало їх тісно зі собою і приковувало до малої під лісом засуненої хатини. Своім дрібним, мізерним існуванєм надало їм відразу ціль життя і силувало несвідомо до живішого думання і праці. Зрозуміли. Треба було за що небудь брати ся. Воно було. І з усього визирало для них воно.

Сиділо загорнене в найліпшій одежі і хустині, не гарне, з вибалушеними, ясними оченятами і дивило ся мов черепаха однаково перед себе. Нагадувало також

молоді з гнізда визираючі пташенята з голими головками і майже на верх вилізаючими очима.

І спокійно між ними сиділа безжурність.

В літі возили від часу до часу до одної великої лазні в місто мітелки із зеленого дубового листа, де діставали від сотки 2 злр. Майже ціле літо вязали і вязали.

Все, що робили, робили разом. Мале зносило налагоджене дрібне прутє, а родичі вязали його механічно, мовчки. Куди не глянути літом коло їх хатини, всюди повно мітелок. Була obtулена ними, а приспа завалена верствами предивного того богатства.

Здавало ся — ціле жите їх, уся їх будучність крила ся у зеленій дубині, що рік-річно весною відновляла ся і простирала до них свої густі кріслаті віти, а вони так і чіпали ся за зелене глля і майже жили ся ним.

В зимі вона пряла або брала від знайомої Жпдівки з міста піре дерти. Він ходив із цимбалями по весілях або наймав ся десь колись із кониною. Се останне рідко. Його хатина далеко від села і люди навідували ся мало до него. Часом вивозив і вугля в місто.

Мізерно діяло ся зимою у них.

Майже пересипляли її. Одинокі живі сотворіня, що викликували рух коло хатини, були конина і собака. Їх треба було доглядати і з хати дозирати.

Конина вештала ся цілми днями свобідно мов добра їздиня докола хатини, випаючи то тут, то там за чимось коло приспи і край ліса, заглядаючи часом і в хатину крізь вікна своїми мудрим блискучим очима, а собака ворохобилась на найменший шелест дерев. Її гавканє гнало дико в понуру глибину мовчливої дубини, лякало полхливі серни до нестями і грало довго грізною луною в тишині ліса.

Пізною осіню приплентала ся до них його старенька мати, що жила літом з милостині, а зимою переживала у них, і недавно занедужала. Була поражена. Лиш одною рукою володіла. Вони дожидали її кінця і сьвічка горіла коло неї майже ненастанно...

Лежала тепер сама-саміська в хаті і дожидала їх.

Вони виїхали в місто випросити трохи грошей за мітелки вперед. Треба було справити похорон, як вона вмере. Деревище зладити, попа заплатити, похоронний обід подати... Випросили за тисячку мітелок 15 злр. Звичайно діставали 20 злр., але сим разом і тому що наперед і в зимі — лише тільки.

Вертали отсе. Знаходили ся саме в половині дороги і серед безкрайого поля.

Вертали погідні і вдоволені. Він неначе велпку добчу зробив і сповнив важку задачу. Мав стільки грошей у своїх руках! — ніколи ще не мав стільки разом; ну — але в него мати вмирає, а може вже і вмерла?... Він поховає її гарно, як личить їздї, щоб люди не глумили ся із него. І так усе чогось підсьмішкують ся. Але то нічого, усе буде добре. І він почуває себе важним і неначе бачить ті похорони.

Бачить хоругви коло своєї хатини і багато людей з повідкриваними головами. Один чоловік тримає хрест у руках. Поза тим не бачить нічого і не всів більше нараз подумати...

Так. Його мати вмерла. І щоби не казали, що він не похоронив свою маму. Свою рідну маму...

Віз із собою кільканадцять свічок, кусень мяса на посмертний обід, трохи муки і велику фляшку горівки.

Собака скавуліла коло хати голодним, жалісним голо-
сом, хвилями зривала ся, кидаючись на всі сторони неса-
мовито і майже уривала ся на дрантивій жгузині — однак
ніщо живе не з'являло ся. Іншим часом дивпла ся не-
настанно на двері блискучими очима, чи не відчинять ся
і чи не кине її хто якого їдла — але вони немов на
віки зачинили ся і вона плакала з жалю і нетерпливости.

Ціла хмара чорних ворон злетіла звідкись і посїдала
на гиляках докола хатини, найживши скучно дрібне пірє.
Лісом гнав дикий глухий шелест, ломило ся сухе гилле,
мов о него отирало ся щось, а відтак наближала ся ніч.
Не добра, нечувана ніч.

Вихор не уставав. Зимно як огонь вядило все, а він
так і розносив собою.

Із-за ліса надлетіла біла хмара снігу і кинула ся на хатину. Рвала і термосила її, добивала ся і силувала ся розірвати вікна або двері. Не чув її ніхто там у середині. Вона прилітала з широкого поля і благала ратунку. Там страшно діяло ся...

В хаті було тихо і темно, свічка згасла.

В углах темнота стовпом зросла і стояла недвижно, а серединою хати прокинув ся сумрак. На печі лежала старенька і світила чорними очима просто у вікно.

Чула все. Не могла відчинити вікна, воно було забите, а вона лиш одною рукою і душею жива; хрестила ся на силу і відповідала: „Я чую — казала — але не можу; вертай назад.“

Хмара помчала ся кудись, полишаючи за собою гробову тишину в хаті, а за хвилину прилетіла друга.

Знов те саме. Термосіє, стогін і гудіє в комині. Жмені снігу метали ся о вікна, а вкінці почало ся дике шаліє докола хатини. Мала хоч би й розсадити ся — а доступити до живої душі... Холод тиснув ся жадібно коло шиб і бажав усе на віки заморозити, а вітер захоплював гострим свистом.

Через час почув ся голосний лускіт, а опісля жалісний бренькіт. Зі сторони ліса відірвало ся вікно і падучи розбило ся на дрібні кусні.

На подях зле виглядало. У повітря нечуваний бій. Хмари снігу кидали ся зм'ями на себе, клубили ся і розбивали ся завзято — иньші знов металась серпанками сполохано на всі боки, розпинали широко свої крила, відпирали напір дикого вихру. Але він сильний і розлючений, рвав їх зі собою, кидав до землі, а опісля знявши їх у гору — розносив з побідним свистом по широкій рівнині.

Мала конина борола ся з усеї сили в білих роях. Крок за кроком тягнула свій тягар, але дороги вже не знала. Її змело і перед нею зрівняло ся нараз якесь одно широке, біле море.

Її шерсть і грива одубіли. Вона ішла зі спущеною головою і тяжко дихала. Чула, що туй-туй упаде. Від часу до часу ставала, відсапувала, а потім немов почувши за

собою грізний кулак рвала вперед. Вітер пер її все в бік — і коли вона вже майже подавала ся, надлітали серпанки снігу і навертали нею в противну сторону. Не бачила виразно, куди йде. Дзвінки додавали їй сили. Слухала їх. Хвилями видавали ся вони їй як тоненький бренькіт мушок у літі, коли пасла ся краєм ліса і вони в сяєві сонця лїниво роїли ся в повітрі або докучали їй коло очей. Тоді вона майже рвалась вперед і їй здавало ся, що прискоривши кроки спинить ся коло зеленого ліса і дрібонької ніжної трави, котру так любила спасати. Та ба! Се не було літо, се була зима люта, як огонь.

Грубі наминаючі слова пролітали над нею чим раз рідше і слабше. Десь немов розлітали ся. Віжок, здавалось, ніхто не держав. І справді не держав. Її пан витягнув фляшку з горівкою, що віз її на похорон та посмертний обід і розгрівались нею всі троє. Перемерзли до кости. Мали під собою лише купу лабузу і якесь лахміє. Коли виїздили з дому, було тихо у повітрі.

Вона попивала жадібно подаваний їй розгріваючий напитек, хухаючи раз-у-раз у закостенілі руки — а мале, напившись, уснуло. Він уже найдовше прилягав устами до фляшки.

Опісля викрикував важким і грізним голосом на конину — і часом мов пригадував собі щось, дивив ся диким переляканим поглядом перед себе. Докола него шалїла заметільниця; страшна, давно нечувана, і він не бачив нічого. В лице, що висував його, аби глядіти лучше вперед, било зимними шпильочками і очі стулювали ся мимоволі. Щоки аж пекли від студени; ушей не чув уже. Кілька разів мелькнуло йому через голову: чи не взяв ся його блуд? Але потім успокоював ся. Не може бути. Конина ось тоті ніколи не блудила. Їздив уже нею четверту зиму. Раз сама заїхала до дому, як він ще з одним чоловіком підпивши собі трохи позасипляли на візку. Не було й куди блудити. Полями веда лиш одна дорога; нею їздив рідко хто зимою, хіба лише літом, як на полях лежало збіжє — отже нікому було з дороги уступати ся. Біда лише, що розревїлась заверюха, дорогу замітала. Але вона все знала, вона заїде як треба. Все до дому рвала ся. Худоба все так...

Лише коби студінь попустила... з зимна аж щоки розболіли... Щось пірвало його за шапку і збило з голови, майже на силу утримав. Відтак засунув її тісно над чоло, потягнув ще раз із фляшки, подав фляшку жінці і заховавши її опісля коло себе в ноги, закинув собі віжки на шию, руки засунув у рукави і згорбивши ся у двоє перед вітром, попав у тупу задуму і сидів недвижно.

За ним із заду змовкло також. Жінка лягла в сани, аби захоронити ся від вітру і охоронити від него сплячу дитину — отже ніяк було балакати. Вітер і так відганяв слова і ловив їх у себе. Їхали так довго. Часом мов зі сну прокидав ся і гукав на руденьку: „Каліко мой, чого стоїш“? Або грозив диким голосом.

Перед його уявою стояв непорушно, мов понурый мур, великий дубовий ліс, а під лісом його хатина. Відтак бачив матір на печі. Коло неї горіла свічка...

Він сам уставив її там... і вона горіла.

Далі видів похорони... хоругви... людей з повідкритими головами, а опісля посмертний обід. Він зладив посмертний обід, бо його мати вмерла. Ходить між людьми, просить їсти і пити і наливає горівки з фляшки. Пили. Він усе наливав, а вони все пили. Най пють, аби знали і аби не говорили. І так усе підсьмішкують собі з него — але раз най знають. Він матір свою ховає. Зладив посмертний обід...

На дворі заверюха, очей не може розплющити, але се нічого. В хаті тепло і йому тепло. В цілїм тілі розливалось тепло, а заметільниця так лютувала і товклась, аж страшно... лісом гуділо...

І гудить і шелестить ненастанно. Сеж ліс велитень — се листе так шелестить... дубина тота золота!

Ей той ліс, той ліс, той ліс! Хто би його знав, що то за ліс — на весні хто би його знав... Великий та зелений! Він його тато і мама і годує його як свою дитину. Його гилле широке і зелене, листе чорне, блискуче, аж любо мітелки вязати. Всі вяжуть; він, жінка і мале. Але мале найменше. Воно зносить листе, а зносячи робить доріжку зелену, граєть ся листем. Обсипує себе ним, а листки літають мов зелені метелики докола його голови. Що йому

робота? Що воно знає? Йому аби все готове було, та тепло аби йому було. Сонце аби йому гріло. А сонце світило і гріло... пригрівало так, що розкіш. Усе тіло теплом своїм заливало...

— „Каліко мой — чого стоїш?“

Причудось їй отсе, чи вітер розніс був ті слова і аж тепер вернув назад до її слуху.

Дзвінки мов стрепенули ся, мов жменею з жахом розсипані на однім місці, так раптом зойкнули.

І знов те саме. Голосне сапанє, майже стогін — і брила своїми тонкими ногами в закостенілім морі.

Неба мабуть не було.

Понура маса звисала затемнена над землею. Над білою рівниною клубили ся хмари снігу, иньші мов у перегонах літали в несказанім переляку, безцільно, гонені диким вихром. Він сам, невидимий і гострий мчав ся завзято на всі сторони, шукав і котив ся за кимсь, бушуючи у невиловленій лютості.

Нечувана погоня відбувала ся німо на широких просторах.

Дзвінки задрожали і змовкли.

Руденька станула мов укопана. Десь недалеко перед нею перелетіла в серпанках снігу закутана, довжезна чорна змья-ведитень з червоними, огнем налитими очима, голосно стогнучи та сапаючи через поля і зникла. Лишила за собою чорні клуби диму. Довго було ще чути її стогін і стукіт, а потім все втихло. Майже не тямлячись повернула руда. Дрожала на цілім тілі з переляку. Оглянула ся за підмогою. Але їй метнув ся в очі лише німий вітер і танець розшалілого снігу.

Поступила кілька кроків уперед і вдарила головою о якийсь височенний тонкий стовп. Знов станула. Над її головою розсипала ся предивно гармонійна, сьміла струя звуків і не вмовкала. Звеніла без перестанку, неначе гнала одностайним, безжурним летом через цілу безмежну просторінь...

Насторчила вуха і слухала. Що се? Було мило і гарне і ніколи не чула сего, хоч скільки разів переїздила сею до-

рогою! Грало так звучно і рівно і не мало нічого спільного з отсею заметільницею. Воно не бояло ся її і летіло так спокійно і сьміливо крізь вихор до своєї мети...

Відтак прокинула ся.

Вона знов стояла і зараз гримне голос, підніметь ся кулак над нею. Не відчувала його вже довший час над собою, отже він певно туй-туй підніметь ся, а з ним разом і ті чорні зловіщі шмати, що їх мов грому бояла ся.

Почала рвати ся вперед. Дзвінки розворушились і підляли звуками її сліди. Підбігла короткий кусень... та що се таке?... Вона зачіпила о такий самий стовп як перед хвилею, і з него розходила ся як передше та сама чудова, мила гра. Струя звуків, сама одинока, плила одностайним бренькотом своїм невпинно через отсе море в безвісти...

Та вона не стояла тут більше. Напруженими силами тягнула. Часом падала і знов уставала. Дикий ляк запанував над нею. Їй здавало ся виразно, що замість кулака настановила ся там за нею на санках чорна, недвижна, кінчаста купа, стаєть ся чим раз тяжшою і дивить ся заєдно на її хребет. Щось чужого почула на санках, і те чуже мусіла тепер везти. Ясний інстинкт, що проводив її досі, почав покидати її. Очи почали іскрити ся, ніздрі розширять ся. Ціла довга грива наїжилась миттю, вона скочила сполохана в бік, а потім почала утікати.

Несамовита сила вступила в неї і вона утікала. Гнала протяжними скоками; заднім тропом майже прилягала до землі з остраху, а переднім порола сніг. Дзвінки не опускали її. Товклись пискливо докола її шиї і блатали розпучливо не зупиняти ся ані на хвилину ніде. А коли ставала, аби набрати сил, її грудь, здавалось, туй-туй розсадить ся і дзвінки лякливо вмовкали, мов ховали ся раптом у сніг. Тоді ставало їй ще гірше і вона знов утікала без тямки.

За нею росла на санках чорна купа. Білі серпанки снігу супроводили її з обох сторін. Тулили ся до неї, міняючись один по другім, а нарешті осілись на ній нечутно і вкрили її своїм ніжним біливом цілковито. Зпід

него визирав лише якийсь чорний вершок і став ся не-настанним пострахом для рудої...

Над ранком бій устав.

Запанувала тупа тишина. Широкі сніжні крила хмар прилягли білим сріблом до землі і не знимали ся з неї більше. Вихор згубив ся. Небо прибрало ся в сіру барву і тонуло в жалібній задумі.

Слабим, знівеченим кроком і з ледви чутним, дрожачим звуком дзвінків приволокла ся конина до дому.

Станула саме перед дверми...

Собака рвала ся. Вже здалека почула їх і витала диким, несамовитим скавулінєм. Тепер лягла до землі і во-локла ся до них покійно, о скільки їй се позволяв мотузок. Скавуліла і вила, а очі іскрили ся предивним сьвітлом. Піднімала голову і оповідала. Ждала два дни, не їла, не бачила живої душі. Оті двері онтам не відчинялись, як зачинились за ними... а тепер... а тепер...

Гавкала неспокійно, болізним, роздразняючим голо-сом, то знов шаліла простягаючи лапи до руденької:

„Щож? Щож?“

Тая стріпала ся з цілої сили і поволокла ся з тяга-ром до стога. Дзвінки зісунули ся з неї, упали до землі, а звуки розбігли ся з поспіхом на всі сторони і згубили ся.

Ніч. Глибоке, безкрає небо погідне і оживлене. Зьвізди миготять, дрожать, грають сьвітлом своїм, а де-не-де пере-літають луковатим полетом і міняють місця на небі.

Між ними спокійно стоїть місяць.

Ясне, магічне його сьвітло розпливається лагідно до-кола него. Біла, пуста рівнина залята ним мов сріблом, а високі, тонкі стовпи, що біжуть правильно по ній тут і там і далі, кидають на неї пасма струнких тіней і мов вяжуть ся руками з собою, аби не згубитись у одностайній пустині.

Довгий дубовий ліс, прибраний в іней, творив краєм рівнини кришталевий мур. Його вершки прозорі у сьвітлі, майже розпливають ся в нім.

Около півночі станув у закаменілій невідвижности і побілів цілковито.

Бачив: в близькості хатини пересунулась тайком мрака, мов срібна, ледви помітна тканина, припляла чудно сформовану постать і перетяглась нечутно кришталевим верхом у пусту освітлену рівнину...

Місяць пронизав її своїм лагідним сяєвом, а відтак заховав ся на хвилину за хмару, заглянувши в її фосфоричні, безсмертні очі...

Вона зчезла...

Струя звучної, спокійної гри летить живо рівною ниткою далеко білою рівниною, невтомно, без перерви, мов у вічність.

Де урветь ся?

Їй байдуже.

Страху перед нічим не знає.

Чернівці 25 марця 1900.

ВЕЗ ПУТТЯ.

ОПОВІДАННЯ ПО ДЕКАДЕНТСЬКОМУ

Івана Левіцького.

I.

Павлусь Малинка був гарний з лиця, неначе чорнявий та кучерявий бог Аполлон. Настуся Самусівна була пишна на вроду, неначе Афродита, котра тільки що вихопилась із морської піни, але ще не помолилась Богу, не вмиласть і не обтерла гаразд рушником морської піни з виду. Настуся була гарна, але трохи блідувата, ніби втомляна, або трохи заниділа, неначе вона дві ночі поспіль танцювала на балю. Вона була значного, багатого роду, а він ще значнійшого й багатійшого. Вона зроста в роскоші, а він ще в більшій. В її батька і в неї давно вітер свистів у кишенях; в його кишенях вила й скигдила хурдига. В її покійної мами і в неї самої кишені були з дірками, кудюю зранку до вечора за границею трусились червінці по Парижі, Ніцці та Римі, неначе борошно по грудяному та бакаюватому шляху з подіравляного мішка на возі. В його тата і в його самого кишені були неначе якісь безодні, кудюю провалились дві селі ще й сахарня з костопальнею та з двома височезними трубами - димарями, навіть не зачепившись у їх штанах та халявах.

Вона й її мама в зимку звичайно жили в Парижі, а в літку швендяли, як цигани з шатрами, то по Швай-

царії, то по Тиролі, то по Рівері, тікаючи від спеки, від мошки, комарів та їдзів, а приїжджали до дому на Україну в ряди-годи тільки тоді, коли їх кишені спорожнявались. Він, скінчивши реальну школу, поїхав з батьком та матір'ю до Парижа буцім-то докінчувати своє вчіння, записався в одну вищу школу вольним слухачем, щось там слухав раз на тиждень для людського та батьківського ока, але в дійсності нічого не слухав у школі, бо мав дуже делікатне чуття, більше здатне слухати артисток в опері, ніж усякі нудні та мудрі лекції. Він бив байдки в Парижі і після смерті батьків, спорожнивши кишені до самісінького дна, вернув ся в Київ і гайнував без пуття решту батьківського добра, чого не встиг іще прогайнувати його тато.

Настуся таки спала в ночі, хоч вона й її мама лягали спати сливе перед сьвітом. Павлусь у ночі ніколи не спав: проводив ночі то в клубі, то в ресторанах за бенкетами та картами, аж у ранці вертав ся до дому і спав сливе до вечора. В його день був у ночі, а ніч була в день, як буває в пугачів, сов та кажанків.

Його всі звали божевільним; її — навісною. Вона була й розумна з роду, але в неї неначе не було однієї клепки в голові; в його з роду голова була не без тями, але була ніби не добре набита обручами, ще й з слабкими уторами.

Настуся була в свого батька одиниця. Павлусь зістав ся в свого батька так само одинак. Він якось таки скінчив реальну школу, хоч від дїнивства двічі трохи не втопив ся, перепливаючи ту не глибоку річку премудрости; але його двічі вирятували вчителі та батьки і таки якось доводокли його за руки до другого берега. Вона ніякої школи не скінчила, хоч усе починала; довго починала та на тому й скінчила. Батько хотів віддати її в гімназію або в інститут. Мати стала проти того гопки, сперечалась довго і таки не дала дочки в чужі руки, між чужі діти усякої масти; вона боялась, щоб дівчина там часом не занїділа від важкої праці, не спростилась, щоб часом не набрала ся ліберальних ідей і усяких бакциль та бактерій, бо тих бакциль та бактерій вона бояла ся

гірше, ніж чуми, ніж нудьги від науки. Настусю вчили в дома дорогі іувернантки та усякі вчительки. Настуся вчилась дома поволі, не хапаючись, училась, як мокре горить; училась, коли сама хотіла. Вона вчилась і гуляла, гуляла і вчилась навперемінки, щоб було не дуже важко. Три дні вона вчилась, а на четвертий день мама возила її в танцкляс танцювати з дітьми. Знов три дні вчилась, а два дні відпочивала: мама возила її сковзатись на льоду на лижвах, або в гості, або брала з собою кудись, їдучи з візитами, а в вечері возила в театр. У Настусі літні вакації тяглись ціле літо, цілих п'ять місяців, щоб вона гаразд відпочила від праці та не помарніла, не зблідла на виду.

Незабаром Настуся зовсім не схотіла вчитись: попроганяла своїми вередками вчительок і на тому скінчила своє науцтво. Мати постановила, як тільки Настуся підросте, повезти її в Париж і там викінчити курс її науцтва. В Настусі гарна головка так і зісталась вільна від усякого поганого, важкого вчіння. За теж Настусю дуже багато вчили музики, бо сама мама дуже любила усяке штучництво, а найбільше музику. І Настуся справді на предиво була здатна до музики. Музика йшласть Настусі дуже легко, і вона швидко вивчилась чудово грати на роялі. Вона ще добре вміла малювати квітки на фарфорі. В неї вдача була і справді артистична.

Мати любила свою одиницю без міри, без тями, якоюсь хоровитою, нервовою, навіть ненормальною любовю, якою люблять дітей дуже нервові та дуже почувливі матери. Вона пестила дитину, не давала їй довго сидіти за вчінням, щоб дитина не мучила себе, споболювала їй, неначе сама в купі з нею сиділа за книжкою й мучилась. Вона вволювала її волю, давала їй усе, чого тільки було її душа забажає. З самого малку усі в господі вволювали її волю, неначе волю якогось божка. Мати вбирала її в оксамит та шовк, нароблювала силу усякого, навіть зайвого, зовсім непотрібного убрання, аби тільки иньшого коліру, гралась нею, гралась її уборами, неначе дитина куклами, цяцькалась, панькалась з нею, чванилась нею без сорома перед усіми.

Настуся незвичайно любила цяцьки та ляльки — се найвище дитяче штучництво. Мати накупувала для неї цілий магазин дорогих ляльок та усяких цяцьок. Купували для неї ляльки й цяцьки і тітки й дядини, і дядьки й на-тітники, і усякі кузники. Тих ляльок та цяцьок назби-лась ціла заскляна шафа, сливень усей Настусин покоїк був закладаний усякими цяцьками. Той покоїк став схожий на якийсь музей ляльок та цяцьок. Чого там не було! Яких цяцьок та ляльок там не було! З-за скляних дверей шафи виглядали ряди кукол. То були вже здані в музей кукли, панни та паничі, котрі вже втерали Настусину ласку і любов. Кругом Настусі на килимі, на кріслах, на столах валялись хлопчики в чорних оксамитових шараварках та жупанках, панянки в оксамиті, позадиравши ніжки, поза-плющували очі. В колисочці спала одна маленька ляля, заплющивши очка. Скрізь по кімнаті стояли і валялись швайцарські чудові хатки, маленькі канапки, цілі повні гарнітури штучно і гарно поробленої мебелі, чималі шафки та столики, стояли возики, здорові кудлаті пуделі, з висо-лопленими червоними язиками, з блискучими скляними чор-ними очима, здорові коники з золотими сідельцями, валя-лись балалайки, скрипочки, усякі бандурки, відерця, ді-жечки, кадовби, шаплички, валялись французькі чудові книжки з малюнками, — усе казки... Настуся стояла ніби по пояс у цяцьках та куклах, неначе десь на городі по пояс у бадиллі та бутвині...

Ще на дванацятому році Настуся носилась з ляльками, гралась та милувалась ними, голубила їх, неначе діток, звала їх своїми сестрами та дітками, а себе звала їх ма-мою. Вона сама шила для кукол нові убрання, одягала їх то за панів, то за сільських дівчат, вишивала їм узорцями сорочки та хвартушки, робила квітки на голови, чіпляла на шиї намисто і дукачі. В своєму покоїчкови Настуся садонила рядочком по кріслах свої здорові улюблені кукли, давала їм усім людські ймення, говорила до їх, неначе до живих, сердилась на деяких, буцім-то ледачих, свари-лась пальцем. Вона сама сідала проти їх в креслі, сама гарна, неначе здорова лялька, бо її довгобразе, трошки в нпзу загострене личко, її чорні густі брівки на білому

випнутому чолі, її гострі блискучі карі очі незвичайно гарно малювались на плисовому червоному креслі. Мати припадала до неї, цілувала, пестила, потім садовила її собі на коліна, коли вже її ніжки не теліпались, а торкались об діл, цілувала її в уста, в лобик, у щічки, пригортала до серця, звала її милою, дорогою любкою, голубила її, неначе хотіла вилити на неї усі ласки, усю любов, яку вона мала вилити на свого мужа, котрого вона не любила, на своїх померших синків, котрих вона так само ненавиділа, бо... вони були схожі з лиця на її чоловіка.

Усі тітки, дядини та кузинки так само пестили Настусю, мазали її та хвалили, аж перехвалювали на один бік, бо підлещувалась до її тоді ще багаті мами. Вони казали, що з Настусі вийде якась видатна і славна людина: або велика артпстка, або велика й славна на весь світ актриса. І Настусі ще змалку здавалось, що кращої за неї і багатішої й розумнішої за неї дівчини нема і не може навіть бути на цілому світі. Тільки сторонні люде, знайомі поза очі хитали головами та осуджували Настусину матір за те, що вона вже занадто безтямно пестить свою доню, що вона її збавить: вони говорили, що Настуся на голові ходить, що вона вмере не своєю смертю...

Настуся ще змалку тільки й любила одно й єдине науцтво: французькі ілюстровані гарними малюнками казочки. Вона начиталась їх так, що від осьмого року уявляла себе якоюсь казковою особою і любила одягатись у всякі незвичайні казкові убрання, одягала і иньших дівчаток, своїх приятельок-гостей. Вони перебирались то за царівен, то за циганок, то за туркень, то за хлопчиків-царенків. В сих чудових убраннях та в папірових коронах вони танцювали, вдаючи з себе усяких казкових сутностей всяких привидів. В Настусі рано заворушилась фантазія. Вона вже на дванадцятому році навіть в день боялась сама виходити в другу порожню кімнату, а в вечері боялась зіставати ся сама в кімнаті, коли часом її мати або гувернантка виходили кудись до иньшого покою. Їй здавалось, що кругом неї десь поховались по світлицях якісь царівни, відьми, вовки в червоних шапочках та усяка

казкова мара. В Настусі дуже зарані розвилась уява та мрійність.

Як Настуся дійшла до зросту, її мати посварилась з батьком на смерть. То були дві вдачі не тільки не схожі, але навіть супротивні одна одній, неначе люті вороги. Він був поміркована, статковита й практична людина. Його жінка була непоміркована, розтратлива, любила розкіш та шикарне гойне життя і сипала грішми, неначе половою. З ранку до вечора вони обоє тільки те й робили, що зачіпали одно одного докорами, сварились, змагались та лаялись. Вона обридла йому гірше печеної редьки; він обрид їй і остогид так, що вона не могла й дивитись на його. Вона полаялась з ним на смерть, покинула його і виїхала за границю, щоб Настуся скінчила в Парижі своє виховання і вчіння.

— Баба з воза — на колеса легше! — сказав Самусь перехрестившись. — Принаймні в хаті буде тихо.

Але він помилився трохи: баба встала з воза, але на його колеса, на його кишені стало ще важче.

Мати з Настусею оселились на прожиттє в Парижі. Настуся записала ся в якусь школу, щоб довчити французької мови та вислухати курс французької літератури. До неї ходив дорогий учитель музик і виправляв її гру на роялі. Скінчивши своє виховання, Настуся з нудьги читала дуже багато та все романи. Але романтики, а найбільше Жорж-Занд та найновіші декадентські поети й повістярі найбільше припали до її нервової, мрійної, делікатної й випещеної, але трохи збоченої, нездорової і трохи ненормальної вдачі.

Довго вони з матір'ю жили та швендяли по всіх усядах за границею і певно-б жили довше. Але незабаром мати почала кородитись на груди, сохнути та вянути. Неспокійні усякі пережитки незабаром дали себе знати. Щоб розбуркати свої слабкі нерви, вона впускала собі морфій в ліве плече: на тому місці в неї завсїгди нагаляло болячки. Вона небавом заслабла чахоткою, довго лічилась усякими ліками, побувала на всяких водах і врешті померла. Настуся трохи не збожеводіла, трохи сама не

вмерла з горя та з туги. Вона мусіла вернутись у Київ до батька, в противну глушину.

Вернувшись до дому, Настуся відразу здивувала всіх усім: і своєю занадто вже вільною парижською поведінкою, і своїми різкими манерами, і своїм убранням, своїми здоровецькими капелюшами з копицею струсєвих пер на голові. Перейнятлива, як обізяна, проворна та вертка з роду, вона ще до того вдавала з себе дуже рухливу, ворухливу і жваву Парижанку. Де треба було обернутись, вона перекручувалась на одній пяті раз або й двічі. Де траплялось тільки переступити через рівчачок під дощовими трубами на тротуарі, вона плигала через його та ще й з розгоном, неначе коза через перелаз. В парках, де вилась будлі-де стежка на сугорб або горб, вона не виходила в гору, а вибігала, неначе вилітала. В театрі в проходах між кріслами вона не ходила, а бігала і ніби пурхала. Завсіді й скрізь вона крутилась, вертілась, неначе дзиґа. Дами так і продражнили її американською дзиґою, а панни дражнили її парижською козою. Вона ходила по місті і на прогуляння і скрізь сама, як дуже еманципована панна, робила все, що тільки припадало їй до вподоби, вбиралась по чудернацькому, як тільки хотіла. На людський поговор, на осуд суспільства вона ні трошки не вважала, бо ставила себе без міри вище за всіх провінціялок і всім у вічі сьміялась з забубонів глухої глушини. Вона вволяла тільки свою волю, навіть свої примхи, бо любила повну незалежність та волю, як люблять її птиці та животики в лісі.

Нахапавшись на швидку руку в французьких кружках усяких відомостей, нахапавшись у Парижі в декадентських кружках усяких найновомодніших ідей та напрямків, Настуся й дома в себе не покинула звички висловлюватись у розмові якось трохи чудно, навіть химерно, показувала шик перед провінціалами чудернацькими поглядами, ідейками, навіть зворотами та висловами в розмові і очевидячки чванилась і кокетувала сим, як дуже модним.

Усі знайомі загалом поглядали скося на Настусю, як на трохи навіжену. Тітки та дядини пробували направляти її на добру путь, говорили їй нотації, чіплялись

до неї. Але вона сьміялась з їх просто так й їм у вічі і кепкувала з їх. Вони ображали її хоровите самолюбство своєю настирливістю, і вона зненавиділа їх. Батько тільки махнув на неї рукою, як і на її матір, бо добре знав незломну, цупку вдачу їх обох... Вона бундючилась і перед своїм батьком і дивилась на його, як на грубу й просту людину, як на деспота й варвара.

Павлусь вернув ся з-за границі, так само нахапавшись вершечків найновомоднішого декаденства в заграничних висших кружках серед молоднечі. Взагалі Павлусь і Настуся повертались до дому готовісінькими. Павлусь розторсав собі нерви систематичною гульнею по ночах, алькоголем та романтичними походінками. Настуся була з роду істерична й трохи психопатка, бо перейняла се добро на спадщину від своєї прицуцуватої мамі морфіністки.

Вернувшись із-за границі до дому, Настуся в однієї своєї тітки стикнулась з Павлусем і познайомилась з ним. Павлусь відразу вразив її своєю незвичайною красою. Він був пишний на диво, рівний станом, чорнобривий, з таким гарним лицем, неначе воно було намальоване тонким пензлем дуже високого художника. І чорні густі брови були неначе вимальовані на високому гладенькому чолі, і виразні, звивчасті червоні уста були ніби обведені найтоншим пензлем. Очі карі, ясні, блискучі, вуси довгі, м'які, як шовк, васильки на висках кучеряві, рожеві вуха, пишний матовий цвіт довгобразого виду — усе було ніби намальоване найсвіжішими фарбами, аж очі вбирало в себе!

Настусю відразу вразила така дивна, художня краса, вразила її артистичне почуття. Вона відразу покохала його горячо, палко, як кохають дуже нервові особи, з усолодою і навіть муками серця. На неї неначе відразу найшла якась солодка пошесть, обхопила її всю, промкнулась у її серце, в її душу і обхопила її ніби подумям. Павлусь так само покохав Настусю і незабаром признав ся їй на одному балі, що любить її щиро і без неї не може жити, не може дихати. Тиждень мучилась Настуся, не бачивши

милого, неначе в огні пропасниці. Вона зблідла, помарніла, заниділа, сливе заслабла, ходила по Хрещатику, сьвітом нудила, никала скрізь, сподівалась, чи не вглядить його будлі-де. Але Павлусь неначе зумисне сховав ся від неї в своїх покоях. Попомучившись тиждень, вона таки насьмілилась просто піти до його, побачити ся з ним і хоч надявити ся на його. В Парижі, в Латинському кварталі, вона не раз і не два, жартуючи, забігала з візитами до знайомих студентів потай від мами, бо дивилась на себе, як на зовсім еманциповану панну, нехтуючи якимись там старосьвітськими забубонами суспільства.

(Далі буде).

НА ЗАВОДІ.

НАРИС

Ів. Стешенка.

—**—

V.*)

Гостре поводжіння Коржа на заводі не могло, звісно, не вражати дозорців, що як-не-як, а вважали себе урядом. Міняючись у своїй оруді над тими чи другими робочими, вони по черзі коштували неввічливість Коржа і через те не раз балакали про него в купі.

— Сей Корж робить ся просто якимсь чортякою! — з серцем говорив хтось із дозорців. — З ним навіть балакати тепер неможливо! Так і дивись, що швиргоне в тебе колякою!

— То правда, розпустив ся по нікуди! — завважав і той із них, хто радив спершу не звертати на се уваги.

— От бачите! Тепер самі невдоволені! А ранійш що говорили? Щоб не займати його?

— Та хто-ж його знав? Хиба я думав, що з него вийде такий собака!

— То-то-ж воно й єсть! Ранійш дали волю, а тепер з ним і пацькай ся! Ні, чорт з ним, я на него тепер не дивити-мусь, а як що зробить, зараз-же до управника! Хай що зна, те з ним і робить! — говорив сердито дозорець і часами дійсно обертав ся до управника.

*) Гл. кн. VIII, стор. 144—163.

— Я до сего Коржа навіть говорити тепер не можу! — скаржив ся він Петрови Івановичу. — Се просто хижак якийсь став! На кожну ввагу він відмовля незвичайністю! Що-ж се нарешті таке!

— Гм, що-ж він, лаєть ся, чи як? — питав управник.

— Не лаєть ся, правда, але близько до того, — я на него закричу, а він тоді на мене! Се-ж уже хоч поли вріж та тікай!

— Ну, як не лаєть ся, то се ще нічого! — недбало відповідав управник. — Аби тільки робочих не каламутив! От як із сего боку щось дізнаєть ся, тоді він аж захурчить відсіля!

— Буде й се, ви думаєте ні? — говорив дозорець, ображений тим, що на скривдженне його особи не звертаєть ся жадної уваги. — От тільки не пробирати-мем його, так і до того діло дійде!

— Так і чухрайте його, за чим-же діло стало?

— На нас він не зважа, от як би ви його поколошкали, се було-б гарно!

— Можу й я його напутити! Чому ні! — згожував ся управник і напучував Андрія добірною лайкою. На останню Корж не відповідав уже нічого. Він мовчки вислухував крики управника і після них спокійно вдавав ся до роботи. Але по напружених рисах його обличчя видко було, що він переживав дійсну муку і тільки стримував ся. Що-ж до поводжіння з дозорцями, то в сему управникове напучування не помагало ні трохи. Навпаки Корж ставав тоді ще похмурійшим і непривітнійшим. Дивлючись на него, дозорці тільки кривились і чекали на якийсь випадок, щоб спекатись Коржа зовсім. Одначе він тримав ся все таки досить обережно. Він силкував ся в своїй гострості не переходити міри і таким чином мав утримувати своє становище на сахарні в бажаній рівновазі.

Одного разу управник увійшов у цукроварню вельми лютим. З-за кордону він одержав від свого господаря докірливий лист. Доброрадович дивував ся надто малому зиску з заводу і нагадував, що має звістки про кепське становище робочих на сахарні. Такий лист зачепив управника за живе і він, чуючи справедливість господареві

догани, розпалив ся страшенно. Прийшовши на завод, він почав прискіпатись до всіх та кожного, і його нападам не було краю. По всіх відділах гучно розлягали ся грізні крики та лайки, і всюди тремтіли перелякані робочі. Без страху був тільки Андрій. Лякатись управника йому не було чого і хоч в душі його малась турбота, але вона впливала не з полохливости. Він дбав тільки про те, щоб у відповідь на образи управника не порвати ся з якоюсь викидкою і через те не збутись місця. Тим-то Корж здавав ся зовсім спокійним і тільки незвичайна блідість обличчя свідчила про його турботу.

Про те галас управника дратував його дуже. — Ич, собака! Гримає, як на товар! — похмуро завважав Корж своєму сусіді-робочому. — І не заціпить йому!

— Тихо, Андрію Григоровичу! Почують, так тоді буде! — відповідав той тремтючи.

— Вже й почують! І на що його так полохати ся! Ей, ви! — докірливо хитав Андрій головою.

— Що-ж його зробиш, Григоровичу? Коли нас так уже налякано, що ми й дурниці боїмо ся!

— То-то воно й єсть! Коли-б більше мали сміливости, то тоді-б і боятись не треба отакечки!

— Самі знаєм се, та коли-ж воно отак відколи в нас ведеть ся!

— Що-ж таке, що здавна? Час колись сю неволю й зламати!

— Тихо, управник іде! — шепотом застерігав Андрія і обидва вони змовкали: управник справді наближав ся і йшов просто на них. Коли він приступивсь ближше, Андрій навів міг розглянути його надзвичайне сьогодні обличчя. З нього полохливі душі могли дійсно набратись ляку чимало! Очи в Петра Івановича горіли хижо, обличчя від пересердя зчервоніло над міру, кулаки були стиснуті і взагалі весь його вигляд пахнів страшно лютістю. За управником слідком ішли два дозорці, і на їх видах також склезила стурбованість. Петро Іванович надійшов до Андрія і минаючи його хотів було вже сунути далі, коли раптом погляд його спинив ся на сусіді Андрія.

— Ти чого повертаєш ся, мов неживий! — гукнув він на него. — Гроші любите брати, а за ділом мов убиті ходите! Дяволи каторжні!

Вилаявшись управник хотів уже йти, коли миттю підстрибнув мов опечений. Йому здалось, ніби робітник усьміхнув ся.

— Ти се що, сьмієш ся з моїх слів? а? — загаласував він на него. — Та я на тобі, паскуді, шматка не zostавлю живого! Ти се розумієш?

— І не думав я сьміятись! Що се ви говорите! — бубонів зляканий робочий.

— Так ти ще відрікатись задумав? А? — сичав управник підступаючи до него. — А ти гадино! На-ж тобі за се подарунок! І за сим словом двічі вдарив по лицю робочого.

— Ай! — закричав той від болю. — За що ви бєтесь! Я жаліти-мусь!

— А! так ти ще жаліти-меш ся! — не своїм голо-сом закричав управник і кинув ся на свого безборонного супротивника. Всі притомні аж заніміли від ляку та потайної цікавості побачити, що з того випадку вийде. Справа вияснилась зразу. Управник з усеї сили вдарив робочого по щоці так, що в того бризнула кров. Тоді розпалений виглядом крові Петро Іванович іще міцнійш ударив робочого, збив його з ніг і почав топтати ногами з криком: — Ось тобі жаління! Ось тобі скарги! Ах ти, падлець, ах ти, негодай!

— Ай! рятуйте! — кричав з свого боку робочий і тільки закривав ся від тяжких ударів зьвіра-управника. У всіх від сеї картини як ножем різнуло по серцю. Всім було жалко робітника, але ніхто не зважував ся за него вступитись. Словом, картина людського самоприниження була повна. В сю то хвилину спільної нерішучості та переляканості розляг ся раптом чийсь гучний голос.

— Годі! Се звірство! Геть! — почула здивована громада. Миттю всі обернулись туди, відкіля ішов той голос і відразу мов остовпіли. Їх очам вбачилось таке: Андрій Корж, блідий, з блискучими очима кинув ся на управника, схопив його за тулуб і геть відкинув від бідо-

лашного робочого. Петро Іванович сам на хвилину зумив ся від такої несподіваности, потім страшно зблід і з диким криком метнув ся вже на Коржа.

— Так ти сьмів зайняти мене? мене! — заревів управник. — Я-ж тебе як тріску розтрощу за се, злочинцю! — І почав лупцювати Андрія. Сей теж заюшив ся кровю, але ще встиг крикнути: — Пане, схаменіть ся! Управник на сї крики не зважав і врешті Андрій покотив ся зомлілий до долу. Тоді Петро Іванович спинив ся. — Води на него лийте! — вказав він на зомлілого і додавши: — Падлеці! я вам задам! — поволи рушив у другий відділ сахарні.

Після його відходу все робоче товариство мов ожило. Одночасно вчулись зітхання, жалкування і вибухи огиди до Петра Івановича. Тимчасом принесено води і тоді увага всіх звернулася на побитих і особливо на Андрія. Сей від сьвіжої води очунав, підвів ся на ноги і з жахом згадав про накоєне тут.

— Мене? На старости! Побито! О, Боже мій, Боже! — надбитим голосом вимовив при сих згадках Андрій і раптово заривав на все помешканнє.

Всі притомні перейнялись тоді надзвичайними жалощами і зачали Андрія розважати.

— Ну, годі, Андрію! На що його приймати так близько до серця! Се-ж звіврюка! Чи варт-же через него побиватись отак! — Тимчасом ридання Коржа скінчилось. Він обмив кров перемішану з слізмами, випрямив згорблений стан і тремтючим голосом вимовив показуючи в той бік, куди вийшов управник.

— Живий не буду, а за таку образу над снм людоїдом помщу ся! Він мене все одно вже вбив! Мене, старого, він посьмів бити!! Ах, ти-ж каторжний! Ах, ти звіврюка! Ну, стій-же! — і з сими словами він схопив кілок та рванув ся з помешкання.

— Куди ти, куди? — закричали на него робочі і заступили йому дорогу.

— Вбю його, стерво! Себе страчу, а над ним помщу ся! Пустіть мене! — кричав Андрій.

— Та плюньте на се діло, Григоровичу! Чорт з ним, з харцизякою! Що з него приклад брати! — вмовляли його товариші.

— Не можу я так сего лишити! Пустіть мене! Христом-Богом прошу вас, пустіть мене!

— Ні, послухайтесь краще нашої ради! А не послухаєтесь, усе одно не пустимо!

— Не пустите! А, Боже-ж ти мій! — застогнав Корж і кинув свого кілка до долу. — Ну, гаразд! Не тепер, так в-друге, а я свого не загублю!

— Отак і краще! — зраділо товариство. — А то чи варт його зачіпати? Краще от роби!

— О, ні! — з розстановою вимовив Корж. — Я тут більше лишатись не можу! Годі!

— Бог з вами, Григоровичу! Що се ви загадуєте знову? — звернулось до него товариство.

— Е, ні, про се вже й не забалакуйте зо мною! Тут моя воля!

— Та ну-бо, Корже! Схаменіть ся! Забудьте се все!

— Ні, ні, і не вблаговуйто мене! Будьте такі добрі, прошу я вас!

— Як знаєте, нічого з вами не вдієш! — говорили робочі і відходили від Коржа.

— Отак краще! Ну, прощайте! — мовив їм останній і не підходячи навіть ні до кого з дозорців, щоб оголосити про свої відходи, рушив геть із цукроварні.

Робочі-ж тимчасом не йшли до роботи й самі. Не вважаючи на окрики дозорців, вони стояли юрмою і хвилюючись ділили ся вражіннями. Бачучи такий сколот, дозорці кинулись за управником, а zostавлені на самоті робочі почали висловлювати свої почуття зовсім отверто. — Ну, що-ж його робити з сим ідолом-управником, га? — бубоніли більш сьміливі. — Се просто й життя швидко не буде від него! Справді треба йому вшкварити якнись бешкет? А? як ви про се думаєте?

— Як раз! Йому щось поробиш! Покличе роту Москалів, та так нас відчухрають отутечки, що й сьвіту Божого не вгледимо!

— Хай чухрають, матері їх біс, за те-ж і ми їм дамось у знаки!

— Еге-ж, своїми спинами!

— Ну, не хочете ви, так ми самі накоїм гармідеру! Розтрощимо будинок, побємо шибки, а то й підналимо все! Що на него дивитись?

— Робіть, на свою голову!

— Ей ви, зайці! Страхополохи! І на сьвіт глянути боїте ся!

— А ви теж, хвабрії! Чолом стіну заміряєтесь розбивати!

— Та вже се краще, ніж по закапелках ховатись!

— Де-ж пак лицарі! — гірко глузували другі, і невідомо, чим би й скінчились усі суперечки, коли-б усіх їх не окрив раптом один могутній голос.

— Наволоч! По місцях! Я вас! — учули робочі і мимоволі повернулись на голос. Навіч їм з'явився в дверях управник, очевидячки прикликаний дозорцями. Сі-ж останні крились у него за сииною. — По місцях! Голота драна! — ще раз гукнув управник на остовпілих робочих так, що сі аж затрусилась. Окрик своє діло зробив: усі робітники, і полохливійші й сьміливійші, одним духом розсипались по місцях і в мент у всему помешканні запанувала трунова тиша. Управник задовольнив ся.

— Дивіть ся-ж мені! — нагрозив ся він на них і ще раз оглянувши суворим поглядом усе около, повернувся і вийшов з помешкання.

А кинений у одчай Корж відійшов уже з заводу далеко. Швидкою ходою простував він до дому, з непохильним заміром лишити роботу зовсім. На дворі було погано, хоч і тепло. Сніг подекуди танув і поробив цілі бакаї, де непривабна грязюка переважала білявість снігу. В повітрі носились темні снігові хмари. Звідусіль віяло хмуристю, журбою. І Коржеви було важко, надмірно важко! Він ішов і віддавав ся всій тузі навислих над ним спогадів. — Ох, пропав-же я, пропав! — стогнав иноді Корж. — Нині я став гірше всякої покидьки! Тепер усі мене заплюють, викинуть зі свого осередка! О, сьвіте мій, Боже мій! За віщо-ж се все? На що такі муки! — І повний

одчаю він усе більше наближався до дому. Потім він змовкав, а далі знов починав свою тужливу саморозмову.

— Але ні! — рішучо махав він кулаком у повітрі, — щоб так отсе залишити? З роду ні! Я все зроблю, а сего так не залишу! В Сибір піду, себе страчу, а свого доконаюся! Я його навчу! Я йому покажу, як битись! — І грізно блимаючи очима, він ішов та йшов не суняючись. В таких гнітучих почуттях він дістався нарешті й до дому. Був уже полудень. Катря саме поралася з обідом; дітидесь гуляли. Андрій се знав і почував деяку полекшу; першу розмову з жінкою він мати-ме в непритомности дітей. Дійшовши до хати, Андрій рішучо відчинив двері і ввійшов. Жінка, що сиділа до него спиною, повернулася і обличчя її раптом виявило дивування.

— Чого се ти так рано? — не втерпіла вона, щоб не спитатись.

— Так, зовсім прийшов! — відповідав Андрій роздягаючись.

— Як зовсім? Прогнали, чи що? Осе нахаба! — дивувалася й сердилася разом Катря.

— Ніхто не гнав, сам прийшов!

— Що-ж се ти видумав? Що ти собі в голову поклав? — все більше зумлялася жінка.

— Побили! — коротко мовив Корж і сівши за стіл закрив лице руками.

— Хто побив? За що? — аж підскочила з місця Катря.

— Управник!

— За віщо? О, Господи милосерний!

— Управник бив робочого; я вступився. Він тоді кинувся до мене, і от бачиш! — показав Андрій червону вразу під вухом.

— Сьвіте! — сплеснула долонями Катря і не мовила більш нічого. Хвилину панувало мовчання. — І на що ти втручався в те діло? — з докором завважила потім Катря. — Хиба ти хоч чомусь запоміг? Собі-ж тільки наробив лиха!

— Про се вже пізно балакати! — відрізав їй Корж.

— Але на що ти кинув роботу? Скажи на милість Божу? — допікала його жінка.

— А ти хотіла, щоб я лишав ся там, доки мене не вбють? Так, чи ні?

— Не лїзь, куди тебе не просять! — гостро відказала на се Катря.

— Годі, годі! — з призирством тоді махнув на неї рукою Корж.

— Як годі? Як-то годі! — зарепетувала тоді Катря. — Ти чиниш бешкет, ти лишаєш нас без шматка хліба, а я мушу мовчати? Зараз-же йди назад! Чуєш?

— Що таке?! — аж не вірячи своїм вухам запитав Корж. — Ти мене відсилаєш назад після того, як мене... і ти ще зवेश ся моєю жінкою?

— Твоєю-ж! Цабе яке велике! Відшмаганий на всі боки! Страмовисько яке!

— Жінко?! Як ти сьмієш! Замовчи мені! — закричав Андрій і аж скочив з місця. Катря від сего покрику перелякалась.

— А що-ж ти таке ка-зна що вигдавав? — показала вона пониженням уже голосом.

— Яке ка-зна що? — з гнівом питав ся Корж.

— Та що роботу хочеш кидати, Андрію! — зовсім лестиво почала говорити жінка. — Ти подумай, се-ж наш останній заробіток!

Корж не відповів нічого і тільки відвернув ся. На сей час підскочили в хату діти; побачивши батька вони зараз кинулись до него.

— Тату, ріднесенький! — залепотіли вони, — а медяничка приніс?

— Я вам різки дам, а не медяників! Геть-те від батька! — зарепетувала на них Катря. Діти сполохались.

— На що-ж ти на них кричиш? — завважив він жінці. — Нема в мене, голубятка, гостинців, хай другим разом принесу! — обернув ся він до дітей і чуло пригорнув їх.

— Ніжний! де-ж пак! — ушпигнула його Катря. Андрія зірвало.

— Катре! Знову! При дітях! — закричав він на неї і та змовкла, навіть на довго.

Мовчала вона, коли Андрій по змозі грав ся та балакав з дітьми. Ледви говорила й тоді, коли Андрій питав її иноді про різні господарські дрібниці. Лиш після обіду, коли діти почимчикували по звичці гуляти і Корж ліг в задумі на полу, Катря заговорила рішучо: — Андрію! Не кидай роботи!

— Ти знов про се здійсмаєш річ? — визьвірив ся на неї Корж.

— Та як-же його не здійсмати? Ти сам розваж! Хто-ж нас годувати-ме, як ти закомезиш ся оттакечки?

Андрій на се не відмовив нічого.

— Я-б пішла, але-ж ти не пускаєш! — зовсім слухняно казала Катря.

— Сего ще бракує! — суворо проказав Корж. — Гаразд, що мене вже нагодовано бебехами!

— Ну, так що-ж тоді робити? Адже-ж не можна сім'ї віддавати на погибель! Як би ще ми самі були, а то-ж сім'я! Ти-ж знаєш!

— Звісно, знаю! Що ти мені очі печеш сімєю!

— Не печу, а тільки нагадую!

— Знаєм ми твою вдачу! Як-же! — докорив її Корж і замовк. Замовкла теж і Катря. В хаті запанувала тиша. Здалеку тільки долітали иноді веселі голоси Коржевих дітей і в повну смутку хату вкидали якусь важку неладу. Андрій, піддавшись впливу тиші, мовчки лежав і думав. „Сім'я! а! от що вона висуває тобі наперед! Знає діло! — мислив він з тугою і ворожо поглядав тоді на вродливе обличчє жінки. — Але що-ж його робити? Що робити! — ледви не кричав він і хвилюючись стискав собі голову. — Ах ти, життя моє прокляте! Ах ти, безталання моє! — в одчаю думав він і почував, що чим більш він думає, тим більш слабне його міцнота і загад пімсти управникови.

— Але не вже-ж йому простити се, подарувати! — з боєм гадав Андрій. — Се-ж на віки, значить, віддати себе людському посьміху! Се-ж душу свою загубити! Ах! — стискав кулака Корж і знову думав та думав. Але дальші його думки ставали все сумирнійші та слабкійші. Міць мамони очевидячки переважала в ньому духові поривання.

— А то не скоритись, не подарувати? — спокійніше міркував уже Андрій. — Ну, що-ж я зроблю йому? Що я можу зробити? Прибити, вбити його? І що тоді вийде? Тюрма, Сибіряка, — а з ними ще гірша образа для себе, і ще більша убогість сім'ї! О, Господи! Що-ж се за напасть така? — бідкав ся Корж і в таких протилежних думках мучив ся без краю. Врешті і від тих думок, і від понесеної образи, і особливо від мрецької хатньої тиші він і не чув ся, як заснув. Спав він важко. В сні йому, видимо, марилося щось жахливе, бо він не раз схоплював ся і навіть кричав. Проспав він одначе довго і встав у вечері з підміцненими силами тіла, але з розбитим духом. Усе скоєне пронеслось перед ним блискавкою і вразило його вельми. Одначе віддаватись нудзї не дала йому Катря. Почувши, що чоловік устав, вона його зразу кликнула: — Андрію!

— Що таке? — обізвав ся сей. — Вечеряти хочеш?

— Як є, то давай!

Андрій сїв до вечері. За столом крім жінки сиділи й діти.

— А тато гаразд відпочив! — зацокотіла до батька Мотря.

— Тоді я, дочко, відпочину, як у труну ляжу! — відказав їй на се з тугою Андрій.

— Андрію! Бога побій ся! Що се ти кажеш! — заблагала його Катря.

— Кажу правду! Е! давай краще вечеряти!

Жінка налила в миску борщу з картоплею, накришила хліба і сім'я почала сьорбати. Після вечері Катря звернулась до Андрія в тій-же справі. — Андрію! Ну, що? доміркував ся до чогось?

— Про віщо? — мов би не розуміючи перепитав її Корж.

— Та про завод!

— Завтра піду! — глухо вимовив Корж і похнюпив ся.

— Чи ти-ж правду кажеш? — не вірючи ще сій радості аж закричала Катря.

— Як-же! Жартувати я з тобою стану! — з пересердем гримнув Корж.

— Андрію, дорогий! Спасибі тобі! — скрикнула жінка і кинулась чоловікові на ший. — Діти! — звернулась вона до дочок. — Цілуйте батька! дякуйте йому!

Діти мертнулись до батька, прочуваючи щось мов медяника, але були розчаровані. Батько їх обняв і відіслав спати. Діти лягли очевидячки сумні. Але й старий Корж був сумний не менше від них, — і се було всім видко. Ніхто тільки не бачив того, як на очах його заблищали дві дияментові сльози і як він крадькома обтер їх, повернувшись у темний куток хати...

VI.

Приключка з Коржем, звісно, облетіла всю слободу. З огидою говорили селяне про викидку Петра Івановича, але з неменшим гнівом висловлювались і про Андрія.

— От до чого довів себе, а! — казали слобожане. — Дав себе відтіпарити, та ще як, на всі заставки! Тьфу! — аж спльовувались вони з призирством.

— Куди! Одно осудовисько! Як йому тепер і в очі дивити ся!

— Знизив себе! В багно втопав! — ярепенились иньші.

— Та ще й як втопав! Забув про своє скривдження і знов попер ся на ту закляту сахарню! Ох, не доведе вона його до добра, не доведе!

— То все жінчині натуркування! То вона його спроваджує на роботу! Відпаслась на роскошах, от і жене чоловіка за грошима! Не солодко, бач, на однім хлібі з водою сидіти!

— О, та з їдзем! Я її знаю!

— А Коржа про те жаль! Був колись лепський чоловіка! — говорив дехто з жалкуванням.

— Що там його жаліти! Собаці й доля собача! — вирікали иньші, і їх присуд, присуд більшости був для Андрія судьбовим. Від часу свого нещастя на заводі він упав на селі в невідмінну неславу. Перше з ним хоча розмовляли й гостро, але все-ж розмовляли; за привитання

нема що й казати: в них слобожане виявляли ще досить чужості. Тепер усе се відмінилось. В розмови з Коржем не вступав ніхто; на привітання його не відповідали також: Андрій та Катря стались немов зацураними, відкинутими. Їх не хотіли знати, їм просто показували своє призирство.

Такі відносини вражали нашу пару надто. Обом їм було важко без краю, обох гнітило безмірно, але гордлого Андрія особливо.

— Сьвіте! що за невиразна мука! — думав иноді Корж після чийогось непривітання. — Тебе окривджено, тебе побито, і ти-ж за се все мусиш приймати покуту! Селяне на тебе гадом дивлють ся, убогість обгортає все більше, — ні, так далі тягти ся не може! Треба все спродувати, усе збувати і рештуватись до Кавказу або на Амур! Більше моєї снаги вже не стає! — в одчаю гадав Андрій і на думці про переселення став спинятись усе довше. А тимчасом відбував свою працю на заводі. Сумний випадок з ним і свавільний відхід його від роботи скінчив ся одним штрафом, але з сахарні Коржа не прогнали. Причиною сего був сам управник. Накоївши гармідеру, де він сам був цілком винний, Петро Іванович бояв ся вживати проти Коржа якихсь гострих мір. Рішуча вдача останнього лякала його і він не був певен, що коли-б тільки прогнав Коржа з заводу, то сей пішов би жалітись на всі його навіженности в обертанні з робочими. Через те він до часу тримав Андрія на роботі і навіть зробив ся з ним геть звичайнішим. Не кричав уже, а проходячи біля Коржа, пильнував і не дивитись на него. Сю переміну в управнику Корж завважив зразу і з'ясував її по своєму, се-б то в гарнім для себе розумінню. Запримітили її також і иньші робітники і несвідомо для себе піднесли ся в сьміливості та відвазі.

— А що, боїть ся бісів син Коржа! — говорили вони кожного разу, як бачили, що управник проходив біля Андрія суворо, але мовчки та обережно.

— Ще-б не боятись! З Коржем жарти погані! Він не аби хто! — згожувались иньші, виявляючи до Андрія ще більшу, ніж перше, пошану. І не дивно. Випадок Ан-

дрія з Петром Івановичем та ще те, що при всіх своїх погрозах Андрій навернув ся про те на сахарню і видимо забув про обіцяну пімсту, тлумачилось робочими знов таки на користь Коржа. — Людина вбога, на руках сім'я, — говорили вони виправдуючи його. — Тут як би тебе не скривджено, а треба коритись; їсти хочеть ся всякому!

— А добре він приборкав управника, їй-Богу, добре! Отак би й нам слід було тримати ся! Що на него дивити ся!

— І то правда! Управник, коли хочете, і нас почав трошки оберегатись. Бачите, менше гримання стало!

— А справді, що менше! Та нам, панове, і далі слід було-б стукати ся! Ми як старці отут сидіємо! Ні їжі путящої, ні грошей людських не маємо! Наперти-б на него, падлюку, та на рядчика, хай розперізують ся та нас ублаговують! Ми, здасть ся, заслужили на се!

— Ще-б ні! Вони, Іроди, нашою працею користують ся, та нас же й гноблять! Доки-ж його терпіти се! Час і за розум брати ся!

І вони справді почали „за розум брати ся“. Перш за все при стиканні з управником перестали вдавати з себе заляканих на смерть пів людей та мовчки вносити його знущання. Навпаки, при лаїці дозорця чп управника робочі стали явно висловлювати своє незадоволення, а сміливіші з них навіть указувати, що ті знущатись „права не мають“. В купі з сим робітники почали добиватись поліпшення свого стану і в сій справі, хоч і без особливого успіху, вдаватись до Петра Івановича. Таким чином міць їх росла і оберталась у щось надзвичайно величне! Дивив ся на зріст сеї сили управник, бачив її непохитне зміцнення і від гніву не знаходив собі місця. — Се все той проклятий Корж! Все се діло його рук! — з запалом говорив Петро Іванович. — Ну, я-ж йому і встругну штуку! Він у мене незабаром аж захурчить відсіля! — І на превелике задоволення дозорців оголосив їм, що швидко прожене Коржа з цукроварні.

— Так би й ранійш! — балакали в відповідь на се дозорці. — А то довів до того, що весь завод перевер-

нув до гори дном, що навіть і служити небезпечно! Ну, й то добре, що хоч пізно та схаменув ся!

За небагато часу перед тим, як Андрія лаштували ся викинути з сахарні, рознеслась чутка, що має приїхати сам пан Доброрадович. Навпаки колишньому, управник одержав про се суху звістку від господаря і збагнув, що останній за щось ним незадовольнений. — Довідав ся тепер мабуть зовсім певно про мої діла, погано! — думав управник. — Треба якось викручувати ся! — І він став робити перш за все різні операції з цифрами. — Нічого не второпав! Чорта з два! — гадав він тішучись своєю операцією, але не забував запобігти й иньших способів. Він напучував рядчика і дозорців, щоб ті зробили накази робочим, аби ті не жалувались господареві. І рядчик, а особливо дозорці виконували свій обов'язок дуже поквапно.

— Ви-ж дивіть ся, не бевкніть чогось, панове! — вмовляли своїх робочих дозорці, — а то тоді й не обереете ся лиха!

— А як ми правду яку скажемо, пожалкуємо про наше становище?

— Все одно пуття з того не вийде! Краще звертайтесь до Петра Івановича, він-же тепер робить для вас дещо!

— Робить! Як кіт наплакує! — вільно висловлювались робочі, знаючи, що сила в дану хвилину по їх боці.

— А пан для вас зовсім нічого не зробить! Коли ви пожалуетесь, він усе одно віддасть діло на суд управника, а вже той вас не помилує! Порозгонить із цукроварні відразу!

— Се ми знаємо! — з явною злобою говорили робочі.

— Так дивіть ся-ж! — відходячи додавали дозорці.

— Та гаразд! — згожувались на вигляд робітники, а насправжки віддавались іще спільному обміркуванню справи.

— То як-же буде, панове? га? Чи жаліти-мемось, чи ні? — балакали вони проміж себе.

— Я-б так скаржив ся! Пан може зглянеть ся на нас!

— Небезпечно! Управник тоді взієть нас! Адже не з паном лишимось, а з Петром Івановичем!

— То вірно! — згожувались і перші. — Коли-б знаття, що пан добрий, то справді слід було-б поскаржи-

тись, а так! — махали вони сумно рукою і про одсіч управникови більш не забалакували. Таким чином управник та дозорці могли бути що до них зовсім спокійні. Деяке зневіре лишав тільки в уряді Андрій. Підчас застережень дозорців він похмуро мовчав і на погляд буцім зовсім не прислухався. Але насправжки в голові його йшла складна робота. — Боятися сучі сини! — думав він дивлячись на прохання дозорців. — От би їм тепер штуку стругнути, памятали-б вони! А що-ж справді? Чого для сего бракує? Що прожене з сахарні? Велика шкода! Все одно жити в слободі більше нема змоги! Йй-Богу, віддячу управникови за все! Принаймні товариству прислужуся! А мені чи на Амур, чи на Кавказ — одна шана! — І в думці Коржа став складатися замір поскаржитися на управника, а там хоч і на переселення!

Мов прочували сей загад Андрія дозорці і турботно звертали ся, за порадою що до него, до Петра Івановича.

— Боїмось ми за сего вовка, — казали вони йому про Андрія, — щоб не поцсував він нам усього діла! Бо він щось занадто мовчить та супить ся!

— Пусте! Хоч він і поскаржить ся, то його не підтримає ніхто! А одному йому пан не повірить!

— Хто його знає! Все таки без него було-б безпечнійше!

— Звісно, але не проганяти-ж його тепер! Тоді він напевно пожаліється!

— І то правда!

— Та не клопочіть ся про се! Я сам що до сего зовсім спокійний! Корж тепер смирний, мов ягня! Бачите, його як побили, а він таки знов сюди прителіпав ся, бо їсти хочеть ся! Ні, ні, не турбуйте ся!

— То вам краще знати! — успокоювались дозорці і йшли геть від управника. — Хай робить, що знає, нам усе однаково! — закінчили вони і спокійно почали чекати на прибуття Доброрадовича.

Врешті призначений день наступив. Управник дізнався, що пан приїхав уже в свій маєток, а потім від самого пана одержав звістку, що той на сахарні має бути тоді-то. На ранок означеного дня сахарня набула заклопотаний

вигляд. Усе злагоджене заздалегідь приводилось на заводі ще в більший лад. Надто пильно вимітались помешкання цукроварні, як і житла самих робітників. Мились підлоги, змیتالась курява зі стін, вікон, прирядів. Одно слово, клопіт був не аби-який!

І сей клопіт передавав ся всім притомним на сахарні. Затурбовано пробігав декілька разів по заводу управник, але вже без криків. Хвилювались очевидячки і розсолошливі сьогодні дозорці. Але найбільш напружено мали себе робочі. Вони себе почували важко. В серцях їх була досада та біль, що їх примушено мовчати про те, що їм кожного дня труїть душу та тіло. І робочі лютували, шматувались в душі, але долі своїй корились. Не таким як завжди був і Андрій. На погляд з ним не стало ся жадної переміни, але в середині він себе чув надзвичайно. Серце його товкло ся, до мізка прибувала кров, по всьому тілу чув ся холод мов від пропасниці.

— Що буде, те й буде! — рішучо думав Андрій, — а за себе та громаду встояти треба! Все одно, добра тут ніякого не побачу, а иньшим може його й зроблю! — І Корж починав чекати слухного часу, прибуття управника. Чекали його й усі иньші, — і ждати їм довелось досить довго. Наступив полудень, а його все ще не було. На останок о другій годині влетів на завод льокай управника і крикнув: „Приїхав, приїхав! Щоб скрізь був лад!“ Від сеї звістки все на заводі заметушилось. — Дивіть ся-ж! Усе пам'ятайте! — шепотіли дозорці робочим. — Гаразд! — знов відповідали робочі і схиляли досадливо голови над працею. Минуло ще чверть години, — і за сей час напруженість ждання виросла над міру. Врешті в відділі, де був Корж, усе ущухло. — Тихо! Вже в нижнім поверсі! — оповістили дозорці. — Зараз простує до нас! — І дійсно, хвилини за п'ять широко відчинили ся двері на другому поверсі і в помешкання ввійшла ціла процесія. Спершу йшов сам володарь сахарні, високий, вродливий брюнет зі шляхетним обличчям і добрими очима. Поруч з ним виступав якийсь дивний на вигляд чоловічок, в простому піджаці, в ботфортах, з майже селянським обличчям, але з виразом чесноти та розуму в очах. — Товариш по

вченню господаря, лікарь! — шепнули обопільно осьвідомлені дозорці. — І чудний який, а богатьрь! — За сими двома йшов немов прибитий чимсь управник і декілька дозорців. Доброрадович обертав ся з управником недбало, холодно, сей-же підлещував ся, мов лисця. Ввійшовши в помешканне, пан з товаришем почали обходити ряди робочих і розпитувати їх про добробит.

— Усім довольні! Нічого не маємо сказати! — тільки й чули від робочих розглядачі.

— Дивна річ! — бубонів Доброрадовичу його товариш. — Усім довольні, а самі тільки що не кістяки! Який пригноблений нарід, страшенно!

— Бо їм і справді всего досить! — втручав ся в розмову управник. — То й скаржити нема що!

— Так-же! Видно по їх обличчях, що в них усього досить! Яка різниця між заходом і нами! — журливо завважав товариш володаря останньому. — І як ще довго нам ждати сього сьвітла!

— Мала культурність! — з виразом ніяковости виправдував ся Доброрадович. — Колись се все поліпшиться!

— Колись! То правда! Але для сего треба й другій стороні поступатись! І в тім-то й горе, що малокультурністю визначається й друга сторона, господарська! — говорив товариш пана. — А при таких стані робітників не швидко вийде зі становища скніння!

— То так! А я се саме й думаю зробити тут деякі реформи! Бо можеш собі уявити, — говорив Доброрадович, — передивляюсь справозданне міністерства по цукорній діяльності і бачу, що моя сахарня в усіх поглядах трохи не остання. Вже про становище робочих і не кажу! А я, представ собі, нічого ранійш не помічав. Дивлюсь, робочі на вигляд погані, питаюсь, чи задовольнені? Кажуть, задовольнені. Ну, і що-ж його з сим поробиш?

— Поробити то можна, аби хіть.

— Звісно, я все зроблю, що можу, аби ти мені тільки допоміг!

— О, я з дорогою душею!

— Ну, так і прекрасно! А тепер ходім далі! — промовив Доброрадович і вся процесія посунула наперед.

Чим більше наближалась вона до місця, де стояв над великим казаном Андрій, тим частіше товклося у сего в грудях серце. Хвилювання Коржа відбивалось і на всій його подобі: руки його трусились, мускули на обличчі тріпались і весь Андрій показував надзвичайну хапливість. Розглядачі дійшли до місця, де він стояв з гуртом робочих. На лиці Доброрадовича склезила байдужість; товариш його виявляв журливість. Управник мав вигляд сполоханий.

— Ну, ви теж певно всім довольні? — з усьміхом озвав ся володарь до гуртка робочих. — Заявити нічого не маєте? — промовив він коротко і ладив ся чимчикувати далі.

— Я маю! — гучно розлягло ся серед широкого помешкання заводу і гучною луною відізвало ся на протилежному боці. Се загомонів Корж. Розглядачі миттю обернулись на голос і надійшли до Андрія. З ними зразу скоїлась переміна. На виду Доброрадовича виник вираз спочуйної зацікавленості; сумне обличчя його товариша зразу прояснилось і тільки управник видимо заметушив ся.

— Ну, що ти маєш? Чим не довольний? Говори! — озвав ся до Коржа володарь цукроварні.

— Впбачайте, пане, що я вас потурбував, але-ж я не можу мовчати! — заговорив тремтячим голосом Корж.

— Усе набреше, не слухайте його! — гримнув підскочивши вперед управник.

— Хто, я? — гукнув своїм чередом Корж і в голосі його почулась погроза.

— Тихо! Не перебаранчайте! — спинив управника Доброрадович і запрохав Коржа до мови.

— Так от що, пане! — почав останній. — На вашій сахарні ведеть ся мабуть гірше, ніж у пеклі. Робота нам до гибелі, а шана така, як собаці... Говорити про себе робочі боять ся, а що вони терплять, один Господь знає! Оплату видають саму нікчемну, а голодом трохи не морять; їсти-ж дають таке, що й товаряка відвернулася би від сего. Се одно вам, пане!

— Се неможливо! — перетяв той річ Коржа. — Куди-ж ви дивитесь? На що вас постановлено? — обернувшись він до управника з гнівною ноткою в голосі.

— Се діло не моє! Добробитом їх заряджає рядчик! — невлучно виправдував ся Петро Іванович.

— Але-ж ви мусите його контролювати?

— То сей-же бреше! Їй-Богу, бреше! — показував на Коржа розлютований управник.

— Ну, що ви говорите! По вигляду робочих видко, що він каже правду! Ви-ж подивіть ся, се одна смерть! — показав він очима на гурт робітників. Управник на се не сказав нічого.

— Ти ще щось, здаєть ся, маєш сказати! — знов обернув ся пан до Коржа. — То говори і не бій ся нічого!

— Ще маю, пане! — відмовив Корж. — Так управник каже, що добивання робочих голодом залежить від рядчика, ну, нехай! Але от що він робить сам. Нема, я вам скажу, ні одного робітника на сахарні, якого-б він сам не побив, не побив до крові. Такого, пане, лютого, як він, ми ще не бачили з роду. Мене навіть старого він побив так, що я скрівавлений лежав від него в зомління. Так от пане, які на вашому заводі звичаї!

— Се просто чути жахливо! — з огидою вимовив товариш господаря, дивлячись на управника.

Сам Доброрадович був очевидячки сконфужений, але разом з тим з'иритований. Управник зблід страшенно. По одному його вигляду видко було, що він чув за собою провину.

— І вам не сором робити подібні речі! — з доганою обернув ся до него Доброрадович.

— Даю слово, що він бреше! — з запалом вимовив управник, люто позираючи на Коржа.

— Ну, се вже занадто! — з огидою буркнув тоді й господар.

— Їй-Богу-ж, бреше! Ви не знаєте, що се за наволоч! Я його з заводу навіть збрав ся прогнати! — репетував хижо управник.

— Хто? се я наволоч? Се ти на мене посьмів таке казати? — весь аж затрусив ся Андрій.

— Ти падлець! Тебе і з села швидко проженуть! Ти гірше наволочі! — розлютував ся на него управник.

— Послухайте! В нашій присутності! — почав його спиняти господар і не скінчив. Мову його перетяв раптовий покрик Андрія.

— А, так ти так мене сьмієш ганьбити при людях? — скрикнув сей несамовито і з кулаками кинув ся на управника.

— Геть, мерзавець! — дико гукнув на Андрія Петро Іванович і миттю вимірив йому гучного ляпаса.

— Ай! Ідоле! — тільки й скрикнув Андрій і вчепив ся в груди управникови.

— Розніміть їх! — разом скрикнули Доброрадович і його товариш, зрушені сим випадком.

Робочі кинулись рознімати.

— Геть-те! — гукнув на них Андрій. — Я його вб'ю, падлюку! — І швидше, ніж здужали його відволокти від Петра Івановича, він схопив сего за припояс і з усеї сили шпурнув у глибокий казан з горячою рідиною.

— Ах! — вирвалось у всіх глядачів мимовільне жахання. — Рятуйте! — разом з тим крикнув управник і всі кинулись йому на поміч. Але було пізно. Обвареного і з головою залитого рідиною управника витягли неживим. У всіх знов тоді вирвав ся крик жаху.

— Що ти наробив? Божевільний! — з чулістю озвав ся до Коржа товариш Доброрадовича. — Ти-ж погубив себе сим, розумієш ти!

Сам приголомшений сим випадком, Корж тільки махнув рукою і лиш потім додав:

— Ей, пане, коли-б ви знали моє життя, то самі сказали-б, що воно гірш від усякої каторги!

З тугою подивив ся на него його бесідник і повернув ся до Доброрадовича.

— Треба повідомити поліцію! — сказав сей видимо стурбований.

— Так ходім! Дозорці! Затримайте його до приїзду поліції, а труп веліть винести! — За сим він миттю вийшов із заводу.

Коржа до приїзду поліції замкнено в порожню господу. Становий приїхав тільки у вечері, зробив протокол про подію і другого дня відвіз Коржа в міську тюрму. В бущигарні Корж просидів з півроку, поки велось слідство

та суд. На суді за него вступав ся сам володар і давали прихильні посвідчення робочі. Через те йому зробили велику полекшу. Його заслано на чотири роки в каторгу і потім з родиною оселено в Сибірі.

Що-ж сталось із Коржевою слободою? На сахарню вона, звісно, стала ходити незабаром після осуду Андрія. Але після нещастя з Коржем робота на сахарні Доброрадовича перемінила свій перший вигляд цілком. За впорядкування її прийняв ся сам пан. Він дістав нового управника — ухваленого його товаришем, збудував будинки для робочих, дав їм гарну оплату і настановив над ними новий уряд, знов таки пораджений Доброрадовичу його товаришем. При новому ладі робочі зовсім ожили. Вони повиписували навіть свої родини і оселились на заводі на завжди. Пан тоді зробив для дітей їх школу, заснував бібліотеку і таким чином свій завод перевернув на новий лад. Прочули про сю благодать слобожане і рушили на завод трохи не всі; а рушивши знайшли там задоволення повне. При своїх гарних умовах не забували вони одначе й побіднього виноватця своєї долі, Коржа. — А добрий був чоловіка, що не говоріть! — говорили про него иноді на якійсь вечірці, за веселим поставцем вина. — Як би не він, з роду-б не було отсих поліпшень на заводі! — думали вони зовсім щиро і кожну майже учту випивали чарчину за його здоровля.

А що-ж Андрій? Борець за робочу правду, він тимчасом тихо догасав серед глибоких снігів Сибірі, ні від кого не маючи ласки й привіту, і навпаки, до віку несучи на собі страшне тавро „переступу“ та відлучення від питомої громади.

Перехресні стежки.

Повість

Івана Франка.

—•—
XXXVIII.*)

Евгеній вернув зі своєї поїздки до Гумниск в несподівано бадьорім і войовничім настрою. Він належав до тих натур, які не легко виходять із спокійного, зрівноваженого настрою, та за те виведені з него не попадають у сентименталізм, не тонуть у розливі почуття, але набирають натурн боевого коня, закусують вудила і йдуть на зустріч небезпеці.

Зразу він біг утертою адвокатською дорогою. Подав карне донесенє против повітового лікаря за недбале щепленє дітей, а в справі Шнадельського пішов насамперед розмовити ся з прокуратором.

— Подайте донесенє, — сказав прокуратор, коли Евгеній оповів йому про шахрайства сего пана. Евгеній послухав його ради і був би може успокоїв ся, як би його донесеня не були мали зовсім несподіваний для него, хоч досить натуральний серед наших відносин наслідок. Донесенє против лікаря звернено йому з тим, що власть розслідивши поданий ним факт дисциплінарним способом поладила справу, але для карного переслідуваня не знайшла

*) Гл. кн. VIII, стор. 164—189.

ніякої підстави. А донесенє против Шнадельського повело за собою правдивий скандал: прокураторя заняла ся справою, вступне слідство поручено перевести Страхоцькому, а сей ідучи за прокураторськими вказівками почав від того, що під ескортою жандармів велів спроваджувати до Гумниск одного за другим із тих селян, які були пойменовані в донесеню; жандарми для більшого ефекту заковували селян, самих найбогатших і найповажнійших господарів, у кайдани і гнали їх до суду як злочинців, Страхоцький індагував їх своїм способом і в пересланих висшому судови протоколах їх переслухань стояло чорне на білім, у всіх згідно, що вони ні про що не знають, ніяких грошей Шнадельському не давали, ні про яку бранку від него не чули і навіть як би чули, то не думали-б увільняти незаконними способами своїх дітей від обовязку цісарської служби. На основі сих протоколів Євгенію переслано з суду резолюцію, що його донесенє було основане на фальшивих інформаціях і пустих хлопських поговірках і яко таке не заслугує на поважне трактуванє.

— Он як! — аж скрикнув Євгеній прочитавши сей незвичайний документ. — Е, ні, панове, ся штука не піде так гладко.

І він рушив знов до Гумниск і розвідавши докладно, як вело ся вступне доходженє, описав усе і подав до президії краєвого суду у Львові. Переждав кілька тижнів, а не можучи дождати ся ніяких наслідків, описав усе в формі кореспонденції і вислав до редакції одної з львівських часописей. Редакция надрукувала кореспонденцію, але прокураторя сконфіскувала її від першого рядка до остатнього „за ширенє ноторично неправдивих фактів і побуджуванє до ненависти против судейського стану“. Євгеній не задовольнив ся сим. Він переробив свою допись і вислав її в один опозиційний дневник у Відні, де тоді про Галичину панували ще неподільно такі погляди, які подобалось піддержувати всемогучій у краю шляхетсько-польській компанії. Допись була віденьською прокураторією пропущена і зробила в Галичині сензацию. Вся польська преса запалала патріотичним обуренєм на „нужденного пасквілянта“, що, мовляв, плюгавить рідне гніздо. Урядово

спростовано наведені в дописи факти — на основі протоколів Страхоцького, але про те від міністерства справедливости прийшло телеґрафічне візванє до президії львівського суду — здати справозданє про все порушене в дописи і починити відповідні зарядженя, щоб подібні справи не виринали на прилюдний вид і не утруднювали становища правительства.

Почали ся переслухи, президент окружного суду поїхав до Львова, давши перед тим Шнадельському до пізнаня, щоб „присїв фалди“; в цілім повітовім судівництві кілька місяців було повно клекоту і таємних шептів. Скінчило ся перенесенєм у иньші повіти — жандармів, що буцім то самовільно, не порозумівши свою інструкцію, заковували в кайдани селян, візваних до суду в характері свідків.

— Значить, нема винуватих! — аж скрикнув Євгеній, довідавши ся про се і під таким титулом: „Нема винуватих“ написав другу допись до віденьської газети. Подавши вислідок доходженя в справі Шнадельського і зазначивши, що сего пана за весь час навіть не кликано до суду для переслуху, він з поля судівництва перейшов на иньші поля публичного життя в Галичині, всюди показуючи прояви гнилизни і занепаду. Та сим разом ефект був зовсім не такий, якого надіяв ся автор дописі. Навіть віденьським опозиціоністам краски видались занадто чорними і редакция надрукувала допись з увагою, що не має причини не вірити фактам наведеним у дописі, але загальні висновки автора що до стану публичного життя в Галичині видають ся їй занадто песимістичними. Галицькі мамелюки підняли правдивий вереск радости з приводу сеї уваги. „Отсе вже навіть віденьські Тевтони починають відрікати ся галицького пасквілянта, що пересолуючи сам свої клевети сам себе звів *ad absurdum*. Розумні люде в Галичині від першої хвилини аж надто добре знали вартість тих безсовісних клевет. Тепер чей уже їй сліпі будуть бачити, на скільки можна няти віри подібним фальшивим оборонцям невинности. Найменше вдячні будуть йому певно селяне, в яких обороні буцім то вступає сей пан. Вони своїм здоровим хлопським розумом

дуже добре знають, хто їх правдивий приятель, уміють оцінити по заслугі свого непрошеного опікуна, котрого вигадкам з повною свідомістю і рішучістю завдали брехню перед лицем суду“.

Се цинічне потоптанє правди обурювало Євгенія до дна душі.

— Чекайте лишень! Ось вони заговорять своїм язиком, ті селяне, і тоді почуєте, що вони думають про вас! — мовив він сам до себе. Думка про конечність розбуджування селян до політичного життя, організованя їх для політичної боротьби за свої права виступила в його душі не як далекий теоретичний постулат, а як справа невідхильно потрібна, без якої навіть найбільшому народодлюбцеві не можна й кроку зробити наперед. Зараз по новім році він скликав тих священників і селян із повіту, до яких мав найбільше довіре, і порадивши ся вони рішили скликати в перший тиждень великого посту перше в сьому повіті і загалом у Галичині народне віче в своїм місті. До того часу були в Галичині тільки два народні віча — оба у Львові. Вони були голосні в цілім краю, будили всюди щирий запал, але на провінції ніхто ще не думав скликати подібні народні збори. Євгенію прийшлося довго толкувати навіть своїм довіренням про потребу віча, навіть про можливість його скликаня, бо закон про збори не вважаючи на своє більше як десятилітнє істнуванє був доси для загалу галицьких Русинів *terra incognita*, так само, як і иньші політичні закони, крім одного хиба § 19 основних законів, що давав Русинам язикову рівноправність — на папері. Конець кінців зібрані приватно в Євгенієвім домі повітові патріоти згодили ся на те, що треба скликати віче. Євгеній обняв реферат про стан повіту і потребу політичної організації, один священник мав говорити про справи просвітні, а о. Зварич про справи економічні. Всі мали від тепер розвинути по селах агітацію за вічем, освідювати селян з думкою про потребу політичної роботи і дбати про як найчисленнійшу участь на вічу. Всі три референти уконституували ся яко вічевий комітет і мали зі своїми підписами внести до староства поданє про скликанє віча в законнім терміні. Євгеній мав таке

почуте, що підсаджує свої плечі під високу і важку кам'яну гору з наміром — зрушити її з місця. Він знав, що се праця страшенна, довга і важка, але сказав собі в душі:

— Все одно! Мушу двигнути!

XXXIX.

Пан маршалок Брикальський ходив дуже заклопотаний. Його вірителі тисли, тисли його за довги і проценти, тай перестали тиснути. Він знав, що се не була добродушність з їх боку, що ся мовчанка гірша погрози. Деякі Жиди виразно заповіли йому, що відпродадуть свої претенсії в треті руки, а пану маршалкови сего дуже не хотіло ся — не задля фальшивої амбіції, щоб треті особи не знали про його грошові клопоти, але тому, бо від тих третіх осіб він не міг надіяти ся ніякої терпливости, ніякого милосердя, так як від околичних Жидів, що всі більше або стояли о його ласку. Він просив ся у своїх мучителів, закликав ся, що по жнивях посплачує все, але Жиди знали добре, що далекі ті жнива, по яких пан маршалок зможе платити, бо поки що у него збіже продане ще на пни, за став аренда побрана на два четверолітя наперед, ліса дрібного ще не можна рубати, а на дубовий нема купця. І справді настала осінь, а пан маршалок як був не при грошех, так і лишив ся, а вірителям приходило ся сотий раз почути від него звісне панське „почекай“, прицукроване для відміни такими словами, як „коханий Мош-ку“, „любий пане Готтесман“ і т. д. І в додатку новий речинець: „коло нового року напевно заплачу, але то напевно, шляхетське слово гонору“.

Не можна сказати, щоб пан маршалок говорив се на вітер, щоб кидав шляхетським словом гонору мов половою. Ні, він мав уложений дуже гарний, теніяльний плян, як підратувати свої злидні. В повіті, бачите, були дві каси: кредитове земське товариство, що давало гроші на гіпотeku, що найменше по 100 ринських; се була так звана „панська каса“, утворена перед двадцятьма роками з десяти-

тисячного капіталу, записаного одним дідичем патріотом на заснування шпиталю в місті, а до пори здійснення сеї ціли (коли то вона здійснить ся!) ужитого на кредитові ціли. Сей основний капітал збільшено ще кількоразовою дотацією з повітових грошей і ріжними иньшими зривками, так що тепер каса обертада номінально мало не 50-тисячним фондом. Обік неї була „повітова каса задаткова“, прозвана також „хлопською касою“ задля того, бо перед десятима роками її утворено з громадських кас позичкових, стягнених із сел і взятих виділом повітовим у свій заряд. Ся каса виносила 80 тисяч і уділювала дрібні позички від 10 зр. на короткий речинець і за порукою відповідної громадської власти. Розумієть ся, панська каса була завжди порожня; головним її довжником був пан маршалок; він те й знав, що коли приходилось платити рати, велів дописувати їх далі, при чім ані процентів проволоки, ані складаної провізії йому не числено. За те в господарці хлопською касою виділ повітовий держав ся системи як найбільшої оглядности в уділюваню і як найбільшої безоглядности в стяганю позичок, так що селяне чим раз менше мали охоти шукати в ній ратунку в своїх грошевих клопотах. Гроші в касі дармували, опроцентовували ся дуже низько і се причиняло немало гризоти батьківському серцю пана маршалка. Він дивував ся, як се селяне в своїй глупоті йдуть за позичками до Жидів-лихварів або до иньших банків, а оминають свою власну касу. І в його голові дозріла ієніяльна думка: ліквідувати обі повітові каси, зілляти їх у одну, а на ділі повернути готові гроші хлопської каси на латанє дір вічно голодної „великої власности“, в першій лінії своєї власної. На се треба було ухвали повної ради повітової. Се був би для пана маршалка найменший клопіт. Селян і селянських заступників, що піднесли-б голос против сего грабівницького замаху, в раді повітовій не було. Правда, сиділо там кілька війтів і два чи три сьвященники, але се були люде смирні, що дбали о ласку пана маршалка і до веденя опозиції в такій кардинальній справі були зовсім нездібні.

Але несподівано для пана маршалка опозиция вийшла з такого боку, відки її всего менше слід було наді-

яти ся. В радї повітовій засідав також близький сусід пана маршалка і його давній супірник, граф Кшивотульський, звісний у цілім повіті зі свого саркастичного гумору і своєї безоглядної правдомовности. Отже коли на радї повітовій одна з креатур пана маршалка виступила з внеском реформи кас повітових і зілляня їх у одну, граф Кшивотульський виступив против сеї думки, яка по його словам у повіті може наробити багато квасу. „Се буде значити, що ми з хлопів обдерли ходаки, щоб полатати панські черевки“, гумористично висловив ся пан граф, знаючи дуже добре, що своєю опозицією против сего проєкту затыгає петлю на шиї пана маршалка.

Виступ графа Кшивотульського додав духу й репрезентантам селянства в радї повітовій, а декому з них по просту отворив очи на значіне сеї реформи. Отже й вони про сам сором мусіли виступити против проєкту, але своїм звичаєм пересолили справу, домагаючи ся відкинення проєкту а limine. Сей внесок упав і справу передано окремії для сего вибраній комісії, яка мала роздивити предложенний плян ліквідації і нарис нового статута і піддати свої внески на увагу радї.

Отже-ж тепер пан маршалок крутив ся і агітував між членами ради повітової, щоб приспати, так сказати, в колісці, опозицію против своєї пожаданої реформи. Він розвинув незвичайний запас добродушности і людяности в розмовах з війтами, висловлював незвичайно ліберальні погляди на руську справу в розмовах зі сьвященниками, піднімав ся на високість далекоглядного патріота толкуючи про добродійні наслідки реформи, заїздив навіть на засідання рад громадських у селах заражених по його думці духом опозиції і вдавав ся в розмови з селянами, але на свою превелику радість почував від них замість опозиційних арґументів тільки звичайне: „Так, так, так“, „Та розумієть ся“, „Та ми всі за паном маршалком“ і вже наперед готовив ся тріумфувати над опозицією. Тільки один Кшивотульський наповняв його острахом. До сего вовка в кармазині він не важив ся приступати зі своїм звичайним підлещуванєм. Він довго турбував ся, як його уговкати і не знаходив способу. Виручив його з сего клопоту Шнадельський.

XL.

Невесело заповідала ся зима для Шнадельського. Не то, щоб він робив собі щонебудь із напучувань пана президента і з його ради „присісти фалди“. Але стріча його з Євгенієм мала иньші неприємні для него наслідки. Зерно сумніву, кинене Євгенієм у селянські душі, почало хоч помалу сходити. Селяне, яких понатягав Шнадельський, хоч не зневірили ся відразу в його адвокатські здібности, зробили ся однакож значно скупійші на гроші, почали зразу чемно, а де далі чим раз острійше допоминати ся залагодження своїх справ. Шнадельський мусів брехати, викручувати ся, але ті брехні робили чим раз менше вражіє. Дійшло до того, що деякі селяне почали лазити по судах допитуючи ся, що зробив „пан адукат Шнадельський“ з їх справами, і тут довідували ся, що ніякого адуката Шнадельського в суді не знають, і що коли вони пану Шнадельському подавали які гроші за веденє своїх справ, то се пропащі гроші і треба їм домагати ся від него їх звороту або позивати його до суду. І справді на Шнадельського посинали ся „багательки“ від оциганених ним селян, але він сьміяв ся з них. „Тікай голий, бо тебе обідру!“ — се був змієт тої філософії, якої він держав ся в таких справах. Але діло почало де далі робити ся ще неприємнішим. Особливо ті селяне, що подавали йому значніші суми грошей на увільненє своїх спнів від великої бранки і потім за се потерпіли судове слідство, почали присікувати ся до него. Се були переважно люде маючі, впливові по селах; вони тепер були певні, що Шнадельський мав їх за дурнів і що їх гроші пропали. До суду жалувати ся вони не йшли, але з ріжних сіл почали до Шнадельського доходити погрози, щоб не важив ся показувати ока в тім а тім селі. Шнадельський ще сьміяв ся, поки в однім селі його не спіткала немила пригода. Він сидів у коршмі за столом і власне велів своїм звичаєм дати другу кварту горілки для купи селян, що обступивши його пили, гомоніли і слухали його балаканя. Шнадельський говорив про „хлопську кістку“, про конечність не вірити нікому крім цісаря, про здирства

панів, попів і адвокатів, коли нараз до него наблизився якийсь здоровенний і очевидячки сильно п'яний парубіка і промовив з п'яним всьміхом:

— А потракував би-с, пане, і мене порційкою, Бог би тобі здоровля дав!

— І овшім, побратиме, і овшім! — мовив Шнадельський і взявши фляшку налив чарку і подав її парубкові.

— Ваше здоров'я! — мовив сей, вихпив чарку одним духом і наставив іще раз. Шнадельський налив, приговорюючи:

— Люблю таких лицарів. Схоче чого, то не ховається поза піч, як відданиця від парубка, але скаже просто в очі.

— Га, га, га! — зареготався парубок випивши другу чарку. — Ваша правда, пане! Я такий. Що на серці, те й на язиці.

— Так і роби! — заохочував його Шнадельський.

— І роблю так. Ось і з вами. За те, що ви добрий пан і не пожалували для мене — га, га, га — двох порційок, велике вам спасибі! А за те, що ви у мого стрика видурили трицять срібла за тоту бранку — а він корову продав від малих дітей, а вам гроші дав, а ви з него насміялися, і ще потім його як злодія у ланцюхах до міста водили, по судах тягали, за те, паночку, ось вам раз! А ось і два! І ще раз!

І парубок замахнувшись своєю долонницею Шнадельського в лице раз і другий і третій. Шнадельського обіллала кров, він мов сніп повалився під шинковий стіл і парубок з п'яним криком кинувся на него. Ледво-не-ледво інші присутні здужали оборонити Шнадельського і віддати в руки шинкареви, що протверезивши його сховав у своїм ванкпрі, а нічю своєю фірою відвіз до Гумніск.

Ся пригода і погрози селян значно остудили запал Шнадельського до „хлопської кістки“. Він мусів залишити свої грабівницькі поїздки по селах і почував з жахом, що його чекає непочесна будущина покутного писаря, того, що то по шиночках за квартиру горілки, три гальби пива, пачку тютюну або за кілька шіток грішми пише людям скарги, рекурси, подання та супліки, зносить п'яцькі пестоці

і наруги і залежить від ласки кожного судії і кожного адюнкта, що може відкидати всі його вироби або навіть покарати його за покутне писарство. Він був молодий іще, амбітний, бажав жптя і його радощів, але давно відвик добивати ся їх простою, чесною дорогою. Тепер почало йому робити ся тісно на сьвітї, як рибі зловленій у сїть, і він чим раз частійше роздумував над способами, як вийти з сего прикрого положення.

Здавна, ще коли його прогнали з суду, він носив ся з думкою виїхати до Америки і ся думка не покидала його й доси. Але як виїхати? Без шеляга при душі не рушиш і з місця, а їхати на те, щоб ставши на місці опинитись без шеляга при душі, сеж значило їхати ще на гіршу біду, на важку працю, якої Шнадельському страшенно не хотіло ся. Ні, вже як їхати, то з добре наладованою мошонкою, щоб там, у краю долярів, було о що руки зачепити. Відки і як узяти гроші для сеї ціли, се йому було байдуже. Зразу він думав, що йому удасть ся натуманити потрібну суму у селян, але ся надія ошукати його. Що ж тепер?

Був час, коли він думав допомогти ся повітовими грішми і в тій ціли заскакував коло пана маршалка, маючи надію через него одержати місце касиєра при котрій будь повітовій касі. Але президент суду остеріг маршалка, щоб не допускав до скандалу і Шнадельському дали зрозуміти, що на разі всі посади при касах повітових обсаджені, а маршалок додав від себе, що про якесь місце для него можна буде подумати аж по доконаній реформі кас. Таким робом і Шнадельський був заінтересований у тім, щоб реформа доконала ся як найшвидше і щоб опозиция против неї затихла. Через те граф Кшивотульський, що так собі, для концепту, взяв ся вести опозицию, був для Шнадельського ворогом і він пильно мишкував у його маєтності, поки не винайшов поліно, яке можна би було в саму пору кинути графови під ноги.

XLI.

Справа була ось яка. Граф Кшивотульський, хоч любив опозицию і промовляв популярно, причисляв себе до кон-

серватистів і неїтативно дивився на всякі реформи починаючи від знесення панщини. Він усе ще стояв на тім, що знесення панщини зруйнувало панів матеріально, а хлопа морально, що хлопа без панської опіки мусить згинуть, що пан — одинока натуральна для хлопа інстанція і в господарських і в громадських і в судових справах. Граф Кшивотульський не признавав ані нових судів, ані нової процедури, ані нового карного порядку. „Одинокий параграф пригідний для хлопа — бук“ — говорив він доказуючи, що ані арешт ані грошові кари не відповідні для селянина. Він жив і доси в традиціях давнього патрімоніального порядку і дуже любив, коли з села люде приходили до него просячи розсудити їх справи; такі „вірні піддані“ були у него добре записані і мали ласку в дворі: чи зайву купу дров із ліса, чи шматок облога під пасовиско, чи яку небудь иньшу полекшу вони діставали перші. Та виходило й навпаки: граф любив відразу виконувати свої присуди, а присуд на винуватого звичайно випадав: канчуки. Отже трафилося, що покараний почував себе покривдженим і йшов до суду жалувати ся не тільки на свого супірника, але й на графа-судю. Правда, в суді звичайно приймали такі скарги сьміхом, з уданим спочуванєм вишитувати селянина, чи дуже боліли його графські канчуки, чи граф бив власною рукою, чи він не зголошував рекурсу против засуду і виміру кари і чи добровільно йшов до графа судити ся. На тім справа й кінчила ся і для графа не мала ніяких неприємних наслідків.

Та ось стала ся справа троха инакша. Два селяне в графовім селі посварили ся. Один, покривджений, пішов до графа на скаргу і попровадив сьвідків. Граф вислухав справу і післав по противника, та сей заявив, що графського суду не признає і до двора не піде. Се страшенно обурило графа. Він в супроводі своїх гайдуків сам пішов до оскарженого і заставши його на подвір'ю велів простягти його і власноручно вліпив йому двадцять і п'ять канчуків. Може й се було-б увійшло графови на сухо, бо селяне в його селі були загукані і знеохочені до судової правди, та трафилося так, що в ту саму пору нагодив ся в селі Шнадельський. Сей відразу зрозумів, що з тої справи

„можна щось зробити“, написав іменем побитого донесення до прокуратурії за публичне насильство, зневагу і тяжке ушкодження тіла, велів селянинові засвідчити через лікаря одержані побої і долучити те свідощтво до подання, а сам скочив із сею новиною до пана маршалка. І маршалок зрозумів важність факту і не гаючись довго поїхав до міста і подав ся просто до президента суду. Президент знав уже про справу графа Кшивотульського, і коли маршалок в часі розмови натякнув злегка на неї, він не скрив свого невдоволення.

— Дуже прикра справа! Дуже прикра справа! — повторяв він морщаючи чоло.

— Тим прикріша, що не можна її затушувати, — докинув маршалок.

— Не можна? — живо кинув ся президент.

— Не можна, пане президенте. Народ дуже обурений, усюди ні про що не говорять, як тільки про самоволю графа. А в додатку маємо в повіті літерата: готов підхопити сю справу і знов осмарувати нас у Відні.

— Ах, так! — мовив президент і задумав ся. Се було як раз по другій Євгенієвій кореспонденції і пан президент мав іще в свіжій пам'яті всі ті клопоти, яких наробила йому перша. Та з другого боку думка — тягати до суду і кримінально карати пана графа Кшивотульського видала ся йому чимсь таким диким та нечуваним, що він по хвили з зачудуванням і страхом видивив ся на пана маршалка.

— Але чого-ж хочете? Чи маю карати пана графа як простого злочинця?

Маршалка забавляло заклопотане пана президента.

— Ну, думаю, пан президент ліпше від мене будуть знати, що з ним зробити. Я думав би тільки одно: перевести слідство і нагнати пану графові троха страху. А там — буде вже діло практичного розуму і світлої прокуратурії, як повернути справу. Але затушовувати справу перед слідством я вважив би дуже непорадним.

Президент згодив ся на се. Почало ся слідство і вельможний граф Кшивотульський мусів раз і другий і третій їздити до міста і ставити ся для переслухів у слідчого

судії, вислухувати довгенькі виклади про приписи обов'язкового тепер закона, що були для него чимсь нечувано новим і незрозумілим і вкінці зупинити ся перед загрозою: засісти публично на лаві оскаржених і відпокутувати за свої патріархальні погляди кількома місяцями в'язниці. Все се була для него страшно неприємна справа, тим неприємніша, що дякуючи заходам маршалка і Шнадельського, вона у всіх дрібницях була голосною в повіті і всюди збуджувала живі розмови, спочуване з одного, насміхи, радість і кпини з другого боку.

Коли таким робом каша була заварена і маршалкови здавало ся, що його противник скрушив достаточну, він приступив до виконання свого плану. Одного дня граф Кшивотульський, що від часу нещасного слідства нікуди не виїжджав і нікого чужого не бачив у себе, був дуже зачудований бачучи, як на його подвір'ї заїжджає звісна йому чвірка пана маршалка, а з карити висідає вдягнений у шубу сам пан маршалок. Граф повітав свого противника чемно, але холодно, а маршалок не гаючись довго виявив ціль свого приїзду.

— Я вважав конечним заявити коханому графови свою пошану і симпатію, — мовив він солоденько. — Безглузді язики силкують ся розгородити нас тернами всяких поговорів, але ми оба стоїмо занадто високо, щоб та піна могла досягти нас. А щоб відразу прийти до ціли моєї візити — дарує коханий граф, що я тільки на хвилиночку, страшенно зайнятий! — так ось вона! Буде коханий граф ласкав відвідати мене 4 грудня в моїм домі. Св'ятої Варвари, іменини моєї панї... надіюсь невеличкого але дібраного товариства... Правда, можу числити на коханого графа?

— Але-ж пане маршалку — —

— Ніяких але, коханий сусідо! Ніяких але! Ся просьба не стілько від мене, скілько від моєї маїніфіки, а їй коханий граф чейже не відмовить.

— Га, коли так — нерадо згодив ся граф.

— Так, так, коханий графе. Прошу, дуже прошу. І від себе. Обоїм нам дуже залежить на твоїй присутности.

— Га, лис! — міркував собі граф по від'їзді пана маршалка. — Який інтерес може він мати в тім, щоб так

лащити ся коло мене? І то власне тепер? І видумав мене загачити своєю Варварою! Доси в таких нагодах завідомлював білетиком, а тепер бух! Чвіркою парадую. „Обоїм нам дуже залежить...“ Гм, чую в тім якусь спекуляцію, але яка вона, не можу зміркувати. Ну, та вже сак чи так, дав слово, то мушу додержати.

XLII.

Іменини пані маршалкової мали бути семейним празником незвичайної важности. Щоб гідно відсвяткувати його, пан маршалок зважив ся зробити невеличку фінансову операцію: позичити у одного з Іоттесманів пару тисяч, обігнати ними кошти празника, а з решти, яка би лишилася, викупити кілька дрібних „паршивих“ векслів і сплатити проценти залягаючих довгів, бодай ті, яких за давнине грозило найбільшими прикростями. Першу часть сего плану він виконав без великої трудности: по кількоденнім наміслі Жид гроші дав. Але коли прийшло ся сплачувати векслів і проценти та виробляти деякі прольоніати, показало ся, що крім двох чи трьох зовсім дрібних векслів усі иньші були вже перепродані. Пан маршалок аж задеревів, але лаяти Жидів, докоряти їм, грозити не придалось ні на що: кождий Жид заслонював ся тяжкими часами, браком гроша, неможливістю довше чекати... Кому продано вексель — навіть сего не міг довідати ся пан маршалок. Сей продав у конторі, другий якомусь аґентови, иньший якомусь незвісному пану. Се відкрите було для пана маршалка малочим приємнійше від чутя делінквента, якому закладають петлю на шию. Він догадував ся, що Жиди брешуть, що знають добре, в чиїх руках знаходять ся його векслів і довжні записи, але видусити від них назву сего таємного свого ворога не міг. Небезпека задля своєї таємничости видавалась йому ще грізнійшою, ніж була на ділі і його кидало то в жар, то в холод при самій думці, що першого-ліпшого гарного дня, от хоч би в сам день празничних іменин його маґніфіки, до його двора може заїхати секвестратор і опечатати та взяти під свій заряд усі його

добра і достатки. Він не говорив нікому про ті свої побоювання, але того дня не важився видати ані цента на вина, матерії і ласощі потрібні для семейного празника. Позичені у Жида гроші пекли його, видавались неначе коротенькою проволокою, якою продовжено речинець виконання смертного присуду. З грішми в портфелі він вернув до дому, сам мов отроєний і не говорячи нічого віддав гроші жінці, нехай сама робить із ними, що знає.

Пані маршалкова не дуже допитувала ся про психічний стан свого мужа; се була дама практична, не заражена ніяким чутливим романтизмом. Одержавши гроші вона енергічно заняла ся приготуваннями до своїх іменин і лишила пана маршалка жертвою його гризоти та тривоги.

Бувши в місті на засіданню ради повітової він здибав Шварца, що знаючи про приготування до фамілійного празника предложив вельможному панству свої услуги при всяких покунках і иньших справах. Пан маршалок прийняв його предложенє з байдужним, сквашеним видом, немов сей празник був для него гірким як хрін.

— Пан маршалок мають якусь гризоту? — закинув налазливий бувший канцеліст.

— Навіть велику, — зітхнув пан маршалок і звірив ся Шварцови зі своїм клопотом.

— О, коли лиш стілько, — скрикнув сей, — то можу зараз служити пану маршалкови своєю інформацією. Панські векслі находять ся в руках Ваїмана.

— Ваїмана! Тої п'явки! — скрикнув маршалок. — А відки-ж ви се знаєте?

— О, я від давна маю його на оці. Сей чоловік — причина мого нещастя, а я не привик дарувати своєї кривди. З одним львівським Жидом він трактував про перепроданє всего панського довгу, а сей знов обернув ся до мене за деякими інформаціями. Відти я й довідав ся про те, що той вовк наострив свої зуби на пана маршалка. О, від него можна надіяти ся всего найгіршого.

Пан маршалок знав се й сам і без Шварцового впевнювання, але не знав найважнішого: як захоронити себе від зубів сего вовка. Тож відіславши Шварца з його услугами до пані маршалкової, якій просив не говорити нічого

про сі прикрі довгові справи, сам він ходячи по гарній маршалківській салі в будинку ради повітової почав міркувати, що йому робити далі. Та нараз зупинився, на його лиці з'яснився усміх і він навіть ударив себе долонею по чолі. Гай, гай! Що за дивне сотворіне чоловік! Найблизші, найнатуральніші думки приходять йому в голову найпізнійше! До найблизшої мети мусить доходити крутими, далекими манівцями! Адже-ж що може бути простійше, як конверсія всіх отсих векслевих довгів на одну позичку в будущій зреформованій повітській касі? Йому, маршалкові, позички, хоч і як високої, каса не посміє відмовити. Значить, коби тільки як найшвидше доконати реформи! А й ся справа була майже запевнена, опозиція Кшивотульського вже тепер дуже слаба, а по іменинах пані маршалкової, надіятися, й зовсім перестане існувати. Ліквідація обох існуючих кас — проста формальність, і перед великоднем, у великій пості можна буде позбутися отсего упира, що морив його душу. Треба тільки ще одного: випросити у Ваїмана проволоку до того часу. І роздумавши се пан маршалок переждав, доки почало смеркати і одягнувши свою легку загортку, пішки, крадучись вулицями і пильнуючи йти так, щоб його ніхто не пізнавав, поспішив до Ваїманового помешкання.

Ваїман прийняв пана маршалка покірно, просив його сідати, а сам стоячи перед ним запитав, чим може служити? Пан маршалок усміхнувся на кутні зуби.

— Чую, що у вас мої векслі.

— Дещо є.

— Ви завдали собі праці скупити їх.

— Продавали, то я купував.

— Яку ціль мали ви скуповуючи мої довги?

— Інтерес, прошу вельможного пана маршалка. Пан маршалок добра фірма, то чому-ж не маю купити?

— І щож думаєте робити з ними?

— Що маю робити? Надіюся, що пан маршалок сплатить. Адже папери добрі.

— Не бійтеся, пане Ваїман, свого підпису я ніколи не заперечу.

— Може вельможний пан маршалок хочуть зараз сплатити дещо?

— Бачите, пане Ваґман, дещо я міг би, але думаю, що ліпше буде все відразу. У вас там багато тих паперців?

— Буде на пятьдесят тисяч, а може й троха більше.

— Отже бачите, у мене наклеювана фінансова операція, що дозволить мені сплатити все те відразу.

— Але коли?

— До великодня найдалі. Можете до того часу переждати?

— Щож, пан маршалок знають, in Geldsachen hört die Gemütlichkeit auf. Я пана маршалка не хочу руйнувати, бо то для мене не є ніякий інтерес. Але все таки ліпше було би сплатити все як найшвидше. Знають пан маршалок, гроші гроші родять, проценти ростуть.

— Се вже моя страта. Що маю робити. Прийде час, то заплачу все. Тільки прошу подождати, найдалі до великодня.

— Щож, пан маршалок знають, такі папери, то перелетні птахи. Сьогодні вони в моїх руках, завтра трафить ся купець і я продам їх, а тоді не можу ручити ні за що.

— Розумієть ся, пане Ваґман, розумієть ся. Я проти того нічого не говорю. Але дві чемности можете мені зробити.

— Які?

— Одну ту: доки папери в ваших руках, не робіть ніяких кроків до великодня. До того часу надіюсь усе сплатити.

— Се можна. А друге?

— Друге те, як продасте кому мої папери, дайте мені знати, кому.

— Гм. Часом такий купець не бажає собі того.

Пан маршалок глянув підзорливо на Ваґмана.

— Маєте напятаго такого купця?

— Та... на разі не маю. Але може трафить ся.

— Га, робіть як знаєте, — кинув недбало маршалок. — Але се перше обіцяєте мені?

— Нехай буде й так.

— І се преці можете обіцяти мені, що дасте знати, коли продавати-мете мої папери.

— Нехай і так буде.

— Слово чести!

— На хайрем.

Пан маршалок подав Ваїманови ласкаво руку і вийшов геть.

XLIII.

Іменини пані маршалкової відбули ся гучно-бучно і гідно піддержували традицію „старопольської гостинності“ дому Брикальських. Зїхала ся мало що не вся шляхта з повіту, розумієть ся, з виємком шляхтичів „mojżeszowego wuzpania“, до яких пані маршалкова почувала сердечну антипатію. Приїхав пан президент окружного суду, також спеціяльно „доконче“ запрошений паном маршалком. Вже над вечером прибув граф Кшивотульський бричкою запряженою парою огнистих шпаків; хоч граф, він із опозиції иньшим неутитулованим шляхтичам у повіті ніколи не їздив чвіркою.

Швидко по його приїзді розпочав ся обід. Господарь і господиня заскакували коло него, даючи йому до пізнання, що властиво на його приїзд ждали всі. До обіду покликано при ударі шестої. Графа Кшивотульського посаджено на чільнім місці, праворуч пані соленізантки. Ліворуч неї сїв пан президент, а праворуч графа засїв господарь дому. Далі позасідала решта товариства — розумієть ся, самі „свої“, гербові, *nati et possessionati*. Другий стіл, для панських офіціялістів і менше видних гостей, був заставлений у офіцинах, а третій для візників і двірні — в челядній. Пані маршалкова строго перестерігала звичаю і етикету. Перший стіл мав по старому звичаю мати дванацять „дань“, другий шість, а третій три.

Граф Кшивотульський і загалом сими часами був не в добрім гуморі, а побачивши президента між гістьми скваснів до решти. Він сидів між господинею й господарем як сам не свій, піддержував розмову слабо, їв і пив мало, а на сердечне припрошуване пані маршалкової від-

повідав чемно, але без того дотепу, який робив його звичайно душею товариства. Він почував, що його зваблено в лапку і що йому мабуть не втекти з неї.

Тимчасом розмова при столі йшла оживлена, розуміється, зовсім не політична, про пси, коні і мисливські пригоди. Між п'ятим і шестим данєм пан маршалок з найневиннішим у світі лицем запитав Кшивотульського, чи він перечитав уже нарис статуту нової, реформованої каси, розісланий усім членам ради повітової?

— Одержав і я сей еляборат, але подумав собі: шкода часу і атласу, — відповів граф.

— Однако я просив би конче коханого графа прочитати його, — чемненько мовив пан маршалок. — І надіюсь, що прочитане розсіє ті упередження, які пан граф має до сеї реформи.

— Як то? Хиба сей новий статут лишає річ по старому?

— Ні, навпаки, він поступовий, можна сказати, революційний, — з усміхом мовив маршалок.

— Знаєш, коханий маршалку, що я ворог усякої революції.

— А таки надіюся, що тебе, коханий графе, наверну на сю, спеціально на сю революцію.

— Мусіла-б бути якась незвичайна.

— І є. Подумай собі, ми реформуємо властиво нашу, панську касу. То значить, переводимо будущу, спільну касу на статут теперішньої хлопської. Робимо її спільною для всіх у повіті, хто потребує кредиту.

— Хто найбільше потребує, той найбільше візьме, — байдужно втрутив граф.

— Розуміється, — potwierдив маршалок, удаючи, що не зрозумів особистої аллюзії. — А спеціальними параграфами означено тахіта, до яких може доходити кредит для великої, а до яких для дрібної посілості.

— Нова кість незгоди, — знов байдужно втрутив граф, делікатно оббираючи удо печеної качки.

— Зовсім ні. Вони обчислені на основі дотеперішніх білянсів. Зрештою при спеціальній дискусії можна цифри

змінити. Ходить тільки о принцип. Адже дві повітові каси, се подвійна адміністрація, подвійний кошт.

— Се так.

— В усякім разі дуже прошу любого графа — —

— Але-ж розумієть ся! — перервав живо граф. — Сеж мій обов'язок переглянути статут.

— Ми не зрікаємось твоєї цінної опозиції, — з солодким усміхом мовив маршалок. — Навпаки, вона нам дуже пожадана, але почуваємо, що в основному питанню по наших боці правда.

— Ну, маршалку, — мовив троха уражений граф, — за кого-ж ти мене маєш думаючи, що я можу бути в опозиції проти справедливого проєкту?

— А в такім разі ми погодимо ся! — радісно мовив маршалок і протягнув графови обі руки. Сей обтер пальці правої руки серветою і подав її маршалкови.

Обід помалу доходив до кінця. Коли подали індика, гостям поналивано шампана і граф Кшивотульський підніс тост на здоров'є соленізантки, оздоби польського жіноцтва, господині повіту, пані маршалкової. Тост прийнято з ентузіазмом, граф поцізував руку господині, а за його прикладом робили се по черзі всі иньші гості. По тім пішло морожене, цукри і фрукти, і тут маршалок у довгій цвітистій промові подякував усім гостям за честь, а обертаючи ся спеціяльно до графа горячо славив згоду і єдність усіх найблагороднійших і наповажнійших людей у повіті, остерігав перед розладом у їх рядах перед лицем ворога, що встає з низу і піднімає до бою проти сего острова ладу, традиції і цивілізації всі темні сили. І сей тост прийнято з великим одушевленням, а маршалок і граф кинулись собі в обійми.

Вже геть по девятій гості повставали з-за стола. Дами разом з панею маршалковою пішли до її покоїв, а мужчини перейшли до кабінету пана маршалка на чорну каву і цигара. Пан маршалок ішов передом по під руку з графом.

— А що, коханий графе, твоя справа в суді? — запитав мов з нехотя.

— А, — всміхнувся йовяльно граф, — ось мій нинішній візаві — і він обернувши ся лицем говорив так, щоб чув його й президент, що йшов зараз за ними, — ось пан президент ласкавий хоче конче мене на старі літа впакувати до криміналу.

— Вільні жарти, пане графе, вільні жарти, — троха заклопотаний мовив президент.

— Ну, але скажіть, так по щирости, — се була-б велика сатисфакция для вас судовиків посадити мене так з на місячок, на два, а?

Президент переборов своє заклопотанє і прийняв поважний вид.

— Пане графе, — мовив він, — тільки Бог знає, скільки клопоту наробила мені доси ся справа. Задля неї доси — скажу се *sub rosa*, хоч се урядова тайна — я був два рази у президента краєвого суду і раз у намістника.

— Ов, а я й не знав, що Гриць Галабурда (так називав ся побитий графом селянин) така велика фігура, що його відвортною стороною цікавлять ся аж такі великі достойники. Чи не жадали фотографії?

— Отак пан граф завсїгди! — сумно хитаючи головою промовив президент. — Кілько разів можна було вбити сю нещасну справу, як би пан граф були лише хотїли на серію!

— Я? Хиба я зачинав її?

— Ну, до певної міри так, — несміло мовив президент.

— Pardon, коханий президенте. — Хлоп приходить до мене зі скаргою, я вислухую його і бачу, що справа ясна як сонце —

— Дарують шановний граф, — перервав президент. — Справа зовсім не така ясна, а головно, пан граф не мали ніякого права судити її.

— Е, що там мені ваші писані права! — офукнувся граф і пустив величезний клуб диму просто в лице президента.

— Перепрашаю, панове, — вмішав ся пан маршалок, — але мені здаєть ся, що дискусия зійшла на невла-

стиву дорогу. Шановний пан президент сказав перед хвилиною, що справа могла-б бути залагоджена. Даруйте, що я вмішаюся в це діло, але мені, як і загалом усім обивательству безмірно залежить на тім, аби ця справа була залагоджена без скандалу. Це конче потрібне для повати нашого стану, цілого повіту.

— І я нічого більше не бажаю, — додав президент.

— Так вільно снитати, як пан президент представляють собі її залагоджене?

— Схотіть панове зрозуміти, — мовив немов звиняючи ся президент, — що я не можу по просту взяти і кинути справу під вікно. Вона занадто голосна, а в додатку маємо тут у повіті кореспондента —

— Їдовиту гадюку! — додав маршалок.

— При тім справа не в моїх руках. Слідство скінчене, акти має в руках прокуратор —

— Ну, хто хоче в горох, той усе знайде стежку, — буркнув граф.

Президент закусив губи і замовк.

— Коханий президенте, — задобрював його маршалок бачучи, що графова увага болючо діткнула його, — прошу не переривати собі. Ми цікаві знати, який можливий вихід із сеї справи. Я не сумніваюся, що наш любий граф зробить усе, що зможе, щоб задовольнити вимоги права.

— Вихід тут дуже простий, — мовив успокоєний президент. — Панове знаєте старий правний аксіом: *wo kein Kläger, da kein Richter*. Хоча в цьому випадку скаргу веде прокураторія, але я не сумніваюся і готов зі свого боку зробити все, що зможу в тім напрямі, щоб вона відступила від оскарження, коли тільки первісний покривджений зажадає того.

— Грицько Галабурда! — скрикнув граф. — А що, чи не казав я, що він тут головна особа.

— Беру на себе Грицька Галабурду, — мовив маршалок, — і надіюсь ще завтра доставити його з такою заявою до прокураторії.

Граф Кшивотульський витріщив очі.

— Добре би було, — мовив далі президент, — як би і з громади покривдженого явила ся депутація у прокуратора і в мене і зложила свідощтво — —

— І се беру на себе! — поспішно мовив граф.

— Ну, а нам нічого більше й не треба. Але якусь опору, якесь покритє мусимо мати.

— Коли лиш сего вам треба! Сеж, при тій популярности, яку має наш коханий граф, найлекша річ у світі. Що, любий графе, не маєш нічого против того, щоб я взяв сю справу в свої руки?

Граф мовчки подав руку йому, а потім президентови. Всі три панове поєднались. Се поєднанє запечатало справу реформи повітових кас і справу Гриця Галабурди. Хлопських 60.000 зр. мали без опозиції піти на латанє дїр у кишенях пана маршалка, Гриць Галабурда мав замісь покараня свого кривдника задовольнити ся кільканацятьма ринськими „басарунку“, а в повіті мала від тепер панувати примірна єдність між „найблагороднійшими і найповажнійшими людьми“, репрезентантами блискучої традиції і цивілізації.

(Далі буде).

ПОТОМКИ МАРСА.

ОБРАЗКИ З ВІЙСЬКОВОГО ЖИТТЯ АНДРІЯ ВЕРХОВИНЦЯ.

I. По „штрайху“.

„Abendrapport“! — крикнув грімко „капраль відодня“, входячи до рекруцького цуґу.

На гук того голосу счинився в цуґу незвичайний рух. Мов опарений скочив кождий рекрут перед своє ліжко, приймаючи приписану поставу тіла.

Капраль оглянув докладно чоботи, здоптав ногами лихо вичищені, і даючи їх властителяви доброго прочухана, велів чистити на ново.

В цуґу тихо, лише щітки шелестять по чоботях, або по кабаті.

Вкінці все почищено бездоганно.

На розказ „ціммеркоменданта“ скачуть рекрути під тяжкі покривала. Сьвітло погасло.

— Байки говорити! — крикнув грізно ціммеркомендант-капраль лягаючи до ліжка.

Розпочались байки. Метою їх було вколисати до сну пана капраля.

Спершу зачались байки веселого змісту. Кождий рекрут садився на дотеп, аби лише розвеселити пана капраля. Пан капраль сьміявся зразу на ціле горло, а в міру оповідання сьміх його почав притихати. Небавком він хріп у кріпких обіймах Морфея. Та байки не уставали. Що один

скінчив, то штовхав ліктем біля себе задуманого товариша, заохочуючи його до оповідання. Байки говорено по польськи. Вкінці випала черга на одного резервіста. Його звали Воек. І сей зачав по польськи, але йому якось не йшло.

— Знаєте що? — промовив він до слухачів. — Я зачну ліпше по руськи!

— Добре! — каже формаїстер Русин. — Говори по руськи!

І знов розпочалась байка. Не так її зміст, як радше гарна і чиста мова вразила слухача формаїстра. Оповідач говорив чистою українською мовою, дарма, що сам був Мазур з крові і кости.

Байка скінчилась. Потомлені денним заняттям рекрути кріпко позасипляли. Не спав лише формаїстер і останній бесідник.

— Звідки ти? — спитав формаїстер рекрута.

— Від Ржешова, пане формаїстер.

— Мазур?

— Так.

— Деж ти так вивчив ся по руськи?

— В Росії, пане формаїстер. Мене вивіз туди батько ще малим хлопцем і там пробув я зо двацять літ.

— В котрій губернії?

— В київській.

— Ага! Щож ти там робив?

— Служив по дворах і заробляв як міг на житє. Велось мені несогірше і тепер по війську дав би я собі легко там раду, коби то я сам один.

— Або що? Ти-ж не сам один?

— Ні, пане формаїстер, у мене є жінка і двоє дітей.

— Що ти кажеш?

— Йй-Богу, правда!

— Коли-ж ти одружив ся?

— Вже три і пів года!

— Кілько-ж маєш літ?

— Двацять чотири.

— Гм! — буркнув здивований формаїстер.

— У кого-ж ти взяв?

— У Поляка, пане формаїстер. Моя жінка шляхцянка.

— Чим же її батьки?

— Також зарібники.

— Гм! — здивував ся знов формаїстер. — Ну, тай нічого то собі шляхцянка!

— Поки ще я був — продовжав рекрут — разом з жінкою, то ще сьак-так вело ся. Усе, було, в купі заробимо на себе і на дітей. Тепер лишила ся вона сама в чужім краю, між чужими людьми. Її родина вже вимерла. Вона часто пише до мене, просить підмоги. Чим же я їй пособлю, пане формаїстер? При останніх словах голос його задрожав. Твердий кашель хопив його за горло. Мабуть силкував ся він проковтнути тяжкий жаль, що притьмом стиснув його серце.

— Чому-ж ти не забрав жінку до Галичини? — каже формаїстер, аби щось сказати. Йому самому зробило ся якось ніяково.

— Та чого-ж, пане формаїстер? Я не гадав дістати ся до війська — я ставав уже третьою клясою. Ніхто, а найменше я не мав і в гадці, щоб мене взяли. Та бачите й самі, що з мене за хлоп. Де такому харлакови до війська!

— Правда! — признав формаїстер.

— Ото-ж гадав я собі: піду, стану до бранки, мене не візьмуть, і я верну до жінки. Та ба! В марцю мене взяли і не дали пашпорту за границу. Пів року тиняв ся я тут поміж людьми, жив із заробітків. Та щоб то, пане формаїстер, були пустили мене за два місяці, а то довело ся служити цілий рік! Ба! та щоби я сам, то хай і три роки — то служити-му — але жінка, діточок двоє, в чужім краю, між чужими людьми, що вони там почнуть? Пане формаїстер, пане формаїстер! Що мені чинитоньки нещасливому? — І резервіст тяжко зітхнув і почухав ся в потилицю.

— А що робити? — промовив буцїм сонний уже формаїстер. — Не накладай так собі всего до голови! Терпи, небоже, все лихо минеть ся! Коби лиш ти здоров!

Рекрут хотїв дальше розповідати свою біду, чуючи коло себе прихильну людину. Та слухач не міг довше слухати. Він бачив, читав, а що найважнїйше перебув сам

стільки „весняних бурь“, що йому вже й сього було за багато. Слухаючи він відчував добре безталанє другого, та не міг сему зарадити, бо не міг і собі самому. Се нагадувало йому його гірку, бурливу минувшість і не зелену, мрачну будучність.

— От, спи вже, спи! — сказав до рекрута і обернувся на другий бік. Рекрут замовк.

Хвилями позіхав сердечний, але втома робила своє. Він заснув. Та не спав формаїстер. Розмова з рекрутом не сходила йому з голови. Його думка літає далеко, до Росії, до рекрутової жінки і дітей. Він бачить на полі, з мотикою в руці молоду, сухорляву жінку. В борозді на лахах порпає ся двоє дітей.

— Мамо! — лебедить старше (молодше ще немовля), — а дайте нам хліба!

Жінка глянула на небо. В її очах затремтіли дві грубі сльози і скотили ся по жовтім лиці.

— Пожди, дитинко! Небавком приїде батько, принесе хліба, колачів і цукру, пригорне нас усіх до серця!

Дитина притихає. В тім заплакало немовля. Мати кидає мотику, бере на руки чорнявого хлопчика, дає ссати... Дитя притихло. І воно мабуть сподієть ся скорого повороту батька...

Та ось формаїстрові думки повертають ся в иньший бік. — Не знати, чия доля завиднійша, його чи моя? Правда: він бідний — я-ж такий самий! Він темний — та щож мені з моєї освіти? На щож ходив я до шкіл одинацять літ? Не вже на те, щоб поневірятись тут три роки — формаїстром? Він вислужить своє, верне до жінки. Візьметь ся до праці, заспокоїть щоденні потреби життя — і буде вдоволенням. Чого-ж більше йому потреба? Яка-ж будучність усміхаєть ся мені? Може верну до шкіл? За два роки може-б я й докінчив їх. Але з чим вертати ся? Чи маю засоби материяльні? Адже ні! Сам я на світі бездомний бурлака! От, ще гаразд, що родичі не живуть! Вони-б із-за сорому і світа божого не бачили! Такої потіхи придбав їм їх синок! Тай чи є в мене охота, чи є талан до науки? Була охота, та приспалась — був талан, та заржавів при війську, як чересло через зиму!

Він чув, що його ум тупіє з кожним днем, пам'ять морочить ся. Сила духа зломана. Щастя на землі, того цвіту папороти, він уже не дістане. Хоч молодий віком, він житєм постарів ся. Густі збірки, що поорали його високе, бліде чоло, вказують наглядно, що він уже жив багато...

Його товариші листували ся зі своїми судженими. Чи міг він собі на се pozwoliти? Чи міг взагалі думати про жінку, про дітей? Зьвіром-нелюдом був би, як би колись оженив ся! Зав'язав би сьвіт невинній людині! А рекрут, котрого він жалував, мав таки жінку й дітей...

Трубili побудку. Формайстер протер заспані очі. В цюгу вже всі були на ногах, лише пан капраль сидів на ліжку, витираючи собі заспані очі. Дехто сербав зупу запихаючись комісником, аж очі випадали; дехто порав ся коло мундуру, вичісував „штрозак“ або вимітував з під „кавалетів“

Рекрут Волек чистив формайстрові чоботи. Від чобіт аж блиск ішов, та рекрут чіхав і чіхав щіткою, аж зіпрів. Була се очевидно дяка за вчорашніх кілька щирих слів.

II. Материн лист.

— Мамо! Федуню! Іване! А ходіть же сюди! Подивіть ся, кільки тут війська їде! Та що то на них зайшло, чи то яка війна, чи що таке? Та боржій! — так скрикнула молода дівчина, і як спустила коновку у колодязь, так і лишила її і вибігла на дорогу. Мати кинула з тріском терлицю, що мов покривджена жалко обізвала ся і станула поруч дочки. Вибігли з саду і два дїтваки з повними пазухами грушок і поставали край дороги, роззявивши роти.

Селом машерувала батарея полевої артилерії. Дрожить і дуднить земля, гуркотять тяжкі гармати, тупотять та форкають коні, вимахують буйними хвостами, клапають головами на всі боки, наче розкланюють ся влізливій овадні, що густим роєм обсідає їх гриву.

Тай бундючний же то марш! Думав би хто, що по славній битві. Бач, як поважно сидить на кони комендант

батерії, як пишають ся офіцери! Як замахисто вигойдують ся на конях „фарканоніри“! Які поважні, строгі міні у тих жовнірів, що сидять на гарматах!

Тривожний крик залунав від сусідньої хати. На село вибігла молодиця. На дорозі в піску бавило ся мале хлопя. Воно так заняло ся своїм ділом, що не завважало походу. Вже від перших коней до дитини лише кілька кроків... Хлопчина рисує батьковим цибухом якісь дивовижні фігури по піску... В сам час надбігла молодиця і вхопила дитину на руки. Хлопчина віддув губенята і пручав ся на руках, як ковблик у сіти. Він знать хотів заговорити „Nolite tangere circulos meos“. Замість того лебедів без упину: „Пустіть, пустіть, бо вкусу!“ — і чіпав ся гризти материні пальці.

— Bauern Mist! — гукнув капітан, вминаючи їх конем.

— R-r-r-r-uh! — залунала коменда на переді.

Озвалась трубка...

— Ruth! — повторили поодинокі цуїскоменданти.

На сю коменду щезла строга повага з осмалених, здорових лиць вояків. Почали закурювати: один подає через коня другому сірника, другий затягаєть ся вже „драмом“, третій добуває капчука і набиває люльку, четвертий просить у другого відпадка цигара, иньший потягає з „фельдфляші“ горівку і частує свого сусіда. Дехто дрімає, вколисаний одностайним рухом гармати.

Гомонить весела, військова пісня... Сільська вулиця залюдняєть ся... Усі кидають роботу і біжать на дорогу; пси гавкають завзято. Найчисленнійше тиснуть ся на вулицю дівчата і накривши долонею очі від сонця, придивляють ся цікаво жвавим воякам.

А тям лише в те грай!

— Дівчата! — гукає один здоровенний, вусатий канонір. — Нема в вас, буває, квочки на продаж?

— Є, є, чому-ж би не було! — відповідає сміливо сільська красуня. — В мене самої є, злізьте та купіть! Не дорого правлю! — А сама хитро усьміхнулась, показуючи ряд білих зубів.

Жовнір чихнув, немов би понюхав чемериці. Так подразнила його сміливість дівчини. Щоб їй віддячитись,

він зробив тілом і рукою такий рух, що дівчина засоромлена відвернула ся.

— Гей, небого! — гукає знов жовнір. — Не маркіруй, не маркіруй! Знаємо ми таких сьвятих! Коби то у нас часу, ми-б у тебе зараз хвостика допитали!

Надїхала остання гармата. Її формаїстер Стефан Шершень якось сумовито розглядаєть ся по боках, а надканонїр Венцель Чапек виспівує чеські пісні і моргає на кожду дівчину і молодицю...

Минули село. Батерия виїхала на просторі, горбковаті поля. Куди глянеш оком, жовтіють ся пеньки стернини, лиш десь-не-десь зеленіє натинє невикопаної ще бульби.

Тепер на добре вояки розспівались:

Турок пан, Турок пан, тай турецькі паян

Від заходу сонця, від заходу сонця війну зачинали! —

так вигукують Русини.

W polu stać, w polu stać i w polu i ocować.

Choć by było mięso, choć by było mięso, niema w czym

так витягають Поляки.

[zgotować!]

Das möchten unsere Kanonen beweisen,

Dass wir Artilleristen sein, —

доносить вітер слова Німців десь від першої гармати.

Особливо дреть ся з цілого горла „стара війна“ — то-б то вояки з третього року. Сеж були вже для них останні маневри, останні хвилі при війську. Завтра мали розходити ся на урльоп.

— Пане формаїстер! — гукав Чапек до Шершеня. — Чого ви сумні? Сорок вісім годин до урльопу! Кура-ж, пане формаїстер!

Шершень засьміяв ся, але якось вимушено. Він видобув із кишені лист і почав читати на голос:

Найдорожший Щефане!

Довідує ся о твоїм милім здоровлю і поведжіню. Я з ласки Пана-Бога здорова і поводить ся мені як звичайно коло іздівства. Посилаю тобі пятаку на дорогу. Ах, коби ти знав, як я тебе очікую, як рахую дні і години... Пятка — то гроші за теличку з під лисої, безрогої корови. Бочулиста, Біг дав, відбігала. Старі свині попродаї, годуеть ся двоє пацят. Поженили ся: Федьо Рянтухів, той,

що був одурів, пристав до Феськи Крилатого; Галя Порічного віддала ся за Грицька Поточного. Помер старий Рябина, що то в нас коморив. Хорує дяк і все обіцяє віддати тобі дяківство, як вернеш домів. Уродив ся у тітчиної Марисі хлопець Василь. Євка Язикатого, що то тебе раз оббрехала, вже, нівроку, відбігала. Кланяєть ся тобі твоя Олена. Дівка так за тобою розпадаєть ся, мало з розуму не зійде! Нема дня, аби про тебе не перевідувала ся. „Що, каже, нанашко, чувати від Шефана? Ци здоров же він? Тяжко мені, каже, без него жити, як каміня глодати. Два роки ждала я терпеливо, а тепер годі! Нанашко! Мені не добре снило ся з суботи на неділю. Ось іду я ніби собі з церкви, аж тут зирк: іде Шефан! Та такий вам сумний, аж страх! Протяг до мене руку — а його рука закервавлена. Я хотіла крикнути, тай в тім пробудила ся. На першу Матку дала я за його здоровле на службу Божу. Нанашко, не писав він нічого! — Нічого, кажу я, а сама ледви не розхлипаю ся. Такий мені жаль дівки! Геть змарніла!“ Більше не маю що писати, тільки поздоровляю тебе сердечно. Вертай здоров!

Твоя мати Настуня.

Стефан сховав лист і знов задумав ся.

— *Habt Acht! Batterie Tr-a-a-ab!* — закомендував капітан.

Не один сонний пробудив ся на гарматі. Фарканоніри „шпорнують“ коні і вимахують баготами. Коні протягають ся. Дуднить земля. Їдеть ся під гору по паренині. Тяжка дорога. Ось-ось уже на горі. Коні сопуть, як ковалеві міхи.

— *Gal-o-o-or!* — гомонить коменда.

Фарканоніри притулюють ся до коней. Гарматой підмітує по бороздах, наче дитячим візком. Летять шапки по полю. Не один рекрут зажмурих очі.

Се їдеть ся так до боєвої лінії!

Заїхали.

На далекій горі мріють якісь невиразні предмети. Се ворожа артилерія.

Розпочав ся обопільний огонь.

Гук гармат трясє повітрям і глушить людське ухо. Стріляєть ся сліпими набоями-патронами.

Мов бджоли коло свого пня, так звивають ся жовніри коло гармат. Їх гук додає сили і охоти.

— Курá-ж, хлопці! — захоочує один одного.

Гармата Шершеня має дати вистріл. Ось уже вложив один канонір патрон, другий Чапек натягнув мотузок з „брандлею“, аби відпалити. Шершень поправляє патрон, затикає челюсть, уже, по припису, має відскочити на бік, бо крикнули „Feuer“ — йому йде чогось звільна. Підохочений Чапек сіпнув за мотузок.

Гукнув вистріл, з гарматної челюсти духнуло сильне полум'я, а Шершень гепнув об землю, мов підрубаний дубчак. Счинилась замішанина. Спинено огонь. Прискочив капітан і кинув ся до Шершеня. Сей лежав горілиць на борозді і стогнав. Ціле лице було осмалене. Брови, вії, вуси ще курились димом. Правою рукою крутив млинця. Се не була вже людська рука. Повидирані жили, кістки, мясо — подабали радше на корінь молоді смерічки, котру вивернула напрасна буря...

Причвалав звідкись на кони і полковий лікар. Оглянув рану і похитав головою.

— Житє не загрожене, — успокоював він капітана. — Очи не ушкоджені, брови і вії відростуть, та руку по локоть треба буде конечно відтяти.

Велів зняти мундур і зачав перевязувати руку. З-за пазухи Шершеня вилетів материн лист і пігнав з вітром сьвітами... Се мабуть збільшило його біль. Шершень застогнав глухо і скорчив ся нагло цілим тілом, неначе червак, наздоптаний випадково твердим зап'ятком.

III. Бабій.

— Видите ви, пане капраль, отсі густі корчі зеленої лозини на тамтім березі, отсю хату, що її ледви видно із-за густого саду? Видите? Гей! Коби ви знали, чим для мене ся хата і той сад! — так говорив молодий, кремезної стати піонір до свого „старшого“ — начальника варті.

Оба стояли над берегом вузької, але глибокої ріки. Піонір мав на голові „чако“, на плечи карабін. Він

стояв „постом“ коло човнів, привязаних кріпко ланками до берега.

— Отже в тій хаті живе десятник громадський — Сулима. Знаєте ви його доньку Галю?

— Ага! Певно отся молода, струнка, жовтоволоса, з синіми очима, що то не раз сама править човном через воду. Знаю її! „Фешанька“ дівчина!

— Та сама, пане капраль! Гей! Коби ви знали, що то за притчину мав я з тою дівчиною!

Піонір зітхнув і розпочав далше:

— Буде вже тому зо три місяці, я стояв тут постом, як би і сьогодні. Було се з початком яри. На мене випала рання пора — свитало. Холодом віяло з ріки, що була мутна і трохи прибрала. Через ріку плив човен. На ній стояла дівчина сьвяточно убрана. Як я опісля дізнався, спішилась вона на всеночне. Щоб не припізнитись, вибрала коротшу дорогу, бо, як знаєте, на міст далеко. Дівчина попихала човен жердкою і вже туй-туй допливала до нашого берега. Надпило якесь бервено. Затріщав човен від удару і скрутившись млинка перевернув ся. Дівчина пірнула в глибіню з легким, ледви чутним криком. Човен пірвали з собою рвучі хвилі. Я оглянув ся — ані живого духа! Крик її потряс мою душу... Та я був у службі.

— Все одно! — думаю собі. — Піду до діри, то піду, але не дам загинути молодому сотворіню. Я-ж не антихрист!

Скинув я мундур до сорочки, перехрестив ся і шубовсть у воду. Пірнув раз — нема! Пірнув другий раз і вловив рукою щось довге, як гадюку. Виплив на верх, а сеж її коса — ся довга, м'яка, жовта коса... Се додало мені диявольської сили. Кілька розмахів руки, і я на березі.

Дівчина розкрила очі — вона жила, лише стратила тямку. Відв'язав я один наш човен, уложив на ній непри- томну ще дівчину і гайда на другий бік. Доплив щасливо. Взяв її на руки як дитину і заніс до хати...

Мати її як стояла з горнятком сметани, так і випустила на землю. Старий як бритвив ся, так і затяв ся на пів цаля.

— Так і так, кажу, сталось! Дівчина, Біг дав, жие! — і положив злегка на постіль.

Мати мені в коліна, старий не знає, як дякувати.

— Бог з вами! — кажу. — Згляньте ся на свою дитину!

Галя прокинулась і вліпила в мене очі. Погляду тих синіх очей я ніколи не забуду. Вмирати буду, а таки здаєть ся не забуду!

Стара припала з плачем і кинулась з новим кожухом до дочки.

— Галю, Галюню моя! То-м тя, каже, вирядила до церкви! Ся трясеть ся, аж ліжко ходить. Глянув я на неї і задивив ся. В очах мені мрачно.

— Пане вояк! — каже старий. — Ви змерзли. Випийте порцію горівки, може розігрієтесь. — І сягнув рукою до полиці.

Я отямив ся...

— Годі! — кажу. — Я в службі, а сам кинув ся з хати, як скажений.

— Загляньте до нас у неділю! — крикнув старий з порога.

Та мені байдуже. Допав човна. Кілька ударів весел і я на своїм боці. На щастє, не було тут нікого!

Вахцимра далеко. Холод переняв мої кости. Трясу ся цілий, аж зуби огня дають! Вхопив на себе мундур, тай ходжу далі. Не ходжу, а таки бігаю, так мені студено.

Небавком прийшов другий „пост“. Мене облюзовано. Тиждень перележав я в горячці. Ніхто не знав про мою пригоду. Марод тай марод.

Минуло кілька днів. Знов випало сьвято.

По „бефелю“ забрав ся я з касарні. Йду до Сулими. Йду і землі під собою не чую. Так мені легко на серцю! Приходжу до хати. Старі зраділи, як рідному синові. Донька зачервоніла ся, як калина, однак привитала ся зо мною щиро, як з давнім знайомим. Пізнала мене. Садять до стола і частують. Дякують, що нема кінця-міри. Ми розбалакались.

— Звідки ви? — питає старий.

— Недалеко звідси! — кажу я. — Зо дві милі і ще щось — і назвав якесь село. А мені до дому звиш 20 миль.

— Газдівський син?

— Так.

— Родичі в вас є? — питає знов стара.

— Є, — кажу, — а сам глянув на Галю. Та знов спалахнула. Чудно мені.

— А котрий ви рік служите? — питає дівчина соромливо.

— Перший, — кажу, — рекрут! Тепер я з черги зачервонїв ся.

— Ет! — каже старий. — Коби ви здорові, то перебудете. Я вислужив вісім літ; не видїв ані раз рідної хати, он що! Що то три роки! І розповів мені старий усю свою службу, усі відбуті походи.

Ми балакали до вечера. Став я прощатись. Старі так і заперлись, годі пустити.

— Пане вояк! — каже старий. — Я не годен вам віддячитись за ваш сьмілий і сьвятий учинок. Зробіть мені ласку, а заходьте до нас у вільну хвилю. Його просьбу повторила стара, а Галя стиснула мене кріпко за руку. При тім глянула мені так щиро в очі, що я мало не розплив ся з радощів.

— Прийду, кажу, коли ваша ласка!

Зачав я там ходити що неділі. Приймають мене радо. Дівчина так і липне до мене. Зовсім осьмілила ся. Ходжу я, як причарований. Забув про своє село. Забув про родину, забув і про свою чорнобриву Марисю, котрій присягав колись вірність, забув про все! Бувало показує мені старий свою худобу, шпихлірі, стодоли, повні сусіки збіжя, усе газдівство.

— Хто тебе знає, старий, — думаю собі, — чи не людською кривдою поріс ти в піре! Не тільки на сьвіті маєтків, що в тебе! Та не густо доведеть ся видіти таких красавиць, як твоя Галя!

Вийду було з дівчиною над ріку, поїдасмо, обіймемо ся. Я ледви здержую себе від грішних думок. Дівчина липне до мене як листок, ласить ся як ласичка. Дивить ся мені любо в очі. Я не чернець. А чомусь узяв мене жаль.

— Ей, — думаю собі, — воно ще таке невинне, молоде. Шкода її для такого „разового комісняка“, як я.

Заслаб я на ногу. Приверглась рожа — пішов до шпиталю. Пролежав три неділі. Приходить раз до мене мій вірний товариш.

— Знаєш що, — каже, — за тобою перевідувалась якась дівчина.

— Алé, — кажу, — а сам почервонів.

— Перевідувалась і дуже жалувала. Не сподівала ся я, каже, з него. Деж і коли набавив ся він такої хвороби!

— Якої? — крикнув я. — Адже ти знав, що мені бракує!

— Знав, — каже, — і так говорив, та вона лиш головою покрутила. Тебе, небоже, хтось очорнив.

За тиждень відпустили мене зо шпиталю. Тяжко мені на серці, гей би „штрозаком“ привалив. Прийшла неділя, йду я до Сулими. Вже вечеріло. Ступив на поріг і прикипів на місці. Старі сидять собі на лаві, за столом Галя, а коло неї — знаєте хто? Наш пан фебель Трон. Перед ним гальба пива. Мені в очах потемніло. Здається, що долівка зпід ніг усувається. Стою як стовп і анї пари з уст. Старі вертять ся як на шпильках, Галя спустила очі.

— Біда! — міркую собі.

— За чим ти? — гукнув пан фебель і визьвірив ся на мене так, що крий Господи!

— Пані фебель, мельдую послушні, яком-м прийшов... Знайомий... від давна... Так собі — і знов затяв ся...

— Знаю я, — каже фебель і зиркнув зпід ока на Галю. — Попач ся на него, на мокрего рекрута. Чéкай! Дам я тобі „Бротцубус“!

Я стою ні в сих, ні в тих.

— Ist gut! Кертайх! Марш! — комендерує фебель.

Я цупнув запятками і — опинив ся на дворі. З хати долетів мене голосний сьміх.

— Ах! — думаю собі. — Бодай ви тут всі разом покипіли! Бодай вас кольки поспирали! Така то дяка на сьвіті! А той миршавий фебель такого тут пана грає! Я не з такими панами говорив! Гей! Коби то не твої штерни! Я би тебе, небоже, розсватав!

Пішов я понад беріг. Так мені маркітно, що сум. Ходжу, плентаю ся, як блудна вівця... Трубіли штрайх... Мені се байдуже! Запізню ся, то запізню! Тяжко мені відійти від хати, де так не по людськи замкнено поріг мого щастя. Кручу ся докола саду. Я почув притишену розмову. Підсунув ся обережно під тин, як лис до курника... На мураві під грушею сидів пан фебель, держачи в обіймах Галю... Я притаїв дух... Розмовляли по руськи. Трон рубає чисто, мов з книжки. Дивно мені! Я не чув ще від него руського слова! Він шваркотав у касарни до Німців по німецьки, до Поляків і Русинів по польськи і то з тяжкою бідою. Прийшлось йому по руськи, то аж губи скривить — так калічить. Шваб тай Шваб, — гадав я собі не раз, чуючи його паплянину. В тій хвилі він обняв дівчину кріпко і цмокнув, аж ляск пішов. Він протягнув ся на траві горілиць, держачи на грудях Галю — сю мою молоденьку Галю, що я її виратував від смерти. Нараз зробив Трон такий рух, що в мені кров збурилась... Я почув біль, як би хто кусничками видирав мені печінки. Я відскочив від тину, мов пташка, котрій збиточні хлопці підпалили корч з її гніздом та непорослими ще в піре писклятами. Я не йшов, а гнав навмання перед себе як постріляний дик. Отямив ся в якійсь корчмі... Там запив я добре свій смуток. Стало мені легше. Сів на лавку тай дрімаю... Десь коло півночі арештувала мене патруль. Мене завели просто до „айнця“. Переспав до рана, тягнуть мене до рапорту. Став я... замельдував ся... Пан капітан змірив мене острим оком, аж мороз пішов поза шкіру...

— Піонір Хмарич! — гукнув до мене. — Що з вами стало ся? Я вас, каже, мав за найліпшого жовніря зпоміж рекрутів. Память у вас добра, знаєте троха письма. Я хотів вас фрайтром зробити, а далі капралем і фірером. Чиж можу я по тім, що зайшло? Видите самі! Я вам строгий наставник, але і щирий батько. Нинішню провину дарую, бо то перший раз! Тямте-ж собі! До урльопу ще далеко! Або шануйте ся, то будете фірером, а ні, то замкну, так, замкну, що почорнієте як головня. Ist gut! — і знов глянув мені остро в очи.

Рапорт скінчився. Дивно мені, що пан капітан викав, а пан фрайтер усе тикає... З того часу чепився мене такий сум, немов би я батька рідного поховав. Було закомендерують: — *Doppelreihen! Rechts um!* — а я стою стовпом і задивлююся десь на комин нашої касарні. Як би не вірний камрат, що сїпне мене було за руку, то я таки став би й не знати доки...

В неділю видів я знов Галю. Йшла до міста попр нашу касарню. Геть змінила ся... З дівчати зробила ся дівка, хоч куди! Розрослась, нївроку, як купка сїна... Може тішить її родичів той приріст її тіла... Та я дивився на неї оком, яким дивиться газда на телпчку, що обпалась команиці і здула ся як гора. Лице її якось посиніло, сині, підбиті очі помрачили ся. Вже й ногами не „штрикує“ так, як бувало. Побачивши мене, вона відвернула ся. Не знаю, чи з гордощів, що має „фельфебра“, чи може таки застидала ся...

— Таке то, пане капраль! Я поволи вибив її собі з голови. Та все таки, коли стою тут на варті, дивлюся на сю воду, береги, лозину і он ту хату, то робить ся мені на серці якось жалко, понуро...

— От тобі й на! — воркнув капраль і махнув сердито рукою. — Вже скінчив, а я думав, що ти ще розбєксаєш ся як смаркач. Таке ти намолов, як мокро горить. Чудно слухати таких слів від вояка. Я не дивувався би ся, як би почув се від молодого, головусого школяря-цивіля. Ти-ж вояк, та ще до того не поганий вояк! Правда: гідний ти парубок і розумний, за те я з тобою, хоч сам капраль, люблю поготорити. Та нїде правди діти, безум ти, бабій, ще й який бабій! Воно й не дивниця, ти рекрут! Пожиєш, навчиш ся, з якого боку „ґрайфнути“ дівку. Зовсім инакше у нашого брата — тут надув ся капраль як міхур і хопив рукою за вус, мов за два слимачі роги. — Видиш отсю обручку на моїм пальці? Вчора пішов я до міста, напивав у одній камениці таку „фєшацьку“ дівку, що аж гей! Але, натуральні, не мняв так коло неї, як кітка до заліненої солонини. Припустив „штурм“ і справив заручини. Від разу, вчора! Розумієш? Завтра справляю другі, позавтра треті, не так як ти! Так чинимо ми всі

„шаржі“, так чинить і пан фебель. Тобі ще, небоже, послухати, як трава росте, он що! Тоді й ти випрактикуєш тоту річ! — І висвистуючи краковяка пішов капраль на вахцимру.

Піонір лишився сам зі своїми думками. Нічний туман оповив природу. З сіняви небозводу виринув повновидий місяць, купаючи своє промінє в спокійній, прозорій течії ріки. Висипалися ясні зорі: то замигтять яркїйшим блиском, то нагло пригасають, немов указують на веселі і журливі хвилі, з яких звився змоток людського життя. Тихо довкола... Десь далеко на селі завила собака, застогнала сова. Її тужливий, переймаючий до глибини стогін пронісся сумно по тихім просторі; не одна пара закоханих горляток здрігнула в обіймах, пригадуючи собі прозаїчно-буденний бік життя. Знад ріки знявся легенький, ледви чутний легіт, хочаби мабуть приспати до решти дрімаючу природу. Позадумувалися кучеряві кущі над рікою, похилилися в низ повне колосе життя. Сонний крик пробудженої птахи перерве пноді нічну тишину... Однісенський протест проявляє молода трепета — ся споконвічна покутниця. Її ніжне листє шепотить без упину, немов силкується розбурхати природу з глибокої задуми та розвіяти тугу-журбу молодого жовніря, що дубиляє мовчки понад беріг...

ІЗ РОСИЙСЬКИХ ПОЕТІВ.

ІЗ РИЛЄЄВА.

Краянин.

Чи-ж можу я в час спільної негоди
Ганьбити стать і честь края?
І потраплять тобі, рознівчений роде
Перекуйовджених Славян?
Нї, нї! Не здатен я в обіймищах понади
І ласощах бридких свій вік занастить,
І буйний дух згасить, і серце оганьбить
Під тягаром і гвалтом самовлади.
Хай юнаки, слішуючи в меті,
Не хтять постерегти назначеную долю,
І неокрилені уникнуть в боротьбі
За сковану людську правду й волю;
Нехай з байдужістю вдіймають зимний зір
На злигодні бездольної країни.
Не дбаючи про будучий докір
Своєї кривної родини, —
Вони покають ся, коли повставши люд
Застане їх на пустуванні клятім,
І в вихрі бою за права свої піднятім,
Як ворогам їм прорече свій суд!

ІЗ КОЛЬЦОВА.

І. Круторогі.

Гей, соб, мої сиві,
Нивою-межею!
Виясним залізо
Об щирцю землю.

Гей заняв ся жаром
В небі ранок-красень,
Із-за ліса-бору
Сонечко зіходить,

Весело на ниві!
 Соб, плуганьтєсь сиві!
 З вами, круторогі,
 Я слуга й господарь:
 Лагожу я радо
 Леміша до плуга,
 Борону та рало,
 Та мішки пшениці;
 Весело дивлюсь я
 На скирти при клуні,
 Молочу та вію...
 Соб, соб, круторогі!
 З'оремо ми ниву,
 Волпки, завчасу,
 Зерну приготуєм
 Лагідне кубельце:
 Випестить зернятко
 Лоном ненька-земля...

Зійде воно руном...
 Гей, плуганьтєсь, друзі!
 Руно піде в стрілку,
 Викинєть ся колос,
 Зацвите, вберєть ся
 В золотисті шати...
 Серп блисне по стеблах,
 Зашумують коси...
 Солодко спочити
 На снопах важених!
 Гей, соб, мої сиві!
 Напасу вас сито,
 Напою водою
 З джерела-криниці!
 По молитві тихій
 Зралю і посію...
 Уроди-ж нам Боже
 Хліб — все щастя наше!

Переклав М. Старицький.

II.

Душа рветь ся, зрина
 Із грудей молодих,
 Волі хоче вона,
 Хоче щастя, утіх!
 Як би в-двох по весні
 Край води посідать,
 На садочки рясні,
 На степи поглядать.

Або в зимній добі
 Довгу ніч розмовлять
 І до серця собі
 Козака пригортать.
 Виряжать, цілувать
 Козака на зорі,
 А як стане смеркать,
 Виглядять на дворі.

ІЗ ФЕТА.

I.

Ясна ніч, скалки скакають,
 Завальні сніги блищать,
 Кові з місця поривають:
 — Одягнись, виходь гулять!

Я окутаю гарненько.
 Ясна ніч і рівний путь —
 Притулити ся близенько
 Та сьвіт за-очи майнуть!

II.

Тільки стане примеркати,
 Дождати-му дзвіночка,
 Прибіжить до нас гуляти
 Люба дівчина з куточка.

Посідаєм коло печи, —
 Сьвіт від неї і тепло.
 Буду слухать тихі речі,
 Щоб від серця одлягло.

Буду слухать тії мрії,
Молоді думки дівочі
І надії золотії,
Від которых плачуть очі.

До зорі своєю рукою
Милу хусткою зашу,
Та за білою стіною
На куток їх поверну.

ІЗ МАЙКОВА.

Не цілуй — угляди місяць
І розкаже ясній зорі,
Зірка скотить ся до долу,
Перекаже нишком морю.

Море з веслами, човнами
Часто грає, розмовляє,
З весел знати-ме рибалка,
Від рибалки Марья взнає.

А дізнаєть ся Маруся,
Всім наплеще, насокаче,
Як в садочок мій вишневий
Ти приходив опівночи.
Як приходив, женихав ся,
Як за рученьку держав,
Як вишневий цвіт біленький
На нас тихо опадав.

Переклав В. Милорадович.

ІЗ Ю. ЛЕРМОНТОВА.

І. Парус.

В блакитному тумані моря
Біліє парус самотній...
Чого шука він в тім просторі?
Чом в ріднім краї він чужий?

Лютує вітер, хвиля грає
І шогла гнеть ся і тріщить...
Та й там він щастя не шукає,
Та й не від щастя він біжить.
Вода під ним — блакить прозора,
Над ним промінне виграє,
А він благає бурь у моря,
Немов спокій у бурях є!...

ІІ. Вязень.

Відчиніть тюрму глибоку,
Дайте сьвіт ясного дня,
І дівчину чорнооку,
Чорногривого коня!
Ту красуню молодую
Спершу кріпко поцілую,
Потім на коня вскочу,
В степ як вітер полечу...

Та вікно в тюрмі високе
І замок в дверях кріпких,
І далеко чорноока
У палацах гомінких.
Кінь баский в степу на волі
Без уздечок на приволлі
Довгу гриву розпустив
І як вихор улетів.

Я один... Один я в сьвіті!
Голі стіни навкруги...
Каганець мій ледво сьвітить,
Мов вмирає од нудьги.

Тільки й чути: за дверями
Рівномірними ступнями
Ходить у тиші нічній
Непривітний вартовий.

ІЗ НАДСОНА.

І. До Е. Г.

Чи мана, а чи щастє, хиба-ж не одно?
Мені клятви не треба твоєї.
Аби хворее серце чимсь повне було
І хоча би на мить відпочити могло,
Як ота сиротинка у мрії.

Не дивлюсь я в прийдешнє; що буде — дарма!
І докіль твоя тепла ще ласка,
Не спитаю тебе, чи на довго вона,
Чи се дійсність чарівна, чи може мана,
Чи не зникне все завтра, мов казка.

Але-ж я і себе не питати-му — ні!
Бо непевність прийде мимоволі.
Я люблю твою мову і рідні пісні,
І так легко, так люблю з тобою мені,
Так відрадісно — ну, і доволі!

А обридну тобі, то скажи, не жалій
Отруїть мою душу нудьгою.
Ні неволі, ні жертви не треба мені.
У житті єсть багато і так кайданів, —
Не вже й ти схочеш бути рабою?

І розійдемось ми. Міцно стисну тобі
Твою руку тоді на прощання,
Як сестрі у тяжкій житевій боротьбі,
І я зможу без сліз і докорів судьбі
Пережити тяжке розставання.

Переклав Петро Шелест.

II. Похорон.

Чуєш — в селі за рікою ясною
Піснею дзвін там лунає сумною,
Дзвін похоронний, тяжкий...

Глухо і тихо удари сумні ті
Тонуть в далекости, сяйвом повиті,
В хвилі проміння легкій.

Чуєш — брелять похоронні там співи:
Се-ж той апостол трудовної ниви,
Чесний робітник спочив...
Довго дорогою йшов він тяжкою,
Довго він кровю, сльозою гіркою
Рідную землю мочив.

Півдеп'я палив його сяйвом пекучим,
Вітер морозив диханням тим злючим,
Дощ його з хмари мочив.
Хугою хатку кругом замітало,
Градом на ниві весь хліб вибивало,
Тяжко він вік свій прожив.

Скільки стерпів він міцною душею,
З долею скільки боров ся своєю!...
Хай же в могилі тісній
Він одпочине під тихій співи,
Славний апостол трудовної ниви
В нашій родині сумній!

Переклала Тала Жомарівна.

III.

І галас орґії і співів п'яних згуки
У сяйві сьвяточнім весельчастих огнів...
А поруч — лемент, крик знеможеної муки,
І вальт деспотів і стогін-плач рабів,
Роз'ятрений порок, розпуста під вінками,
І труд зневажений.. і дурня регіт, глум,
І потай зрошений кривавими сльозами,
Загублений в юрбі апостол чесних дум...
І се життя? Се сьвіт? І се перлина твору,
Розумний чоловік?... В нікчемній метушні,
У ярмарку людськім — нема думкам простору,
Як розуму нема в мутнім, безладнім сні!
Але таке життя гвітить, як віко трумни,
Як хворість зла, що ламає нашу путь
І серце шарпає в безсоння ночі сумне..
І нікуди тікати, і ніколи зітхнути!

Часами марить ся мені чудова мрія:
 Ласкаво стелить ся геть далечінь німа,
 І колос нив тремтить, і річенька леліє
 В садку, що в золоті горячому дріма;
 Гущавина глуха мене зове, як мати,
 Привабним шепотом в обіймища свої,
 І обіця вернуть безповоротні втрати
 Для щастя, втіх нових, для другої зорі...
 Так не тому-ж аложить мозольні з праці руки,
 І розумом заснуть під захистом дурниць,
 Хто постеріг, що івалт і боротьба і муки —
 Не вигадки книжок, не чмари огневиць!

Я не ховав життя жахливо за омани,
 Не одягав його у штучні убрання,
 А без страху я клав в розкровянілі рани,
 Як лікар-друг, і пальці, і дання...
 Огнем, тортурами правдивого зневіря
 Збагнув я все, й себе не можу ошукать,
 Що годи ждять мені і забуття й примиря,
 А вік за скривджених боротись і страждать!

Переклав М. Старицький.

Неминуча (L' intruse).

Драма в одній дії Моріса Метерлінка.

Д І Є В І Л Ю Д Е :

Дід (сліпий).

Три дочки.

Батько.

Сестра милосердя.

Дядько.

Служниця.

Дієть ся в новітні часи.

Доволі темна саля в старому замку. Двері праворуч, двері ліворуч і скриті двері в кутку. В глибині вікна з кольоровими шибамми, найбільш зеленої барви. Скляні двері на терасу. В кутку великий флямандський годинник. Лямпa горить.

Три дочки. Ходіть сюди, діду, сядьте при лямпі!

Дід. Мені здаєть ся, що тут не дуже ясно.

Батько. Чи підемо на терасу, чи зостанемось тут у хаті?

Дядько. Чи не краще-б зостатись тут? Цілий тиждень падав дощ і ночі тепер холодні та вохкі.

Старша дочка. Однак же тепер зоряно.

Дядько. То що! Зорі нічого не значать.

Дід. Краще зостатись тут; хто знає, що може статись.

Батько. Нема чого турбуватись більше. Тепер безпечно, вона вже вратована.

Дід. Я думаю, що вона не здорова.

Батько. Чого ви се говорите?

Дід. Я чув її голос.

Батько. Але-ж лікарі запевняють, що ми можемо бути спокійними...

Дядько. Ви-ж добре знаєте, що ваш дідусь любить нас даремне турбувати.

Дід. Я не бачу того, що ви.

Дядько. То треба вірити тому, хто бачить. Вона мала дуже добрий вигляд по обіді. Тепер вона міцно спить і ми не маємо чого труїти собі перший спокійний вечір, що нам доля дала... Я гадаю, що ми маємо право відпочити, навіть посьміятись трохи сього вечора.

Батько. Справді, се перший раз, що я почуваюся дома межи своїх, після сих її страшних пологів...

Дядько. Вже як тільки хвороба ввійде до хати, то здається, немов хто чужий є в родині.

Батько. Але тоді теж видко, що поза родиною нема на кого надіятись.

Дядько. Правда ваша.

Дід. Чому се я сьогодні не міг відвідати бідної донечки?

Дядько. Ви знаєте, що лікарь заборонив.

Дід. Я не знаю, що й думати.

Дядько. Зовсім нема чого вам турбуватись.

Дід (показує на двері ліворуч). Вона не може почути нас?

Батько. Ми не будемо надто голосно говорити, тай двері товсті, і сестра милосердя там при ній, вона нам скаже, коли здіймемо гомін.

Дід (показує на двері праворуч). Він нас не почує?

Батько. Ні, ні!

Дід. Він спить?

Батько. Так, я гадаю.

Дід. Слід би довідатись.

Дядько. Я-б за нього більше бояв ся, ніж за вашу жінку, за того малого. Вже кілька тижнів, як він вродив ся, а ледви ворухить ся. Досі й разу не крикнув, так наче з воску дитина.

Дід. Я думаю, він буде глухий, а може й німий... От що то значить — споріднені шлюбн... (Мовчання незгоди).

Батько. Я сливе лихий на нього за ті болі, що він завдав своїй мамі.

Дядько. Треба-ж мати розум: щож винна та бідна дитина? Він там сам в хаті?

Батько. Так, лікарь не хоче, щоб він був при матері.

Дядько. Але мамка є при ньому?

Батько. Ні, вона пішла заснути на хвилинку, вона-ж таки се заслужила за останні доби. Урсуло, піди лиш, поглянь, чи він спить.

Старша дочка. Добре, тату. (Всі три дочки встають і держачись за руки, ідуть в хату праворуч).

Батько. В котрій годині має прибути наша сестра?

Дядько. Здаєть ся, так коло девятої.

Батько. Вже девята минула. Я хотів би, щоб вона прибула таки сього вечора. Жінка дуже бажає побачити її.

Дядько. Прибуде напевне. Чи се вона в-перше має тут бути?

Батько. Вона ще ніколи не вступала до хати.

Дядько. Їй тяжко вибрати ся з монастиру.

Батько. Вона прибуде сама?

Дядько. Ні, гадаю, певне котра з черниць приведе її. Їм же вільно ходити самим.

Батько. Але-ж вона науменя.

Дядько. Устав для всіх один.

Дід. Ви вже не турбуєтесь?

Дядько. А чого-ж би мали турбуватись? Не треба про се говорити? Вже-ж нема чого боятись.

Дід. Ваша сестра старша від вас?

Дядько. Вона в нас найстарша.

Дід. Я не знаю, що се зо мною; я неспокійний. Я хотів би, щоб ваша сестра була вже тут.

Дядько. Вона буде, вона обіцяла.

Дід. Я хотів би, щоб сей вечір вже минув. (Три дівчини вертають ся).

Батько. Спить він?

Старша дівчина. Дуже міцно спить, татку.

Дядько. Щож будемо робити, чекаючи?

Дід. Чого чекаючи?

Батько. Ти нічого не бачиш, Урсуло?

Старша дочка (край вікна). Ні, тату.

Батько. А на дорозі? ти бачиш дорогу?

Старша дочка. Бачу, тату; місяць сьвітить, мені видно
дорогу аж ген до кипарисів.

Дід. І ти нікого не бачиш?

Старша дочка. Нікого, дідусю.

Дядько. Як там на дворі?

Старша дочка. Дуже гарно; ви чуєте соловейків?

Дядько. А вже-ж.

Старша дочка. Щось трохи вітерець по дорозі.

Дід. Трохи вітерець по дорозі?

Старша дочка. Еге-ж, і дерева трошки затремтіли.

Дядько. Дивно, що сестри все немає.

Дід. Я вже не чую соловіїв.

Старша дочка. Здасть ся, мов хтось увійшов у садок, дїду.

Дід. Хто-ж?

Старша дочка. Не знаю, не бачу нікого.

Дядько. Бо нікого й нема.

Старша дочка. Хтось мусить бути у садку, соловейки
раптом замовкли.

Дядько. Однак же я не чую, щоб хто йшов.

Старша дочка. Певне хтось іде понад ставком, бо лебеді сполохались.

Друга дочка. Всі риби на ставку раптом плюснули
на дно.

Батько. Нікого не бачиш?

Старша дочка. Нікого, тату.

Батько. Адже ставок осьвічений місяцем.

Старша дочка. Так; я бачу, як лебеді сполохались.

Дядько. Я певен, що їх сестра сполохала. Вона певне
ввійшла малою фірткою.

Батько. Не розумію, чому-ж собаки не брешуть...

Старша дочка. Я бачу собаку отам у будці. Лебеді
пливуть на той бік!

Дядько. Сестри злякались. Погляну лишень. (Кличе) Сестро, сестро! се ти? Нема нікого.

Старша дочка. Я певна, що хтось є в садку. Ось побачите!

Дядько. Але вона обізвалась би!

Дід. Чи соловії знов не щебечуть, Урсуло?

Старша дочка. Не чую більш ні одного ніде навколо.

Дядько. Тимчасом і гомін стих.

Батько. Мертва тиша.

Дід. Певне хтось чужий їх лякає, бо як би се хто свій, вони-б не замовкли.

Старша дочка. Он там сидить соловейко на плакучій вербі. Полетів!...

Дядько. Чи вам отсе тепер в голові ті соловейки?

Дід. Чи всі вікна відчинені, Урсуло?

Старша дочка. Скляні двері відчинені, дідусю.

Дід. Здасть ся, холод суне в хату.

Старша дочка. Трохи вітряно в садку, дідусю, і рожі облітають.

Батько. Ну, то зачини двері, Урсуло! Пізно вже.

Старша дочка. Добре, тату! Я не можу зачинити дверей.

Дві другі дочки. Ми не можемо зачинити.

Дід. Щож там таке, дітоньки?

Дядько. На що то говорити таким непевним голосом. Я їм поможу.

Старша дочка. Ніяк не всилкуємось гаразд зачинити.

Дядько. Се вохкість. Натиснімо всі. Щось певне є в дверях.

Батько. Столяр завтра направить.

Дядько. Хиба завтра столяр прийде?

Старша дочка. А вже-ж, дідусю, він має роботу в льоху.

Дядько. Буде тут грюкати в хаті!...

Старша дочка. Я скажу йому, щоб робив помалу. (Раптом чутно, як хтось клепає косу на дворі).

Дід (здрігнув ся). Ой!

Дядько. Урсуло, що се таке?

Старша дочка. Не знаю гаразд; думаю, що то садівничий. Щось не добачаю, він у затінку, під будинком.

Батько. То садівничий косити збираєть ся.

Дядько. В ночі косити?

Батько. Адже завтра неділя. Так. Я завважив, що трава дуже висока навколо дому.

Дядько. Мені здасть ся, що коса занадто свище...

Батько. Він косить біля дому.

Дід. Ти його бачиш, Урсуло?

Старша дочка. Ні, діду, він у темряві.

Дід. Я бою ся, коли-б він дочки не збудив.

Дядько. Нам його ледви чутно.

Дід. А мені так, як би він у хаті косив.

Дядько. Хвора його не почує, не бійтесь!

Батько. Здаєть ся, лампа щось не добре горить сього вечора.

Дядько. Треба долити.

Батько. Я бачив, як доливали рано. Вона тьмяно горить, відколи вікно зачинили.

Дядько. Я гадаю, скло запотіло.

Батько. Зараз горіти-ме ліпше.

Старша дочка. Дід заснув. Він три ночі не спав.

Батько. Мав багато турботи.

Дядько. Турбуєть ся без міри. Часом просто нічим його не вмовиш, і слухати нічого не хоче.

Батько. Можна йому вибачити при його старощах.

Дядько. Хто знає, які ми будемо в його літа.

Батько. Він має вже років з вісімдесять.

Дядько. Ну, то вже має право бути диваком.

Батько. Всі сліпці такі.

Дядько. Вони занадто думають.

Батько. Мають багато зайвого часу.

Дядько. Бо не мають чого иньшого робити.

Батько. До того-ж не мають жадної розривки.

Дядько. Се мусить бути страшенно!

Батько. Здаєть ся, і до того можна звикнути.

Дядько. Я собі того не можу здумати.

Батько. Та звісно, вони нещасливі люде.

Дядько. Не знати, де сидиш, не знати, куди йдеш, не знати, звідки приходиш, не відрізняти полудня від півночі, літа від зими... і завжди ся темрява, ся темрява... я-б волів не жити... Чи се вже так таки й не вигоїть ся?

Батько. Здаєть ся, що так.

Дядько. Але-ж він не безпросьвітно сліпий?

Батько. Він відрізняє дуже ясне сьвітло.

Дядько. Бережімо наші оченьки.

Батько. Часами він має дивні думки.

Дядько. Часами він не дуже приємний.

Батько. Він говорить все чисто, що думає.

Дядько. Але давнійш він не був таким?

Батько. Деж там! Колись він був собі тямущий, як от і ми, і не говорив нічого незвичайного. Правда, що Урсула його призводить до того, вона відповідає йому на всі питання...

Дядько. Краще-б не відповідала, бо для нього лиха послуга. (Бє десята година).

Дід (прокидаючись). Чи я обернений до склянних дверей?

Старша дочка. Добре проспалась, дідусю?

Дід. Чи я обернений до склянних дверей?

Старша дочка. Так, дідусю.

Дід. Нема нікого біля склянних дверей?

Старша дочка. Але-ж, дідусю, я нікого не бачу.

Дід. Мені здавалось, що там жде хтось. Ніхто не приходив, Урсуло?

Старша дочка. Ніхто, дідусю.

Дід (до дядька і батька). Сестри не було?

Дядько. Вже пізно; вона вже не прибуде; не гаразд вона се робить.

Батько. Вона починає турбувати мене. (Чутно гомін, мов хтось іде до хати).

Дядько. Вона тут. Ви чули?

Батько. Так, хтось увійшов долом.

Дядько. Напевне то сестра. Я пізнав її ходу.

Дід. Я чув, як хтось поволі йшов.

Батько. Вона ввійшла дуже поволі.

Дядько. Вона знає, що в хаті хворі.

Дід. Я вже більш нічого не чую.

Дядько. Вона зараз прийде сюди, їй скажуть, що ми тут.

Батько. Я радий, що вона прибула.

Дядько. Я був певен, що вона таки тепер буде.

Дід. Щось вона забарилась там долі.

Дядько. Однак се напевне вона.

Батько. Ми більше нікого не сподіваємось.

Дід. Я чую гомін долі.

Батько. Я закличу служницю; хоч знати-мем щось певного. (Звонить).

Дід. Я чую гомін на сходах.

Батько. Се йде служниця.

Дід. Здаєть ся, вона не сама.

Батько. Вона йде помалу...

Дід. Я чую ходу вашої сестри!

Батько. А я чую тільки служниці ходу.

Дід. Се ваша сестра, се вона! (Хтось стукаєть ся в двері).

Дядько. Вона стукає в скриті двері.

Батько. Я сам їй відчиню, бо сі малі двері страх риплять; їх тільки тоді відчиняють, коли хотять увійти в хату, щоб ніхто не бачив. (Відхиляє двері; служниця не ввіходить, а стоїть у дверях). Де ви?

Служниця. Тут, пане.

Дід. Се ваша сестра на порозі?

Дядько. Я бачу тільки служницю.

Батько. Тут тільки служниця. (До служниці). Хто прийшов до нас?

Служниця. Хто мав прийти, пане?

Батько. А все-ж, хтось тільки що прийшов?

Служниця. Ніхто не приходив, пане.

Дід. Хто се так зітхає?

Дядько. То служниця, вона задихалась.

Дід. Вона плаче?

Дядько. Деж там! І чого-б вона плакала? (До служниці).

Так ніхто не приходив от тільки що?

Служниця. Але-ж ні, пане.

Батько. Але-ж ми чули, як відчиняли двері.

Служниця. Се я зачиняла двері, пане.

Батько. То вони були відчинені?

Служниця. Так, пане.

Батько. Чого-ж вони були відчинені в таку пору?

Служниця. Не знаю, пане, я їх зачинила.

Батько. Коли так, то хтож їх відчинив?

Служниця. Не знаю, пане, певне хтось виходив після мене, пане.

Батько. Треба уважати. Але не кидайте дверима, ви знаєте, що вони грімкі.

Служниця. Та я, пане, не чіпаю дверей!

Батько. Як-же ні? Ви беретесь за двері, мов хочете увійти в хату.

Служниця. Але-ж, пане, я стою на три кроки від дверей.

Батько. Говоріть трохи тихше.

Дід. Чи хто згасив світло?

Старша дочка. Та ні, дідусю.

Дід. Мені здається, що раптом стало чорно.

Батько (до служниці). Ідіть собі, тільки не робіть галасу на сходах.

Служниця. Я й так не робила галасу.

Батько. А я вам кажу, що робили. Ідіть тихенько; ви збудите пані. А як хто прийде, кажіть, що нас нема дома.

Дядько. Так, кажіть, що нас нема дома.

Дід (здрігнув ся.) Не слід було сього казати!

Батько. Хіба що приїде сестра, або лікарь.

Дядько. В котрій годині приїде лікарь?

Батько. До півночі не приїде. (Зачиняють ся двері. Чутио як бє одивацята).

Дід. Вона увійшла?

Батько. Хто?

Дід. Служниця.

Батько. Та ні, вона пішла.

Дід. Я думав, що вона сіла до стола.

Дядько. Служниця?

Дід. Так.

Дядько. Ще тільки сього бракувало!

Дід. Ніхто не входив до хати?

Батько. Та не входив ніхто.

Дід. А сестри вашої нема?

Дядько. Сестра не приходила.

Дід. Ви мене дурите!

Дядько. Ми вас дуримо?

Дід. Урсуло, скажи мені правду, на Бога святаго!

Старша дочка. Дідусю, дідусю! що вам такого?

Дід. Що тут стало ся! Я певний, що моїй донечці погіршало!...

Дядько. Чи вам приснилось?

Дід. Ви не хочете мені сказати!... Я бачу добре, що стало ся щось.

Дядько. Коли так, то ви більше бачите, ніж ми.

Дід. Урсуло, скажи правду!

Старша дочка. Та вам же правду кажуть, дідусю.

Дід. В тебе не такий голос, як завжди!

Батько. Бо ви її лякаєте.

Дід. І ваш голос змінив ся, і ваш!

Батько. Та схаменіть ся! (Батько і дядько показують один одному на ви́гах, що дід либонь стратив розум).

Дід. Я чую, що вам страшно.

Батько. Та чого-б нам було страшно?

Дід. На що ви хочете одурити мене?

Дядько. Та кому там хочеть ся вас дурити?

Дід. На що ви згасили сьвітло?

Дядько. Ніхто його не гасив, так саме видно, як і перше.

Старша дочка. Здаєть ся, лампа трошки пригасла.

Батько. Мені так само видно, як і завжди.

Дід. У мене немов жорна на очах. Діти, скажіть мені, що тут робить ся? Скажіть, на Бога, ви-ж видючі! Тільки я тут у вічній темряві! Я не знаю, хто се сів біля мене! Я не знаю, що тут робить ся за два кроки від мене!... Що се ви там нишком говорили, тільки що?

Батько. Ніхто нічого не говорив нишком.

Дід. Ви нишком говорили коло дверей.

Батько. Ви чули все, що я казав.

Дід. Ви когось увели в хату?

Батько. Та я-ж вам кажу, що ніхто не приходив!

Дід. Чи то сестра, чи панотець? Нема чого намагатись одурити мене. Урсуло, хто прийшов?

Старша дочка. Нікого не було, дідусю.

Дід. Не пробуйте одурити мене, я все знаю. Скільки нас тут?

Старша дочка. Нас шестеро коло стола, дідусю.

Дід. Ви всі коло стола?

Старша дочка. Всі, дідусю.

Дід. Ви тут, Павле?

Батько. Тут.

Дід. Ви тут, Оліве?

Дядько. Та вже-ж, та вже-ж, тут я, на своєму місці. Чи ви жартуєте, чи що?

Дід. Ти тут, Женеєво?

Одна з дочок. Тут, дідусю.

Дід. Ти тут, Гертрудо?

Друга дочка. Тут, дідусю.

Дід. Ти тут, Урсудо?

Старша дочка. Тут, дідусю, коло вас.

Дід. А хто-ж сидить?

Старша дочка. Де, дідусю? Нема-ж нікого!

Дід. Тут, тут, посеред нас?

Старша дочка. Та нема-ж нікогісінько, дідусю.

Батько. Сказано-ж вам, нема нікого!

Дід. Але-ж се ви тільки не бачите!

Дядько. Що се ви, на сьміх?

Дід. Мені не до сьмішків, вірте мені!

Дядько. Ну, то й ви-ж вірте видющим.

Дід (нерішучо). Я думав, що хтось тут є... Я певне довго не жити-му...

Дядько. Ну, і на що-б ми вас мали дурити? На віщо-б нам те здалось?

Батько. Однаково-ж прийшлося би потім вам правду сказати.

Дядько. На що нам одно одного дурити?

Батько. Від вас би довго неправда не сховалась.

Дід. Я хотів би вже до дому.

Батько. Але-ж ви дома!

Дядько. Хиба-ж ми не дома?

Батько. Хиба ви в чужих?

Дядько. Ви сьогодні чудні?

Дід. Се ви чудні, здається мені.

Батько. Чого вам бракує?

Дід. Я не знаю, чого!

Старша дочка. Дідусю, дідусю, чого вам треба, дідусю?

Дід. Подайте мені ваші руки, донечки.

Три дочки. Ось наші руки, дідусю.

Дід. Чого ви всі тремтите, всі три, чого, донечки?

Старша дочка. Ми не тремтимо, дідусю.

Дід. Я думаю, що ви всі три поблїдли.

Старша дочка. Вже пізно, дідусю, ми потомлені.

Батько. Вам слід би лягти спати і дідусь краще-б трохи спочив.

Дід. Я не зможу спати сеї ночі!

Дядько. Пождім лікаря.

Дід. Приготуйте мене, щоб я міг вислухати правду.

Дядько. Та нема жадної правди!

Дід. Ну, то я не знаю, щож є!

Дядько. Я вам кажу, що нема нічогоісїнько!

Дід. Я хотїв би побачити свою донечку.

Батько. Ви знаєте самі, що се неможливо; її не можна будити без потреби.

Дядько. Побачите завтра.

Дід. Нічого не чутно з її хати.

Дядько. Я-б турбував ся, як би було щось чутно.

Дід. Я вже так давно не бачив своєї доні!... Вчора я взяв її за руки, але я не бачив її!... Я не знаю, що з нею робить ся!... Я вже не знаю, яка вона... Я не знаю обличчя її... Вона певне змінилась за сі тижні.. Я чув під руками, що в неї щоки схудли... Тільки темрява межи нею і мною, та ви всі!... Я не можу більш так жити... Се не життя! Ви всі тут дивитесь на мої мертві очі і ніхто не змидуєть ся надо мною!.. Я не знаю, що зо мною... Мені ніколи не кажуть того, що треба сказати... і все таке страшне, коли подумати... Та чому-ж ви не говорите?

Дядько. Щож ми маємо говорити, коли ви не хочете нам вірити?

Дід. Ви боїтесь, коли-б не зрадити себе!

Батько. Але-ж майте розум, нарешті!

Дядько. Від мене тут вже давно щось ховають!... Щось в хаті стало ся... Але я починаю розуміти... Надто вже довго дурили мене!... Отже ви думаєте, що я ніколи нічого не довідаюсь? Часами я буваю менше сліпий, ніж ви, знаєте?... Хлба я не чую, як ви шепочетесь по цілих днях, так мов у хаті вішаленька є? Я не сьмію сказати того, що я тепер знаю... Я довідаюсь правди! Я пожду, поки ви самі скажете мені правду, але я давно її знаю, без вас! А тепер я чую, що ви всі бліді, як смерть!

Три дочкп. Діду, дідусю! що вам такого, дідусю?

Дід. Я не про вас говорю, дітоньки, ні, я не про вас говорю... Я знаю, що ви-б мені правду сказали, як би їх не було коло вас!... А врешті...

Дядько. Я так думаю, що ми всі надто вже довго сиділи замкнені.

Дід. Чи вікно відчинене?

Старша дочка. А вже-ж, дідусю, відчинене настези.

Дід. Не сказав би, що відчинене; не чуто нічогоїсїнько з надвору.

Батько. Надзвичайна тиша.

Старша дочка. Тихий янгол пролетів.

Дядько. От за се не люблю села.

Дід. Я-б хотів, щоб хоч загомоніло що. Котра година, Урсудо?

Старша дочка. Хутко північ, дідусю. (Тут дядько починає ходити з кутка в куток по хаті).

Дід. Хто се ходить коло нас?

Дядько. Се я, се я, не бійтесь! Мені хочеть ся трохи розійтись. (Мовчання). Та вже хиба сяду; не видко ходити. (Мовчання).

Дід. Я хотів би десь инде бути!

Старша дочка. Куди-ж би ви хотіли йти, дідусю?

Дід. Не знаю, куди — в иньшу хату, куди небудь! Все одно, куди!

Батько. Куди-ж ми підемо?

Дядько. Вже пізно, щоб іти. (Мовчання. Всі посідали нерухомо навколо стола).

Дід. Що се я чую, Урсудо?

Старша дочка. Нічого, дідусю, то листя спадає; так, то листя спадає на терасу.

Дід. Зачини вікно, Урсудо!

Старша дочка. Добре, дідусю! (Вона зачиняє вікно і вертаєть ся).

Дід. Мені холодно. (Мовчання. Три сестри обіймають ся).
Що се я чую тепер?

Батько. То три сестриці поцілувались.

Дядько. Здаєть ся, вони дуже бліді сьогодні. (Мовчання).

Дід. Що я чую тепер, Урсудо?

Старша дочка. Нічого, дідусю, то я склала руки. (Мовчання).

Дід. Що я чую ще?

Старша дочка. Не знаю, дідусю... то може мої сестри тремтять.

Дід. Я теж бою ся, дітоньки! (Тут місячний промінь падає крізь шибу і розсипає кілька дивних плям по хаті. Північ бе і за останнім гуком здається декому, немов хтось підвів ся дуже раптово. Дід здригнув ся від якого особливого жаху). Хто се встав? Я певен, що вони і вас дурять... Ось побачите, дітоньки, ось побачите!... Хіба я не чув, як ви всі три отсе ридали?

Батько. А може справді чи не погіршало жінці?

Дід. Не кваптесь одурити мене? Тепер вже пізно, я знаю правду ліпше від вас.

Дядько. Але-ж ми не сліпі, нарешті!

Батько. Хочете піти в хату до вашої дочки? Тут якесь непорозуміння, якась помилка, час їх роз'яснити. Щож, підете?

Дід (раптом. несміло). Ні, ні, не тепер... ще ні...

Дядько. От бачите, які ви нерозумні!

Дід. Ніхто не знає, скільки чоловік в своєму житті промовчить!... Хто се загомонів?

Старша дочка. Се лампа тріпотить, дідусю.

Дід. Здається, вона дуже неспокійна... дуже неспокійна...

Старша дочка. Се на неї холодний вітер віє...

Дядько. Звідки-ж холодний вітер? Вікна зачинені.

Старша дочка. Здається, вона гасне.

Батько. Вигоріла.

Старша дочка. Зовсім гасне.

Батько. Не можна так у темряві сидіти.

Дядько. Чому ні?... Я вже до того звик.

Батько. В жінчиній хаті є світло.

Дядько. Зараз його візьмемо, ось нехай, як лікар прийде.

Батько. Воно, правду кажучи, видно; на дворі ясно.

Дід. Хіба ясно на дворі?

Батько. Яснійше, ніж тут.

Дядько. А я собі люблю отак розмовляти в потемках.

Батько. Я теж.

Дід. Мені здається, що годинник занадто цокає.

Старша дочка. Бо ніхто не говорить, дідусю.

Дід. Чого-ж ви мовчите?

Дядько. А щож ми маємо говорити, по вашому? Ви глузуєте собі з нас!

Дід. Чи воно дуже темно в хаті?

Дядько. Та не дуже й видно! (Мовчання).

Дід. Мені щось недобре, Урсоло; відчини трохи вікно.

Батько. Справді, доню, відчини трохи вікно; отсе вже й мені бракує повітря. (Старша дочка відчиняє вікно).

Дядько. Ніхто не вставав!

Батько. Я не вставав.

Три дочки. Ні я! Ні я! Ні я!

Дід. Але хтось таки встав від стола.

Дядько. Сьвітла! (Раптом чутно крик жаху, праворуч, з дитячої хати; і сей крик чутно аж до кінця сцени з різними градаціями жаху).

Батько. Слухайте! дитина!

Дядько. Воно ще ніколи не плакало!

Батько. Ходім, подивімось!

Дядько. Сьвітла, сьвітла! (В сю хвилину чутно раптову біганину, приглушені кроки, в хаті ліворуч. Потім мертва тиша. Всі прислухають ся з німим жахом, врешті відчиняють ся помалу двері з тієї хати, де хвора, і сьвітло вривається до салі з дверей. На порозі з'являється сестра милосердя, в чорних шатах, склоняється хрестячись, даючи тим звістку, що жінка вже вмерла. Вони розуміють се і по хвилі вагання та жаху ідуть мовчки в хату до помершої, тимчасом дядько затримується на порозі і ввічливо відступає на бік, щоб дати дорогу трьом дівчатам. Сліпий, zostавшись у темряві сам, встає і метушиться, хапаючись руками за стіл).

Дід. Куди ви йдете? Куди ви йдете? Вони мене покинули самого!

ЗАВІСА.

З французького переклада

Леся Українка.

Із оповідань Габорієля д' Анунціо.

III. Сюриня.*)

Скоро тільки Лука почув стук милиць, відкрив свої великі очі, мутні і запалені і обернув їх до дверей, туди, де на порозі ось-ось мав показати ся його брат. Ціле його лице, вихудле від слабости, пожиране горячкою, обсыпане червонястими прищами, набрало нараз виразу жорстокости, а навіть заїлости. Судорожно стиснув він руки своєї матери, кричачи охрипим, уриваним голосом:

— Нажени його! Нажени його! Не хочу бачити його! Не хочу бачити його ніколи, ніколи! Чуєш?

Слова дусили його в горлі. Дусячи ся від раптового кашлю він нервово стискав материні руки, а сорочка на його грудях тремтіла, розпанахуючись що хвиля. Його рот був напухлий, а на підборідю висохлі прищі творили немов кору, що при кождім напруженню тріскала і підпливала кровю.

Мати поквапно успокоювала його.

— Ні, ні, моя дитинко. Не будеш бачити його більше. Зроблю те, чого хочеш. Нажену його, нажену. Дім твій, моя дитино, весь твій. Розумієш мене?

Лука кашляв їй просто в лице.

— Але зараз, в тій хвилі! — повторяв він з диким упором, піднімаючись на постелі і тручаючи матір до дверей.

— Так, моя дитинко, зараз, в тій хвилині.

Данило показав ся на порозі, опираючи ся на милицях. Се був бідний каліка з великою, тяжкою головою.

*) Оповідання I і II див. Літ.-Наук. Вісник 1899, кв. XII, стор. 348—353.

Його волосє було таке біляве, що видавало ся зовсім білим. Його очі були лагідні мов у ягняти, сині під довгими прозірчастими повіками.

Він увійшов не сказавши нічого; параліж відняв був йому мову. Але він побачив очі хорого встромлені в себе з жорстокою енергією, і зупинив ся на серед хати, підпираючись милицями, не рішаючись, не важучись зробити ані кроку далі. Його права нога, коротша і закривлена, видимо тремтіла троха.

Лука мовив до матери:

— Чого він тут, сей каліка? Нажени його! Хочу, щоб ти нагнала його. Чуєш? Заразісїнько!

Данило зрозумів і поглянув на мачуху, що вже вставала. Він глянув на неї такими благальними очима, що в неї не стало серця побити його. Тоді він, держачи під пахою одну милицю, вільною рукою зробив розпучливий рух і кинув пажарливим оком на скриню, що стояла в куті. Сей погляд так і говорив:

— Я голодний!

— Ні, ні, не давай йому нічого! — почав кричати Лука, кидаючи ся на своїй постелі і накидаючи матери свої ненависні примхи. — Нічого! Випхни його на двір!

Данило звів свою велику голову на груди; він тряс ся, його очі зайшли слізми. І коли мачуха взяла його рукою за плече і попхнула його до дверей, він розплакав ся, а дав себе вивести. Потім він почув, як замкнено двері і стояв на східцях ридаючи. Се було надсильне, ненастанне хлипанє.

Лука мовив матери з лютим жестом:

— Чуєш його? Се він навмисно чинить, щоб я дістав нападу хвороби.

Братній плач трівав довго, перериваний від часу до часу дивним хрипінєм, сумним мов харчанє вучної худобини, що здихає під тягаром.

— Але слухай же! Живо! Скинь його зі сходів!

Жінка схопила ся підскоком, вибігла за двері і підняла на німого свої тверді руки, привичні до бійки і до збиткованя. Лука, підперши ся ліктями, повторяв:

— Іще! Іще!

Під ударами Данило замовк. Він вийшов на вулицю, дусячи в собі плач. Він був дуже голоден; отсе вже два дні він не їв майже нічого. У него ледво було стільки сили, щоб тягати милиці.

Надійшла купа вуличників; вони бігли пускаючи паперового орла, що піднімав ся в гору, то падав, заперуючи землю своїм дзьобом. Один із них штовхнув Данила кричачи:

— Гей ти, кулясе!

Інші реготали ся.

— Ану, бігай, ти побігущий!

Ще інші, натякаючи на його велику голову, запитували його на кпини:

— По чому фунт мізку, гей, кривоногий!

А один, ще злосливійший, вирвав йому одну милицю, кинув на землю, а сам драла. Німий захитав ся, потім ледви-не-ледви підняв свою милицю і поволик ся далі. Крики і сьміхи вуличників віддалили ся на беріг ріки. Орел, подібний до якогось птаха з казкового краю, піднімав ся під рожеве, лагідне небо. На березі купи вояків співали хором. Се була гарна пора, швидко по Велицідни.

Данило чув, як голод скручує його нутро і сказав сам до себе:

— Піду просити милостині.

Склепик пекаря напоював весняне повітря приємним запахом сьвіжого хліба. Прийшов чоловік весь у білому, несучи на голові довгу дошку, де рядком накладено було багато золотистих хлібів, що ще парували. За чоловіком ішли два пси з мордами піднятими в гору і махали хвостами.

Данилови здавало ся, що ось-ось упаде й зомліє. Він мовив сам до себе:

— Мушу просити милостині, а то вмру з голоду.

Сумерк западав помалу. Прозірчає небо ціле засіяне було орлами, що похитували ся та спадали на землю. Дзвони напоювали повітря глибоким, ненастанним гуком та дзенькотом.

Данило мовив сам собі:

— Піду і стану при дверех церкви.

І він поволик ся до церкви.

Церква була отворена. В її глибині вівтар, освітлений маленькими, тремтючими огоньками, виглядав як купа вірок. Із дверей впливав легенький запах кадила і жилиці. Хвилями органи викидали великий сніп звуків.

Данило почув нараз, як сльози на ново тиснуть ся йому до очей і цілим своїм серцем він вимовив отсю горячу молитву:

— О Господи, о мій Боже, поратуй мене!

Органи видали акорд, від якого стовпа затремтіли мов інструменти; потім полили ся спокійні, ясні ноти. Залунав голос співаків. Побожні чоловіки й жінки, по двоє або по троє входили одинокими дверима. Данило ще не зважував ся простягти руку.

Обік него один жебрак почав жибоніти:

— Душечко милостива, а подайте Христа-ради!

Німого взяло обриджене.

Він побачив, як його мачуха входила до церкви, вся закотурмана чорним плащем. І він подумав:

— А що, як би я побіг до дому, поки мами нема?

Голодова мука була така сильна, що він не ждав довше. Летів на своїх кулях в погоні за хлібом. По дорозі якась бабуся крикнула йому сьміючись:

— А гов, калічко, чи хочеш здобути першу надгороду в перегонах?

За кілька хвиль він прибіг до дому, задиханий, тремтючи. Без стуку вилабудав ся горі сходами, з надзвичайною обережністю. Напомацки вишукав ключ у щілині муру, де мачуха звичайно ховала його виходячи з дому. Знайшов його, та заким відмикати заглянув крізь щпару в одвірку. Лука на постели, бачилось, спав.

Данило думав:

— Коби то я міг узяти хліб і не збудити його!

І він легесенько-легесенько повернув ключем, запираючи дух у собі, боячись збудити свого брата голосним битом власного серця. Те бите серця, здавалось йому, наповняє весь дім оглушаючим стукотом.

— А як він збудить ся? — думав Данило трясучи ся всім тілом, коли почув, що двері відчиняють ся.

Але голод додав йому відваги. Він увійшов, ставлячи милиці дуже обережно і не зводячи очей із брата.

— А що, як він прокинеться?

Брат, лежачи горілиць, у сні важко дихав. Від часу до часу з його уст виходив неначе легкий свист. Одинока сьвічка, засьвічена на столі, кидала на мур широкі, рухливі тіні.

Дібравши ся близько до скрині Данило зупинився, щоб перебороти свою тривогу. Ще раз зирнув на сонного; потім держачи обі свої кулі під пахами, силкував ся підняти віко. Скриня глухо заскрипіла. Лука прокинувся, відімкнув очі. Він побачив, що робить його брат і почав кричати на него махаючи руками мов біснுவатий:

— Га-га! Злодій! Злодій! Ратуйте!

Але його лютість дусила його. І поки брат, скулений над скринєю, осліплений видом живності, шукав одною тремтячою рукою кусника хліба, він зіскочив з постелі на землю і кинув ся на него, щоб не дати йому взяти нічого.

— Злодій! Злодій! — кричав він без тям.

Мов скажений він затріснув важке віко Данилови на карк. Сей затрепав ся розпучливо, подібний до звірину зловленої в ступицю. Але Лука тиснув добре проти зусилля зловленого; він стратив усяку свідомість того, що робив; він тиснув усім своїм тягаром, немов бажав відсікти братови голову. Віко тріщало, втискало ся в живе мясо карку, розривало шийні комірки, роздавлювало жили і нерви, так що в кінці безвладне тіло звисло зо скрині, тіло, що не давало вже ніякого знаку життя.

Тоді бачучи вбитого каліку братовбійця, почув у душі дикий переполох.

Два чи три рази, похитуючись, він пройшов здовж покою, що від миготання сьвічки заповнював ся страховищами, потім ухопив рукою покривало, натягнув його геть на себе, обвинув ся ним від ніг до голови, закрив собі навіть лице і скулив ся на ліжку. Серед тиші його зуби скреготали мов пильник по залізі.

З італійського переклав

Іван Франко.

ІЗ БОЛГАРСЬКИХ ПОЕТІВ.

ПЕТРО СЛАВЕЙКОВ.

Чи почує голос сина
Ненечка-матуся?
Сьвіт для мене — домовина,
Бо в тюрмі нужу ся.

Знає Бог у яснім небі,
За що я в кайданах,
В сій нарузі та ганебі
У Турків поганих.

Я не зрадник, не ледащо,
А за щастя краю
Та за правду — от я за що
В путах умираю.

Проти кривди сьвітової
Я боровсь словами.
А не брав ні разу зброї
Бючись з ворогами.

Я не лив чужої крові,
Чисті мої руки...
Хай з'їдять мене закови,
Хай задавлять муки!

Не ридай, матусю-нене,
Що я в горю гину!
Бог віддасть катам за мене,
Визволить країну.

ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ.

Як умру, не насипайте землі наді мною,
А присипте в чистім полі сьвіжою травою.
В головах щоб зеленіли явір та тичина,
А в ногах на спомин людям червона калина.
Прийде дівчина-голубка на мою могилу,
Тихо сяде під калину, здихне через силу.
І згада про мене з сумом серденько горяче,
Наді мною сиротою нищечком заплаче.

КСЕНОФОНТ ЖИНЗИФОВ.

Болгаріє, коханий, милий краю,
Забутий Богом, змучений людьми!
Твоїм врагам прокляття посилаю,
Що довго так в кайданах ходим ми.
Де молоді сини твої, вірлята?
Не вже забули на чужині свій цвіт,
Що й доси встать не здужають на ката,
Лиш здалека сумний дають привіт.
Вони-б знялись у славному замірі
Тобі служити на зорі життя,
Так лиха доля губить душі щирі
Без боротьби, без слави, без пуття.
Конав юнак, а в час смертельний муки
Шептали все слабі його уста:
„Щезайте швидче, злі тирани-круки!
Люблю тебе, Болгаріє сьвята!“

Переклав Павло Грабовський.

Панько Олелькович Куліш.¹⁾

Огляд його діяльності.

Написав

Осип Маковей.

— — —

(Відносини Куліша до української історії, народу, мови і літератури. — Заслуги його як етнографа. — Погляд на його повісти, і критичні праці).

У попередній главі я показав, як розвивався погляд Куліша на відносини України до Росії і до Польщі і його демократизм. І вже там не раз замічав я, що, хоч Куліш признавав висшість російської держави і сам любив російську мову та писав нею, то проте ніколи не забував своєї задачі, як Українця. Він хотів у межах Росії бачити ще другий, український народ, про котрий був пересвідчений, що в нього богата природа та що він, навіть в інтересі самої Росії, повинен задержати і розвинути свої прикмети. Треба-ж нам отсему Кулішовому старанню про український народ придивитися ближше. На тлі вже відомих його поглядів на історію і нарід ми й зрозуміємо сі старання ліпше.

Вони вяжуться тісно з тим рухом, який настав по Кримській війні в Росії і з тими надіями, які покладано на народ. Куліш поставив собі різнородні задачі і виконав їх. Порядкуючи історію його праць, ми бачили там: 1. реставрацію минувшини України в студиях історичних і етнографічних; 2. старання про українську мову і літературу у власних повістях, поезіях, перекладах, наукових працях і виданнях чужих творів; 3. популярні видавництва для народу.

¹⁾ Гл. Л.-Н. Вістник, кн. VI. стор. 169—188.

Про історичні праці Куліша була вже мова; про етнографічні, а то про „Записки о Южной Руси“ годі сказати щось нове після того, що про них писали різні вчені. Всі признали ті „Записки“ дуже цінними і вони то придбали Кулішеви славу серйозного етнографа. Автор „Исторіи русской этнографіи“ А. Н. Пипін оцінив сі „Записки“ так: „Записки о Южной Руси були в свій час замітною появою. Присвячені історії, а ще більше етнографії, вони не були ні вченим трактатом, ні голим збірником творів народної поезії, — се була зовсім нова форма вивчення етнографії. Автор вводив читателя в сам процес етнографічних спостережень: він не лише подавав старинну думу, казку, пісню, переказ, але познайомлював з самими обставинами, з тими людьми, серед котрих він чув сі перекази. Творене народної поезії являло ся не анекдотичним фактом, як цвітка, відірвана від свого кореня, а навпаки ставало перед читателем окружене тими подробицями життя, особистих народних характерів і понять між котрими воно справді існує. Автор оповідає історію своїх дослідів, рисує образки життя, дає портрети своїх знайомих, співаків і кобзарів, і в результаті виходить не такий збірник, як давали звичайно давніші етнографи, збірник фактів, відлучених від свого ґрунту, але повний етнографічний образ. Се була щаслива думка, — тому й книга Куліша дуже подобала ся, особливо його землякам: подобалась дуже Костомарову, до захвату доводила Шевченка. Справді, вона показувала спосіб, як поповнити недостаток, від якого найбільше терпіли попередні збірники; дійсний характер народної поезії можна зрозуміти тільки у зв'язі з обставинами, в котрих вона родить ся або зберігає ся, в обставинах живих осіб, до котрих вона належить. Давніші етнографи згадували часом про сі обставини лише в сухих описах обряду, в переліченні фактів, коли співають ся сі або ті пісні, або просто записували місце й ім'я співака й оповідача. Тут автор дає читачеві не тільки сі знадвірні указки, але старає ся зрозуміти і моральний настрій сих людей, що зберегли народну поезію. Врешті, та форма може мати і свої недостачі“¹⁾.

У „Записках о Южной Руси“ каже Куліш в однім місці, як він відносив ся до народних традицій і поезії. У молодости, коли збирав етнографічний матеріал, його притягала найбільше поетична сторона життя народа. Він вганяв ся за драмою яку розіграє дріб-

¹⁾ Ист. русск. этногр. Том III, 194.

ними відривками ціле українське плем'я. Бажав як найбільше бачити і чути, а жерелом сих бажань була чиста любов до чоловіка в його простім сільському життю. Народ був для нього живим пам'ятником старовини ¹⁾. На жаль, „цивілізація“ убиває прості народні звичаї і чисті народні почування і тому треба зберігати старовину, котра звикає. Народня творчість упадає, крім иньших причин, також через те, що народ перестав розуміти, що діє ся довкола нього, а в чім він не бере участі. Але розуміють се освічені представителі народа і на них спадає задача, продовжати народну творчість. „Мы (письменники) и народъ — одно и то же, по нравственному развитію малороссійскаго населенія; но только онъ, съ его изустною поэзією, представляетъ, въ духовной жизни, первый періодъ образованія, а мы — начало новаго, высшаго періода“ ²⁾.

Правдивої цивілізації не можна вважати ворогом народнього життя. Житє поступає наперед і мусить творити для себе щораз нові форми. Що принесе ся цивілізація Україні, Куліш не міг угадати, але вірив, що вона поведе нарід наперед. Тільки півцивілізацію уважав шкідливою.

Так думав Куліш уже 1855 року, бо тоді вже мав готовий перший том „Записокъ о Южнѣй Руси“, де читаємо сї думки. Під впливом нових обставин, які наставали в Росії з кінцем кримської війни, у Куліша дозрівала думка, дати Українському народови хоч початки сеї широкої освіти, щоб він міг далше розвивати ся. Ся освіта мусіла очевидно ґрунтуватися на народній мові, а сю мову вважав Куліш з деякого боку красшою як російську. Не даром же сказав у епілюгу до Чорної ради, що „томительное чувство художника и человека, напрасно борящагося съ невозможностію выразить свои задушевные рѣчи“, спонукали його писати Чорну раду по українськи і не даром уважав він і свій переклад Чорної ради чимсь майже оригінальним.

Але його надії на українську літературу занадто далеко тоді не сягали. „Вообразятъ, пожалуй, — писав він в епілюгу до Чорної ради — что я пишу подъ вліяніемъ узкаго мѣстнаго патріотизма и что мною управляетъ желаніе образовать отдѣльную словесность въ ущербъ словесности общерусской“. Того він ще тоді не загадував, розуміючи добре, що не подолати йому самому величезної роботи; але не міг по російськи висловити рівно сильно

¹⁾ Зап. о Ю. Р. I, стор. 234—235. ²⁾ Тамже, 181—182.

як по українськи, свої задушевні думки, отже написав по українськи свій історичний роман. На підставі своїх студій він пізнав красу, гармонію, силу, багатство і різновидність української мови, отже й міг відважити ся на таке діло. „Язик наш — писав Куліш Юзефовичеві 1857 — виведе на яв багато дечого такого, що по московськи зроду не розкажеш, і сама московська словесність зацвіте новим цвітом. От я тепер морочусь над Чорною радою для Руської Бесіди. Розкажи Москалеви по московськи, що се в нас слово піжне, мальовниче, голосне як пісня! Хочеш повіять запашною садиною, а йому несе квашеною капустою, — і сам бачиш, що воно зовсім не те, да не знаєш, як до його заговорити, щоб зрозумів вів тебе!“¹⁾ Тому він і Шевченкові відраджував друкувати його російські повісті, зовсім справедливо вважаючи їх далеко гіршими від його українських поезій.

Кілька літ потім, в р. 1861, у листі до Юзефовича він так сформулював свій погляд на російську і українську мову; „Да, я люблю таки русскій языкъ, не смотря на свое ратованье за украинскій, но онъ очень книженъ, — это меня въ немъ возмущаетъ, и не хватаетъ у меня силъ вырвать ся изъ общей филологической манеры русскихъ писателей. Украинскій хорошъ тѣмъ, что изъ него можно еще дѣлать, что угодно, — только не тѣмъ способомъ, какъ въ плохой, крайне плохой, повѣсти Марка Вовчка: Три долі. Это профанация святыни народнаго вкуса: это — жалкое псчадіе денежнаго вдохновенія! Я крѣпко недоволенъ на „Основу“ за помѣщеніе подобной прозы и стиховъ. Развратъ всего губительнѣе въ юности. Имѣя возможность выражать ся на языкѣ великорусскомъ, мы должны съ крайней осторожностью дѣлать шаги впередъ въ украинскомъ, чтобъ изъ нашей юпой словесности не вышла польско-московско-французская горничная, которой народъ нашъ не захочетъ знать. Но Василій Михайловичъ (Бѣлозерскій) обрадовался, что бумага все терпѣть, и величаво шевстуетъ по слѣдамъ пакостной русской журналистики“²⁾. Задача очевидно була не легка: зробити українську мову здатною для науки, але Куліш підняв ся її і довів рідну мову до великої досконалости.

Розуміючи оттак, як було сказано, свої відносини до народу і розвій української мови, він заложив свою друкарню і почав робити. В історії Кулішевих праць ми оповіли, скільки ріжнородних

¹⁾ К. Ст. 1899, т. III, 352. ²⁾ К. Ст. 1899, т. I, 322 і 323.

перешкод мав він при сій роботі; а тепер, маючи „ключ розуміння“ до його тодішніх праць, ми тільки коротко перейдемо мотиви їх.

Щоби навчити нарід читати, видав для нього два рази Граматку; а щоби сьвященники розумно виховували нарід, видав свої проповіді і став толкувати євангеліє. Популярна історія України, як наприклад: Хмельницщина і Виговщина, була також призначена для широкого загалу. З того самого жерела вийшли й історичні співи у „Досвітках“; як осьвітчений пересемник пародних традицій, Куліш продовжав даліше народну творчість, тому, що сам нарід уже своє відспівав.

З Кулішевого демократичного погляду на нарід вийшли його повісті з сучасного життя: Майоръ, Украинскія Незабудки, Старосвѣтское дворище, Другой человекъ, Про злодія в селі Гаківниці, Дівоче серце і ин. Мотиви сих повістей: то знеславлене пів-цивілізації і величання простого народу. „Простий нарід наш — то одинока у нас самотійна верства. Тільки в сій верстві, хоч яка вона нерозвита, живуть ще корінні наші норови, не перемішані ні з чим чужим, невластивим нашої славянській природі. Нам треба жити з простими людьми, треба з ними посвоячувати ся. В простім чоловіці скорше найдеш вірного, щирого і живого чоловіка, ніж у висших кругах. У простого чоловіка є ще приязнь, є любов, котрої не зворушать ніякі рахуби і відносини“. Так говорять герой повісті „Майоръ“ Сагайдачний¹⁾, женить ся з селянкою Парасею і носить селянську одіж. Так само полюбив і герой „Дівочого серця“ — селянську дівчину (се оповідане нагадує навіть дечим відносини Кулішевої родини). В півцивілізованих сферах бачив Куліш посуху в женській любови і неприродність і тому його симпатії були по боці Сагайдачного²⁾.

Ся посуха жіночих сердець у ніби-інтелігентних кругах показана в „Украинскихъ незабудкахъ“ на трьох старих дівчатах Чечотках, що в молодости лаявували поміж женихами і стра-

¹⁾ Повісті П. Л. Куліша, т. IV, 197.

²⁾ Тамже, 153 і 154. Такі самі гадки мів Куліш тоді читати не тільки в російській літературі, але і в польській; сам він наводить у „Майорі“ слова польського поета: (стор. 153).

Gdybym miał jeszcze dać me serce komu,
Oddałbym go dziewczynie z wieśniaczego domu;
Stałbym się z ducha synem, ojcem mego ludu...
Godny trud życia, godne życie trudu!

тили все, що може подобати ся в жєнщинї. Яка-ж повинна бути інтелїгентна жєнщина, се показує автор у тїйже повісти, вивівши розумну інститутку Ніну, що влюбляє ся в такогож розумного профєсора Нечая.

А яка пагубна півцивілізація для людей, се показано в повісти „Лихой чєловѣкъ“; відставний офіцир Зарубаєв зовсїм відчужив ся від народу і поневіряв рідну матір.

Сї три повісти походять з одної сфєри думок: контрастом до Парасї і Ніни мають бути три панни Чечотки і їх товариство; контрастом до Сагайдачного — Зарубаєв. Повісти основані на теорії про простий нарід, писані з наміром різко розділяти сьвітла і тїни і тому вийшли тенденційні. Подібно, як в історичних працях теорія про нарід — сей Кулішів романтичний демократизм — пошкодила йому в тїм, що він усе судив зі становища сеї теорії; так і в повістях ся теорія звихнула безперечно великий Кулішів талант і звєла його на романтичні мавівцї. З великої погонї за природністю сам попав у неприродність. Поставивши собі метою, за приводом московських славянофілів, описувати ідеали життя в їх типових проявах, Куліш не займав інтересів дня, які вважав перехідними. А що хотїв також примиряти людей з життям, то й ідеалїзував своїх героїв, чи то додатних чи уємних.

Та сама Кулішева теорія про нарід поясняє нам і Кулішеві літературні погляди. Коли він писав свій перший „опытъ біографїи Гоголя“ (1853), то ще вважав його тільки пробою. Два роки потім видав більшу житєпись Гоголя, де дуже величав його, а помилки його оправдував (у цьвітні 1856 р.), тільки в листї до Тарновського: „Не говоріте мені сього, приятелю коханий, що Гоголь наш із пантелику збив ся. Воно правда, да не зовсїм. Збив ся він із пантелику од великої муки за гріхи людської, а в його великих помилках треба читать помилки всього нашого миру хрещеного. Обернуть ся нам на добро і його розумні речі і його безумїє. Ось побачите, що з сього буде, як вияснить ся все житє його і не зостанеть ся над чим ламати голову. Хоть я надрукував два томи його листів і всяких про його звісток, — отже се тільки часточка того, що надрукує Трушковський і иньші люди. Нехай лишень виявить ся все оте на Божий сьвіт, тоді побачите, що вийде за книжка з життя Гоголевого і для старих, і для молодих, і для філософів, і для людей богомільних“..¹⁾.

¹⁾ К. Ст. 198, т. IV, 354.

Сі падавичайно людяні думки про Гоголя, які слово в слово можна і треба приложити й до Куліша, показують, що він бачив Гоголеві помилки, тільки з пієтизму до Гоголя і його родни, з котрою жив у приятелстві, не бажав їх виказувати в самій жителі. Але деінде він їх не промовчав і небавом таки сказав. І що найчуднійше, Куліш за проводом Грабовського розвінчував Гоголя. Ще 1846 р. Грабовський назвав Гоголевого „Тараса Бульбу“ повістю „дуже слабою“, одним з тих творів, що не є ні поезією, ні історією. Гоголь, каже, „взявши для сочиненія предметъ изъ историческаго минувшаго, въ первый разъ создавалъ, по воображенію, рисунокъ и колоритъ, бѣля безъ дороги и дѣлалъ препрогрѣшенія“¹⁾. Така думка, що історична повість повинна бути майже історією, рішала при другім обробленю Чорної ради; отже яку мірку прикладав Куліш до своєї роботи, за проводом Грабовського — таку приложив і до Тараса Бульби, сказавши в епілозі Чорної ради, що ся повість „є ефектовна, потїшає уяву, але мало поясняє народнє житє“. Ніщо дивного, що Грабовський похвалив отсю гадку Куліша про Тараса Бульбу — адже Куліш повторяв його гадки! „І я так думаю (як Грабовський) — писав Куліш 1856 р. в листі, який ми вже навели -- що художницької слави Гоголевої я не знищив... а то-б отсе вже зробить автора Бульби своїм оракулом та й ні ступня у історію дальше!“ Петров і Дашкевич докоряють за таку гадку Кулішеви²⁾; кажуть що він не звернув уваги на се, що Гоголь був поет-артист, котрий не міг студіювати історію, бо не було з чого, але відгадував подібно, як Шевченко. Однак сі учені помиляють ся, коли гадають, що Куліш таки того самого 1856 р., як сказав свою гадку про Тараса Бульбу, не думав так само, як вони про Гоголя. І він писав тоді у листі, що Гоголева поезія „зостанеть ся для правдивого знавці тільки доводом, що зможе чоловік почути душею, не маючи кругом себе наукового сьвіту“³⁾. Йому, як авторови Чорної ради, йшло головню о те, щоб не вважати Гоголя оракулом в історичних повістях. Се тільки сьвідчило про його серіозне розумінє історії.

У своїм погляді на українську літературу в „Русск-ім Вѣстник-у“ 1857 р. Куліш говорив уже, що Гоголь не знав демократичної України і описував її як пан, що бачить тільки сьмішне

¹⁾ Современникъ, т. 41. з 1846 р. (Гл. Отзывъ Дашкевича 101); ²⁾

³⁾ Петров... 193, Дашкевич... 100. ^{*)} К. Ст. 1898, т. IV, 358. — 188 III .т

в „мужику“. І в 50-их роках і тепер ще російські критики чудують ся, як міг Куліш таке сказати про Гоголя; при тім же не все тямлять, що він зовсім такий самий докір за висьмівання селянина зробив тоді не тільки Гоголеви, але й Котляревському за його Енеїду. Типчасом, як нагадаємо собі його слова з „Записокъ о Южной Руси“ про простий нарід, то й не почудуємо ся Кулішевим докорам. Очевидна річ, що в ті часи, після кримської війни, коли всі тільки й знали говорити, що про добро народу, внесене кріпацтва, і т. н., і Куліш ударив у великий давін, славлячи нарід. Уже-ж, можна з його поглядом на Гоголя не годити ся, але тут не було ніякої Кулішевої злости, „чрезмѣрности“, як казав „тонко“ Максимович. В імя поваги народу мусів потерпіти і Гоголь і Котляревський, один не менше другого. Даремно бере д. І. Стешенко у своїй статі п. з. „И. П. Котляревскій въ свѣтѣ критики“¹⁾ у горячу і довгу оборону Котляревського — так само, як російські критики Гоголя — перед Кулішем; уже-ж Куліш помиляв ся, пошкодив славі двох поетів; але як розважити, коли се він писав і в імя якого то ідеалу, то й вийде, що справа була простійша, як нам тепер здаєть ся: Куліш задля тодішнього ідеалу пошкодив і своїм власним творам. У звязи з цілою його роботою в 50-их роках сі оцінки Гоголя і Котляревського видають ся цілком льобічним поступком.

Як би-ж іще він усіх українських письменників до свого часу маловажив, то можна би вже й дуже чудувати ся; а тож він рівночасно, як ганьбив Котляревського і Гоголя, з сих самих мотивів величав Квітку і видав його твори, величав Марка-Вовчка і видав так само, багато попрацювавши над виданєм, величав Шевченка і так само видав його „Кобзаря“. І всі були йому по-нутру власне за те, що мали тепле слово для селян-кріпаків. Про се він писав не тільки в своїх оглядах української літератури, але і в листах. На приклад у листі з 6. червня 1856 до В. Тарновського Куліш не може навеличати ся Квітки, вміє його оправдати навіть за великодушних панів і губернаторів. „Во істину глаголю вам, що Вальтер Скотт рідко-рідко піднімавсь до такого ясного і свідного мальовання селян шотляндських, як наш Харківець помальовував своїх дівчат, молодиць і чоловіків“. ²⁾

Подібне писав він 1857 до Галагана ³⁾, а все була в нього

¹⁾ К. Ст. 1898, т. III і IV. ²⁾ К. Ст. 1898, т. IV, 359. ³⁾ К. Ст. 1899, т. III, 334—348.

на думці українська гуманність, чесність, великодушність і т. п. Через те й Кулішеве слово на новий вихід Квітчиних повістей (1858) було одною великою похвалою для нього. Куліш став фанатиком просто-народя і додумався навіть до теорії, що: поезія — голос народа, а не „любителей словесности“; все ненародне звикає з часом і піде в непамять. Тільки слово народу, проголошене вікам і племенам через його віщателів, останется ся поти, поки любо буде брату споминати брата“¹⁾. „Список з натури найдокладніший не більше того значить, що в живописця етюди для картини. Єсть у чоловіка сила, котра з тих дрібниць творить самовладний мир, так щоб усяка частина дихала одним великим помислом — душею того мира. Такої сили нема в московських розумних людей, і довго ще вони на неї не спроможуться. Не спроможуться вони поти, поки писатель і народ стануть нероздільним тілом“²⁾.

Отсе вже теорію про народ довів Куліш до краю, так само як у російській літературі Ан. Грігорєв, котрого слідами очевидно йшов Куліш. Куліш мав свій „один великий помисл“: добро маси і чи то з історії чи з белетристики чи з критики творив „один самовладний мир“ притім був пересвідчений — а мав значне право до того, бо довго жив з народом — що саме він став з народом одним тілом. І як такий чоловік він розвивав далше свою теорію про народ у перших двох „Листах з хутора“, де провідна гадка така, що хуторянське чи то сільське життя морально висше від великоміського з його „болотньою“ цивілізацією, як любив Куліш висловлювати ся. Пізнійше, р. 1873., Куліш придумав навіть „хуторну філософію“, після якої оцінював російську літературу та показував, якою вона могла би бути, як би була розумна. „Вся дурнота і нікчемність її пішла від того, що дурні не тямлять, яке хутор добро“³⁾. Ся „Хуторна філософія“, о скільки мені відомо, не була друкована. За те заголовок одної ще пізнійшої Кулішевої книжки „Хуторна поезія“ і проєктованої 1882 часописи „Хутор“ — показують ту впадобу Куліша в хуторянським життю. Десятки літ снувала ся в Кулішевій голові гадка про спасенний хутір; аби й собі зажити природним хуторянським життям, він не мало пожертвував часу, гроший, і праці а то і слави своєї,

¹⁾ Там-же 348. ²⁾ Там-же 351. ³⁾ К. Ст. 1898, т. I. 138.

бо для зарібку на хуторянське житє приймав ся не раз за роботи, що його заводили на манівці.

Коли ми на ті Кулішеві погляди подивимо ся з теперішнього становища, то звісно, не одно нам у них не сподобаєть ся. Але нам треба памятати, коли то вони повстали. Се-ж на самім Кулішу ми бачимо найкрасший приклад, як у 50-их роках давнє романтичне українофільство перетворювало ся в демократичне свідоме українство. Куліш сам мусів собі скласти програму думок і роботи, щоби піднести се українство. І він був тоді одиноким до того підготовленим чоловіком. Розумів се добре Костомарів, коли по виході у світ „Записокъ о Южной Руси“ сказав, що Куліш „въ настоящее время — единственный писатель, на которого можно полагать надежду въ дѣлѣ развитія малороссійскаго слова и выраженія малороссійскаго элемента въ русской литературѣ“ ¹⁾. Всякі тодішні Кулішеві помилки і сумніви можна виправдати, дивлячись на його душевну боротьбу і численні перешкоди в роботі.

Згадавши про сі перешкоди, ми й мусимо пошукати їх у Кулішевих відносинах до поодиноких осіб. Ті відносини дадуть нам також деяке поясненє до Кулішевого поступування, особливо в будучині.

(Про особисті відносини Куліша до Плетньова, Сергія Тим. Аксакова, Конст. Сергієвича Аксакова, Катеніна, гр. Олексія Толстого, М. Грабовського, Срезневського, Бодянського, Юзефовича, В. Тарновського батька. Г. П. Галагана, Шевченка, Марка Вовчка, В. Білозерського і Костомарова).

Вже в старости згадував Куліш як своїх приятелів і добродіїв: Плетньова, Сергія Тим. Аксакова і його сина Константина, Катеніна, графа Олексія Толстого, Володимира Жемчужнікова, а з Поляків Грабовського. Се були потомки „государників“ і „культурних“ і тому більше зробили для української справи, ніж Українці, що давали гроші на Кулішеві видання і робили їх ненавистною Кулішеви підмогою ²⁾. Се думки Куліша з року 1892-ого.

Про зносини Куліша з Плетньовим, Аксаковими і Грабовським була вже мова. Сі люди у 50-тих роках не були справді ворожі

¹⁾ Ист. русск. этногр. т. III, 200. ²⁾ Народ, 1892, 248.

українству, мали вплив на розвій Кулішевих думок і помагали йому морально й матеріяльно в його діяльності. Жемчужников інтересувався Україною і поміг Кулішеви при виданю „Записокъ о Южной Руси“ ¹⁾. Граф. О. Толстой, як прокурор синода, найбільше причинився до того, що цензура пропустила Чорну раду; він поручився своєю репутацією за чистоту Кулішевих намірів. Які були в Куліша зносини з Катенїним, це відомо; в листах знаходимо тільки звістку, що Куліш поручав Бодянському Катенїна „як чоловіка освіченого і прекрасного“ ²⁾.

Натомість, як зложилися Кулішеві відносини до визначних Українців, чи, радше сказати, українофілів? Максимович, Срезневський і Бодянський довго аволікали з виданем етнографічних матеріялів, зібраних Кулішем; Срезневський мав навіть ограбити Куліша з його заслуг, як етнографа. Юзефович, що в 40-их роках справді дуже займався долею Куліша, відіграв дуже сумну роль у процесі Кирило-Методіївського Товариства ³⁾. Тільки тепер ми знаємо, що через Юзефовича потерпів і Куліш; але Куліш давно не міг того знати. Він тільки підозрівав Юзефовича, не переписувався з ним вісім літ, але вкінці знову погодився в жовтні 1855 і не раз поручав йому полагоджувати свої орудки. Листів з того часу до Юзефовича не багато, але і з них видно, що відносини між ними не були вже такі, як у 40-их роках; були більше обережні і холодні. Куліш чомусь уважав потрібним запевняти його, що любить так само російську мову, як українську, та пояснити йому потребу ширення української ідеї; очевидно, гамував Юзефович енергічного Куліша в сім напрямі. Пізнійше вони знову роз'єдналися, здається не через що иньше, як через те, що погляди їх на українську справу дуже змінилися; Юзефович став ворогом сеї справи, а Куліш усе таки служив їй.

З Бодянським по повороті з Тули чим раз більше розходився. Правда, Куліш любив закидати своїх знайомих своїми орудками в добрій вірі, що се їм не тяжко виконати; в життю і такі дрібниці можуть роз'єднати людей, зайнятих важнішими справами. Але і те сказати, що Куліш зі свого боку також радо сповняв чужі орудки. Листи Куліша до Бодянського з 50-их років показують

¹⁾ Пор. К. Ст. 1898, I 307. ²⁾ К. Ст. 1897, IV 269. ³⁾ Гл. „Тарас Шевченко“ Грушевський, хроніка його життя. Написав Ол. Кониський, том I стор. 225 і далші.

нам отсе напружене, яке настало між ними. Бодянському в р 1855 здавало ся, що Куліш шукав собі з ним якоїсь зачіпки („зади-ралъ“); Куліш кляв ся Бодянському¹⁾, що не мав такого наміру. Куліш мав чогось насмівати ся з Бодянського; Галаган назвав Бодянського „крутецьким“, а Бодянський приписував се Кулішеви²⁾; настало якесь точке непорозумінє поміж сими двома високоосвіченими людьми, відносини охололи, але Кулішеви треба признати, що Бодянського не маловажив і високо цінив його заслуги. Непорозуміння такі легкі, що нам доволі трудно тепер їх зрозуміти, вийшли мабуть з неоднакових вдач у обох. Куліш приписував непорозумінє з Бодянським різним неприємностям, що в часі 1860—1864 довели його „до мовчливої хандри, від котрої насилу вилічив ся хутірським будівництвом, огородинцтвом і садівництвом“ та ще й тому, що Бодянський — неначе не хотів з Кулішем зійти ся і поговорити; просто не допустив його до себе³⁾.

Василь Вас. Тарновський, що помер 1866 р., у 50-их роках великий прихильник освободження селян, позичив гроші на I том „Записокъ о Южной Руси“. Позичив і на другий⁴⁾, але Куліш мусів його перекоувати, що таке видавництво потрібне. Отся потреба кланяти ся багатому панови, щоб дав гроші на народну справу там, де Куліш давав свою велику працю, — потреба перекоувати його в річах таких, що Кулішеви здавали ся зовсім ясними і чистими, була певно немила його гордїй натурі.

З Григорієм П. Галаганом знав ся Куліш ще з 40-их років⁵⁾. У 50-их роках Куліш посилав йому свої книжки в розпродаж і перекоував його також про важність української справи. Але, видко, не переконав його, бо Галаган, князь Васильчиків і ще якийсь пан-земляк, замість шприти Кулішеву „Грамотку“, заховали в себе по кількасот примірників і не пустили її в світ. Се дуже гнівало Куліша. „Ті пани — казав він — більше вірять у свої політичні видумки, як у прямованє масл. Нехай і так буде! Коли вони не дають нам свободи, то даймо хоч ми їм. Нехай і в наші часи існують Вишневецькі і Кисілі, коли жите потребує їх противділання, як негативного стимула; я і подібні до мене

¹⁾ К. Ст. 1897, IV 465. ²⁾ Там-же, 467. ³⁾ К. Ст. 1897, IV 471. ⁴⁾ Пор. К. Ст. 1899, I 83.

⁵⁾ К. Ст. 1899, т. II, 188. — У Правді 1868. ст. 312 сказано: »Все, що не в журналах, було друковане коштом В. В. Тарновського« — очевидно в 50-их роках. Син Тарновського дарував потім Кулішеви його довг у батька.

будем іти своєю дорогою, а сила річий pomoже кому треба“ ¹⁾ — „Трудно спонукати людей жити і робити так, як бажав би. Трудно піднести на поетичну висоту тих, що низько ходять по землі. Богато разів приходило ся мені кликнути з Пушкином: „Мнѣ стыдно и доловѣ моихъ!“ Але в душі жне невтомиме бажанє шукати в людях високих прояв чуття і вести його до високих мет! А тимчасом скільки з того виходить здогадок, непорозумінь і и!“ ²⁾.

Перед Галаганом жалувал ся Куліш 1858 р., що Тарновський охолов до него і покинув його. „Мені таки в житю приходить ся зазнавати богато розчаровань і страшно помиляти ся. Часом мені здаєть ся, що я вже зовсім знівечив ся і ні до чого не здав ся. Одначе невидима сила підкріплює і обновляє мою душу в часи її найбільших огірчень, так що на самі огірчення я почав дивити ся, як на конечно потрібний елемент мого життя“ ³⁾. Але й Галаган, на котрого, видко, Куліш покладав надію після Тарновського, не розумів його. Складало ся справді так, що з чужими людьми Куліш міг жити у приятн, а зі своїми земляками не міг дійти до ладу.

З Шевченком і Марком Вовчком були в Куліша ліпші відносини: в імя своєї ідеї він цінив високо їх працю, хоч сам мусів поправляти і твори Шевченка і твори Вовчка. Здаєть ся, не дуже цінили Кулішеві поправки сї письменники, коли Кулішеви вкінці надоїло займатися поправлянням чужих рукописей; у нього-ж було доволі і свого діла. На нього, як на Українця, що розумів своє діло, спало занадто богато роботи — і се очевидно його роздратовувало.

В році 1858-ім пішли якісь дивні поголоски про Куліша поміж його знайомими земляками. Стали докоряти йому наживою з Граматки і иньших книжок. Справа виглядала так, що тут наприклад В. В. Тарновський давав гроші на видавництва, а Куліш доробляв ся чужими грішми... Почувши сї поголоски, Куліш уважав потрібним оправдати себе перед Тарновським, написав до нього лист, і ми з того листу можемо зміркувати, що Куліша глибоко вражали ті поголоски. Він писав, що вже не просить у людей помочи, тільки терпеливості. Як почекають, то побачать, що його бажання чисті. Він оправдував людей, що ширили про нього злу славу, казав, що його неправильне житє й могло наводити де-

¹⁾ К. Ст. 1899, I 319. ²⁾ К. Ст. 1898, II 224. ³⁾ К. Ст. 1899, III 354.

кого на сумніви. Але боліло його те, що найблизші знайомі не старалися зрозуміти його ліпше. Отже просив Тарновського сказати йому, чого він не рад з нього ¹⁾. Що відповів йому Тарновський, не знаємо; тільки те знаємо, що зносини з ним стали холодні.

Про отсі зневажливі поголоски не забув також сказати Кулішів житєписець у Правді 1868 (стор. 323): „Видав Куліш Граматку у пяти тисячах примірників і, щоб її не куповано дуже в столицях, виставив ціну пів карбованця, а на Україні звелів продавати дешевше, ніж стояла йому самому; до того, багацько тих Граматок пороздаровував усюди. Отже знайшлися письменні та довгоухі люде, що печатно докоряли Кулішеви за наживу з Граматки і иньших книжок! Мовчав Куліш, бо думав, що таких людей самий гріх їх карає. Трохи згодом видав він меншу Граматку у восьми тисячах примірників, і розпродав її за безцін, або пороздаровував. Коли-ж хто думає, що Куліш заробляв гроші для самих грошей, то нехай у тих спитає, кому він давав гроші без звороття, яко научню підмогу, по сотні і по три сотні карбованців: свого часу такі люде обізвуться. А скільки від його йшло вбогому простолюдю, найпаче-ж сліпим кобзарям і лірникам, то про се тільки найблизші приятелі його знають“. В сій житєписі й оповідаєся про те, як Куліш заповідав Мужилівську, козачку Оленку Вовківну і н.

Так отсе такі докори сердили дуже Куліша; а ще як подумати, що печатно йому докоряли наживою — де про се було печатано, мені не відомо — то й можна зрозуміти Кулішеву вражену гордість. Щоб убити тугу після таких неприємностей, Куліш 1858 поїздив по Європі і успокоївся. Але на другий рік його знову взяла туга, охота втекти перед людьми і перед самим собою — він уважав себе хорим душею і знову вирвав ся в подорож по Європі. Кілька виривків із його листів до Каменецького покажуть нам, що Куліш був хорий справді.

„Я надіюся зробити ще багато роботи, коли задушу в собі ту змию-тугу, що їсть мене живцем“.

„Я добре зробив, що поїхав не на Україну. Для хорого духом багато значить вигоди, що дають спромогу жити до вподоби і їхати, куди хочеться.. Учюся бути самотнім: нема нічого красшого на світі від такого положення. Бути в товпі одиноким,

¹⁾ Б. Ст. 1898, II 129—130.

усе чути, бачити, відчувати і бути ні від кого незалежним — чи можна видумати що красше? Ледви чи усиджу довго в Дрезні і Мопарові. Швайцарія сильно приймає мене до себе. Лише вона і підчас тамтої подорожі заспокоїла мою тугу“ ¹⁾.

„Пишу вам із Кенігсберга поганим німецьким пером, і пишу для розігнання туги. Слава Богу, вже почала потроха уступати ся, але все ще томить мою душу. Стараю ся розірвати себе всякою всячиною, і бачу, що сї старання не такі до нічого, як мені здавало ся. Втікати перед собою помалу можна, і я тому душею рад. Не раджу вам бути мною: се найприкрійше існуванє, якого нічим не задовольниш, хоч би не знати чим. Правдивий мій елемент — війна. Я через помилку попав у спокійні горожани. Але може я ще знайду свою дорогу. Почекайте, дайте мені троха видоровіти від пекельної туги. Мені здаєть ся, що я видоровію. Від чужих міст і людей робить тепер на мене відрядне вражінє; щось тихе оселюєть ся в душі, і вона лише деколи скрикує, як божевільна. -- Я лишу ся за границею не менше як рік. Самі скажете, що в Петербурзі в зимі не багато для мене радости. Мені треба забути все неприємне і нагодувати себе зовсім иньшим житєм, або й поробити нові знайомости. Думаю, що ви не будете тому противні, тим більше коли бачите, що я роблю. А робити я буду: чую, що буду. Дайте лише мені видоровіти від туги!“ ²⁾ Куліш не прожив року за границею, тільки весною 1859 поїздив ще по Росії, а літом уже сидів у селі Малинівці і працював.

Може пізнійше колись вияснять ся ще докладнійше причини сеї туги; тепер тільки можемо сказати, що безпечно викликували тугу в Куліша і розчарованя з причини неприхильности земляків, на котрих він покладав найбільшу надію; його „ідоли“, що зросли і виховали ся серед иньших обставин, не розуміли української ідеї так як він.

Але у загалу української інтелігенції повага Куліша зроста і ті земляки старали ся Кулішеви показати, що його поважають. В Полтаві в маю 1860 дали на його честь обід. Про се пише Куліш з великою радістю до Каменецького, звіщаючи його притім, що не стрічав чоловіка, котрий би не тішив ся пізнавши його. „Останні два роки зробили багато. Репутація моя, як письменника, дає мені всюди приступ і сердешну гостину“ ³⁾. Року 1860

¹⁾ К. Ст. 1898, II 366 і 367. ²⁾ К. Ст. 1898, II 368 і 369. ³⁾ Там-же 384.

був він і в Києві і писав звідси також дуже радісні листи; всі поважали його; жінки з поважання до нього волочилися за ним як за Дон Жуаном; він тільки стерігся, щоб не зробити якої дурниці, тішився дуже. „Не сумуйте про мене — не зопсуюсь, дарма що ніби-то байдики бую да за жіноцтвом знай ганяюся“. Вийшло таке, що жінки в нім любилися, писали листи до нього, він сам також залюбився і дійшов до гадки, що „зближення з жінками ніколи не буде вважати негідним висших характерів. Се-ж і є життя; а то, що називають життям — учені люди і промисловці (дѣловые), то надвірня робота. Правдиве життя в хаті і під хатою коло жінчини. Все, що здалека від неї — то епізоди, що вяжуться з головним“¹⁾. Не обійшлося, розуміється, і без різних поговорів, але Куліш упевняє, що нічого не винен.

Два дальші роки, 1861 і 1862, принесли знову Кулішеви багато розчаровань. „Був се понурий період його життя; сумував тяжко; а чого — хіба-б у цілій книжці можна роз'яснити“ — сказано у „Правді“ 1868, 323. Очевидно крім усяких розчаровань, що виходили з його роботи і трудних обставин, було тут і якесь розчароване або жаль після знайомостей з жінками... Протів закидів цих людей, що докоряли йому за його роботу, він боровив і потішав себе гадкою, що робить діло „Що се ви так турбуєтесь про тих людей, що мене ганять? — писав він 1862 р. до Носа. — Нехай собі ганять, коли охота! Діло само себе покаже. Все те забудеться скоро, а діло не на те робиться, щоб його занедбати, бо воно діло. Нехай ганять: може, ганивши, яку й правду скажуть, а ми її й намотаємо на ус тай порозумнійшаємо на користь людям“²⁾.

Тимчасом Кулішева друкарня щораз більше упадала; матеріальні клопоти росли; на різні видавництва пішло багато грошей, без довгих годі було обійти ся. Прийшло польське повстання 1863; наслідки його були шкідливі і для українського руху; рух сей погамовано, а з ним і Кулішів запал. Так гарно почата робота. урвала ся і Куліш понав у злидні. Се й завело його на службу у Варшаву.

Ми бачили, що, загалом узявши, ті земляки, які повинні були помагати Кулішеви, відчужили його від себе. Кулішів жителісець міг уже 1868 р. таке написати про се відчуження, що склало ся

¹⁾ Там-же, 388—392. ²⁾ К. Ст. 1899, II, 9.

в останніх десятих роках: „Петербурську українську громаду складали не самі Куліші, тай не Кулішівці. Усяких людців нашилось туди доволі. Вбачивши сеє, занедбав був Куліш громаду, та близькі приятелі благали його не відвертатись; „а то“, мовляли, „на тебе дивившись і иньші відвернуть ся“. Мусів Куліш навідуватись деколи в громаду, та нелюба була вона йому. Мовчазний сидів він кінець стола; чужа стала йому та хата... Київську громаду ще менш він уподобав. Постеріг він там у піснях, у річах і звичаях якесь бурлацтво. Було в тій громаді людей доволі розумних, та чогось бони перед громадською черню нахилялись. Постеріг Куліш, що громада ся довго не встоїть, і пішов геть від неї; яко-ж і сталось... Поліція тут поліцією, а громадяне громадянами. (Се говорять ся тут про діла таких, як Юзефович, після польського повстання). — Про московську українську громаду, про полтавську і харківську порано ще говорити. Буде того, що праведна думка усюди заявлена, і початок народньому self-help зроблено¹⁾. Видко, Куліш, чи його жителісець не хотів ще говорити про кружок Бодянського, Срезневського, про Костомарова, Галагана і иньших, але ми про відносини сих людей до Куліша вже дещо знаємо.

Таким способом ми оглянули десять дуже важних років у житю Куліша. Провідна гадка в цілій діяльності його в тих роках: добро маси народу. Сю провідну гадку він висловлював усюди. Хоч з Шевченком і Костомаровим не зірвав зносин, — з Костомаровим їздив навіть 1861 р. по Європі і тоді замітив що Костомарів характером своїм „баба“²⁾ — але думав инакше, як вони, про історію України і її відносини до Московщини і Польщі. І так Шевченка цїняв Куліш у своїй статі з 1861 р. п. а. „Чого стоїть Шевченко як поет народній?“ не за його історичні поеми, тільки за „Катерину“, „Наймичку“ і т. п. Про „Гайдамаків“ він тут і не згадує — се треба нам памятати, коли схочемо зрозуміти, за що пізнійше нападав Куліш на Шевченка. З часом він тільки розвинув свої історичні погляди ширше то в бік Московщини, Польщі, то в бік і через те станув на противнім становищі, як Шевченко і Костомарів.

(Далі буде).

¹⁾ Правда, 1868, 324. ²⁾ К. Ст. 1898, I, 130.

Народній театр.

Репертуар народнього театру.*)

Врешті ми таки дійшли до того, що на народній сцені мусить бути властиво те саме, що й у загальї на сцені доброго театру, який має на меті умілість (l' art) та моральність. Та так воно й повинно було бути, коли вже ми постановили, що мусить бути одна література задля всіх станів національності. Але як прикладати вище виложену програму до діла, то доведеться се поки робити не однаково в народньому театрі, і в театрі задля інтелігенції. А се раз через те, що нарід не досить єще приготований до цілковитого розуміння драматичної вмілости, а в друге тим, що він не має багатьох наукових відомостей, щоб розуміти деякі твори: напр., деякі історичні твори не можна зрозуміти, не знаючи хочби трохи історії; драми, в яких діє надприродне, напр. „Макбет“ з його відьмами, — розберуть люде може зовсім не так, як треба і се підтримає народні забобони і т. и. І хоч на мою думку незрозумілих народови добрих творів не так уже багато, як звичайно думають, та все-ж поки що репертуар театру для інтелігенції можна перенести на сцену народнього театру тільки з деякими обмеженнями, відмінами й додатками.

Але які саме драми з того репертуару, що вже є, можна зараз виставити перед очі глядачам із народу? Щоб одмовити на се питання зовсім докладно треба булоб перечитати всю величезну драматичну літературу, — діло, яке вимагає занадто багато часу,

*) Гл. кн. IX. ст. 92—104.

щоб можна було заходити ся коло його в сій маленькій розвідці. Через те я спишу тут тільки твори, що мені згадують ся, але перестерігаю, що багато дуже гарних драм, своїм змістом цілком зрозумілих і гарних народови, я тут не згадувати му, бо їх так важко виставляти, що поки що вони будуть над силу народньому театрови з його малими артистичними й матеріяльними засобами.

Почнемо з українських авторів.

„Наталка-Полтавка“ Котляревського — наївно-проста, щира і граціозна — довго ще буде принаровувати глядачів і городянських, і селянських. Вона й на сільській сцені буде такою улюбленою драмою, якою досі була на городянській.

„Москаль Чарівник“ Котляревського та твори Квітки—Основяненська пристаріли ся вже і можнаб уже за місто їх знайти нові ліпші.

З драм д. Кропивницького здаєть ся більше здатні задля народнього театру будуть: „Дай серцю волю, — заведе в неволю“, „Невольник“, „Олеся“, „Дві сем'ї“ (з деякими відмінами), „Доки сонце зійде, — роса очи виїсть“, „Глитай“, „Підгіряне“, „Чмир“ (з деякими відмінами), „Зайдаголова“. Найдужше рекомендувати можна останню, — вона повинна робити велике й бажане вражіння на сільських глядачів.

У д. Тобилевича (Карпенка-Карого) я взяв би твори: „Бурлака“, „Бондарівна“, „Наймичка“, „Розумний і дурень“, „Мартин Боруля“, „Безталанна“, „Сто тисяч“, „Понад Дніпром“, „Сава Чалий“.

З виьших творів українських драматургів треба занотувати: „Назар Стодоля“. Т. Шевченка, „Перемудрив“*) та „Лимерівна“ д. Мирного. „Не судилось“ та „Зимовий вечір“ д. Старицького, „Жидівка вихрестка“ д. Тогобочнього (викинувши дещо — напр. грубу й ненатуральну сцену, де під церквою балакають два п'яниці а потім бють ся дві п'яні баби**); „Тарас Бульба“ (кажу про ту

*) Сю драму виставляють на сцені в перерібці д. Старицького під тит. „Крути, та не перекручуй“ Перерібка надає драмі сценічності, та — на жаль — робить її без ніякої потреби грубійшою.

**) Драму сю не надруковано, і я її не читав. Кажу про те, що довело ся бачити на сцені.

редакцію, яку виставляє напр. д. Кропивницький), „Гласний“ д. Козловського та дещо иньше.*)

З творів старих грецьких драматургів мабуть не доведеться багато взяти на сьогочасню народню сцену: дуже вже відмінне старе грецьке житє від сьогочаснього життя нашого селянина і не легко буде через те йому зрозуміти сї твори без попереднього приготування. Але Софоклеву „Антиґону“ можна булоб спробувати виставити: її простий і всім зрозумілий зміст та артистична цілість виконання дають змогу на таку спробу. Якось сю драму читано селянам в українському перекладі Ніщинського, сказавши попередю невеличку передмову про старих Греків, і спроба не була нещаслива. У Шекспіра я взяв би „Короля Ліра“; можна булоб узяти й „Макбета“, як би не сцени з відьмами. Із Молієра треба спробувати „Скупого“ та „Тартюфа“; Шільєр дасть „Орлеанську дівчину“ (без фантастичних сцен з Чорним лицарем), „Вільгельма Теля“ і — може — „Дон Карльоса“; Лессінґ — „Емилію Галотті“ та „Натана Мудрого“; Ібсен — „Підпори суспільности“. Сей реєстр міг би бути побільшений кільки разів, колиб я рекомендував твори до читання. Але вибираючи їх до вистав на сцені, доводить ся, як уже казано, рахувати ся з тим, що в народнього театру може бути тільки мінімум засобів, потрібних до вистави драми. Через те напр. усі Шекспірові твори поки що недосяжні сьому театрови. Я навіть боюсь, що мені не безпідставно зауважать, що й багато з тих творів, які тут наведено, занадто важко буде виставити на народній сцені. Я згоджую ся з тим, але думаю, що їх можна буде виставляти з скороченнями та відмінами. Се дуже сумно, звісно, але чи багато драм виставляється без відмін та скорочувань навіть по великих міських театрах? Драми старих авторів, напр. Шекспіра, ніколи не виставляють ся на сцені сьогочаснього театру такими, якими їх написав автор, уже через те тільки, що сьогочасній театр, даючи до драм докорациї, не може відмінити місце на кожну сцену, як то дозволяв старий театр, що не вживав наших декорацій. А всеж ми ходимо дивити ся Шекспіра, хоч і відміненого відповідно до умов нашої

*) Я зовсім тут не згадую творів галицьких наших драматургів, бо ні одної їх драми не бачив на сцені, тай читати доводило ся мало через звісні цензурні заборони. Певне у дд. Франка та Цеглиньського мусять бути драми, здатні для народньої сцени (Украдене щастє, Тато на заручинах).

сцени. Коли на народній сцені він буде може з більшими скорочуваннями, то хоч се й шкода велика, але всеж ліпше показати народови хоч такого Шекспіра, ніж ніякого.

Можуть сказати, що народови дуже важко буде зрозуміти деякі з агаданих вище творів, бо ледви чи зможе сільський глядач орієнтувати ся серед маси людей та подій, які дає велика драма Шекспіра або Шільєра. І справді — і більше звичному до театральних вистав глядачеві буває часом важко орієнтувати ся серед натовпу людей, що насунуть у першій такій дії драми, а вже зовсім незвичному до театру селянинові буде се ще важче, а найбільше в драмах історичних, де треба й дещо знати з історії, щоб зрозуміти драму.

Старі драматурги, боячи ся такої саме біди від своїх глядачів, випускали перед початком драми „Прольога“, і сей виясняв глядачам, яких людей і які їх діла вони мають побачити зараз у драмі. Воно не артистичний спосіб, але часом неминучий. Мабуть доведеть ся вживати його й до деяких трудніших творів народнього театру.

Досі наші драматурги писали свої твори, рахуючи на великі театри й великі трупи. Силиж народнього театру маленькі, то й треба йому драм з простою обставиною, та щоб не багато в їх було людей та дій. Найбільше виставляти муть ся на сільських сценах драми на одну дію, далі на три дії, а вже п'ять дій будуть дуже важкі а часом і неможливі до вистави. Треба отже дбати про те, щоб писати цікаві народові драми, не довші як на три дії і по змові такі, щоб не переміняти всіх декорацій.

Опера. Сьпіви.

Читач певне помітив, що показуючи драми задля народнього театру, я зовсім обминув оперу.

І се не тим тільки, що виставити оперу на народній сцені дуже важко, а ще й через те, що ледви чи зрозуміє тепер її нарід. Уже те тільки, що як сьпівають, то часом досить трудно розбирати слова, перешкодить глядачам-селянам розбирати не то саму ідею, але й сюжет опери. Опріче сього мені доводилось чути від селян, що живучи в городі, бачили часом оперу, зовсім негативні про неї думки:

— Чудне якесь! Каже! дайте хліба! і співав. Хибаж люде співвають розмовляючи?

Так само глянули й слухачі с. Сидорівки на оперетковий спів у „Сватанню на Гончарівці“; він здавав ся їм неватуральним, бо в житю ніхто розмов не співав.

Через те я думаю, що треба підждати брати ся на селі за оперу — доти, аж поки артистичний розвиток народу не дійде до того, щоб селянин міг розуміти такий твір. Але я цілком і з усієї сили мушу обставати за просто піснї, співані чи в творах, чи окремо в концертах.

Хоч нові збірки записаних від народу пісень, з'являючи ся раз-у-раз друком, показують, що джерело народньої творчости зовсім не так зuboжіло, як здавало ся; та всеж треба сказати, що в сій творчости раз нема або майже нема поступового руху, а друге — вона підпадає під усякі впливи, а ті впливи псують її, нівечуть, призводять до всяких калїцтв — тон народньої піснї стає грубійший, зникає колишній артизм форми, занепадає вартість змісту і т. и. Не займаючи тут того, через віщо се так робить ся, я тільки скажу, що на мою думку розвиток народньої творчости стоїть у певній залежности від того, скільки і яке є поєднання між народніми масами і інтелігенцією краю. З сього погляду, коли ми будемо пускати в нарід гарну рідну пісню, або відновляючи тільки забуту, або даючи їй зовсім нову, то се не може лишати ся без добродійного впливу на народню творчість.

Здебільшого думають, що тепер, як люде вчать ся письменства та серед їх ширять ся книжка, то вже далі „просто“-народньої творчости не може бути. Се моглоб бути правдою, як би кожен з народу був письменний і кожен читав би книги. Але до такого становища ще дуже далеко, а доти, поки величезна маса народу застаєть ся неписьменною, маючи серед себе тільки які півписьменні одиниці, вона не має змоги вдовольняти ся з книжньої літератури. Але-ж у неї є і не може не бути потреби і в самому процесі творчости, і у втісі з його послідків. А через те ся творчість неминуче мусить істнїти ще довгий час.*) А коли так, то

*) Звісно-ж, що в старовину на Україні при кожній церкві була школа, тоб то шкїл було, відносно, не менше (коли не більше), ніж тепер. Тоб то були письменні і відносно їх було певне більше ніж тепер. Що вони читали книги,

паша повинність пособляти здоровому й артистичному напрямкові сїєї творчості, підтримуючи серед народу гарне старе та заводючи серед його також добре, чи й лїпше, нове.

Та навіть і без сього просто треба зберігати серед народа чудову народню пісьню, що довгі віки піднімала в гору і робила кращою душу нашого народу, а тепер дивує своєю красою і своїх і чужих знавців. Вкупі з тим треба подати народові і кращі зразки рідної творчості серед інтелігенції, — як от твори д. М. Лисенка, Ніщинського.

Що селяне такі заходи радіючи привитають, то се певне. Ми вже бачили, як охоче вони пристають і до спектаклів і окремо до сьпівів. Самими селянськими силами виставляють драми зі сьпівами, як от „Наталка Полтавка“ або „Чорноморці“. На жаль я майже зовсім не маю звісток про селянські хори. Дещо подав мені д. Савенко. Він каже, що в м. Мені (в Чернігівщині, Сосницьк. п.) з ініціятиви де кого з інтелігенції організовано хор почасти з панів, почасти з мужиків (молодіж, дівчата й парубки). Спершу в хорі було чоловіка 30, але далі зросло до 70—75. Хор сьпівав у Мені та в Макошині — там він аранжував концерт 14. травня р. 1898. Плата за місце була від 8 коп. до карбованця, чимало селян пущено дурно. Сьпів дуже сподобався публиці, деякі пісьні публіка примушувала сьпівати по 3—4 рази. — Проте, як залюбки приймали селяне пісьні з „Наталки Полтавки“, вже казано. Взагалі пісьні зі сцени дуже легко розходяться серед народу. Просьпівавши раз чи двічі на виставі чи в концерті пісьню, можна пустити її ширитись серед народу. Через те треба дуже уважно і обачно добирати пісьні для народньої сцени, беручи тільки такі, які булиб добрі не тільки з боку музичного, але

се видно з того, що тоді було багато друкарень і сї друкарні не знали роботи задля мети. напр., торгової, чи що, а служили тільки справам релігійним та літературним. І народня творчість процвітала в той час і після його пишним цвітом — се нам показують прегарні артистичні зразки, що збереглися до наших часів. Я скажу більше: я думаю, що народня творчість через те саме так гарно й процвіла, що на неї мала добрий вплив школа й письменність. Колиж тепер у нас творчість не прогресує, ба навіть занепадає, то се не через те, що сьуть школи, а через те, що нема шкіл таких як треба, а сьуть тільки такі, яких не треба. (Див. про се розвідку д. Вартового: »Яка тепер народня школа на Україні«.)

й змістом своїм давалиб народови щось гарне, поступове, таке, щоб воно абуджувало й посувало наперед народню думку.

Повсякчасний народній театр.

Я розказував тут про такі вистави сільські, про які я знав; але мабуть я не знаю і про половину тих вистав, що були по селах, бо про деякі з їх і зовсім ніде не було ніякої згадки по часописах. Та хоть і чимало вже було й буває сільських спектаклів, а всеж такі спорадичні вистави ще не є справжнім народнім театром, — до сього ще далеко. Але й сі перші спроби показують, що се, тоб то справжній народній театр, уже може у нас бути, і чим швидше ми побачимо його в кожному селі, тим буде ліпше.

Можуть казати, що нема у нас до того ні інтелектуальних, ні материяльних засобів. Я не можу з тим згодити ся.

Репертуар для народнього театру вже готовий в тому широкому репертуарі світової сцени, який надбано вже за довгі віки — треба тільки до ладу повибрати все годяще. А потім поприходять нові письменники і відповідять своїми творами на нові запитання нового життя.

Важча справа з виконавцями. Чи знайдець ся їх досить і чи будуть вони досить добрі?

Як що придивити ся уважнійше до того життя, яким живе по селах величезна більшість людей, які рахують себе до освіченого стану (пани, учителі, лікарі, хвершали, офіціянти по заводах, сини й дочки сих усіх людей, а також сільського духовенства і т. и.), то побачимо, що всі сі люде мають мало не завсїгди чимало гулящого часу, иноді й дуже багато (учителі напр. мають канікули за малим не пів року). І весь сей гулящий час гине дуже непродуктивно і дуже нерозумно: карти, блукання з рушницею, давно всім нудні вечери з танцями та розмовами, піяцтво і т. и. І всім сим людем властиво дуже надокучило так марнувати час, вони й самі бажалиб чогось цікавішого, живішого, розумнішого. Нема підстав бояти ся, що серед їх не знайшлось би досить людей, що схотїлиб віддати хоть частину того часу, сили й грошей, які вони на всю ту нісенітницю витрачають, віддати на таку справу, як

народній театр, справу цікаву й гарну, — таку, що вона і самим виконавцям давати не артистичне задоволення, і народню просвіту посувати не наперед. А потім же й самі селяне, — се видно з практики, — вельми охоче пристають до цього діла.

Треба тільки, щоб виняв ся досить дотепний та енергійний ініціатор. Серед аматорів завжди може знайти ся кілька талановитих і досить вдовольняючих виконавців, — се видно з практики, яка досі була. Трохи важче знайти жіночий персонал, та всеж не неможливо й не так уже тяжко.

А що аматори звичайно не знають техніки сценічного діла, то цьому лихови легко запобігти, аби хтось видав просто написану й дешеву книжку, а в її подав акторови науку — про те, як йому взагалі треба робити се діло і які він мусить придбати спеціальні технічні відомості. А як побуде такий аматор кілька разів на виставах добрих труп, то й зовсім буде гаразд, аби сам працював. Люде, що належать до так званої сільської інтелігенції (а з їх же й будуть складати ся аматорські трупи), своїм розвитком і освітою стоять здебільшого навіть вище від пересічного професіонального актора, і се поспоможуть їм зробити діло без великих труднощів. Наш варіант талановитий, і коли й зовсім мало освічені селяне можуть добре заграти свою ролю*), то вже нема чого боятися, що не зможу цього діла зробити (аби тільки взяли ся за його серйозно) більше менше інтелігентні люде — самі чи в купі з селянами.

Що до матеріяльних засобів, то й тут нема великих перешкод. Так звані російські комітети народньої тверезости певне тут поспоможуть та й поспомогають уже, бо вониж навіть повинність мають робити народні вистави, і гроші в їх на се суть. Поспоможуть певне й земства.

З початку цієї розвідки вже згадувало ся про заходи Конопського та Золотоноського земства.***) І комітети народньої тверезости, і земства мають гроші, щоб помалу вибудовувати по селах

) Якось я надіслав у часопису звістку, що в якомусь селі виставлено — і то зовсім добре — Наталку Полтавку і всі актори були зовсім неписемні селяне: режисер інтелігенції навчив їх ролів з слів. На жаль число часопису з цією звісткою десь у мене загубило ся, і я не можу докладніше розказати про сей цікавий факт. Але він показує, який у нашого народу хист до театру.

**) Ще р. 1898-го почали в Золотоноші виставляти драми для народу —

хоч невеликі будівлі на народні театри. Та й самі сільські громади, як зацікавляють ся, то можуть сьому пособити, коли не грішми, то давши місце чи матеріял на будівлю, допомагаючи роботою і т. и.

Та врешті на те, щоб упорядкувати невеличкий народній театр, зовсім уже не треба таких великих грошей. По селах дуже часто можна знайти яку гулящу будівлю (шопу, чи щось підхоже) — таку, що її, трошки пристроївши, можна хоть дочасно брати на вистави. А на те, щоб улаштувати сцену, треба, коли берегти гроші, яких 50—60 руб. Як що додати сюди карбованців двадцять на перуки та на грім та рублів десять на театральну бібліотеку, то ото й усі трати на початок народнього театру. Гроші такі невеликі, що їх завсїгди можна назбирати серед місцевої інтелігенції, аби вона схотїла взяти ся до діла.

Вага народніх вистав.

А взяти ся до сього діла варто, і хто се зробить, той не пожалїє сієї праці й засобів, які на се підуть.

Селянське житє дуже вбоге на культурні на його впливи, а ще гірше, що й ті начеб то культурні впливи, які суть, дуже часто тільки шкодять, бо поєднані вони з такими річами, як знищування серед народу рідньої мови і т. и. Через те ще більшу вагу мати не пустити в се житє таку живу культурну течію, як народній театр. Коли репертуар буде здатний для народньої сцени, а виконання більш-менш удовольняти не, то вплив такого театру буде дуже великий. Нарід наш відносить ся дуже серіозно до того, що читає в книжках або бачить на сцені, у всьому сьому він найсамперед шукає відповіді на те, чи иньше моральне питання, через те й народній театр мати не найсамперед вагу моральну. Селянин увіходити не до його з таким саме питанням, з яким він розгортає й книгу, з питанням — як треба жити (не з практичного, а з морального погляду) і коли він знаходить не там часткові відповіді на се загальне питання, то театральна арена станеть ся йому місцем, з якого він звикне вислухати науку правди.

переважно Тобилевича та Кропивницького (див. «Літ.-Наук. Вістник» 1899, кн. XI, 127).

Але на сьому не перестане вплив від народньої сцени. Вона неминуче повинна поширити видіокруг народній і в купі з книгою та ще й виразнійше за неї, дасть йому побачити перспективи ширші за ті, до яких він звик, визиравши з маленького віконця своєї вбогої хати. Се не може не бути, — аби тільки не обмежувати ся на вузьких рамцях сільської драми, а подавати народови перед очі вселюдське житє своє й иньших народів, сьогочасне й мнуде.

Про те, що народній театр вельми пособляти ме виробляти ся доброму народньому смакови, розвивати ме естетичне народнє розуміннє — нема що й казати: се й так зрозуміло.

Зрозуміло також і те, що театр, ще більше ніж книжка й проповідь, пособить бороти ся проти алькоголізму, страшного ворога, що все більше та більше руйнує людскість. Моральна проповідь тверезости добра річ, прінціпіально кажучи. Але щоб бути гарною і практичною, то треба, щоб вона була зрозумілою та можливою до здійснення. Та-ж проповідь книжкова чи з уст, з якою досі вдавали ся всякі люде до нашого народу, була йому незрозуміла, бо була чужою мовою; вона була й неможливою до здійснення (колиб і мову перемінила), бо казано було: не пий, бо се кепско, та й годі. А тим часом факт зостаєть ся фактом, що в нашого селянина відіпхненого від політичного і — в значній мірі — від громадського житя, покинутого на блукавшу серед темряви неутра, що в його, опріч сім'ї, є тільки дві річи, з якими він може забувати хоч на який час своє тяжке житє, сповнене щоденною працею з ранку до ночі: пісня та горілка. І наш селянин сьпівав і пив горілку. Пани їздили „відпочивати душею“ до клубів, театрів, концертів і т. п., а мужик ішов до свого „клубу“ — до шинку: там він і з людьми побачить ся, і про цікаві новини довідаєть ся і про свої справи наговорить ся і... вивчить ся пити горілки, коли ще не вміє... Багато селян зовсім не питущих ходять до шинку саме через оте, що я казав, і часом навчають ся помалу й горілку вживати. Колиб вони мали иньше місце, де моглиб збирати ся і справді відпочити натоленою душею, то вониб не йшли до шинку. Поки що у нас таких місць може бути тільки два: читальня та театр. Але читати книжки не всяке зможе навіть з тих, що навчили ся читання: селянинови, що тільки інколи може взяти до рук книжку, не так уже легко подужати механізм читання, а без сього та без звички до абстрактного думання читаннє —

важка робота нашому селянинові. До тогож через відомі заборони в сільські читальні не пускають українських книжок, а великоруських навіть досить письменні селяне майже не розуміють. Се все вкупі з дечим иньшим робить читальню в українському селі не такою корисною, якою вона могла б бути при иньших обставинах. Театр же зовсім иньша річ. Сценічні вистави зрозумілі всім — і письменним і неписьменним і через те, що образи й картини живі завжди зрозуміліші за слова, і через те, що сї вистави можуть бути зрозумілою народови його рідною мовою. А надто, що наш нарід кохаєть ся в театральних виставах, вони його захоплюють. От через що народній театр, відтягаючи людей від шику, від грубих матеріяльних утіх, буде великою помічю в боротьбі против піяцтва.

Але й на сьому ще вплив його не перестає. Звісна річ, що коли яка мова вигнана зо школи, з церкви, з суду, з адміністрації, коли інтелігенція покидає її задля иньшої, то й нарід помалу починає звикати до сїєї думки, що його мова не мова, а мужицький жаргон, не гідний бути органом культури й осьвіти. З'являєть ся неповага до своєї рідної мови. До такого становища доведено в Росії і нашу мову. Колиж люд побачить свою мову в книжках і в театрі, коли побачить, що інтелігентні люди не соромлють ся розмовляти нею проміж себе й зі сцени, то се неминує мусить збуджувати знов серед народу повагу до своєї мови, яко до органу культурного, осьвітнього життя, а се для нас факт величезної ваги.

Користні будуть такі аматорські вистави по городах і селах і задля самої нашої інтелігенції, яка виступати не на сцені. Звичайно наші нани, виховані по великоруському, не знають своєї мови й літератури, а тут вони вчити муть ся і того й того. Вони також не знають і життя нашого, а робота в народньому театрі вкраїнському несамохіть задля їх самих дасть їм чимало відомостей про парід. А як важно інтелігенції знати свій нарід і свою мову — се давно звісно кожному тямущому і не тут про се розказувати. Але всі сї гарні результати від народнього театру можуть бути, звісно, тільки тоді, коли робітники його відносити муть ся до діла цілком серіозно, бачити муть у народній сцені не місце до приємного марнування гулящого часу, а місце важного й корисного просьвітнього діла. Тоді вони працювати муть коло того, щоб виконання було яко мога ліпше, та щоб у репертуарі народнього

театру не було ніякої ярмаркової кумедійщини (усяких „умів-мірошників“ та „Бувальщин“), а братимуть до популяризації тільки твори артистичні, розумні і серйозні, твори, що повинні ввести на-рід у безмежну країну вічно живої, вічно поступової людської думки, яка де далі захоплює все нові й нові простори.

Кілька слів до наших драматургів та артистів.

Досі казано все про аматорів, яко про робітників народнього театру. Але треба сказати кілька слів і до наших авторів та артистів. Вони вельми можуть пособити сій справі.

Р. 1882 я приїхавши з степового села, вперше побачив у Харкові український театр (тоді він тільки ще починав ся) — „Наталку Полтавку“ та „Дай серцю волю, заведе в неволю.“ Наталкою була Заньковецька, Виборним — Кропивницький, Миколою Садовський. І я дуже добре памятаю, з яким почуванням я вперше за своє жите ввійшов у український театр: так увіходять щиро-релігійні люди до храму. Якесь високе ідеальне почування вдячності і безмірної поваги до сих ідейних діячів, що силою свого таланту появляють перед мої очі поезию й муку свого народу, обнішало мене на виставі й після вистави. Я розказую про се через те, що в той час я не був єдиним з такими почуваннями: більше-менше те саме почували всі, кому дорогий був рідний нарід і його доля яко народности. Навіть зовсім байдужні до нашої ідеї люди, навіть чужинці ушивали ся поезією нашого театру і говорили з великою повагою про його діячів

З того часу багато перемінило ся. Ми досягли того, що маємо тепер репертуар не з якого півдесятка, а вже з кількох десятків добрих драм. Артистичних сил побільшало, з'явили ся нові таланти, трупа стала вже не одна, а десятків і більше. Українська драма поширила ся серед публики так, що раз-у-раз виставляють її аматори. Де далі наш театр захоплює все ширші та ширші простори, росте, розвивається ся.

Але в куці з сим гарним можна помітити і одну сумну річ: серед публики зникло те почування до українського театру, яке було перед 15—18 роками. Публика йде до нашого театру вже не як до храму якогось, а як до звичайного місця, де можна приємно

пробавити ся вечір. Чути раз-у-раз остру, часом справедливу, часом ні — критику на театр та його діячів.

По часті се залежить, звісно, від того, що публіка вже звикла до сього з'явища, воно не здаєть ся вже їй чимсь надзвичайним, нечуваним дивом, а до чого люде звикають, до того вони відносять ся вже простійше, не становлять його на педестал. Але по часті винен був і сам театр.

Побільшало трун, частійше стали люде бачити українські вистави, швидче позвикали до звісних уже всім драм — менше стали на їх ходити. Щоб можна було трунам істніти, — треба було їм зацікавлювати публіку чимсь новим. Почало ся дбання про те, щоб побільшити репертуар, щоб надбати нових драм. Поспішали ся зробити се якомога швидче, а що швидко робить ся, те зрідка робить ся добре. Актори почали шукати драм, які давалиб найбільше „збору“ (плати за білети), тоб то — подобались би найбільшій частині публіки. Практика показала, що найбільше глядачів буває на тих драмах, де багато галасу, сьпіву й танців. Такі драми найбільше подобались і в Московщині де мови нашої не розуміють, але де люблять нашу пісьню та наші танці, а трупи українські завсїгди дуже рахували на добрі заробітки по великих московських городах. Через усе се постали драми, як звуть їх актори — „обстановочныя“: багато крику, плачу й реготу, сьпіву, горілки, танців, блискучих декорацій та костюмів і дуже мало сенсу та літературної вартости. Деякі ліпші наші трупи дійшли до того, що виставляли всякі „Червоні черевики“, „Запорожські клади“ та иньші скандали української сцени, і великі артисти не цурались тих скандалів...

І се робило ся тоді, коли добрі драми не тільки молодших авторів, але навіть самих корифеїв нашої драматургії не виставляли ся часом у корифейських же трупах... бо гопака та горілка давали більше „збору“...

Таке становище нашої сцени*) вельми шкідливе і небезпечне для нашого театру взагалі і для народного з особна.

Народови треба здорової, моральної і артистичної з літературного погляду драми, а не гопака й горілки, а не демонстру-

*) Про се вже говорено й не раз друком. Але можна й треба ще багато чого сказати і таки й доведеть ся се зробити; але тут я про се згадую коротко — тільки з погляду інтересів народного театру.

вання фізіологічних функцій п'яних та неморальних людей. Але яка буде „панська“ сцена, така буде й мужицька. Коли ми хочемо щоб наш нарід мав театр гарний, щоб сей театр був важним фактором у справі народнього розвитку, то всі ми — і драматурги, і артисти, і публіка — повинні повстати проти сієї антипатичної риси, яку ми тепер бачимо на нашій сцені, памятаючи, що се річ така, яка одна може вбити всю справу і покрити соромом і діячів театру, і ту публіку, яка дозволяла собі підтримувати се.

Видатнішим діячам нашого театру треба подбати про те, щоб очистити репертуар від усієї тієї погані, яка тепер у його набрала ся, а замість неї взяти нові добрі твори, не обмежуючи репертуар трьома-чотирма авторами, а беручи гарне в кожного, у кого воно є. Театр повинен не понижати ся до смаку гіршої частини публіки, а навпаки: виховувати гарними зразками публіку так, щоб вона піднесла ся в гору на вищий пункт артистичного розуміння. Може деякий час через се інколи й не такі великі „збори“ будуть, алеж результати такого поведіння будуть більше потесні для діячів нашого театру. Та й не такі вже малі гроші заробляють наші драматурги і трупи, щоб не могли вони поступити ся тим, чим треба поступити ся, чим не можна не поступити ся.

Ще одна річ. Дуже бажано, щоб гарні драми наших драматургів видавано окремими дешевими виданнями та щоб наші хоч принаймні менші трупи спробували пробізати ся в містечка та в великі села. Мені здається, що се не так уже буде неможливо коли поставити на меті не яко мога більші „збори“, а яко мога більшу користь від театру всьому українському народови. Минув той час, коли література та вмілість були власністю самих панів. Тепер до життя культурного, до життя інтелектуального мусить бути покликана вся народня маса. Тепер той буде в нас найбільше славетний і поваги достойний, чия імя з пошаною вгадувати ме і „інтеллігент“, і „простий чоловік“.

Ф. Грінченко.

Із чужих літератур.

(Епілог Генрика Ібсена).

Під кінець 1899 р. появилася новий твір Ібсена п. т. „Коли ми мертві розкриємо очі. Драматичний епілог у трьох актах“. Рівночасно появилася багато різних статей у періодичних і щоденних часописах. Всі ті статі обмежують ся головню до переповідання змісту, та до запиту, чом автор назвав свою пєсу драматичним епілогом? Навіть д. Брандес вдоволив ся лише меланхолійно-рефлексійним поданєм змісту, не пробуєчи вдати ся глибше в зміст і тенденцію твору ані відгадати нагромаджені в ньому загадки. Ми поспробуємо уважнійше і холоднійше приглянути ся тій драмі, бо вона в дечому більш інтересна, як попередні. Але аргіогі зазначуємо, що твір переповнений містикою і таємничістю; природа і окруженє своїми колїрами зливають ся иноді з виведеними подїями в одно і дають символічно-аллегоричні образи, тим то годї рецензентови говорити тут як про щось певного.

У сій новій пєсі бере автор під розвагу проблеми артиста: штуку і житє, взаєнні відносини тих двох чинників. Зміст драми: провинна артиста, що за цїль життя поставив собі артистичний абсолют, значить, бути лише артистом. Сей безоглядний принцип знищив героя і людей, що стояли з ним у тісному звязку. Різьбар професор Арнольд Рубек тяжко прогрішив ся проти молодї горячокрової жєнщини Ірени: вбив у неї „житє любови“. Ірена хотїла жити, любити і бути любленою; хотїла стати матірю. А Рубек загарбав її долю, украв її житє, осоромив її жіночість. Як се вчинило ся? У розцвітї молодости задумав Рубек сотворити „велике діло — день воскресєня“. Статую „воскресєня“ хотїв втілити у образї чистої, невинної дівчини, що розкри-

ває очі із довгого сну смерті. До задуманого, уявного плану по-користував ся повною наготою гарного тіла Ірени. Участь Ірени в тому ділі була великої ваги. Вона служила не тільки пластичними рисами свого тіла, але була також „товчком твореня“; вляла там свою душу, стала матір'ю сеї статуї. Коли твір був скінчений, Рубек взяв обі руки Ірени і сказав: „Сердешне спасибі тобі, Ірено. Се був для мене епізод, повний благословеня“. Висказ сей дуже вразив її. Тепер пізнала, що Рубек лише артист, а не чоловік з людськими почуваннями. Ірена була в його очах способом, моделем і тільки моделем для штуки; стояла перед ним у повній наготі; була прообразом його статуї. Та у її грудях було людське серце, що бажало жити по людськи, бажало людської любови. Вона бажала спочити в обіймах артиста. Ірена віддала йому все: родину, приятелів, душу, цілу себе. А він за се все байдужно подякував їй. „Я простягнула три пальці до неба і приобіцяла, що піду за тобою аж на край світа і аж по кінець світа. І служити-му тобі у всіх річах — в повній, без'ослонній наготі... Так, усею горячою кров'ю моєї молодости служила я тобі — я впала тобі до ніг і служила тобі... А ти, ти, ти! Ти провинив ся проти моєї внутрішньої істоти... Так, ти! Я дала тобі дозвіл оглядати себе в повній своїй наготі. А ти ні один-однісінький раз не діткнув ся мене“. Рубек заявляє: „Я, Ірено, був артистом“... Тотожні спочування викликала краса Ірени в грудях Арнольда. Але він хотів бути лише артистом, його засада така, як і Бранда „все або ніщо“, значить, віддати цілого себе задуманому завданню. Коли-б поступив по людськи, ввижало ся йому, що не здійснив би уявного ідеалу. „Коли-б діткнув ся я тебе, коли-б пожадав я тебе у змисловости, мої гадки спрофанувались би і я не зміг би творити до кінця — я так дуже бажав творити“. Слово „епізод“ відкрило очі Ірені; зрозуміла, що була тільки способом до цілі Рубека, немов яка звичайна річ. Душу свою вляла у „воскресеня“; сама бездушна тепер, осоромлена зором чоловіка, внутрішня її істота мертва. „Я дала свою молоду, живу душу, — полишила ся в порожню грудю — бездушна. Тому то скопала я“. У неї вирипула ідея фіхе, що вона справді мертва. Стала божевільною. Полишає Арнольда. Відходить з ненавистю і жадобою пімсти за потоптане й осоромлене людських спочувань і потреб. Симболом тої пімсти є мабуть ніж, який усе носить з собою. Відходить, аби не бути „товчком“ та могутнім

духовим чинником артистичної творчості Рубека. Блукала „по багатьох державах і краях“. Проводила розпустне життя. У „Variétés“ стояла на сцені — як нага статуя між живими образами“. Опісля проживала з мужчинами, яким могла закрутити голову. Подружилася, та мужів зганяла швидко зі сьвіта з усмішкою, з шуткою. Мала багато дітей. А що робила з ними? „Я повбивала їх“. Моральне оправданє на всі ті проступки таке: „Воно все так буває, коли вмирає молода, горячокровна жінщина“. Зв'язали її і спустили „до гробу“ з залізними кратами.

Арнольд зразу не відчував страти в Ірені. „Воскресенє“ дало йому славу, значні матеріяльні засоби; побудував собі віллу над озером; у місті мав гарне помешканє, а до того всього оженився з красною, молодю, здоровою, пристрасною дівчиною Маєю, аби дати волю змисловим забаганкам. Та се розкішне життя не довго вдовольняло його. Утомився, в душі стало пусто, порожньо. Мая не розуміє артистичних його намірів. Не дібралися. А до того підстаркуватий організм Рубека не пропорціональний до невгамованої, розбурханої змисловості Маї. Арнольд перестав бути великим артистом, бо Ірена забрала з собою „ключі“ до його творчості. Трудиться, але вся робота сходиться на нінащо; став відлюдком; не задержується ні в хаті, ні на дворі. Невдоволенє, нудьга перегонює його з місця на місце. Тепер пізнає, чим була для нього Ірена. Провинився проти двох осіб: проти Ірени і Маї. Ошукана Мая нарікає: „Ти сказав, що візьмеш мене на високу гору і покажеш мені всю величність сьвіта. Та не взяв мене ніколи на високу гору і не показав мені нічого“. Рубек немичний. Іляни розвіяли ся. Робив бюсти, у які вливав щось заадкового; вливав наругу і сарказм. У людській подобі добачував звірські лиця, сьмітя, лахмітя, педоладність, глупоту і т. иньш. „Нам годі так далі проживати, каже Рубек до Маї. Мені треба жити з ким, що zarazом виповняв би, доповняв би, був би одно зі мною у всьому моєму ділянню і творенню“. Хотів би ще раз стрінути ся з Іреною. Їде на північ. І тут в малому, побережному, купелевому заведеню зішли ся обоє. Та вони не числять себе вже до живих. Ірена виїшла з дому божевільних і тепер пробуває тут під доглядом монахині. Рубек питається Ірени, чом вона полишила його? „Може ти пньшого полюбила?“ Ірена відкажує: „Лише одного, а сей не потребував моєї любови. Сей не потребував більш мого життя“. Притоптана, пригноблена, осоромлена

Ірена розкриває очі збентеженому, зажуреному, опоганеному Арнольдові. Вказує подрібно на суть його провин. Рубек пробуджується, приходить до самосвідомості. „Ти був артистом, тільки артистом — не чоловіком“. Зрозумів, що екстремний принцип був хибний, коли артистичне призначення поставив вище, як „щастя життя і щастя любови“. Свідомість провин викликає в нього пристрасну жадобу життя. Швидко бере в обійми Ірену і говорить до неї: „Бодай раз напиймося з повної чаші життя — заки повернемо до наших могил“. Жадова життя вradувала Ірену; йдуть прискороною ходою крізь мраки „на гору обіцяну, до світла, до соняшних вершин“, аби там відпразникувати своє воскресення. По дорозі стрічають Маю і Ульфгайма, стрільця медведів. Мая найшла свою долю в особі того мисливого. Ульфгайм — се дика, міцна, здорова, пристрасна, змислова натура. Він став товаришем і любком Маї. Наситилися змисловими розкошами; вертають до нязви. Рубек і Ірена йдуть вище, все в гору, та в гору, аж нараз засипає їх лавина. Монахиня проговорила над їх трупами: *Rex vobiscum*.

Як видно із змісту, введені особи поділені на дві категорії: на висших, незвичайних — Арнольд і Ірена; на буденних, звичайних — Мая і Ульфгайм. Та всі вони хорі, аномальні, здегенеровані. У своїх вчинках придержуються моральної рецепти божевільного філософа Ніцше: Ніщо не є правдою, на все є дозвіл, значить розбурхані інстинкти мають необмежену, повну волю. Особам тим забити чоловіка, зруйнувати його життя, насміятися, однаково, як напийти ся води; найзвичайніші знову прояви свого життя підносять до неприродного й неоправданого героїства. Вони знають лише культ своєї особи. Сього мабуть домагається логіка, а може й недостача логіки безоглядного індивідуалізму. Як ми вже зазначили, всі введені особи хорі, аномальні. Рубек під впливом внутрішнього, містичного голосу „*daimonion*“, не хоче жити по людськи з Іреною, яку неясними обіцянками заманив до себе, використав і далі ще хотів її використовувати як звичайну річ. Він робить се тому так, бо у нього розум не функціонує правильно; хаос у думках, нема тут сконцентровання, брак розваги і застанови, а до того домінує в його уяві надмірно гордовите, обожане, індивідуальне „я“. Все се — признаки хоробливості. Аномальність і хоробливість показує нам ціле його життя і артистична діяльність. Заєдно невдоволений

собою і своєю роботою. Нервово кидаєть ся туди й сюди. У нього люде — се ідіотична череда, самі зьвірі. Се зопсутий духовий каліка. Бо правдивий герой, що ясно поставить перед собою ідеал життя, уживати-ме всіх сил і відповідних, логічних средств, далеких від туманного містицизму, аби дійти до мети. Він може мати багато перепон, може несвідомо й помиляти ся. Перепони можуть знищити, зруйнувати його, а навіть можуть зігнати його із світа без довершення задуманого діла, одначе ми бачимо, що він міг се зробити, бо се здорова людина з належними силами, що робить все по якимсь логічним правилам і етичним засадам. У Рубека нема того. Тут наруга з людей і з себе. Висьміває юрбу, череду, бо вона купує його твори, навіяні „хитрістю“, яких не розуміє, і дає пагоду творцеві попивати шампана, ставляти віллі і поринати у змисловости. На світі, по його думці, все дурне, глупе, „придавлене, беззвучне“. Люде живуть лише в такому світлі, яке кидають ліхтарки зелізничних кондукторів. Одначе доля сих людей йому байдужа, бо се „глупа череда“, сказати-б терміном Ніцше, а він безоглядний індивідуаліст. Його ідеал і одинока ціль — бути артистом і проводити життя „у соняшних промінях і красі“. Ідеал, а радше плян праці дуже примітивний, загальний, неспрецизований, неозначений. У всіх творах Ібзена є герої, що йдуть „до вершин“, до „соняшних промінів і краси“. Але в чім лежить суть тих вершин, які вони, та на яких принципах, на яких підвалинах основане буде життя у соняшних промінях — сього автор не вказав ані в одному творі. Се езотеричні фрази, тоб то зрозумілі лише вибраним одиницям і більше нічого. По при се все йде безоглядна, але безнадійна критика сучасної суспільности; критика для критики; критика, що руйнує все, а нічого не будує. І Рубек хоче чогось, та докладно не знає, чого бажає. До сякої такої проворности доходить тоді, коли вже став трупом, коли стратив сили розгульним життям. Та і передмогильне „воскресенє“ має характер більш фізіологічної пристрасти, ніж вишого, духового чинника.

На Ірені справджуєть ся афоризм Ніцше: женщина в пімсті і любови більш варварська, як мужчина¹⁾. Се вповні хора, аномальна особа. Її вчинки справді варварські. Вона вбиває людей наче мухи або комарі. Інстинкти ходять в неї пустош і устрою-

¹⁾ Jenseits von Gut und Böse. — Sprüche und Zwischen spiele.

ють собі оргії; воля не має над ними сили, а зрештою вона не придержується ніякої етики. Її відносини до Рубека неясні, наглядно натягнені до поставленої автором тези. В Ірені дав нам Ібсен образ жінки, на якій поповнено тяжкий, великий гріх. Ірена була чоловіком, людиною, значить, мала повне право на самостійний розвиток свого „я“, а вона те „я“ віддала артистичним цілям і забаганкам Рубека. „Я була тоді чоловіком! І я мала жити, аби жити — і сповнити людську долю. Глянь, я все те полишила, — покинула, аби себе підчинити тобі. — О, се було самовбійство; смертельний гріх проти самої себе. Того гріха не зможу ніколи вже направити... Я повинна була привести діти на світ. Багато дітей. Справдешніх дітей. Не тих, що переховують ся в гробах (музеях). Се було-б моє призначення“. „Вона чула себе освяченою святістю штуки, а заразом зганьбленою змисловим зором чоловіка, що не став її мужем. Сей душевний розлам зруйнував її духа“ ¹⁾. Вчинок Рубека, що покористувався людським „я“ до особистих плянів, є в очах Ібсена безмежним проступком. Та сей проступок можна було направити зараз в почині. Прещінь Ірена від самого початку виступає свідомою людиною. Треба було розкрити очі фантастичному мрійникови Рубекови, як має уладнати життєві відносини зглядом дорогої йому особи. Адже і в його грудях заворушили ся людські чуття, бажання і потреби. „Деж ся твоя огниста пристрасть, каже Ірена в часі воскресення до Арнольда, з якою ти боров ся завзято, ся пристрасть, коли я стояла вільна перед тобою — як воскресена жінщина?“ Тільки не було кому справити се все на властивий шлях. Повинна була те зробити Ірена. Правда, жіноча гордовитість і несміливість не дозволяли їй на се. Одначе коли ми зважимо, що Ірена відкриваючи повні свою наготу, переступила границі сміливості і соромливості (по нашій думці неможливі границі, бо жінщина, чи то еманципована, чи то неосвічена, а навіть зопсута, має означені природою межі, поза котрі не перейде з огляду на жіночість і соромливість, хіба в приступі божевільства), могла отже також і тут побороти свою гордовитість і навести грішника Арнольда на путь праведних. Ми в її захованню добачуємо суперечність. Ірена заявляє опісля, що була-би вбила чоловіка, що доторкнув би ся її чистоти, а що Ру-

¹⁾ Павло Шленгер: Передне слово до IX. тому творів Ібсена.

бек не діткнув ся, отже вона хотіла його вбити за те, але не вбила Арнольда, бо він був уже мертвий, тому полишає його і йде вбивати невинних людей, мстить ся на інших, а властивого винownika карає тим, що забирає йому „ключі — товчок“ творчости. Від тепер мусить він шукати моделів між глупою, дурноватою юрбою. Величні замисли пропали; портретує череду так, якою вона є в дійсности. Ся вірність зображення дійсности має бути пімстою за те, що Ірена забрала ключі до його скарбівні. Коротко: мотиви, під напором яких могла Ірена покинути Арнольда і зійти на шлях проступків, — слабкі. Неоправдані також жалі Ірени, що не стала матір'ю. Мала діти і повбивала їх. Чесна, нормальна здорова жінка ніколи не зробить того, хоча б се були діти від жорстокого вельюба.

Що тикаєть ся буденних осіб Маї і Ульфгайма, то автор посьміяв ся сердешно над ними. Їх бажанє життя і волі з'осередковуєть ся в змислових роскошах. Обережно зазначив се також проф. Др. Альфред Ф. Бербер¹⁾: „Артистови Рубекови протиставив Ібзен мисливого Ульфгайма, абсолютне противенство артиста, досконалого звіря-чоловіка і мужчину (Thiermenschen und Mann). Сей як раз є тим, чого бажає ненаситна жінка Рубека, бідна мала Мая, якій він підпомагає на свій і її лад до втіхи і волі. Воно виглядає, немов би Ібзен хотів сказати: нужда, смерть і прокляте тяжать на тій пересічній релігії життя, де нечисто мішають ся звіринність і духовість. Вони нездібні йти відважно тим шляхом до низин, на якому ратує Ульфгайм Маю, ані шляхом до соняшних вершин, по якому Рубек і Ірена йдуть у обійми смерті“. Мая стрінула Ульфгайма; сей вповні відповідає пристрастній її вдачі. Полишає Рубека і йде за мисливим, аби вдоволити розбурханій крові. У Ібзена наскорі жінки і любки полишають своїх товаришів і прилучують ся до інших. Мая гуляла по лісовій гушавині, по дебрах і скалах з Ульфгаймом, а вкінці говорить до нього; „Я вже доволі наситила ся вами і вашим товариством“. Тепер хоче вернути на долину. На горі над безоднею стрічають Рубека і Ірену. Ульфгайм перестерігає, аби не йшли далі в гори, бо там небезпека. Висші люде не послушали. Розпрощали ся і розійшли ся уживати життя. Одні в долину, другі до вершин. Беручи річ з науково психологічного боку, ся надмірна жадоба життя

¹⁾ Wiener Wochenschrift die Wage Nr. 1. 1900, стор. 10—11.

у Арнольда, Ірени, Ульфгайма і Маї — се симптоми хоробливості, бо вона головно концентрується в безсоромній змисловості; се патологічний сексуальний стап. Сексуального материялу за багато в тій драмі, як звичайно у модерністів. Що до замітки д. Бергера, скажемо від себе, що нужда, смерть і прокляте тяжать над усіма введеними особами. Безнадійність, безвиглядність, фаталізм — інтегральні чинники містичного світогляду Ібзена. Чоловік може стати до боротьби з долею, одначе з неї малий хосен; чоловік робить плани і хоче їх здійснити, але з тої роботи виходить щось противне і суперечне до задуманого плану, бо доля запровадить його на перехресні, таємничі стежки, де стратить сили, заки дійде до ціли. Иноді перед самою смертю пробудить ся, та вже за пізно починати діло. Арнольд і Ірена пробудили ся, найшли ключі до артистичного діяня. Та що з того! На вершині вже годі стояти і робити; нема сил, довго були трупами. „Се, що годі привернути, бачимо аж тоді, коли — ми мертві розікриємо очі“... Справдешня, велика робота — се вже „сонні мрії. Пусті — мертві мрії“. Для них тепер лишається ся „забавка, забавка, — тільки забавка“, значить, можуть жити, але без помітних вчинків. Воскресенє Арнольда і Ірени перемінюється ся швидко знову в небутє. Треба їм сказати: *Pax vobiscum*.

Кінчається ся 19 ст. Два індивідуалісти Толстой і Ібсен дали світові під однаковим титулом нові твори. Про „Воскресенє“ Толстого була вже мова в Л. н. Вістнику. Ібсен робить огляд літературної своєї діяльності. Творить епілог. Реасумує тут свої артистичні змагання. Ми чуємо вперше помітні слова, що і на землі, між людьми є щось велике, святе, чим треба дорожити. А тою святістю є „любов сього світа — сього дорогого, чудового, повпозагадкового світа“. Висновки реасумованя такі: між штукаю і житєм, любовю і штукаю мусить бути повна гармонія; усі ті чинники повинні стояти з собою в тісному звязку. Тут потрібне взаємне „доповнюване і вповнюване“. Житє має свої права і закони, чи то універсальні, чи то індивідуальні, яких не можна нехтувати, але з якими треба числити ся. На людей мусимо дивити ся людськими очима, а не очима екстремного артизму, а ще менше очима безоглядного індивідуалізму, що відкидає всякі права і етичні засади, а дає повну волю розбурханим пристрастям, найдикішим забаганкам поодиноких осіб. Ібсен дивив ся також на житє і людей крізь призму безоглядного індивідуалізму, тим

то помиляв ся дуже часто в зображуванню людського життя. Свої похибки оправдує в останньому творі тим, що він поет, тоб то, що давав безмежну волю своїй фантазії і мріям. Видко се із слів Ірени до Арнольда: „Ти поет — бо ти без сили і волї, повно в тебе абсолюції для всіх твоїх учинків і гадок. Вперве замордував ти мою душу — а опісля змодельював себе самого в жалю і каятю й самообжалуваню, та гадаєш, що тим ти все вирівняв, направив... У тому слові (поет), мій приятелю, лежить уневиннене. Абсолюція, що простягає плащ на всі твої похибки“. Справедливо каже Альфред Керр: „Сей твір є глибоким, повножалісним голосом життя. Сьпів мертвого до життя. Тужне, соняшне величання минулих днів... Наш старий творець сьпіває поезію злуки (Gesellungsproesie). Наймогутнійший є сей, що стоїть у двійці (zu zweien)... Фавст умираючи бореть ся за спільність людей; Ібзен кінчає окликом злуки, спільности“¹⁾. Щож ви на се, панове модерністи, парнаристи, декаденти, гідропати, вібристи, символісти, дияболіки, імпрессионісти, інструментисти e tutti quanti? Невже й ви зачнеєте обрахунок своєї діяльності робом найчільнішого між вами? Мабуть ні, бо не маєте що рахувати.. Ви й далі будете пописувати ся буйною вдачею божевілля, огнистою пристрастю, дикими, бурливими захватами, пустими мріями, туманністю, еротомапією, цинізмом, наругою; будете нищити, руйнувати все, розумієть ся, чудернацькими фразами; будете божевільно кидати ся туди й сюди, а опісля пошукаєте спасеня в склянці пончу і алкоголю, та в культі змисловости... По вашій думці — „nur die Lumpen sind bescheiden“. Суть модернізму, якого проблиски видко вже і в українсько-руській літературі, зосередковуєть ся в божевільній філософії Ніцше, котру можна назвати теоретичною синтезою всіх модерних відтінків. Огляд ської філософії подамо невдовзі у Літ.-Н.-Вістнику. А тепер на закінченє нашої оцінки скажемо, що останній твір Ібзена відзначаєть ся незвичайною поетичністю. Техніка майстерна. Діяльогн швидко розвивають ся; нема фальшивого патосу, ані шумної реторики, як се буває у нивших модерністів. Уся сила, „ціле вражівє, як влучно каже Георг Герман, основане на кольористичних приманах, на колірах і на-строю“²⁾.

¹⁾ Neue deutsche Rundschau. Februar 1900. Heft 2.

²⁾ Beilage zur Allgemeinen Zeitung. Jahrgang 1900. Heft 2 (Nr. 5—9).

ПОЕТ ЖІНОЧОГО ГОРЯ.

О. М. КУЛІШЕВА.

I.

Минає сорок років з того часу, як почала працювати в нашому письменстві Ганна Барвінок, инакше А. Нечуй-Вітер. Так прозвала себе в літературі відома кожному прихильникови рідного слова авторка гарних народніх оповідаць, Олександра Кулішева, сестра Василя Білозерського, колись редактора „Основи“, і друг-жівка славетного Павтелеймона Куліша.

Олександра Михайлівна Кулішева*) народила ся 23 квітня 1828 року на хуторі Мотронівці під Борзною в Чернігівщині — там, де вона й досі живе. Хутір сей осадив батько її Михайло Білозерський серед старого гаю. Се була предківщина його жінки Мотрони Василівни, — тим і хутір, на честь її, названо Мотронівкою. Змалку дівчина тяжко недужала на золотуху, але-ж видужала на втіху всієї сім'ї, що вельми її любила. Батько й мати дуже любили свою найменшу дочку, і з братами й сестрами жила вона у великій злагоді й любови з самого малечку.**).

*) За відомости життєписні мушу дякувати самій високоповажавій письменниці: користував ся я також і з коротенького життєпису її друкованого в „Історії літератури рускої“ проф. О. Огоновського.

**) Одного разу, як сестри вже вчили ся, старша сестра її Надія за-педужала гарячкою, і в неї вилізло волосє, то вона соромилась іти на екзамен, надто, що Білозерських рід пишав ся гарними косами. Щоб зменшити горе сестринє, менша сестра зважила ся відрізати собі викохану косу. Ніхто не згодив ся сього зробити, вона пішла й відрізала сама.

Батько нашої письменниці хоч і вчився у київській духовній академії, про те залюбки читав Вольтера і своєю освітою й розумом високо стояв серед тодішнього малокультурного борзенського панства. Він був повітовим комісарем і шляхетським маршалом. Мати її — з поважного між папами роду Риб і Сялевичів, дочка козацького сотника, була людиною серця м'якого, поетичного, розуму з роду високого, а над усе премудра господиня.*) Вона любила читати романи В. Скотта в перекладі, звісно московському, з французької мови.

Та хоч і вельми панська господа була в Білозерських, навіть аристократична як на Борзешчину, та всеж у сій сім'ї педагогічно відійшли від простолюдності і звичаями й мовою. Сама Мотрова Білозерська любила рідну мову, кохалась у старосвітських піснях та народніх переказах з тими звичаями, що єдали давніх українських панів з мужиками, любила й українське, тоді ще вбоге, письменство. Шанувна письменниця і тепер згадує, як мати звеселяла їх цікавими українськими казками і чудовими піснями народними. Від неї, мов спадщиною, відібрала О. Кулішева снагу до такої розмови з простолудом, що хвалять її за се так: „Слово мов тобі з уст виймає“. Та й батько її так уславився проречистим своїм словом, що картярі карти, а молодіж танці кидала, щоб його послухати.

Щасливе життя дівчині потьмариває смерть батькова, що над усі діти любив маленьку Лесю: він умер, як їй було п'ять років. Мати її, пішовши заміж чотирнадцяти років, тепер зосталася вдовою з шістьма синами й трьома дочками (одна з їх уже пішла заміж). Треба було дбати, щоб усіх до розуму довести.

Лесю спершу учено дома. Читання й писання вчила ся вона в слуги кріпака, такого педагога давньої дяківської школи, що як добрався до паниці, то показував панночці й про дубець, як він до неї „ближниця“, аж поки мати, прислухавшись, заборонила старосвітському педагогові користуватися при науці з березової каші. Тепер треба було дбати про дальшу освіту, і мати мусіла відвезти шестилітню дочку з середньою сестрою Надією до своєї приятельки, також удови, полковниці Ольги Козакової в її сільський пансіон (у селі Кропивному, Прилуцького повіту, в Полтавщині). Козакова вчила ся в так званому „Смольному монастирі“,

*) „Історія літератури рускої“ О. Огоновського, III, 1, 282.

мала одну дочку і не хотіла за очі її віддавати до науки, то вчила сама, а щоб дочці охотнійше було, прийняла ще девять панночок як товаришок їй до науки й дитячої забави. Про сьїх панночок згадує Кулішева з великою пошаною й любов'ю, а про її побут як про щось величне, панське. Жити їй там було дуже гарно. Учено їх, як звичайно тодішніх панночок, французької й німецької мови, співати, грати на фортеп'яні і танцювати (на німецьку мову їздив окремих учитель, також на музику й танці). Шановна письменниця згадує, що її віддано до пансіону більше на те, щоб сестра не пудьгувала сама, а вчила ся вона мало.

І в сій сім'ї були симпатії до українського слова. Хоч пані Козакова й була взором доброго тону по всій провінції, та любила українські пісні і почитувала залюбки Котляревського, Артемовського Гулака та вірші В. Забіли, сусіди й родича Білозерських. Але читала тільки в своїй хаті, а не при панночках. А панночки підслухали те, та Надія Білозерська і почала розмовляти по українському. Дочула ся пані Козакова і дарма, що мала симпатії до української поезії, а таки заборонила панночкам розмовляти по мужичому, та й почепила Білозерським на шию дощечку з написом: „Pour avoir parler russe“.*)

Та не судилось дівчині довго зазнавати гарного життя й науки у Козакової, бо ся пані несподівано вмерла, і на тринадцятому році Леся Білозерська повернула ся до дому. Трошки потім вона побула в пансіоні Прінцлейна в Конотопі, та його скасовано; трохи повчила ся у Німкині-вчительки, що взяла її мати до себе до дому; але вся освіта її скінчила ся, як їй був чотирнадцятий рік.

*) Такій неконсеквенції не треба дивувати ся: хоча в рідному слові й була привада й солодощі задля тих, хто не втратив смаку до його; та обмоласленому всім російським ладом панству всеж се була мужича мова. Не диво, що тоді так було, коли й тепер, як уже осіяло нас сонце Шевченкової поезії і принадно-чарівними голосами озвали ся серед нас иньші наші прозаїки й поети, як уже сотворили ми свою науку й публіцистику, — всеж можна раз-у-раз побачити варіації історії з панею Козаковою. Наші так звані „українофіли“ хоч і шанують українське письменство, а часом і самі до його рук прикладають як талановиті й видатні діячі, та до дітей не озвуть ся й словом рідним, а вчать їх говорити тільки по московському, сором національний забувши. Годилось би тим людям, що сором сей відчувають, не тільки дбати, щоб у своїй сім'ї не впосліджувано рідної мови, а й иньших нахилати до того-ж. — Прим. авт.

Змалечку вона була вельми охоча до господарства, а тепер і зовсім до його прихилилась, пособляючи матери. Учила ся хазяйства за приводом старої ключиці Уляни, що вельми її любила. Се та Уляна, яку вславив Куліш, списавши про неї ідиллічну поему „Ключниця Уляна“. Повсякчасні зносини з народом дали панні Білозерській змогу добре вивчити життя нашого народу. „Тоді, — як каже Куліш, — здобула вона собі скарби простолюдного побуту, що розсипані так щедро в її оповіданнях на здобич і самій етнографії“. А старша її сестра любила читати В. Скотта і розказувала меншій всякі кращі його романи. Слухання з живих уст надало Олександрі смак до живої народньої мови. Але тоді вона, звісно, і в голову собі не клала, щоб стала колись письменницею.

Господарство, слухання В. Скоттових романів, співання (вона дуже любила співати) та часом який провінціальний бал, на який вона їздила з старшою сестрою, — таке було життя.

Нова відміна стала ся, як у літку, здається 1843 року, приїхав у гостину до Білозерських товариш брата нашої письменниці Василя, потім редактора „Основы“. Сей товариш був П. Куліш.

Знайомости Кулішевої з Білозерськими до його одруження було три роки. Він часто до їх їздив і мав у їх павіть окрему задля себе світлицю; там він писав, між иньшим komponував „Чорну раду“.

Олександрі Білозерській було тоді ще тільки п'ятнадцять років, і Куліш, здається, спершу більше цікавив ся її старшою на два роки сестрою. Але він написав їм історію України, змалював дев'ять портретів гетьманів і подарував се обом сестрам. Тимчасом старша сестра пішла заміж, а менша хоч і мало що з Кулішем розмовляла, — він бо здавав ся їй людиною з иньшого, вищого світа, — зацікавила його своїми листами до брата Василя; сей давав їх читати Кулішеви. Одначе мати не схотіла віддати дочку за його, бо не мав доброї поали. Він поїхав, але за рік повернув ся з Петербурга по дорозі за кордон 1847 року. Тоді вже мати згодила ся. Спершу він хотів, щоб їх тільки заручено, але, перевочувавши, доміг ся, щоб повінчано. Вінчання відбуло ся 22 січня 1847 року в селі Оленівці (біля Мотронівки). Боярином був Т. Шевченко і довго, кажуть, беріг він тую квітку, що пришилила йому молода. Як повернули ся молоді від шлюбу до дому, то Шевченко, здоровкаючи ся з молодою, промовив словами народньої пісні:

Чи ти царівна, чи королівна?

А молодий відповів, жартуючи:

— На чужій коровай очей не поривай да собі дбай.

Безмірно щаслива пара виїхала в купі з Василем Білозерським до Варшави, щоб ізвідти простувати за кордон: туди посилали Куліша Академія наук.

Але се був рік 1847, рік, який найкращий цвіт нашої інтелігенції розпорошив по тюрмах, по засланнях...

Ганна Барвінок.

Нема потреби переказувати тут історію Кирило-Методієвого братства: про неї широко оповідувано в життєписях Куліша, Костомарова, Шевченка та по інших писаннях.

Куліша арештовано в Варшаві і повезено до Петербурга. Олександрю Кулішеву нахилило їхати до дому, давано навіть скарбові гроші на се, але вона поспішила ся туди, куди повезено її чоловіка.

А там тяжкі часи слідства, зобачення з дорогою людиною в тюрмі...

Далі — заслання в Тулу...

Життєпись високоповажаної письменки міцно сплітається з життєписом її славетного чоловіка.

Ми бачимо її то з їм у купі — в Петербурзі, за кордоном, на Україні; то матеріальні обставини примушують її лишатися самій на хуторі і господарювати, поки Куліш допевняється по столицях заробітку, то що. Вона здавна була доброю господинею, і її господарський хист став їм обом у пригоді підчас грошової скрути й недостатків.

Скрізь ми її бачимо щирою подругою невспущої українському діячеві.

Вернувши ся 1883 р. зо Львова, Куліші оселили ся в Мотронівці. В своїй самотині, скрашаючи життя одно одному, вони обое працювали задля українського письменства; за сей час поскладала О. Кулішева більшість своїх творів (чимало ще в недрукованого), хоч і мусіла, як і завсїгди, більшу частину свого часу віддавати на господарство, з якого вони жили.

Безмірно тяжка втрата того, хто був Олександрі Кулішевій найвищим ідеалом людини, хоч і страшно вразила її, та не вбила в її ні живого почування, ні сили. Проминув час, і талановита письменниця знову вернула ся до письменства. Останніми часами вона з великою енергією випускає одно по одному твори свого чоловіка в Росії та в Австрії.*)

Вона готує видання й своїх творів. Се буде добрий подарунок нашій громаді: кожне зможе відразу познайомити ся з переважними її оповіданнями. А то тепер деякі дуже важко знайти через те, що друковано їх по старих, давно випроданих виданнях, а деякі ще й недруковано.

Спробую схарактеризувати письменницю хоч з того, що міг прочитати.

II.

Року 1860 в альманасі „Хата“ видрукувано два перші оповідання Ганни Барвінок: „Лихо не без добра“ та „В осени літо“.

*) Хто знає, як важко добивати ся чогось серед наших цензурних і громадських умов, серед байдужости нашої інтелігенції, той зрозуміє, що не мало діло робить пані Кулішева і сими виданнями.

В передмові до їх Куліш розкажує, як повстали вони. Авторка чула розмови селян і селянок, та й позаписувала їх. Та й сама високоповажана Г. Барвінок, у своєму листі до автора сієї розвідки так саме оповідає про початок свого писання: П. О. Куліш прохав її і навчав записувати те, що бачить і чує вона круг себе.

Таким побитом Г. Барвінок своїми оповіданнями дає нам правдиві записи про правдиве народне життя.

Чи можна-ж їм у всьому доймати віри?

Кожна людина приймає факти життєві і розуміє і вияснює собі по своєму. На одно в неї око є, а на друге нема: одно помітила, а другого не змогла добачити, а може без того недобаченого вона зовсім неправдиво вияснить собі й добачене, да так і людям розкаже. Як діється що серед купи людей, то кожен з тієї купи бачить зі свого пункту і приймає бачене тільки зі свого погляду, а того, що інші люди добачили зі своїх місць, він не знає. Інший може на такому недоброму місці стоїть, що йому і мало й погано видко. Через те кожна людина може побачити не всю правду, а тільки частину правди. А прийнявши ту частину, зрозумівши її по своєму в своїй голові та переказуючи потім її людям, чоловік переказує вже не те, що справді було, а те, що вітворилось у його в голові з поводу баченого й чутого; він подає щось уже по своєму перетворене, — не об'єктивний факт, а суб'єктивний твір. І то тоді, коли хоче ніби то фотографувати дійсність.

Щож до списування з народнього життя, то тут ще й інші труднації додають ся. „Не всяке з письменних, — каже Куліш, — вибере до дружньої розмови красомовну просту людину, не всяке й до себе принадить по братерськи, бо до того потрібні не ласкаві слівця, не гроші або подарунки“, — до того треба — се вже я скажу — такого вже хисту та вмилivosti. У Г. Барвінок, на щастє, такого хисту й умилivosti чимало виявилось, — тим і маємо ми її оповідання.

„Ще-ж сього мало, — каже далі Куліш, — треба ще вміти вибрати, що записати з яких річей, а що й відкинути. Не кожен бо з сих красомовних простих людей слово до слова, як чисте золото до золота спле. Треба зробити гарний вибір, тоді й буде пше-ниця без полови й куколю“.*) І Ганна Барвінок робить такий

*) Хата, 94.

вибір, а вибір знову річ суб'єктивна: що один візьме, те другий покине. І в самої нашої авторки вибір буває не однаковий: в одному оповіданні вона дуже вибирає, відкидаючи все зайве, до теми не-належне, в другому заховає багато побічних подробиць, не зв'язаних органічно з тією річчю, про яку мова. Іноді в неї майже або й цілком самостайна творчість (*Перемогла*), іноді се за малим не такі записи, які бувають у фольклористів (*Правнучка бабги Борця*).

Ото-ж, коли зважити те все, то й зрозуміло кожному буде, що й таке „друкування з записаних річей людських“ всеж має в собі багато суб'єктивного в малюванні народнього життя. Хоча треба сказати, що в Ганни Барвінок такого суб'єктивного менше, ніж у якого иньшого з наших письменників. Свое намагання до об'єктивізму вона доводить часом до того, що, на шкоду артистичній обробленості твору, подає нам трохи не стенографічні записи з розмов своїх сільських знайомих. От через те, завсідги маючи, як неминучий коректив, на бачності всі ті обмеження, про які згадувано вище, можна оповідання Г. Барвінок студіювати як вельми кошовний і правдивий матеріал задля характеристики нашого народнього життя. Ще й тим сі невеличкі малюночки мають велику цінну, що авторка придивлялась до народнього життя і малювала його за довгий період — років сорок: почавши ще за кріпацтва та аж до сього часу.

Щож саме малює Г. Барвінок, які факти з життя подає вона нам до уваги, до нашого радіння чи сумування? Вона не малює ні широких громадських рухів, ні палких вибухів народнього почування, — вона спеціалізувала ся на сім'ї, на сім'йовому житті. Є в сього винятки, да вони невеликі. А в житті сім'йовому вона найбільше зважає на життя жіноче, на жіноче бідкування, показуючи нам тяжкі сльози жіночі, що зрідка тільки, на цедовгу хвилину, висихають задля короткого щасливого усміху.

Як сама жінка, Г. Барвінок ліпше, ніж письменники-мужчини, сягає в глибину жіночої душі, в глибину душі коханки, сестри, дружини, матери... Через те в її оповіданнях маємо вельми кошовний матеріал до зрозуміння психіки української жінки-селянки.

Як читаєш одно за одним сі прості оповідання про жіноче горе, то не можеш не подумати: скільки працьовитости, терплячости, сили, енергії заховано в сій простій, неосвіченій жінці! Робота зранку й до вечора, в початку життя й до кінця, робота

часом серед голоду й холоду, серед штурханців від свекрухи, від п'яного чоловіка, від хазяїв! Прочитайте П'яницю.

„Бє він мене, аби я озвалась, що люде роботи нанесли, — може-б він що вробив. Коли не кулаком, то словом присвоиць. Нікого й соромитись: нас двоє. Що дня вже за мене береть ся... Бє і не до загину... Коли яка копійка йому трапиться, він у тій беседі її й посадить... Сидить у шику, не йде до мене... Позичу було грошей, та й віддам своїми... Було кажу: „Слухай, Грицю! як ти пусто йдеш, то й я пусто піду!“ Він мене коромислом як опереже!... А я другою дівчиною ходила... Усе, що мала, — позакладала, то попродала.. Заходив ся: моя хата! Та ще затіяв її продавати. Я пішла до громади просити, щоб відстояли, а послі і до судні. Ну, вже він мене колінчив, колінчив після сього...“

І так усе життя, усі дві в житті! Від такого життя тікають, вішають ся, топлять ся! І одначе-ж вона витерпіла його, виходила і подоводила до розуму дітей, надбала в скриню дочкам і його, п'яницю пропащого, годує. Скільки сили й енергії треба задля сього?

Або от тая молодиця, що оповідає про свою боротьбу, про „молочу“ боротьбу (в оповіданні Молодича боротьба). Сирота пішла за кріпака і панською помийницею її звали. Щастє розбито з початку: чоловік і двоє дітей померли. Віддала тітка за другого, і не попитавшись, чи хоче: пхить за першого! Своєї хати нема, живуть у сусідах. А от їх багатство: „У сїнях стоїть кіш із борошном; на горіщі два вінки цибулі, рукавець пшона; гарбузи під полом у хаті, у торбочці губ трохи сухих та й сїмня трохи на коржі баба сповитуха дала онукам“. Замість стола — скриня... Сковороди не було, дак подарував „уюшку“ панич Коровай: вушко відбили, то й є сковорода. Що дня в тяжкій роботі, а ледви вистачає заробітку на те, щоб не ходити голодними та роздягненими. Мабуть у такому некельному житті засніділа, цвїллю зацвїла душа й розум у сїєї молодиці. А от що вона каже: „Я з долею та й з людьми боролась, та вїби й гірку долю поборолала і людський недорозум“. Се не пригпїчена, півмертва, — се жива й енергічна душа озивається тими словами. І справді не вбило її все те лихо й бідування, щоденне побивання за шматком хліба не придавило розумової роботи. У сїєї молодиці свій, на цілком свідомих підставах опертий погляд на те, як треба жити, як поводити ся з людьми, як виховувати дітей! Ціла теорія виховання

дітей, і вона додержує тієї теорії. — Читайте Королівщину, Не було змалку, не буде й до останку, Лихо не без добра, В осені літо — скрізь жінка наша вражає своєю енергією і душевною силою. Вичитаєш в Лихо не без добра історію тяжкої праці і неволі сирітської і здивуєшся, в купі з Кулішем, яку „тиху, ясну душу винесла з під чужої кормиги“ героїня оповідання. А Не було змалку або Перемогла — се поеми жіночої енергії, сталости й вірності своїй меті! Жінки з такими вдачами стають героїнями — там, де є місце героїству. У нас сього місця нема...

Такі жінки мусять бути розумні. В оповіданнях Г. Барвінок жінка наша дуже розумна і з вельми розвиненим поетичним почуттям. Се зараз і з мови видко — дотепної, виразної, образної. Як вона молода й весела, то так і силє іскри дотепу — от як Параска Духанівна (Хатне лихо); коли вона поважна — як он Харитина (Перемогла) або героїня Молодичої боротьби, то з її уст чуєш добру, розумну науку. Вона знає, який вплив мають на людські думки твори людського розуму. Героїню *Королівщини* страшно зраджено, і вона живе з байстрам у хрещеного батька, а той докоряє їй, що вінок утратила. Вона міркує: „Хиба-ж воно (дитина) не божий твір?... Та щоб доняти як небудь хрещеного мого, — а він був собі побожний, що й казати! — от я, щоб його навести на праведнійшу думку, взяла й зложила тихцем пісню про таку-ж, як і я, нещасливу людину, про Уляну Сотниківну, що втопила свою дитину-безбатченка“. Заспівала вона —

— Що се за пісня? чи не про Уляну Сотниківну се вже приложено? — обізвав ся старий з нехтуванням.

— А вже-ж, — кажу. — Бачте! Я не пішла робом Уляниним, а дитину викохала, як, — мовляете, — „душу живу“. (А він, царство йому небесне, було й з Біблії сьвятої мені почитув).

От і годі з того часу прижитим мені дорікати.

Здаєть ся, що слухаєш зовсім інтелігентну людину. Тільки як згадаєш наші чудово-поетичні пісні, проняті благородством та інтелігентністю почування, та догадаєш ся, що авторки їх не могли-б їх скласти, як би самі не мали в почуттях тієї інтелігентности й благородства, то тоді згодиш ся з авторкою, що се говорить „проста мужичка“. — Ся наша проста мужичка хоч і побиваєть ся серед недостатків, серед тяжких обставин малокультурного

життя, але від неї завсїгди віє поезиєю. Праця і пісня не розлучають ся в неї ніколи. І навіть щоденна мова в неї здебільшого така образна, така поетична, що непомітно переходить у пісню.

„Підеш на музики, та вернувшись як почнеш плакати, в сиру землю битись!... Люде веселять ся, долю мають, а ми робимо і годимо, та нам і сьвіт здаєть ся не сьвітить. Дівчата як ті бджілки гудуть: бо в їх думок веселих багато, надії та надії. Як та веселка цвітами процвітає.. А нам і вбиратись не вільно. Дарма, що в скрині як налито, землі важко, а ми в старому йдемо, мов з довгою рукою старці під церкву, — йдемо дивитись на людей, як вони веселять ся“.*)

А от як говорить безщасна „русалка“ Олена Дідусівна: „Ох, та й тяжко-ж мені споминати про моє щастє, панїєчко моя! Мабуть чи не важче, нїж про нещастє. Бо в нещастє сама я вбрела і вплила, нїхто не підпирив мене, а щастє втекло хутко, мов та пташка, що крилечками стрепенула, в темні луги полинула. Слухайте-ж бо таки, не ронїте доброї сльози, не вважайте на мене, що я, дурна, плачу“.**)

Ще мало-небагато і се буде — пісня.

Висока і чиста поезія єднаєть ся завсїгди з благородством душі, і се благородство, що завсїгди живе в кращих жіпочих душах нашого народу, дозволяє неосьвіченій, некультурній, як то кажуть про таких, промовити цілком сьвідомо слова: „Честь милїйша жизни...“ ***)

Яке-ж сїмйове життє в нашої жінки і як вона на його дивить ся?

Тут поезія й проза так щиро поєднали ся одно з одним, що часом не можна показати, де кінчаєть ся одна, де починаєть ся друга. Що може бути прозаїчнїйше за одружїння героїні Лихо не без добра? Вона його ніколи не бачила, мовчки, без нїякого протесту пішла за його з примусу, а він — „бачив, — каже, — на полі, як жала; вяже добре; а тут люде нараяли женитись; я й оженив ся“. Оженив ся через те, що добре вяже. І життє в їх таке просте, буденне. От як вона сама про се оповідає:

„Гомонить він до мене, а я — усе мовчу. Воно поміж народом пленталось, да й бачило доволї, дак і говорить до мене,

*) „Квітки з сльозами, сльози з квітками“. Рада, II, 209.

**) „Русалка“. Кіевская Старина, 1899, VI, 91.

***) Рада, II, 208.

а я усе соромляюсь, усе мовчу. Я й роблю, да мовчу: і соромно мені, і страшно, і що воно, і як його!..."

Було чоловік устане да й будить мене: — Піди, каже, Галочко, подій корівку!

А я кажу: — Да я вже подоїла.

Або: — Ти-б пополола бурячки, Галочко.

— А я вже й повиполювала. Я все, все зроблю, да тільки не гомоню, — соромляюсь.

Отсе вже навісіля, як познайомилися, то ще було й його учу, як косити: „Оттак, кажу, оттак!“ Він був убогий собі сирота, усе ходив по наймах, у чумаках да в чабанах, дак не доводилось йому косити.

Бог йому споміг: він собі й хату розгорював, і люде його не цурались. Було поприходять зовні, сусіди, да посідають, балакають, то я й обізвусь; а то соромляюсь. От вони й почнуть:

— Да вона в тебе скоро впре. Бач, яка хистка.

— Ні, каже, ми її будемо жалкувати, то вона й буде в нас жити.

Еге, в сій буденній розмові про буряки, корови й косовицю чути полих поезії! Оттим то й дорогі нам такі оповідання: не важко змалювати поетично кипуче палке почуття або красу надзвичайну, — важко буденщину споектизувати.

Та вже-ж і не всім так нещасливо складається час кохання, час одружіння. В таких оповіданнях Г. Барвінок, як от *Хатне лихо*, *Вірна пара* бачимо малюночки иньшого кохання й одружіння. У найбагатших духово дівчат се почуття виростає осяйно-пишним, буйно-запашним квітом. Героїні *Не було змалку*, *не буде й до останку*, *Перемогла*, *Русалки* віддають йому всю силу своєї істоти, закрашають його всіми квітками своєї поетичної душі і поки живуть, поти всім своїм життям співають хвальний гимн могутньому, болісно-солодкому почуттю.

Подужано врешті всі перешкоди, з'єднала ся пара. Яке-ж у неї життя?

Усяке буває. Буває гарне, закрашене — навіть серед горя й убогства — одсьвітом вищого сяєва — от як у *Перемогла* чи в *Не було змалку* або навіть і в *Молодичій боротьбі*; буває темне, тяжке, з бійкою та лайкою, як нещасливим героїням *Хатнього лиха*, *Жіночого бідування* чи *Пяниці*. Звичайно жінка терпить тяжко, хоча иноді терпить і чоловік через жінку — чи через те,

що недотепна (*Вірна пара, Молотники*), чи через те, що невірна (*Половинчик*).

Неоднакові погляди були на подружжя серед народу з початку шестидесятих і в кінці восьмидесятих років.

Дід розмовляє з попом та й згадує, як він жив із своєю старою, що одно на одного ніколи не сказали й *ти*:

— І ви таки, шануючи вас та й Бога, батюшечка, жалуйте свою стару і не кажіть на її *ти*... (Наш дід і піп, Основа, 1862, IX, 101).

А сьогочасній Хвастик, нахваляючись бити жінку, каже:

— Так шкура на тобі й закипить! Ти моя: я тебе закупив за три копійки ще у твоєї матери.*)

Було у старовину тяжко жінці. Параска Духанівна дуже образила ся на свого хворого і запального чоловіка, що той, вернувши ся при людях до дому, не поздоровкав ся з нею, налаяв да ще й пугою за нею по дорозі, як на отару, ляснув.

— У нас, бачте, — виясняє оповідачка, — дома без людей хоч вязи зверни. Жінка як та голубка: хоч і тяжко наругу терпіти, а на самоті все знесе від любого чоловіка, покірпа буде; а при людях — і не посварись.**)

Тепер се зникло. В оповіданнях Г. Барвінок культурність нашого народу не пішла наперед, а подала ся назад: Хвастик (*Пяниця*) не соромить ся прилюдно ганьбити й катувати свою жінку, — ми вже бачили, яке її життя було. Таке становище примушує жінку обурювати ся проти прав мужчини над нею, проти тієї форми одружіння, яка є:

— На що Бог дав такий закон кріпкий? І роду й прароду закажу, щоб не ходили заміж.***)

Але і тоді, в старовину, і тепер одна риса вражає в нашій жінці: се величезна, безмірна сила всепрощення. Хоч як знущають ся чоловіки з Параски (*Хатнє лихо*) та з Стехи (*Пяниця*), але ніколи не здоліють подужати сієї сили. Історія Стехи — се історія прощення.

Воно стає саможертвою там, де справа зачіпає діти. Діти хоч і тяжка річ, як їх багато, але завсїгди дорога над усе нашій матери. Нема таких слів ласкавих, такого пестування любого, що

*) „Пяниця“. Складка, N 1, 198.

**) „Хатнє лихо“. Основа, 1861, X, 70.

***) Складка, N 1, 198.

його не виявила-б вона до рідної дитини. Задля дітей вона піде — як от Стеха — на всяке лихо, на всяке мордування. Та ся риса занадто відома, щоб іще я мав наводити приклади з оповідань нашої авторки. Але не можу обминути иньшого — не зазначити щиро-людяного погляду жінок з оповідань Г. Барвінок на покриток та байстрят. „Хиба-ж воно не божий твір?“ — каже героїня *Королівщини* про байстря, сама не знаючи того, до якого високого й широкого погляду на життя підносить ся вона сією думкою. А Стеха-мати: як їй тяжко було, що дочка вінок утратила — дівуючи, дитину появляє! Але-ж як вона зробила:

— А я її уже і не турбую, моєї бідної Катрусі, щоб уже благополучно знайшла.*)

Занадто вже гарні жінки в Ганни Барвінок — може скаже хто. Он Стефаник, Франко, Левицький, Григоренко иньших жінок малюють.

Не „занадто“ гарні, скажу я. Поруч з гарними малює Г. Барвінок і поганих — от як Онилчину матір (*Вірна пара*), „Половинщикovu“ жінку, невістку в *Лихо не без добра* та иньш. Та й найкращі з їх не минули того, що неминуче там, де вони живуть: розумна й поетична героїня *Королівщини* вірить у відьом, а енергічна вірна Харитина (*Перемогла*) певна, що шинкарь може чарами примусити її чоловіка ходити в шинок. Взагалі треба сказати, що сімйове життя Г. Барвінок малює сумними хварбами (чоловік бє жінку, невістка знущаєть ся з сироти, син зводить руку на батька і т. п.), а неосвіченість і некультурність народня раз-у-раз уражає не тільки в отих віруваннях, а і в ще сумнійших фактах, як отой, напр., що знахарі поламали ногу прекрасній душею й тілом дівчині Насті,**) або занапастили люде життя такий поетичній квітці, як Оленка — тільки через те, що вопа їм здавала ся русалкою (*Русалка*).

Врешті я скажу так: і в тому є правда, що каже Г. Барвінок, і в тому, що кажуть ті автори, які більше негативно малюють нашу жінку; а коли та правда з сією неоднакова, дак се тільки через те, що кожен малював з свого пункту: неоднакові пункти, неоднакове й видко. А розумний хай складає до купи та мирить проміж себе ті неоднакові, з різних боків роблені малювання, то може й витворить собі з їх правдиве розумінне про річ...

*) Складка, N 1, 211.

**) Рада, II, 205.

Гляньмо ще коротенько на головніші оповідання Г. Барвінок — на кожне окремо.

Почала Г. Барвінок друкувати свої писання в „Хаті“ 1860 р. Там бачимо: *Лихо не без добра* та *В осені літо*.

Про зміст першого я вже казав, а з погляду артистичності нічим не можна докорити се безпретенсійне, просте, але прегарне оповідання.

В осені літо — се старий удівець оповідає, як він у-друге оженив ся. Він дуже любив свою першу жінку, то його „смертельна нудьга брала послі покійної“. А тут баби: „Шукай, Іване, собі пари. Не довікуєш ти так віку. Се в тебе мабуть така натура, що самотою тобі не прожити“. І справді в його така натура. Він зустрів собі пару — Ольгу вдову. З великим артизмом і правдою малює авторка почування закоханого старого селянина:

„Чого-ж се воно мені так? Увесь той сум мов чарами відвело мені. І на возі мені не сидить ся... Лучше-б я пішов поміж нивами, по обміжках, слухав би, як жито шумить, іграє колосом. Що вже там ні говорить небіж, я його не слухаю, — у мене в оку жита, жита хвилясті... Таке мені привиджуєть ся, що Бог його знає й що, а сам такий чогось добрий-добрий зробив ся! І хочу здержатись та не вплиюсь.

— Оттам, — кажу, — небоже, в тебе хлівець зовсім сьвітить ся, а в мене два вози лози засталось від весни; приїдеш, так забереш.

„І сам не стямивсь, як вихопилось сєє слово.

— О, спасибі-ж вам, — каже, — дядечку!...

„Говорить, а я вже його й не слухаю, да іще думаю: „Живе коло мене убога вдова, розгорила собі мазанку з весни. Треба їй послати мірочок зо дві житця на новосілле та цяпринку в колодїзь їй упустити. У неї тільки хата нова, а хазяйства ніякого... здаєть ся, й курка не ходить; а города того крихта, що ні за що й рук зачепити старостю. Іще-ж, думаю, треба і старця божого, Архипа, допомогти... Думаю, а вона мені, отся Ольга, в перед очей не сходить...“ (168—169).

Здоровим молодим життям віє від сього ніби осіннього літа.

Сз Волини и Сз дороги (Основа, 1861, I та II) — писані по московському подорожні записи з українськими дняльоґами. В першому виразно змальовано постать кріпака Остапа, що його пан завдав служити Жидови при корчмі за сторожа і як Жиди

з його знущують ся; в другому цікава постать веселої, привітної, щирої вдови Гальки.

Сирітський жал (Основа, 1861, III) — перша редакція „Королівщини“; тут, між иньшим, змальовано в занадто прихильному світлі відносини панів до кріпаків.

Не було змалку, не буде й до 'станку — історія нещасливого кохання ніжної і благородної дівочої душі. Це одно з найкращих оповідань Г. Барвінок, достойне мати одно з найпочесніших місць у нашому письменстві.

Хитке лихо (Основа, 1861, X) — історія нещасливого подружжя, занепащеного життя — через негарну чоловікову вдачу. Мені здається, що, не вважаючи на гарні деталі, божевільство героїні і кінець оповідання не досить мотивовано.

Жизнь въ одномъ селѣ (Основа, 1862, VIII) — згалки автобіографічного змісту — по московському, але з українськими розмовами. Найкраще змальовано салдатку Степаниду.

Домонтарь (Правда, 1869, ч. 1—5) — ідилічний малюнок життя вкраїнського хлібороба.

На Г. Барвінок, як і на деяких иньших наших письменниках відбило ся наше літературне лихоліття з кінця шестидесятих років: як що не рахувати двох маленьких, майже фольклорних записів у буковинському альманасі „Руська хата“ (1877), то років з 15, аж до 1884 року, вона нічого не появляла друком. Знову озвалась вона в альманасі Рада (на 1884 р.) двома оповіданнями: *Вірна пара* та *Квітки з сльозами, сльози з квітками*. В першому дуже гарно переказується мабуть народне оповідання про те, як парубок оживив свою поховану милу, а в другому змальовано тяжку долю двох гарних серцем і обличчям дівчат-калік.

З цього часу Г. Барвінок не перестаючи появляє все нові й нові оповідання і деякі з їх належать до найкращих її творів. Таким є, наприклад, її оповідання *Перемогла* (в альманасі „Перший вінок“ 1887) та *Пляниця* (в альманасі „Складка“, 1887) — про обидва я вже казав.

В „Кіевской Старинѣ“ видруковано три оповідання Г. Барвінок: *Молотники* (1888, VI), *Половинщикъ* (1888, XII) та *Русалка* (1889, VII). Всі вони, через причини цензурні, опрацьовані в московську оправу: що кажуть селяне те по вкраїнському, а що говорить сам автор — те по московському.

Молотники — се етнографічна картина, повна цілком фольклоричних матеріалів.

В *Русалці* змальовано долю і нещасливе та великодушне кохання делікатної поетичної дівчини. Тут почування вихоплюєть ся з такою великою силою, що не може не довести до катастрофи. Чарівний образ нещасливої Оленки Дідусівни і вся її доля, занепащена тільки через те, що люде, знайшовши її малою в житах, уважали за русалку, доводить до сумних і тяжких думок. Сей народ, такий поетичний і розумний, — в якій він темряві часом блукає! І деж той проводирь народній, та інтелігенція, що виведе його з сієї темряви не робом здирання з нього вкраїнської шкури — так не виведеш! — а робом більше достойним того, хто претендує на імя народопросвітника?...

В сьому гарному оповіданню дуже шкодить вражінню повсякчасна переміна мови з української на московську.

Половинщикъ має темою невірну жінку. Авторка до свого героя Харченка прикладає звисну казку про те, що чоловіка внесено в кулі соломи в хату в той тас, як його жінка гуляла там з пншним; чоловік вискочив і побив їх і т. и. В *Половинщику* сі всі події стають частиною цілком реального оповідання. Ся казка належить до циклю оповідань про невірну жінку і сюжет сей мандрує по всяких народах: є він у Москалів, Поляків, Французів, Таліянців, Греків, стріваєть ся у Месопотамії, в Індії і т. и. Через те дуже чудно читати, як реальний половинщик Харченко оповідає майорші, що він ніби то ходив до моря, сидів у кулі соломи і т. и.

На казкових мотивах, попереплітаних з реальними, засновано й оповідання *Забісована дівчина Настуся*. Але Г. Барвінок такий виразний реаліст, що їй краще не відбивати ся від дійсности в країну фантастики.

Ще треба згадати *Королівщину* (в альманасі „Наша доля“, кп. III, Львів, 1896). Се гарне оповідання покритичне про свою долю. Віра в відьом не перешкожає їй бути по своєму дуже інтелігентною (гл. вище про її погляди на байстрят, про складання пісень). В сьому оповіданні авторка занотувала цікаву народню рису: почуттє родової гордості. Досягши самостайного життя, героїня починає збирати до куни королівщину, то-б то спадщину батьківську (її батько-майстер на прізвище був Король).

„Дешо було дідівське, королівське, що працював-робив мій панотець, повизнаходила: в кого днище, в кого столик чи ослінчик, у кого божник, чи мотовило або візочок, — я все повиніювала то за пшоно труджене, то відпряду, то поможу конопель тіпати або мочити, да й віддам, щоб королівське добро, дорога мені королівщина, не ростікалось.

„Люде було й кажуть: На що вона отсе робить? Хай би в неї була дочка, а то хлопцю! він і сам же майстерний; а то своє замозолене носить людям да те паліче збірає.

„А я довго в панів жила, то й уважала, що вони що-небудь старе, материнське або бабине люблять і хранять...“ (61—62).

Що ся риса не є одначе позиченою в панів, видно з другого оповідання: *Правнучка баби Борця* (Наша доля, кн. I, Львів, 1893). Там молодиця пишається своїм родом і силкується додержати його поваги.

Звичайна форма оповідання у Г. Барвінок така, що або селянка чи селянин оповідають яку пригоду свою чи з чужого життя, або сама авторка розказує про героїв як про своїх особистих знайомих. Тільки в трьох оповіданнях розказується робом цілком об'єктивного викладу: *Половинщикъ*, *Молотники* та *Гречаники* (недруковане ще оповідання, цікаве тим, що авторка вперше взяла ся малювати і психіку інтелігентної людини — змозкаленого офіцера, що повертається до української мови).

Деякі оповідання вироблені більш артистично, мають додержану цілість і в загальній оповіді, і в деталях; в інших же дуже багато екскурсів на бік, розмов зовсім неналежних до теми оповідання, як от напр. в *Правнучці баби Борця* або в *Молодичій боротьбі*, а найбільше в першій: треба доброї уваги, щоб не впустити ниточку оповіді. Придивившись уважійше, бачиш, що саме так і оповідають на селі, що се щось за малим не стенографічний, вельми правдивий запис; але саме через те, що се запис — се не є творчість. Взагалі шановна авторка часом шкодить своїм творам, не додержуючи концепції.

Що до образів, кольориту, то вони скрізь вельми народні, реальні, правдиві, а стиль і мова в високій мірі народні й гарні. З сьогочасних письменників на Україні російській ніхто не пише тепер такою чистою й кольоритною народньою мовою, як Ганна Барвінок.

Через усе се, читаючи її оповідання, доходиш часом до цілковитої ілюзії: мов не читаєш, а справді чуєш усіх тих дівчат, молодиць і чоловіків і поперед себе їх бачиш.

За своє життя Г. Барвінок написала більш як трицять оповідань і ліпші з їх є і будуть окрасою нашого письменства.

Хай же се коротеньке слово про її твори буде щирим їй привітанням підчас літературного свята: сорока років її поетичної діяльності.

У Чернітові, 1900.

Борис Грінченко.

Хроніка і бібліографія.

I. Літературні вісти і уваги.

Ще слівце про „Воскресеніє“ Л. Н. Толстого. Князь Нехлюдов зводить дівчину з між домашньої пристуги. Дівчина сходить — з його й не його вини — щораз низше, напослід опинюється на лаві обжалуваних за отросне багатого купця, а князь на лаві її присяжних судіїв. Князь пізнає її і робить себе головним провинником цілої недолі Катюші. Хоч Катя невинна — суд через похибку засуджує її на заслання в Сибір. Усі пізнійші заходи князя й його адвоката даремні, Катя йде в Сибір, князь з нею, що-йно в дорозі наспіває помилюване царське. Але даремні заходи князя і в тім, щоб засуджена Катя віддала йому свою руку. Вона вдячна князеві, приймає його заходи, але годить ся вийти заміж за одного з тих, що з нею йшли в Сибір, політичного провинника.

Отсе зверхня основа остатньої великої повісти гр. Л. Н. Толстого, але по при ній знаходимо в повісти широкий, докладний образ цілого сучасного положення Росії, від її верховних керманців до самого долу, від сьвіточів (!) до найбільшої гнилизни. Та хоч яке вмле й гарне й цікаве переведенє оповідання в сій повісти, не може воно нас підкупити що до оцінки її внутрішньої основи, та що до провідної думки. Чи справді сам Нехлюдов винен усім нещастям Каті? Причинились і обставини, як все і веюди, є й вина її особиста. Щож до Нехлюдова — то у него все на ново виходить на зверх такаж непохитна опора сліпої, завзятої, непохитної власти темноти, як і всі сї другі опори, що против них Не-

хлюдов і Толстой ніби-то виступають. Нема простору, нема повітря, нема життя, нема сьвітла в цілім душевнім життю Нехлюдова. Гони природу вікном і дверима, а вона все на ново з нутра вертає! вертає у Нехлюдова стародавній, тупий, непросьвітний, неповорушний московський псевдо-аскет, що носить «вериги», кнучом січе себе, кає ся і бє ся в груди, а все дальше одно своє думає і діє. Годований, говстий, отупілий, спротививши собі дотеперішнє погане житє, шукає він нових вражінє, нового спорту — в каяттю, милосердуваню, воскресеню, лає те, в чім сам доси спокійно й вигідно жив, розжалоблює ся над своєю добротою. Дивно, що той сам автор, що в «Анні Каренїній» так строго осудив мертве, тупе милосердуванє (там воно доводить до розпуки Каренїну) (? *Род.*) тут вставляє його наче в ліпшій, добрім сьвітлі: правда, без того — не було-б «Воскресеніє» — «воскресенієм», ні по що було би писати повість. Чпж дивно, що Катюша не хоче чути про заміжє з таким князем? Для неї більше простору, свободи в тюрмі, при Сімонсоні, як при Нехлюдові з його тупим мертвлячим, «воскресаючим» аскетизмом. Хто знає, коли-б Нехлюдов був иньший? Тай чи справді воскресаючий Нехлюдов робив усе те, що міг розумно і добре зробити? Він визволяє Катю, він їй жертвує ся, а опісля? по царськїм помилюваню для Каті та коли вона рішає ся іти за Сімонсоном — Нехлюдов так таки не має що робити дальше і перед очима нашими стає ціла порожнєча його душі, виявляє ся лише образ розкладу його

внутрішнього організму. Катя буде собі спокійно, щасливо жити далі, розумніше, може і з більшим хіслом і заслугою для суспільности, як би Нехлюдов міг собі уявити (на жаль, повість тут кінчить ся), а Нехлюдов, інтелігентний світоч? ... Хтож саме тут воскрес до нового життя?! Де провідна думка?!

Можна-б Нехлюдову може децю й порадити, та до такої поради в житті конечно чогось потреба: потреба — широго, повного, безумовного порозуміння і співжиття хоч двох розумів, двох серць, двох пар рук, що тихо але безупинно співділяють. Та сего мабуть доси в житті нема, то й у повісті сего шукати і від авторів домагатись годі. Треба приймати поки-що з подякою і те гарне і добре і цікаве, що подають. *В. Лоцовський.*

Новий драматичний конкурс. Виділ красний Королівства Галичини і Володимирії разом із Великим Князівством Краківським розписує отсим конкурс із ексклюзивним речинцем до кінця місяця серпня 1901 на оригінальні, чистою українською мовою написані твори сценічні з обсягу драмату, поважної комедії і людських інтух, зі співами або без співів, такого обсягу, щоб заповнили цілий вечір театральний. Конкурсні твори треба присилати в повисшій речинці під адресою Виділу краєвого у Львові, враз із знаком або моттом автора, яке належить помістити також на замкненій коперті, в котрій має бути ім'я, назвище і адреса автора. Твори оголошені, або представлені на якій небудь сцені, навіть аматорській, виключають ся від конкурсу. Так само не припустить ся до преміювання творів авторів уже неживих, хоч би вони доси не були оголошені. В протягу трьох місяців по ухваленні конкурсного речинця наступить рішення конкурсу і признание надгород окремою комісією конкурсною, котра збере ся в Виділі краєвій під проводом члена Виділу краєвого, дра Йосифа Верещинського.

До тої комісії запросив Виділ краєвий панів: 1. Олександра Барвінського; 2. Дра Стефана Смаль-Стоцького; 3. Дра Олександра Колесу; 4. Дра Михайла Грушевського. (Проф. Грушевський не бере участі в сій, як і в попереднім конкурсі з причини браку часу); 5. Ляріона Огоновського; 6. Дра Євгена Олесницького; 7. Дра Володимира Коцовського; 8. Володимира Шухевича; 9. Дра Дам'яна Савчака.

Комісія конкурсова порішить більшістю голосів і признасть чотири надгороди: одну в сумі п'ятсот (500), другу в сумі чотиреста (400), а дві по триста (300) корон чотирьом творам, признаним за найліпші між надісланими на конкурс, без огляду на рід твору, аби лише твір належав до родів, наведених в сій оголошенню. Отже комісія може всі чотири премії признати творам одного рода. Оголошене вислід конкурсу за посередництвом публичних писем і виплата надгород наступить в місяці грудня 1901 року. Надгороджені твори стають власністю товариства «Руська Бесіда» у Львові з виключним правом представляти їх на сцені. Манускрипти, надіслані на конкурс, будуть звернені властителям на їх кошт разом із замкненими копертами, коли вкажуть Виділови краєвому иньшим способом свої адреси.

З Ради Виділу краєвого. У Львові, дня 24 липня 1900 року.

Жителіси українських артистів. Російська тижнева часопись «Съверъ» в ч. 14 за сей рік помістила статтю д. Уманова-Каплуновського «Малороссійскій театр и его современные артисты» з жителісами і портретами артистів дд. Левицького, Суслова, Глазуненка, Зариницької та Тарновської. Гарна змістом своїм і напрямом стаття д. У.-Каплуновського, на превеликий жаль, містить і декілька помилок. Напр. П. П. Гулаку-Артемівському приписано відому оперу «Запорожець за Дунаєм», хоч автором її був другий Гулак-Артемівський; І. С. Левицького названо «послѣдователемъ (?) Тургенева и Островскаго»; удержано поділ української літератури на такі самі періоди, як у відомих «очеркахъ истории украинской литературы XIX в.» Петрова, — періоди дуже штучковані і не відповідні змісту української літератури. Взагалі головна помилка д. Уманова-Каплуновського та, що він занадто багато віри діймає вище згаданім «Очеркамъ» Петрова. Все-ж таки стаття його далеко не зайва, — він до ладу зрозумів і становище і суть українського театру, як се добре видно хоч би з отсих слів: «История украинскаго театра — это летопись безконечныхъ споровъ и сплошной борьбы съ извѣстными литературными партиями, враждебно настроенными противъ украинской словесности и малорусской рѣчи, какъ самостоятельнаго языка...» Більше варті, хоч подекуди занадто коротенькі

жителі українських артистів та артисток, тут надруковані вперше. С. Є.

Роковини зруйнування Січі. 5 серпня цього року минуло рівно 125 років з того дня, як видано відомий маніфест цариці Катерини про зруйнування запорожської Січі (маніфест видано 5 серпня р. 1775).

Дозволено цензурою друкувати в Росії: 1) «Бурлака», — драма Івана Карпенка Карого, 2) «Гарасим», — оповідане Чупая, 3) «Млин», — оповідане

Ол. Кониського. 4) О. Л. Гавриш «Тамара», — легенда. Драматична цензура дозволила виставляти «В мутній воді», комедію Левицького та Марковича.

Переклади укр. творів. «Жизнь и Искусство» в ч. 116 та 117 надрукувало в російському перекладі оповідане Л. Старицької «Весна». «Съверный Курьер» в ч. 208 помістив переклад оповідання В. Потапенка «На новия гнізда», що в першому творі друкувалося в нашому «Вістнику».

II. Нові книжки.

Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. XXXVIII. Бн. VI за 1900 р. Накладом Н. Т. ім. Шевченка. Львів, 1900. Ціна 3 корони. Зміст: 1, Печатки з околиць Галича, подав Михайло Грушевський (з рисунками), ст. 1—4. 2) Зносини гетьмана Івана Виговського з Польщею в р. 1657—58, написав Денис Коренець, ст. 1—20. 3) Карпаторуське письменство XVII—XVIII віків, подав др. Іван Франко додаток, XII—XXV кінець, ст. 91—162. 4) Miscellanea: а) з віденської революції 1848 року, под. І. Кий; б) Е. Руліковський — В. Луцкевич (некрологічна згадка), подав М. Грушевський, с. 1—4. 5) Наукова Хроніка: 1) Огляд часописей за 1899 р. — Часописи видавані на російській Україні, ст. 1—25; 2) Огляд західно-європейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури й штуки, за 1899 р., подає др. М. Кордуба: III. Середні віки (далі буде), ст. 26—38. 6) Бібліографія: рецензії й справоздання, ст. 1—56. 7) Показчик до IX річника (т. XXX—XXXVIII), Записок, ст. 1—12.

Збірник математично-природописно-лікарської сенції Наукового Товариства імені Шевченка. Т. VI. Випуск I. Часть математично-природописна під редакцією Івана Верхратського і Володимира Левицького. У Львові, 1900. Накладом Н. Т. ім. Шевченка. Вел. 8°. Ціна 2 корони. Зміст: 1) Іван Пулюй, Безпечна станція телефонів (з чотирма літографічними таблицями), ст. 1—8. 2) Симеон Сидоряк: Студія анатомічна над взаїмними відношеннями снаряду слухового і міхура плавного у риб шарановатих (Syringidae) і вюноватих (Cobitidae). З чотирма літогр. таблицями, ст. 1—50. 3) Володимир Левицький, Класифікація наук математичних, ст. 1—16.

4) Бібліографія і хроніка математично-фізична.

Жерела до історії України-Руси. Видає Археографічна Комісія Н. Т. ім. Шевченка. Т. III. Люстрації королівщин в землях холмській, белзькій і львівській з 1564—5 рр., вид. М. Грушевський. Зміст: Передмова ст. 1—II. Економічний стан селян в Сяніцькій старостві в середині XVI в. на основі описей королівщин ст. 1—27. Староство Красноставське ст. 1—40. Староство Холмське ст. 41—73. Староство Городельське ст. 74—96. Староство Грубешівське ст. 97—120. Староство Тшшовецьке ст. 121—130. Староство Грабовецьке ст. 131—133. Староство Белзьке ст. 134—218. Староство Сокальське ст. 218—237. Староство Любачівське ст. 238—302. Староство Кам'янецьке ст. 303—335. Староство Жидачівське ст. 336—7. Староство Львівське ст. 328—412. Староство Городецьке ст. 413—423. Показчик імен згаданих в I—III т. Жерел ст. 424—552. Показчик річей згаданих в I—III т. Жерел ст. 553—579. Зміст, ст. 580—584. Важніші похибки ст. 585—586. У Львові, 1900. Накладом Н. Т. ім. Шевченка. Ст. II + 28 + 586 вел. 8°. Ціна 5 корон.

Руська історична бібліотека. Т. VIII. Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI—XVIII вв. У Львові, 1900. Накладом Н. Т. ім. Шевченка. Ст. 8 + 162. Ціна 2 кор. Зміст: 1) Вступне слово (М. Грушевський). 2) Орест Левицький, Внутрішній стан західно-руської церкви в польсько-литовській державі в кінці XVI ст. та унія, ст. 1—80. 3) Володимир Антонович, Нарис становлення православної церкви на Україні від половини XVII до кінця

XVІІІ ст., ст. 81—154. Показчик, ст. 154—162.

Часопись правнича. Розвідки правничі секції історично-філософичної Наукового Товариства імені Шевченка. Редактор др. Кость Левицький, адвокат у Львові. Рочник X. у Львові, 1900. Накладом Н. Т. ім. Шевченка. Ціна 4 кор. Зміст: 1) Др. Петро Стебельський, Австрійський процес карний, коментар, ст. 1—70. 2) Кость Левицький, Про неважність в новім процесі цивільнім, ст. 1—16. 3) Др. Станіслав Дністрянський, Чоловік і его потреби в правній системі, ст. 1—36. 4) Бібліографія, ст. 1—24. 5) *Miscellanea*: а) З комісії правничої, ст. 1—3. б) Причинок до історії громадської власности дра Волод. Охримовича, ст. 3—5. в) В справі нашої термінології, дра К. Левицького, ст. 6—7.

Класифікація наук математичних. Подав Володимир Левицький. (Відбитка із VI т. I в. Збір. м. пр. лік. секції). Ст. 16, 8°. Ціна 15 сот.

Студія анатомічна над взаїмними відношеннями снараду слухового і міхура плавного у риб шарановатих (*Syrnidae*) і вюноватих (*Cobitidae*). Написав Семен Сидорик. З чотирма таблицями рисунків. (Відб. із IV т. Збір. мат. прир. лік. сек.). Львів, 1900. Накладом автора. З друкарні Н. Т. ім. Шевченка. Ст. 50. Ціна 1 кор.

Про неважність в новім процесі цивільнім. Розвідка з австрійського права процесового. Написав др. Кость Левицький, адвокат у Львові. (Відб. з X т. Час. правн.). у Львові, 1900. Ст. 46, 8°. Ціна 1 корона.

Зносини гетьмана Івана Виговського з Польщею в р. 1657—'8. Написав Денис Корелень. (Відб. із 38 т. Записок). Ст. 20, 8°. Ціна 20 сот.

Карпато-руське письменство XVII—XVIII вв. Написав др. Іван Франко. У Львові, 1900. З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка. 160 ст. вел. 8-ки. Зміст: Карпаторуська література XVII—XVIII віків. Додаток. I. Другий лист небесний. II. Данилівське (угор.) Учительне євангеліє. III. Староміський рукопис. IV. Рукопис Ст. Теслевцьового. V. Унгварський рукопис. VI. Рукопис із с. Літманової А. VII. Рукопис із с. Літманової Б. VIII. Рукопис о. Теодора Поповича Тухлянецького. IX. Рукопис Павла Кузикевича. X. Пісня про Віденщину 1683 р. XI. Дві Карпаторуські перерібки «Александрій» з XVIII в. XII. Рукопис Ст. Самборини. XIII. Рукопис о. Ів. При-

стопського. XIV. Катуський збірник. XV. Іспаський рукопис. XVI. Рукопис о. Іллі Яремецького Білашевича. XVII. В'язність пекельная. XVIII. Сокольський рукопис. XIX. Дрогобицький збірник. XX. Кам'янський Богослужник 1734 р. XXI. Угроський співанняк А. XXII. Угроський співанняк Б. Митра Дочинця. XXIII. Катуський співанняк. XVIII в. XXIV. Вірші о. Василя Фердєсвича. XXV. Супліка селян із Залуча з р. 1840. Доповнення.

Уіллїям Шекспір. Коріолан. Переклад П. А. Куліша. Виданий з передмовою і поясненнями дра Ів. Франка. Накладом українсько-руської Видавничої Спільки. У Львові, 1900. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. XII—170, 8. Ціна в оправі 1.80 кор.

Кароль Гуцков. Уриель Акоста, трагедія в 5 актах. З німецького переклав віршом Лев Лопатинський. Львів, 1900. Накладом «Видавничої Спільки». З друкарні В. А. Шийковського. Ст. 106, 8. Ціна 1.10 кор.

Фр. Енгельс. Початок родини, приватної власности і держави на підставі Л. Г. Моргана. Накладом українсько-руської Видавничої Спільки. З друкарні Н. Т. ім. Шевченка. Ст. 182, 8°. Ціна 1.50 кор.

Із життя Цісаря Франц-Йосифа I. В 70 уродини цісарські для рускої молодіжи написав Омелян Попович. Накладом товариства «Руска Школа». Чернівці, 1900. Ціна 20 сотяків. — В отсій брошурці помістив автор 10 пригод із життя австрійського цісаря в популярній формі, приступній зовсім для тих, для кого вона призначена.

Словар до Гомерової Одисей і Іліяди зладив Ляріон Огоновский. У Львові, 1900. Накладом краєвого фонду. З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка. Ст. 12, 436 вел. 8°.

Вінкентій Закшевський. Всесвітня Історія для вищих клас середніх шкіл. Том I. Старинна Історія. З III-го польського видання переложив з дозволу Автора Олександр Барвіньский. У Львові, 1900. Накладом краєвого фонду. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ціна 2.40 кор.

Франц Мешко. Драма на селі. З словінського переклав Ілько Кузів. Накладом Ілька Кузіва і С-ки. З друкарні В. А. Шийковського. Львів, 1900. Ст. 80, мал. 8°. Ціна 70 сот.

Видавництво Товариства «Просвіта». Ч. 239. Новий закон будівель для сел, поменших міст і місто-

чок. Пояснив др. Кость Левицький. Додучені пляни будови виладив Василь Нагірний. В додатку: Староруські оповідання, вибрав і переповів др. Іван Франко. Коштом і заходом Тов. «Просвіта». Львів, 1900. З друкарні Н. Т. ім. Шевченка. Ст. 24+8+3 малюнки. Ціна 25 сот.

Ч. 240. Спілки для ошадности і позичок системи Райфайзена. Написав Михайло Новаковский, член «Просвіти». Коштом і заходом Тов. «Просвіта». У Львові, 1900. З друкарні Н. Т. ім. Шевченка. Ст. 36, 8^о. Ціна 20 сот.

Ч. 241. Ярема. Оповіданє з запорожского життя Ст. Добровольского. З російского перепоїв Алекс. Борковский. Коштом і заходом Товариства «Просвіта». Львів, 1900. З друкарні Н. Т. ім. Шевченка. Ст. 42, 8^о. Ціна 25 сот.

Ч. 242. Кілька рад і пересторог для хліборобів, годуючих худобу. Коштом і заходом Тов. «Просвіта». Львів, 1900. З друкарні Н. Т. ім. Шевченка. Ст. 48, 8^о. Ціна 25 сот. Зміст: 1) Про ветеринарський нагляд торгів. 2) Як ставити і улажувати стаїні? 3) Як хоронити худобу від пошестий.

III. З газет і журналів.

Берлінська «Zeitschrift des Vereins für Volkskunde», помістила в 3-тій книжці другу ширшу статтю про Русинів-Українців та про етнографічні і наукові видання Тов. ім. Шевченка, пера проф. Брікнера. Він пише: «Українство незвичайно спинене в своїм органічній розвою. Головна часть народу живе в Росії, де не лиш його автономний, цілком окремих рух, але навіть літературний зовсім неможливий; відом народу на Уграх гноблять в нечуваний спосіб «ліберальні» і «парламентарні» малярські Жиди, а лише три мільони Русинів у Галичині опирають ся на певнім (? Ред.), людським буттю і звідти творять Львів осередок своєї літературної діяльності. З замишуванєм звертаєть ся вона до студіювання народу і находить в Тов. Шевченка найвидатнійшу, а радше сказати, одну систему продуктивності, бо публікації народного материялу в Росії належать до стучайности». Дальше говорить шан. автор про Етнографічний збірник, який видало Товариство, в 7 томах, підносить богату збірку галицьких анекдотів В. Гнатюка і етнологічні материяли про Гуцулів проф. Вол. Шухевича. Обговоривши здебільшого єї збірники, згадує автор «Записки» Товариства та розвідки І. Верхратського і В. Гнатюка про угро-руський говір, що доповняють давніші праці проф. Верхратського і Оляфа Броха в «Archiv für slavische Philologie». Головну увагу звертає автор на «Розвідки про українську словесність та літературу» М. Драгоманова, на старо- і новозавітні апокрифічні євангелія дра Ів. Франка та «Історию України-Руси» проф. Мих. Грушевського.

«Южное обозрѣніе» ч. 1197 подало широкую звістку пера Гр. Коваденка про «Літературно-Науковий Вістник» за 1898, 1899 і 1900 р. Автор вичисляє видніші белетристичні і наукові праці наших і чужих письменників і підносить повість Ів. Франка «Перехресні стежки» і естетичну працю «Із секретів поетичної творчости».

«Галичанинъ» у кількох н-рах помістив статтю «Мазепицы», написану д. О. Мончаловським. Звертаємо на єю статтю увагу наших українських читачів, як на інтересну пробу Галичанина — піти слідом деяких російських публіцистів. Як звісно, в Росії буває так, що якусь працю заборонену цензурою (так було з теологічними публікаціями гр. Л. Толстого) доводить ся до відома публіки частями, подаючи з неї виписки в статі, де ніби то полемізує ся з основними тезами забороненого автора. Єю самою методом покористував ся д. Мончаловський, щоб познайомити російську публіку з виданою у Львові брошурою «Самостійна Україна», забороненою російською цензурою. Д. Монч. подав із єї брошури досить просторі виписки і за се, надіємось, будуть йому вдячні як російські читачі, що инакше не знали би нічого про брошуру, так і галицькі її видавці. Підпис д. Монч. під єєю статтею — найкраща гарантія, що «Галичанинъ» містять її не зробив ся жертвою української інтриги, а для російських читачів се zarazом найліпша мірка вартости його полемічних аргументів. П. Монч. сам очевидно дуже високо цінить ті свої елюкубрації, бо видав їх окремою брошурою п. з. «Живые вопросы».

IV. Персоналія.

Некрологи. Дня 17 липня ст. ст. помер у Москві визначний письменник Григорій Аветович Джаншисв. Він був з роду Вірменин і уродився 1851 року в Тифлісі, де й скінчив середню школу. Університет, правний відділ, укінчив у Москві 1874 р., потім став там адвокатом. Голосного імені не здобув у адвокатурі, бо уважав її лише способом до прожитку; за те присвячував усі сили літературі. Найліпшою його працею є книжка «Изъ эпохи великихъ реформъ»; на підставі невиданих іще документів змалював він у ній незвичайно популярно соціальну реформу шістдесятих років у Росії, а нині нема в Росії такого освіченого чоловіка, аби не знав сеї праці, написаної з незвичайним талантом. Факт, що вона була видавана до тепер сім разів, свідчить найліпше про її розширене і вплив на російську суспільність. Крім сеї книжки видав він іще цілий ряд праць: «Веденіе неправыхъ дѣлъ», «Основы судебной реформы», «С. И. Зарудный и судебная реформа», «Страница изъ исторіи судебной реформы. Д. Н. Замятнинъ», «Пертъ Кавказа». Був також співробітником «Русскихъ Вѣдомостей», «Русской Мысли», «Вѣстника Европы», а остатніми часами «Сѣвернаго Курьера». Як Вірменин із роду, любив він свій нарід і видав у користь Вірмен, що потерпіли від Турків, книжку «Братня поміч», яка принесла 60.000 карбованців доходу. За те й удостоював ся від усяких російських псевдопатріотів різних нападів, зносив їх одначе з повним спокоєм, знаючи, що діла найкраще його оборонять...

Дня 25 липня помер у Берліні старий проводир соціал-демократів Вільгельм Лібкнехт. Він уродився 1826 р. в Гіссені. Там, а даліше у Берліні і Марбургу студював він філософію і фізіологію. В 1848 р. взяв участь у революції в Бадені, за що дістав ся перший раз до тюрми, де сидів від жовтня 1848 до мая 1849. По виході з тюрми вмів ся знов у борбу за парламент і конституцію в Німеччині; колиж пруські війська розбили революціонерів, утік зразу до Швейцарії, а опісля до Англії, де проживав до 1862 р. Там заізнав ся він із Карлом Марксом, про котрого написав опісля інтересні спомини, і з ліберала став його однодумцем. Вернувши до Німеччини, став працювати

в напрямі нових переконань і з того становища не зійшов уже до смерті. З початку займав ся він журналістикою в Прусії, колиж звітам його вигнали, осів у Саксонії. В 1869 р. оснував він в Айзенах разом із Августом Беблем нову соціал-демократичну партію і був одним із її провідників до останніх часів. Коли вибухла німецько-французька війна, Лібкнехт запротестував проти неї разом із Беблем в ім'я робітників усіх країв і за те дістав ся знов до тюрми, в якій просидів два роки (від 1872—1874, в Губертсбургу). В 1874 р. був вибраний послом до німецького парламенту, до якого увійшов просто з тюрми, і від того часу засідав у ньому до смерті безперервно як заступник шестого (шарлотенбургського) округу виборчого в Берліні. Рівночасно був редактором головного органу партії «Vorwärts». Останніми часами не мав він такого впливу в партії, як деякі молодші діячі, та всеж не було в ній чоловіка, який би відіграв таку важну роллю, як він. На ньому маємо також типичний приклад того, як розвивали ся в Німеччині погляди представителів крайного напрямку в зв'язку зі змінами загальних умов життя. Як письменник, не був Лібкнехт великим талантом, хоч треба признати йому, що писав жпво і цікаво. Покинув по собі цілий ряд брошур, що мають або характер споминів (про Маркса, подорож до Америки, Роберт Блом), або політичних памфлетів.

Дня 27 липня помер у Загребі президент хорватської Академії Наук Осип Торбар. Він уродив ся 1824 р. у Крашичу, де його батько був простим господарем. До народної школи ходив у Мрежниці, до гімназії в Карлівцях, на теологію в Загребі, де й висвятив ся 1849 р. Зараз по ординації вислано його на далішні науки до Відня, де він і зложив іспит із математики і фізики на середній школі з викладовою мовою хорватською і німецькою (1852 р.), та став учителем гімназії в Загребі. Коли одначе перенесли його на провінцію, зрезигнував з учительства і став співробітником і редактором «Katolickoga lista». В 1854 р. основано у Загребі реальну школу і покликано його знов на учителя, а 1858 р. на директора тойж школи. В 1867 р. спенсіоновано його, в наслідок чого став він знов редактором «Gospodarskoga lista».

За бана Мажураніча іменовано його на ново директором реальної школи і на тім становищу зіставав до 1891 р., в якому на власну просьбу пішов на пенсію. У хорватським соймі засідав п'ять разів, де як селянський син заступав інтереси простого народу. В 1872 р. став секретарем Академії, якої членом був від її основання, а від 1891 р. був її президентом. Оголосив значне число наукових праць, з між яких назвемо тут отці: *O selitbi i obsegu putovanja naših običnijih selica ptica*; *Boškovičeva elementa materiae parvam današnjoj atomistici*; *Sjeverna zora*; *Kopernik prema svojem životu i nauku*; *Sunčane pjege prema zemaljskim meteorologijskim pojavom*; *Rogjer Bošković i njegov rad na polju astronomije i meteorologije*; *Prognoza vremena*; *Zaštitne boje i oporos u životinjstvu* і багато інших. **В. Г.**

В липню помер в Томському (на Сибірі) І. І. Деркач, голова української драматичної трупи, занадто добре відомий своєю скандальною мандрівкою до Парижа. Небіжчик служив спершу в військовій службі, а залишивши її став головою українського драматичного товариства, маючи на увазі саму лише матеріальну користь і не дбаючи ані трохи про ідейну сторону справи. Се був типовий репрезентант тих театральних генешфмахерів, яких розвелась тепер сила і яким справедливо докоряють, що вони понижують український театр в очах публіки. Після невдатної мандрівки до Парижа Деркачева трупа майже ніколи не була на Україні, а давала вистави здебільшого по містах Сибіру, Середньої Азії та Закавказзя. **С. Є.**

Дня 25 серпня умер у Ваймарі незвичайний філософ-поет і знавець музики Фрідріх Ніцше в 56 році життя. Родився 1844 р. в Рекен коло Ліцена. Філософію студіював у Бонні і Липску; в р. 1869, перед досягненням докторату, покликано його на надзвичайного професора класичної філології до Базилеї, а в р. 1870 став він звичайним професором. В тім-же році брав він добровільну участь у французько-німецькій війні і був у санітарній службі. Надмір праці і сильні нервові болі голови викликали у Ніцше в р. 1889 невеличиму психічну хворобу. Зразу був він великим любимцем славного композитора Вагнера, почитав його за найчільнішого представителя нашої епохи, але потім змінив свій осуд. Великий вплив мав на него твір Шопенгауера

«*Die Welt als Wille und Vorstellung*». Ніцше був творцем нової етики, котру оголосив у символічній формі в книжці «*Also sprach Zarathustra*». Близше вияснене наук Заратустри мала подати книжка п. з. «*Переціноване всіх вартостей*», та Ніцше не встиг її докінчити. Від р. 1886 до 1888 вийшли отці його творів: «*Jenseits von Gut und Böse*», «*Zur Genealogie der Moral*», «*Der Fall Wagner*», «*Die Götzendämmerung*» — всі писані в формі афористичній і відзначають ся незвичайно майстерним стилем. Біографію Ніцше зладила його сестра п. Е. Ферстер, що пильнувала його до останньої хвили. Сей дивний геній-самотник був дійсним феноменом часу і дав йому властиву, нестерту фізіономію. Ніхто не вплинув так на сучасну епоху і ніхто не мав стільки прихильників і ворогів, як Ніцше. Передовсім не бракувало таких, що ані крихти не розуміли його, перекручували його тези до своїх уподобань і виводили під небо. Не бракувало й моралістів «з професії», що накидали ся на него завзято. Йому закидали шаленість, гіпертрофію індивідуалізму та брутальність, не можучи зрозуміти, що він головню мав на думці свободу інтелігентної одиниці і боронив її завзято перед насильствами більшости. Чудно лише, що ніхто не міг відчутти тої велетенської любови до людскости, яка тремтить здавленням, але могутнім тоном з помежи всіх стрічок генія. Всею хапало ся лише його слів, а не старали ся увійти в їх глибину. Незвичайний інтелект Ніцше зріс при великій вражливості, на самоті, дійсно до колюсальної сили та відрубности. Читаючи його твори, здає ся нам, що йдемо верхом гір, з одного боку масмо сьвіт, той що його ми лишили, в ярих загальних обрисах, з другого сьвіт ще не висліджений. Еволюція пре все наперед і лишає за нами лише яркий ланцюх ділематів — ярку квінтесенцію Ніцшевого ріжницювання. І коли хто, то Ніцше мав перед всіма незвичайну диференційну творчість ділематів. «Малий», звичайний професор, далекий від «ласкавих зглядів» і протекцій «матадорів» все буде будити пошану до своєї сьмлої і серйозної праці. Саме те незвичайне замишуване до невтоминої праці розбило його духа і довело його до того трагічного кінця. В домі божевільних прожив він спокійно десять літ. Одягнувши ся що дня чистенько, пресиджував мовчки цілими годинами в кріслі і глядів неповоротно погаслими

отима. Часом лише прокидав ся з бездушної меланхолії, брав сестру під руку і шептав оживлено: »Щастє настане, правда Лізо?« **М. Я.**

V. З науки і штуки.

Засідання секцій і комісій Наук. Товариства ім. Шевченка. А. Спільні засідання секцій. VII. засіданє дня 1. червня. Ухвалено більшістю голосів вислати дра Колессу делегатом Товариства на з'їзд істориків польських.

VIII. засіданє дня 13 липня. 1) Д. Мих. Павлик зreferував ухвалу Етнографічної Комісії в справі наукової експедиції по краю та ужитку соймової субвенції призначеної на ту ціль. Признано підмоги на експедицію: д. Володимирови Шухевичови 100 корон (Гуцульщина); д. Олександрови Колессі 100 корон (Угорська Русь); д. Михайлови Павликові 200 корон (перегляд монастирських бібліотек) і д. Осипови Роздольському 200 корон (Лемківщина). Другу частину ухвали Комісії передано Виділові для докладнішого розсліду. 2) Др. Колесса предложив справозданє зі своєї делегації до Кракова на ювілей університета і з'їзд польських істориків. Привітні промови його звучать так: На ювілею університета:

»Припала мені честь зложити Ягайлонському Університетови по причині його 500-літнього ювілею, який нині обходить, щирі бажання від Наукового Товариства ім. Шевченка, одинокої тепер висшої інституції наукової цілого українсько-руського народу. Витаємо Університет у тій світлій хвилі мирового триумфу, у тім яснім дні великого свята цивілізації і науки. Се свято є по часті й наше, бо й українсько-руський нарід давав — від найдавніших часів аж до остатніх днів — світлих мужів науки, що як професори Краківської Академії, а пізніше Університета, помагали розпадовати те п'ятивікове огнище освіти.

Цілий ряд Українців, що вибирав ся до західної Європи, аби там шти із жерела висшого знання, не поминав Академії і Університета Краківського. Від світла Краківської Академії загоріли в значній мірі на Україні численні осередки освіти: Колегії і київська Могилівська Академія — що підкріплені ще й безпосередними проміннями західно-європейських думок — будили нове житє на цілїм руським сході.

Бажаємо сього епохового дня Ягайлонському Університетови, щоби був завжди речником найкрасніших і найшляхотнійших думок і прямоваць свого народа та щоби в імя високіх ідеалів правди і науки присьвічував також на тій вузкій і не дуже протоптаній дорозі, що веде до ліпших і близших зносин між польським і українсько-руським народом.

На з'їзді істориків: Наукове Товариство імени Шевченка у Львові зложило на мене той почесний обовязок, привитати щиро отсей поважний з'їзд мужів науки. Товариство імени Шевченка — то одинока наукова висша інституція українсько-руського народа, а його теперішній розцвіт становить важну хвилю в духовім розвою тогож народа. Ся наукова інституція зібрала до наукової і літературної праці інтелектуальних робітників цілої України-Руси, від Карпат до Дону, усіх тих, що не вирекли ся свого народа, усіх тих, що серед тяжких теперішніх обставин його духового життя не стратили віри в його живучість і силу, усіх тих, що хотіли би присвоїти йому в рідній мові найкрасші вицвіти вселюдської цивілізації, що хотіли би дорогою освіти і наукової праці забезпечити українсько-руському народови поважанє в великій сімї народів і повести його до ліпшої будучности. Мета нашого Товариства виключно літературно-наукова; томуж ми, ведені почутєм солідарности із усіма освіченими народами, під умовою признання нашої народної індивідуальности і наших духовних прямоваць та ідеалів — стаємо радо рука в руку там, де видимо наукову працю і поважну виміну гадок, де народи мірять крила свого духа. Беремо отже участь і у тому поважному з'їзді мужів науки, а признаючи засаду: »через правду і науку до волі«, витаємо з'їзд свангельськими словами, девізою давного українського брацтва св. Кирила і Метода: »Уразумѣте истину и истина свободить вы«.

В Засідання історично-філософської секції. VI. засіданє дня 27 червня.

1) Проф. Грушевський відчитав свій реферат п. н. «Печатки з околиць Галича». В своїм рефераті М. Грушевський описує три звітні йому печатки: дві знайдені в Крилосі, одна в фундаментах церкви Спаса за Луквою. З них дві, хоч вибиті різними штампами, належать очевидно до одної особи: еп. Галицького Косьми (згаданого в київський літопис під 1165 р.): напись чпгасть ся: *Μητῆρ Θεοῦ ἀρέπης* (на другій *ἀρέποις*) *με Κόσμαν Γαλίτζης* (на другій — *Γαλίτζης*); третя — анонімна — має образок св. Теодосія. 2) Др. Іван Франко зреферував статтю д. Юрія Кміта п. н. «До історії гр. кат. дух. семінарії у Львові в 1848 р.» Подано тут виписки з семінарських актів, що характеризують ту частку семінарської молодіжї, яка в тім часі симпатизувала з польським патріотичним рухом; в числі тої молодіжї був, як звісно, й Іван Наумович. Д. Кміт подав надто дословний відпис акту, яким виключено Наумовича з семінарії в осени 1848 р., і відписи кількох реляцій ректора семінарії до ординаріату про події в дух. семінарії починаючи від марта 1848 р. Обі праці ухвалено друкувати в Записках.

VІІ. засіданє дня 5 липня. 1) Проф. М. Грушевський предложив третій том «Історії України-Руси». Він поділяється на дві частини: перша служить доповненєм до поданих в II т. історії руського державного життя й перегляду поодиноких земель, сюди належать три перші розділи, з котрих перший подає огляд Волинської й Галицької землі та їх історії до к. XII в., другий — історію Галицько-Волинської держави від кінця XII в. до смерті остатнього галицько-волинського князя Болеслава-Юрія, третій — огляд Подніпровя від татарського нападу до початків XIV в. Друга частина дає огляд суспільно-політичного устрою й культурного життя давньої Руси в двох розділах — в розд. четвертім огляд політичного устрою, управи сьвітської й духовної, суспільних відносин, а в розд. п'ятім — огляд відносин приватно-правних релігійного життя, розвою штуки, осьвіти і письменства. Ухвалено друкувати в «Збірнику іст. філ. секції», а коли-б обєм праці був більший понад 35 аркушів, тоді поділити її на два томи. 2) Проф. М. Грушевський запропонував удати ся до виділу аби постарав ся, щоб папери по пок. М. Драгоманові були передані до архіва Товариства. Секція згодила ся. 3) Ухвалено віднести ся до Хв. Вовка

в Парижи за конторисом та інструкцією в справі збираня антропологічних матеріялів та попросити лікарську комісію до помочи у збираню.

В. Засідання фільологічної секції. V. засіданє дня 1 червня. 1) Др. Олександр Колесса предложив свій реферат, призначений на з'їзд істориків у Кракові п. н. «Погляд на сучасний стан історичних розслідувань українсько-руської літератури. Старинний період». В рефераті обговорив або порушив автор такі питання: Теперішній стан українсько-руської літератури і некорисні умови для її розвою. Нерівномірність дослідів над історією давніших і новіших фаз розвою українсько-руського письменства та причини такої появи. Головні питання з обсягу тих дослідів в історичнім порядку.

Найдавніший період. Загальний нарис історії літератури того періоду в працях Пипіна, Тіхонравова, Галахова, Порфірева, Райнгольда, Голубинського і Огоновського. Деякі основні питання з історії культури. Який нарід був творцем цвітучої руської культури і письменства в найдавнішій періоді? Чи над Дніпром жили тоді предки нинішнього українсько-руського, чи великоруського народу? Теорія Погодіна. Обнова теорії про київських Великорусів у фільологічних працях. Досліди Соболевського, Ягіча, Шахматова і пиньших. Теперішній стан дослідів над тим питанням. Чи староруська література була спільним витвором культури всіх руських племен? Літературна продукція в поодиноких землях Руси. Київ і Новгород. Спільні прояви і різниці в тій продукції. Мова. Спільність церковно-слов'янського елементу. Українсько-руські наслі. Діалектичні різниці. Византийські і полуднево-слов'янські впливи. Їх спільність, їх дороги. Церковна література. Переклади. Проблиски самостійної продукції в літературі церковного змісту. Гатіобіографії. Сьвітська література. Поезія. Останки поезії в літописях. Порівнанє полуднево- і північно-руських літописей. Полуднево-руські билини. Останки давнього епосу в українсько-руських піснях і переказах. Тодішній стан осьвіти і письменства в північно-руських землях. Київська культура в Володимирі над Клязмою. Відзвук київської поезії на півночі в XIV і XV віці. Київська культура на півночі і діяльність полуднево-руських письменників у землях північної Руси в XVII і XVIII в. Коли і серед яких умов звертає ся цивілізаційний напрям із півночі на

полудне? Непереривність літературної традиції і її точка виходу в найдавнішій періоді полуднево-руського письменства.

Висновки з повисшого: як треба розуміти спільність і значінє староруського письменства в поодиноких руських землях?

Той сам предложив розвідку (відчитав на з'їзді істориків у Кракові) п. н. «Українсько-руська і польська ритміка. Перегляд дотеперішніх дослідів, уваги, дезідерати». Автор відчитав лише одну часть свого реферату, «українсько-руська ритміка» (ціла часть праці що відноситься до ритміки польської надрукована в пам'ятковій книзі львівського Університета), в якій розібрав отсі питання: Досліди над ритмікою руської поезії найдавнішого періоду. Ритмічний уклад «Слова о полку Ігоря». Численні праці над ритмікою Слова. Різнородність напрямів і вислідків. Порівнянє ритміки того твору з ритмічним укладом билин, дум, обрядових пісень і віршів із класичними метровими стопами. Вільний метр. Симетричність віршів. Уваги Ів. Франка над ритмічним укладом староруської поеми п. н. Слово о воскресеніі Лазаря. Поезія в XVI—XVIII в. Слєбичні вірші. Вплив сучасної польської ритміки. Найдавніші останки тонічних віршів. Лютерські пісні познанського рукопису з XVI в. Інтерлюдії Я. Гаватовича і інші. Пісня про битву під Берестечком із рукописів XVII в. Вертепна драма. Канти в драмах. Церковні пісні і їх ритміка. Ритміка штучної поезії XIX в. і її обробленє у шкільних граматиках. Народні елементи в ритміці штучної поезії і чужі впливи літературні. Ритміка українських народних пісень. Уваги про ритміку народних дум у Максимовича, Житецького і ин. Досліди над ритмікою інших українських народних пісень. Уваги Потебні. Музична стопа. Виключуванє понятя стіп і класичних термінів, навіть змодернізованих, із тонічним характером. Розвідки Неймана про ритміку українських народних пісень. Два типи вірша. Давний тип безстоповий. Новий тип з тонічними стопами. Праця Сокальського про велико- і українськоруську народну ритміку. Вплив Потебні. Піввірш — ритмічною одиницею. Паралелізм. Музичний такт і ритм тексту. Відносини музичного наголосу до граматичного. Перевага музичного наголосу. Зв'язь довготи тону в музичнім такті з наголосом відповідного складу тексту.

Зв'язь висоти тону з відповідним наголосом складу. Головний і побічний наголос. Льогічний наголос, цезура. Піввірш.

Менші групи в рамках піввірша. Тонічні стопи. Чотири- і п'ятискладові групи. Дальша диференціяція. Вплив ізометричних ритмів на наголос чотирискладових груп. Поменьші дво- і трискладові ритмічні групи. Більше число постійних наголосів. Давнійший тип у думах. Слєди давнішого типу в обрядових піснях. Старинність обрядових пісень з огляду на зміст і розмір вірша. Брак основної різниці між ритмічним укладом обрядових пісень і ритмом інших родів української поезії. Вірш і строфа. Вплив мелодії на синтактичну будову пісень. Дезідерати.

VI. засіданє дня 20 червня. 1) Др. Іван Франко відчитав свій реферат п. н. «Нові причинки до історії українського письменства X—XIII віків». Розібрав тут детально перших 12 розділів праці д. Житецького про «Енеїду» Котляревського, друкованої в «Кіевской Старині» 1899—1900, і працю В. Перетца про укр. вірші XVII—XVIII вв., друковану в «Извѣстіяхъ» петербурської Академії Наук. В розборі праці Житецького референт найдовше зупинився на розділі про уніятське письменство XVIII в. закладаючи д. Житецькому, що збув се письменство поверхово і обговорив його з хлібного, ненаукового погляду. Загалом референт ставить працю д. Житецького дуже високо бачучи в ній першу пробу — систематично і з широкою провідною думкою оглянути темний доси період нашого письменства — XVIII в. Натомість праці В. Перетца референт признає вартість тільки збірки матеріялів з цінними подекуди увагами, але без системи і ясної провідної думки. Реферат ухвалено надрукувати в XXXVIII т. Записок. 2) Обговорено плян виданя творів буковинського поета Юрія Федьковича. Редакцію їх віддано проф. Ол. Колесі. 3) Ухвалено приступити до друку 2 т. біографії Тараса Шевченка, написаної д. Олександром Кониським, з доповненням і поправками, про котрі просить ся автора.

Г. Математично-природописно-лікарська секція не мала від другої половини мая засіданя.

Д. Засіданя комісій. Археографічна комісія. Засіданє дня 5 липня. 1) Проф. М. Грушевський повідомив про вихід III т. «Жерел до історії України-Руси», та про друк V т. якого буде надруковано сього року 15 аркушів. На

другий рік вийде по черзі III т. «Памяток українсько-руської мови і літератури». 2) На пропозицію д. Ол. Колесси ухвалено видати твори Миколи Устияновича, приготовані до друку дух. семинаристами у Львові. 3) Др. Ол. Колесса і др. Іван Франко повідомили, що передадуть до архіву Товариства листи поета Юрія Федьковича. 4) Др. І. Франко повідомив про археографічні та археологічні церковні знахідки в Долишнях к. Городка. 5) Др. О. Колесса повідомив про старинний (козацький) вівтар у Ходовичах к. Стрия.

Етнографічна Комісія. I. засідання дня 7 мая. 1) Ухвалено закупити два фонографи для збирання взірців бесіди і пісень нашого народу. 2) Принято до відомости, що Сойм визначив на етнографічну експедицію 1000 корон. 3) На учасників етнографічної експедиції зголосилися: Др. І. Франко, др. Ол. Ко-

лесса, М. Павлик, О. Роздольський і Вол. Гнатюк. 4) Ухвалено жадати від учасників експедиції докладного справоздання.

II. Засідання дня 28 червня. 1) Порішено віднести ся до Виділу, аби признав проф. Волод. Шухевичови: а) 100 корон на експедицію по Гуцульщині; б) 120—140 корон на кошти таблиць із писанками, майолікою і вишивками для II т. Гуцульщини; в) 100—120 корон на кліпні до тогож видання; г) 60 корон на карту Гуцульщини. 2) Порішено віднести ся до Виділу, аби признав кошти етнографічної експедиції: а) дру Ол. Колессі на Угорщину 100 корон; б, д. Осипови Роздольському на Лемківщину 200 корон; в) д. М. Павликові на розгляд монастирських бібліотек 200 корон. 3) Обговорено подрібно спосіб збирання як етнографічних, так і інших матеріалів для уділення інструкції експедиції.

VI. Із суспільного життя.

Засідання Виділу Наукового Товариства імени Шевченка. XV. засідання дня 27 червня. 1) Ухвалено вислати даром деякі видання для бібліотеки в'язнів у Миколаєві. 2) Д. Сид. Громницького визначено на делегата при посвяченню прапора «Зорі». 3) Принято до відомости регулямін для бібліотечного урядника, предложений бібліотечною комісією. 4) Принято до відомости, що д. Паньківському вислано від Товариства письмо з признанем і подякою за його довголітню і безкористну працю для Товариства і прошеннем, аби далі помагав Товариству в адміністрації камениці. 5) Делегатом Товариства на збори «Видавничої Сілки» визначено д. Ст. Томашівського.

XVI. засідання дня 13 липня. 1) Принято до відомости резигнацію д. А. Крушельницького з урядника і заступника виділового. 2) Поручено д. Томашівському вести в часі неприсутности В. Гнатюка секретарство. 3) Принято на маніпулянтку до Товариства п. С. Левницьку і визначено їй термін до обняття діловодства день 1 вересня. 4) Затверджено ухвалу Етнографічної Комісії що до розділу грошей на експедицію по краю. 5) Ухвалено вислати д. Б. подяку за бюст Шевченка, дарований для Товариства.

Москвофільські подвиги. По довголітнім відпочинку наші «настоящіє Русскіє» схотіли подати позначки життя. Д. 24 мая відбули ся загальні збори «Русскої Ради» і «Галицько-руської Матиці» у Львові. Збори Р. Ради мали таку програму: «1. Открытіє соборія и выборъ президента на совѣщанія. 2. Отчетъ о дѣятельности уступившаго комитета. 3. Выборъ нового. 4. Рефератъ о положеніяхъ края и краевыхъ отношеніяхъ. 5. Рефератъ о положеніяхъ державы и о взаимоотношеніяхъ державы и русскаго народа. 6. Перемѣна устава. 7. Предложенія членовъ». Збори отворив А. Добрянський. Почав тим, що товариство «русско народной партіи» не проявило на вні тої діяльности, до якої по статутам було обовязане, і якої члени мали повне право вимагати. При тім складав вину на консолідацію народів з радикалами, кажучи, що нова національно-демократична партія зірвала в остатній хвилі з «краснымъ русскимъ выборомъ комитетомъ» і тим чинном обмежила їх на самих себе. Головною задачею «Русскої Ради» уважав др. Добр. впливати при виборах на правні тіла. Хід думок реферата о. Сеніка був такий: Положенє краю «плачевно». Біда всюди крайна. Податки, політичний гнет, брак промислу, дрібне хліборобство без ніякої

опіки, шевці і ткачі »переобремененні налогами«, властители більших посіlostей побирають з Виділу краєвого тисячі на меліорації і дренаже своїх земель, а селянин нічого. Угорщина засипає нас своїми продуктами. Плян праці зібрав о. Сеник в трьох точках: 1. Потреба поправки селянського добробуту, справедливе розділене податків, парцеляція поміщицьких і камеральних дібр, і потреба дешевого кредиту для селян. 2. Реформа шкіл. 3. В політичних відносинах поліпшене і знижене оплат адміністрації, відповідно зі стремліннями президента міністрів Кербера, вкінці протест против lex Гупка і lex Дунаевскі. Другий реферат виголосив А. Мончаловський. На предложене о. Крушинського рішено передати оба реферати до »свидѣнія« центр. правительства в формі меморіялів. Дальше рішено змінити статут товариства в тім напрямі, що для важности постанов на зборах потрібна присутність 50 членів. Крім того зобов'язано виділ, щоби на случай нових виборів до парламенту »созвалъ зааглаго-временно собраніе мужей довѣрія, для обсужденія отвѣтной тактики, а такожъ зааглаго-временно принять мѣри по случаю предстоящей конскрипціи«. До протоколу зборів подано, що п. Вахнянин в часі прийняття делегацій в Будапешті представив цісареві ідилічні відносини в Галичині і минув ся з правдою. Вкінці рішили вислати телеграфічне поздоровлене дотеперішньому голові А. Дідицькому до Абазці.

Того самого дня відбули ся, як сказано, щось по десяти літах, збори членів »Галицко-руської Матиці«. Отворив їх голова др. І. Делькевич. Секретар канцелярії »Г. р. Мат.« виголосив справозданє про діяльність »управляючого Совѣта«. »Общество« видало за час від остатніх зборів 1, XI 1895 до тепер усього два томи »Литературного Сборника«, в яким була поміщена »Сводная Лѣтопись« А. Петрушевича. Товариство має тепер 202 членів і дім, що приносить річно 600 зр. доходу. Доходи сі »могутъ быти употреблены на литературни цѣли«. Каса товариства мала з днем 16/V 2.880 кор. в цінних паперах, а 3.297 кор. 7 сот. на вкладкових книжочках. В магазині товариства лежить 16.475 книг і брошур власних видань. Около 10 бесідників забирало голос і всі годили ся на те, що »Галицко русска Матица« »по различнымъ причинамъ не проявила такой дѣятельности«, яку була повинна і висло-

вили бажане, щоб вона на будуче стала »средоточіємъ литературной и умственной жизни галицкой Руси«. Збори віддали новій раді управляючій два проєкти зміни статута для перевірки і поручили їй скликати нові надзвичайні збори найдальше до 6. неділі. В обох тих зборах видно змаганє наших москвофілів, оживити діяльність своїх папів завмерлих інституцій і в обох випадках острою для тих змагань служить приклад живої і плідної діяльності українсько-руських інституцій, від яких москвофіли хапають ся переймати і готові форми (політична організація), і провідні думки (рудіменти політ. програми) і навіть організацію наукової праці (плани реорганізації Гал. р. Матиці). Певна річ, де що потрібне для сего вони мають, особливо гроші; брак їм тільки одного, найважнішого, живої ідеї, тісної, органічної єдності з рідним народом, його мовою, минувшиною і традиціями, віри в його сили і в його будучину. Один з учасників обох зборів так описував їх у »Ділі« (ч. 119): »В краю читателі »Галичанина« думають певно, що збори »Русской Рады« та »Галицко-руської Матиці« відбули ся справді так »величаво«, як се описано в »Галичанинѣ«. Тимчасом на мене — а знаю і більше таких — зробили вони попросту пригнобляюче вражінє. Передовсім вже що до самого числа учасників зробили збори фіяско. Найбільше ще явило ся на зборах Львовян, та і то, щоби їх більше було, постягано всьляку молодіж, з котрої ледво чи хто і мав право бути на зборах. Замітно було, що з духовенства львівського явив ся всего один єввященик, а з краю прибуло не більше сорока осіб, — самі люди *многум gentium*. З селян не прибув так ніхто, хоч робило ся за дія того енергічні заходи.

»Наради випали дуже млаво, без життя. Характеристичне було се, що на перший плян ніби менери сторонництва висунули ся вже отверті політичні руссофіли Мончаловський і др Дудикевич зі своїми обєднительними скрайностями; прикро вразило се багато учасників з провінції. Мончаловський і Дудикевич хотіли би конче всю партію загнати в рішуче і отверте всеросійство не тільки в літературі, але і в політиці, а на се значна часть сторонництва з провінції не годить ся. Через те скрайність, чи то — сказати би — консеквентність, з якою Дудикевич і Мончаловський пропагують руссофільство, викликувала на

зборах фальшивий стан, котрий всі мимохіть відчували. Так пр. слідом «Галичанина» і за приводом Дудикевича і Мончаловського, хто тільки вибрався на зборах зі словом, випав пеп на народовців і на «малоруській сепаратизм» (п. Яворський назвав руській національний рух найбільшою «язвою»); а тимчасом кождий відчував, що якимось сьмішно так відзивати ся партії, котра очевидно марніє і зводиться на ні на що, і то як раз на користь тих «сепаратистів».

«Так само старали ся всі бесідники на зборах доказувати, що «малорущину» треба нищити і всюди в приватнім життю та в урядах заводити чистий «руський языкъ»; а тимчасом з бесідників промовляло лише двох «по руски» — о скільки иньші, котрі тої штуки не втнуть, могли се осудити, — а оден калічав в неможливий спосіб, иньші-ж промовляли чисто по руськи, значить, мовою «сепаратистов»!

«По зборах мав я нагоду говорити з иньшими учасниками нарад, а в тіс-

нійшій крузі, по-за плечима проводирів найшлося багато таких, що зовсім отверто висказували свої сумніви що-до політики, указуваної Мончаловським та Дудикевичем.

«На зборах говорено також і про організацію «русько-народної партії»; але, як знаю від проводирів з провінції, організація та перекладається лише на папери, бо партія в жаднім повіті не має на стільки сил, щоби де-небудь справді перевести організацію. Взагалі львівська команда партії у всім намагає на свій лад наслідувати «сепаратистов»; але з моїх помічень на зборах я прийшов до пересвідчення, що те все — пусте самодурство або й дуренє людей.

«Взагалі на кождім кроці відчувалося і бачило ся брак життя, а зі зборів виніс я те вражінє, що «русько-народная» партія переходить уже в стан повного занепаду і розкладу, а на її могилі остане ся хіба сам крайно руссофільський малпій кружок без всякого значіння і впливу».

VII. Від редакції.

Переписка Редакції. Вп. М. Дер — я в В. «Останній бій» дістали. Дякуємо. — О. Я. К. в Київ. Статя про Дпк — а іде в кн. X і XI. Коректу дістанете незабаром. — Гр. К — о в Херсоні. Оповідання, замітки і переклади дістали. Будемо друкувати в новім році. — Тр. Пол — у в Александровску. Вірші дістали. Дякуємо. — Вп. І З — ля Таранівка. У нас нема тепер ілюстрованих часописів. Рисунок передано до музею Наук. Тов. ім. Ш — ка. — О. Р. в Київ. Поезії і казка будуть друковані, «Індійський царевич» — ні.

Поправка. В попередній книжці Л.-н. Вістника, в замітці «Освіта в Херсон-

ському повіті», трапилась помилка, після слів: «на одного учителя випадало учнів», слід читати: — «пересічно 55 (найбільше 129 і найменше 21)»; далі, після «за шкільним порогом лишилось 1080 дітей», — належить читати: «більш проти року 1898 о 804.

Г. К.

Заява. Через недогляд у корекції стала ся така помилка, що під оповіданєм Сільський верховод в VI кн. Л.-н. Вістника сього року підписано д. В. Доманицького як автора, тим часом як мало стояти: «З оповідань І. Острожинського переклав В. Доманицький».

elilib.nplu.org

Digitized by Google

